

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА УПРАВЛІННЯ

До 175-річчя університету

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

ПІДРУЧНИК

За редакцією професора Капської А. Й.

5-те видання, перероблене та доповнене

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 37.013.42(075.8)
ББК 74.6я73
С 69

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-546Д від 15.07.2009)*

Рецензенти:

Євтух М. Б. – дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор;
Сисосєва С. О. – член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук,
професор.
Харченко С. Я. – доктор педагогічних наук, професор;

Авторський колектив:

Капська А. Й. – доктор пед. наук (керівник колективу): розд. 1 – § 1; розд. 2 – § 1, 2,
3, 4; розд. 3 – § 4; розд. 6 – § 2, 3, 4; розд. 7 – § 3, 4, 5; розд. 8 – § 4, 5; розд. 9 – § 2;
Безпалько О. В. – доктор пед. наук: розд. 1 – § 4; розд. 4 – § 1; розд. 5 – § 1; розд. 7 – § 2;
Вайнола Р. Х. – канд. пед. наук: розд. 8 – § 1, 2;
Вакуленко О. В. – канд. пед. наук: розд. 7 – § 6; розд. 9 – § 4;
Вольнова Л. М. – канд. пед. наук: розд. 7 – § 1;
Годлевська А. І. – канд. пед. наук: розд. 5 – § 2;
Завацька Л. М. – канд. пед. наук: розд. 8 – § 3; розд. 9 – § 3;
Карпенко О. Г. – доктор пед. наук: розд. 1 – § 2, 3; розд. 3 – § 2, 3; розд. 4 – § 4, 5;
Мирошніченко Н. О. – канд. пед. наук: розд. 6 – § 1, 5;
Олексюк Н. С. – канд. пед. наук: розд. 5 – § 6;
Петрочко Ж. В. – канд. пед. наук: розд. 3 – § 5; розд. 4 – § 2, 3 (співавт. – Биковська О. В.);
Пєши І. В. – канд. пед. наук: розд. 5 – § 3, 4, 5 (співавт. – Комарова Н.М.);
Полищук Ю. Й. – доктор пед. наук: розд. 9 – § 1;
Тименко В. М. – канд. пед. наук: розд. 1 – § 5; розд. 3 – § 1.

С 69 Соціальна педагогіка. 5-те вид. перероб. та доп. Підручник./ За ред. Капської А. Й. –
К.: Центр учбової літератури, 2011 – 488 с.

ISBN 978-966-364-915-3

Відповідно до програми дисципліни розглядаються проблеми організації та методики обліку основних господарських операцій з виконання кошторису доходів і видатків бюджетних установ, наводиться характеристика нового плану рахунків, норм облікових регістрів і балансу, порядок закриття рахунків і визначення результатів виконання кошторису. Розглядаються облік фінансування, грошових коштів, доходів і видатків загального та спеціального фондів, необоротних активів, запасів, розрахунків і зобов'язань. Окремий розділ присвячено характеристиці звітності бюджетних установ та порядку її складання і подання.

Враховано всі зміни в обліку станом на 1 грудня 2010 р. Розраховано на студентів спеціальності «Облік і аудит», може бути корисним бухгалтерам бюджетних установ і організацій.

УДК 37.013.42(075.8)
ББК 74.00я73

ISBN 978-966-364-915-3

© Капська А. Й., Безпалько О. В.,
Вайнола Р. Х., 2011.
© Центр учбової літератури, 2011.

ПЕРЕДМОВА

У кожній державі, як і в житті кожної людини, є такі періоди, коли їй потрібна допомога іншої людини, групи людей, цілого суспільства. І в цій ситуації особливу роль можуть відігравати як соціальні інститути, так і окремі спеціалісти, серед яких соціальний педагог і соціальний працівник посідають особливе місце. Суспільна потреба у таких фахівцях сьогодні вкрай необхідна.

Водночас ми добре усвідомлюємо, що лише професійно компетентний спеціаліст може вирішувати ті складні, суперечливі і болючі проблеми, які назріли у молодій державі, що переживає кризовий період свого становлення. Саме з цією метою і зроблена нами спроба підготувати навчальний підручник “Соціальна педагогіка” для студентів і практиків соціальної сфери. Ми зосередили зусилля на проблемах найбільш болючих і тривожних у сьогоденні – як допомогти кризовій сім’ї, дітям-сиротам, дітям та молоді, схильним до наркоманії, тютюнопаління, правопорушень, дітям та молоді з особливими потребами. Водночас автори прагнули дати практикам та студентам і теоретичні знання, які можуть сприяти підвищенню їх професійного рівня й ефективності соціально-педагогічної діяльності.

Загалом перші роки в історії України як століття пошуків, перетворень, досягнень і помилок у багатьох галузях наук. Проте нам не хотілося б, щоб вони запам’яталися як роки, які принесли біль і розчарування людям. І якщо соціальні педагоги і соціальні працівники зможуть скористатися поданою у підручнику інформацією, то це дає надію, що у роботі з дітьми і молоддю ними буде зроблено менше похибок. А відтак допомогти молодому поколінню не лише самореалізуватися, самовдосконалитися, а й усвідомити свою роль у створенні і наповненні змістом того соціуму, в якому їм жити і сьогодні, і завтра.

Автори будуть щиро вдячні всім, хто зацікавиться змістом цієї книги і виявить бажання в подальшому співпрацювати з нами у галузі професійної підготовки спеціалістів соціальної та соціально-педагогічної сфери.

З повагою, колектив авторів

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Предмет та завдання соціальної педагогіки

Процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, загострили інтерес до розвитку і соціального становлення людини у конкретному соціумі, діяльності. Суспільство характеризується “відкритістю”, багатофакторністю й різноспрямованістю впливів на молоде покоління, несучи водночас як розширення можливостей розвитку людини, так і певний потенціал негативних впливів. Тому назріла потреба у розробці наукових основ соціалізації і виховання дітей та молоді у єдності та взаємозв’язку, корекції соціальної, в тому числі молодіжної й освітньої політики.

Відродження в Україні соціальної педагогіки в кінці ХХ ст. об’єктивно відображає цю потребу часу. Відкритість педагогічної науки до соціальних явищ, взаємодія соціального середовища і середовища педагогічного є фундаментом для нового етапу розвитку педагогіки середовища, яка системно вивчає відносини таких компонентів, як час – соціум – виховання – соціалізація – особистість.

Можна сказати, що на початку ХХІ ст. соціальна педагогіка усталилася як самостійна галузь педагогічного знання, яка має за мету вивчення освітньо-виховного потенціалу суспільства, способів педагогізації соціального середовища для більш успішної соціалізації і розвитку особистості протягом всього життя [1; 2; 3; 6].

Соціальна педагогіка детермінована історично за своєю суттю. Сучасний статус соціальної педагогіки був підготовлений, ходом історичного розвитку України і обумовлений політичним, економічним, соціально-культурним, освітнім рівнем розвитку країни.

Тому *соціальну педагогіку* можна розглядати як науку, яка розкриває вплив на педагогічний процес конкретних соціокультурних умов, які виконують роль посередника між соціальним середовищем і окремими галузями педагогічного знання, тісно пов’язану з цивілізацією розвитку суспільства і з становленням соціально-громадських відносин.

Соціальна педагогіка спрямована на перетворення соціального середовища, попередження конфліктів, оптимізацію стосунків особистості і соціуму. Тому завданнями соціальної педагогіки є: пошуки

методів і засобів попередження проблем, виявлення і обґрунтування шляхів усунення причин, які породжують ці проблеми, розроблення умов і забезпечення превентивної профілактики різних негативних явищ, відхилень у поведінці людей і, таким чином, оздоровлення соціального мікросередовища.

Звичайно, той факт, що соціальна педагогіка виокремилась із педагогіки, свідчить проте, що ті самі процеси і явища, які вивчаються педагогікою, тут розглядаються у певному специфічному аспекті. І специфіка цієї нової галузі педагогічних знань обумовлена словом “соціальна”.

Поняття “соціальна” вбирає в себе всі чинники, пов’язані з людиною, взаємодією людей, з різними формами їх спілкування у соціумі. Тому можна сказати, що предметом уваги соціальної педагогіки є не лише власне людина, а людина у середовищі, у взаємодії з різними соціальними інститутами: сім’єю, дошкільним закладом, школою, підлітковим чи молодіжним об’єднанням, закладами культури і спорту та ін. *Соціально-педагогічне середовище*, з яким взаємодіє кожен індивід, – це і соціально-психологічний клімат середовища, і природні, соціокультурні та економічні умови, звичаї й традиції, окремі особи і групи людей, це вся держава з її інституалізованими структурами.

Можна стверджувати, що соціальна педагогіка вступає у міждисциплінарні контакти з соціологією освіти, соціологією виховання, педагогічною і соціальною психологією, психологією управління [3, сс. 16-17]. Але при цьому варто акцентувати увагу на одній особливості, обов’язково притаманній соціальній педагогіці, – гуманістична спрямованість, єдність вимог і поваги до дітей і молоді, а відтак – співробітництво, співдружність, співтворчість соціального педагога і особистості [1. С. 16].

Соціальна педагогіка *покликана розглядати особистість* як фокус системи соціально-педагогічного впливу, як початковий і кінцевий пункти багатогранного процесу соціалізації. Це означає, що всі педагогічні механізми і засоби мають розглядатися з урахуванням їх функціонування в цілісній системі соціуму, тобто в усіх сферах суспільного життя. Останнє і зумовлює необхідність розробки нових соціально-педагогічних проєктів і технологій.

Специфіка соціальної педагогіки полягає в тому, що вона осмислює закономірності і розробляє проєкти і програми формування не лише і не стільки професійно-кадрового потенціалу суспільства,

скільки людини як особистості, спеціаліста як особистості. Це змушує соціальну педагогіку розглядати особистість не як стан, а як стадію, фазу, рівневу форму буття одиничного представника людського роду. Згідно з більшістю відомих нам точок зору, *об'єктом* соціальної педагогіки виступає особистість. Однак у деяких дослідженнях об'єкт уточнюється і визначається як особистість в її становленні та розвитку, тобто в процесі соціалізації. Разом із тим, поняття особистості, що стабілізувалося на сьогодні, достатньо широке. До нього входять найрізноманітніші характеристики людини від формально-динамічних властивостей темпераменту до світогляду і життєвих принципів. Подібне розширене тлумачення ускладнює розуміння самого феномена особистості та її суті і призводить до неможливості розмежування завдань повноцінного розвитку, навчання та виховання людини.

На наш погляд, найбільш обґрунтованим і логічним є поняття особистості як особливий спосіб існування людини, як члена суспільства, як представника певної соціальної групи, тобто соціокультурної реальності. Такий підхід широко представлений у психології і добре узгоджується із соціально-філософським та соціологічним підходами. А це якраз дозволяє розглядати проблему становлення та розвитку особистості з позиції міждисциплінарної, а по суті – соціально-педагогічної.

Розглянемо більш детально ті характеристики особистості, в яких відображається її соціокультурна природа. Саме за рахунок подальшого уточнення та конкретизації цих характеристик нам видається можливим визначити предмет і основну функцію соціальної педагогіки як науки та практичної дисципліни. Достатньо чітко феномен особистості виявляється в позиції людини, у взаємовідносинах її з іншими людьми, розкривається у її життєвих цілях та мотивах, у засобах поведінки і дій стосовно своїх загальних цілей та завдань. Таким чином, поняття особистості тісно пов'язане з поняттям позиції і співвідносних з поняттями соціальної ролі і соціального статусу. Під поняттям соціальної ролі найчастіше розуміють програму, яка відповідає очікуваній поведінці людини в тій чи іншій соціальній групі. По власне – це заданий, визначений статус участі особи в житті суспільства. Поняття «статус» описує поведінку людини, введеної до системи соціальних відносин, що склалися, де для неї відведені місце та засіб дії, тип нормативної поведінки у статусній системі, яку регулюють наші стосунки і дії. Хоча поняття

статусу і ролі є адекватними характеристиками особистості з боку її зовнішніх, найбільш очевидних проявів, вони не охоплюють самої суті особистості. Суть особистості пов'язана із здатністю людини діяти вільно, самостійно та відповідально, тобто виходити за межі статусно-рольових обмежень та нормативних розпоряджень. Місце людини в соціальному житті може бути задане, продиктоване волею і обставинами. Одночасно це саме місце в житті мусить бути вибране, знайдене, завойоване самою людиною, за її власною волею і вільно усвідомленим вибором. У такому випадку варто говорити про вибір людиною позиції в житті, про її особистісне самовираження, а позицію можна вважати найбільш цілісною характеристикою людини як особистості. Особистість в такому аспекті – це людина, що вільно, самостійно і відповідально визначає своє місце в житті, в суспільстві, в культурі.

На підставі сказаного стає зрозуміло, що особистість – це цілком соціокультурне утворення, суб'єкт, що вільно визначився та виробив свою позицію у просторі культури і в часі історії. Проте особистість – це не раз і не назавжди сформована якість, стан, структура, а засіб дій, образ буття, суб'єкт дій. Кожна людина повинна утверджувати себе як особистість, обираючи та обстоюючи власні позиції. Отож, особистість – є специфічний спосіб існування людини, а відтак можна говорити і про особливе особистісне буття людини. Таким чином, буття забезпечується завдяки особистісним утворенням. Ці утворення, своєю чергою, формуються та складаються лише за умови виходу людини на особливий рівень життєдіяльності, при веденні людиною індивідуального способу життя. Особистість – це повне самовизначення людини у всій сукупності дій, стосунків з іншими, її спрямувань та орієнтацій.

Таким чином, соціальна педагогіка як наука покликана узагальнювати результати, що стосуються закономірних відносин, логіки взаємозв'язків, структурно-функціональних взаємодій всіх складових, які утворюють зміст процесу соціалізації. Як практична дисципліна, соціальна педагогіка покликана будувати технології, що забезпечують успішне проходження процесів, які стосуються соціалізації. Тепер ці технології соціалізації втілюються у вигляді різних соціальних служб, покликаних часом. Водночас особистість не лише засвоює соціальний досвід, але й реалізує свої задуми, буде відносини на свій розсуд, тобто виступає суб'єктом соціальних відносин. Суб'єктність в соціальних стосунках є результатом сформо-

ваності особистісного рівня. Завдяки наявності особистісного рівня стає можливим індивідуальне самовизначення як умови самореалізації особи. Саме останнє є втіленням справжньої соціальної природи людини.

Варто зазначити, що саморегуляція особи можлива не всупереч суспільству, а завдяки йому, тобто через засвоєння та творче використання різноманітного соціального досвіду. Сам процес особистісного самовизначення та самореалізації є найбільш повним втіленням соціальної природи людини. При такому розумінні призначення та завдань соціальної педагогіки, закономірності та технології виховання потрапляють у сферу її інтересів. На основі викладених вище положень, що стосуються соціальної природи людини, *предметом* соціальної педагогіки варто вважати закономірні відносини, логіку взаємозв'язків, структурно-функціональні взаємодії всіх складових, які утворюють зміст процесу соціалізації, особистісного самовираження та самореалізації. *Основною метою* соціальної педагогіки як науки є інтеграція знань про соціальну природу особистості як педагогічної мети. Головною метою соціальної педагогіки як *практичної дисципліни* слід вважати побудову технологій, що забезпечують подолання відчуження особистості від своєї справжньої соціальної природи.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити зміст поняття “соціальна педагогіка”.
2. У чому полягає особливість соціальної педагогіки як практичної діяльності?
3. Дати змістову характеристику особистості як суб'єкта соціалізуючого процесу.
4. Визначити ознаки соціальної педагогіки, відмінні від загальної педагогіки.
5. Охарактеризувати найбільш важливу ознаку соціальної педагогіки.

Література

1. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1990.
2. Капська А.Й. Соціальна робота: навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.

3. *Мигович І. І.* Соціальна робота. – У.: Полічка «Карпатського краю», 1997.
4. *Мищик Л. І.* Соціальна педагогіка. – З.: ЗДУ, 1999.
5. *Мудрик А. В.* Введение в социальную педагогику. – М.: 1997.
6. *Соціальна робота в Україні: перші кроки* / За ред. В. Полтавця. – К.: КМ “Академія”, 2000.
7. *Соціальна педагогіка*. Підручник / За ред. А. Й. Капської. – К.: Центр навч. літератури, 2006.

§ 2. Соціальний педагог як суб'єкт професійної діяльності

Потреба в соціально-педагогічній діяльності, спрямованій на соціальний захист, соціально-педагогічну допомогу окремій людині та соціальним групам, які опинилися у важкому становищі, зростає в умовах соціально-економічної і духовної кризи. Водночас, якщо думати на перспективу, в процесі стабілізації суспільства, поряд з наданням допомоги, соціальна педагогіка буде вирішувати завдання щодо створення і підтримки конкретного соціального середовища для молоді, а це вимагає цільової підготовки соціальних педагогів, які володіють необхідними знаннями й уміннями.

Період сьогодення потребує стійких мотиваційних установок, високоморальних принципів суб'єкта, любові і поваги до людей, уміння розуміти інших. Тому в процесі підготовки фахівців у галузі соціальної педагогіки важливу роль відіграє формування психологічної готовності до професійної діяльності, набуття особливої якості – чуйного, психологічного і педагогічно грамотного контакту з дітьми та молоддю.

Питання теорії людської діяльності, що охоплюють проблеми психолого-педагогічної взаємодії, розглядаються у працях вітчизняних і зарубіжних учених (К. Абульханової-Славської, Б. Ананьева, В. Бочарової, І. Зверевої, В. Лисого, І. Миговича, С. Москвичова та ін.).

Узагальнюючи зміст соціальної педагогіки як професійної діяльності, насамперед, окреслимо цілі цієї діяльності:

- створення умов, за яких кожна людина може в максимальній мірі проявити свої можливості й отримати все, що вона повинна отримати за законом;
- збільшення рівня самостійності клієнтів, що звернулися до соціального педагога, їхньої здатності контролювати своє життя і більш ефективно розв'язувати проблеми, що з'являються;

- адаптація або реадаптація людей у суспільстві;
- створення умов, в яких людина, незважаючи на фізичне каліцтво або за умови життєвої кризи, може жити, зберігаючи почуття власної гідності, поваги до себе з боку оточення;
- досягнення соціальним педагогом такого результату роботи, коли необхідність у його допомозі відпадає.

Незважаючи на те, що традиції соціальної допомоги, добродійності, милосердя в нашій країні мають глибокі корені, соціальна педагогіка як наука і як професія проходить своє становлення.

Високий професіоналізм у соціальній педагогіці винятково важливий, тому що ця діяльність належить до типу професій «людина – людина». Від рішень фахівців часто залежать долі клієнтів і їхніх родин, їхня діяльність частково побудована на судженнях оточуючих, а характер роботи такий, що її результати не можуть бути прогнозовані з повною точністю.

Постійно існує небезпека ухвалення помилкового рішення, створюється необхідність для соціальних педагогів отримувати спеціальні знання з різних галузей науки, що вимагаються в роботі з людьми. Пильна увага суспільства до соціальної педагогіки належить до факторів, що змушують соціальних педагогів постійно працювати над підвищенням своєї кваліфікації, часто обговорювати етичні проблеми своєї професії, а також систематично аналізувати результати власних зусиль.

Отже, організація системи використання загального психологічного і педагогічного потенціалів для особистості є змістом соціальної педагогіки. В науковій літературі широко вивчається питання суб'єкт-об'єктних відносин в соціально-педагогічній діяльності. Зокрема, вітчизняними науковцями (А. Капською, А. Мішиком, С. Харченко) зазначається, що об'єктами соціально-педагогічної діяльності виступають „окремі особи чи соціальні групи, які потребують допомоги, чи підтримки, діти, молодь та члени їх сімей”.

Об'єктом соціальної педагогіки, на наш погляд, є людина, чи група людей, що добровільно звернулися за допомогою. Об'єктом може виступати окрема особа, родина, група людей незалежно від розходжень (раса, стать, мова, релігія, політичні й інші переконання, національне і соціальне походження чи соціальний статус). Соціальна педагогіка поступово отримала належний розвиток і будується на таких принципах:

- добровільність (допомога повинна виявлятися, виходячи з добровільного звертання або представлення інтересів клієнта службою; зі своєї ініціативи соціальний педагог (працівник) надає допомогу лише за згодою клієнта або особи, нездатної правильно оцінити своє становище: малолітні діти, особи, визнані недієздатними, алкоголіки й ін.);
- своєчасність (допомога не повинна бути запізнілою, вона може бути лише випереджуючою або своєчасною);
- персоналізація (особистісний підхід при наданні допомоги);
- повага (допомога не повинна принижувати честь і достоїнство, самооцінку і самоповагу особистості, що потребує допомоги);
- активізація клієнта;
- комплексність (допомога повинна бути комплексною і спрямованою на зняття небажаних емоційних переживань, на ліквідацію причин, що викликають такий стан у людини).

У процесі організації соціально-педагогічної допомоги набуває розвитку ідея створення для людини педагогічно доцільного середовища. В науці наполегливо вирішується питання щодо об'єднання зусиль всіх соціально-виховних інститутів зі створення найбільш сприятливих умов для творчого розвитку особистості в соціумі, надання їй допомоги у складних життєвих ситуаціях. Головним суб'єктом і організатором цієї роботи виступає фахівець соціальної сфери – соціальний педагог (працівник).

Соціальна допомога вимагає від суб'єкта високого рівня спеціальної підготовки, наукового державного регулювання і правового обґрунтування.

Тому, ще раз відзначаємо, що не кожна людина придатна для соціально-педагогічної роботи. Визначальним фактором тут є система цінностей особистості, що, у підсумку, визначає її професійну придатність і ефективність практичної діяльності. Уявлення про абсолютну цінність кожної людської істоти переходить тут з розряду філософського поняття в категорію базисного психологічного переконання як основи ціннісної орієнтації індивіда. Більшість із тих, хто збирається стати фахівцем у цій галузі, можуть знайти серйозні «розбіжності в поглядах» між своїми установками і системою цінностей соціальної педагогіки як професії і як визнання – у цьому випадку їм доведеться присвятити себе іншій діяльності.

Ті, котрі починають опановувати цю професією, незабаром усвідомлюють величезний вплив на неї таких факторів, як: політична

ситуація, економічні умови, демографічні тенденції і технічний прогрес.

Соціально-педагогічна робота була і залишається однією із найбільш складних професій. Вона не завжди адекватно сприймається суспільством одним. Але водночас соціально-педагогічна робота є однією із самих шляхетних видів діяльності людини.

Стиль поведінки соціального педагога, обумовлений сукупністю його особистісних якостей, його ціннісними орієнтаціями, інтересами, впливає на систему відносин, які він формує не лише з клієнтами, але й зі своїми колегами, підлеглими та адміністрацією.

Можна спостерігати, що одним соціальним педагогам вдається порівняно легко переборювати конфліктні ситуації, інші почувають себе в них дискомфортно; одні більш уміло вирішують проблеми з багатослівними, занадто балакучими клієнтами, інші швидше „знаходять мову” із відлюдними і мовчазними. Тому роль особистісних якостей соціального педагога, безсумнівно, важлива, особливо при виборі напрямку професійної діяльності.

Розкриваючи особистісні якості соціального педагога, їх можна розділити на три групи:

- перша група: психологічні характеристики, що є складовою частиною здатності до певного виду діяльності;
- друга група: психолого-педагогічні якості, орієнтовані на удосконалення соціального працівника як особистості;
- третя група: психолого-педагогічні якості, спрямовані на створення ефекту індивідуальності.

До першої групи якостей належать вимоги, характерні для психічних процесів: сприйняття, пам'ять, уява, мислення. Також впливають психічні стани: утома, апатія, стрес, тривожність, депресія, увага як стан свідомості.

У формуванні цілісного образу особистості істотну роль відіграють, з одного боку, досвід роботи з людьми, а з іншого – установки і ціннісні орієнтації. Орієнтація на цілісний образ соціального педагога дозволяє результативно вирішувати питання відбору абітурієнтів на навчання або фахівців на роботу.

До другої групи якостей належать психо-аналітичні якості, такі, як самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх вчинків, а також фізична тренуваність, уміння переключитися і керувати своїми емоціями.

До третьої групи якостей відносяться: комунікабельність (швидко встановлювати контакт із людьми); емпатійність (улов-

лювання настрою людей, виявлення їхніх установок і чекань, співпереживання їх нестаткам); візуальність (зовнішня привабливість особистості); красномовство (уміння вселяти віру і переконувати словом) та інші.

Визначення особистісних якостей соціального педагога враховує теоретичне обґрунтування ним процесу професійного самовизначення. У зарубіжній психологічній літературі існує безліч теоретичних „конструкцій”, спрямованих на те, щоб суб'єкт правильно обрав професію. Серед них теорія Т. Парсонса [11], в якій стверджується, що для того, щоб суб'єкт правильно обрав професію необхідно: чітке розуміння „себе”, своїх здібностей, інтересів, прагнень, можливостей; знання вимог і умов для досягнення успіху; правильне співвідношення перших двох факторів.

При самовизначенні особистості щодо обрання професії одним із основних завдань є виявлення загальних здібностей та прогнозування їхнього розвитку, визначення сукупного впливу інтересів і здібностей на процес формування професійних досягнень.

Як показує досвід, від соціального педагога очікується дуже багато. Так, наприклад, відповідно до Стандарту спеціальності „соціальний педагог”, *необхідно знати про:*

- теорії і методики роботи з окремим клієнтом і групою;
- ресурси і послуги, які надаються суспільством (громадою);
- програми і цілі соціальних служб як на місцевому, так і на державному рівнях;
- організацію місцевої інфраструктури і розвиток служб охорони здоров'я і соціального забезпечення;
- основи соціально-економічної і політичної теорії;
- расові, етнічні та інші культурні групи, їх моральні цінності, життєві устрої і проблеми, що звідси випливають;
- результати професійних і наукових досліджень, які можна використовувати в практичній роботі;
- концепції і методи соціально-виховного планування;
- теорію і практику проведення спостережень, зокрема за практичною соціальною роботою;
- теорію і практику управління діяльністю інших людей;
- соціальні, психологічні, статистичні дослідницькі методи і методики;
- теорію і концепції управління службами для дітей та молодю;
- фактори навколишнього середовища і суспільства, що впливають на клієнта;

- теорію і методи психосоціальної оцінки різних видів і форм;
- теорію організаційних і соціальних методів заохочення дітей та молоді до активної життєдіяльності;
- теорію і методи соціально-правової практики;
- стандарти і практику професійної соціально-педагогічної роботи;
- теорію і методи викладання та навчання;
- тенденції щодо проведення політики соціального захисту і підтримки дітей та молоді;
- закони і постанови на місцевому, регіональному і державному рівнях, що впливають на різні види послуг.

Однак запас теоретичних знань ще не забезпечує ефективного проведення соціальної допомоги.

Соціальний педагог, зокрема, *повинен уміти*:

- слухати інших цілеспрямовано і з розумінням;
- збирати інформацію, щоб підготувати соціальну оцінку і звіт;
- формувати і підтримувати професійні відносини, спрямовані на надання соціальної допомоги;
- спостерігати й інтегрувати вербальну і невербальну поведінку;
- спрямовувати зусилля юних клієнтів на вирішення їхніх проблем і завойовувати їх довіру;
- обговорювати делікатні проблеми з увагою і підтримкою, викликаючи довіру в клієнта;
- знаходити творчі шляхи вирішення проблем клієнта;
- визначати необхідність припинення допомоги клієнтові;
- проводити дослідження й інтегрувати їхні результати;
- бути посередником і вести переговори між конфліктуючими сторонами;
- забезпечувати зв'язок між різними організаціями й окремими людьми.

Крім того, соціальний педагог повинен уміти просто, грамотно говорити і писати, навчати інших, уважно і доброзичливо реагувати на емоційні і кризові ситуації, бути зразком у професійних відносинах, пояснювати складні асоціальні явища, ефективно організовувати свою роботу, вишукувати джерела і діставати кошти на надання допомоги іншим, оцінювати власну поведінку і почуття.

Формування ефективної професійної діяльності соціального педагога розгортається як дія цілісної структури: управління формуванням професійної діяльності забезпечує функціональне, змістове і структурне усвідомлення діяльності; співвідношення між уза-

гальною функціональною моделлю діяльності і різноаспектними її окремими проявами визначається взаємозв'язком загального з окремим через особливе, що здійснюється за умови реалізації принципу відповідності.

Без сумніву, діяльність соціальних педагогів на кожному із зазначених рівнів, потребує від нього необхідності реалізувати низку професійних функцій, окреслених у Державному галузевому стандарті. А це, своєю чергою, обумовлює створення оптимальних умов для формування у майбутнього соціального педагога ряд професійних знань, умінь і навичок, тобто формування професіонала, до характеристики якого можна віднести як психологічні якості, педагогічні здібності, так і низку особистісних якостей (гнучкість, емоційність, емпатійність, самоконтроль, самовдосконалення, принциповість та ін.).

Отже, можна стверджувати, що соціальний педагог повинен володіти чималим арсеналом умінь, навичок, мати глибокі знання в галузі наук про людину: психології, акмеології, соціології, педагогіки, права. Знання й уміння в поєднанні з відповідними особистісними якостями і здатністю до творчості можуть розглядатися як готовність до професійної діяльності.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити цілі соціально-педагогічної діяльності та окреслити їх особливості.
2. Визначити характерні особливості об'єкта соціальної педагогіки.
3. Розкрити зміст основних професійних та індивідуальних якостей соціального педагога.
4. Якими теоретичними знаннями та практичними вміннями повинен володіти соціальний педагог?

Література

1. Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підруч. для студ. ВНЗ / за ред. І. Д. Зверева. *Алексєєнко Т. Ф., Басюк Т. П., Безпалько О. В. та ін.* – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
2. *Богданова І. М.* Соціальна педагогіка: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008.
3. *Бочарова В. Г.* Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход. - М.: Ин-т педагогики соц. работы Рос. акад. образования, 1999. – 182 с.; – Библиогр.: С. 173–182.

4. *Зверева І. Д.* Діяльність соціального педагога в середовищі: зміни, форми, методи // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи. – У., 1999. – Ч.1. – С. 268–271.
5. *Зимняя И. А.* Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
6. *Капська А. Й.* Соціальна робота: Навч. пос. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.
7. *Карпенко О. Г.* Об'єкт, предмет та методи соціальної роботи: системний підхід // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 99–107.
8. *Лукашевич М. П., Мигович І. І.* Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002.
9. *Марченко С. Я.* Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности. – Л.: Альма-матер, 1999.
10. *Мигович І. І.* До питання про зміст професійної підготовки фахівців соціальної сфери // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом. – У.: Art Line, 2003. – С. 227–230.
11. *Парсонс Т. О.* О структуре социального действия / Под общей ред. В. Ф. Чеснокова. – М.: Академ. Прозект, 2002.
12. *Фирсов М. В., Студенова Е. Г.* Теория социальной работы: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 2000.
13. *Харченко С. Я.* Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні: Навч. посіб. – Л.: Альма-матер, 2005.
14. *Холостова Е. И.* Профессионализм в социальной работе: учеб. пособ. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2007.

§ 3. Зміст, структура та принципи соціально-педагогічної діяльності

Зміст професійної педагогіки визначається суспільством, потребами, інтересами як соціальних груп населення, та і окремих людей. З розвитком суспільства, накопичення знань і соціокультурного досвіду людства зростає роль професіоналізму у соціальній сфері та

професійної педагогіки в системі освіти, де готуються працівники для соціально-виховної сфери.

Сьогодні простежується такий факт, що значною мірою ситуація в країні ускладнюється тим, що стикаються різні концепції і стратегії соціальної перебудови суспільства і розвитку соціально-педагогічної роботи. А практика показує, що саме сьогодні необхідне найбільш повне і швидке визначення стратегії і тактики соціального захисту населення, створення вкрай необхідних установ, організацій соціально-педагогічної роботи, а також створення й удосконалення системи професійної підготовки соціальних педагогів.

Історія легітимного визнання державою в 1992 році професії соціального педагога (у т. ч. різні напрямки діяльності і внутрішні спеціалізації) засвідчує, що помітно загострилась проблема самовизначення власне професійної сфери соціально-педагогічної роботи. Тут, зокрема, простежуються такі проблеми:

1. Предметно-понятійні репертуари соціально-педагогічної роботи, підвищена семіотичність і рецесивність, проблема власного предмета та взаємозв'язку з соціально-гуманітарними знаннями. З'ясовуються поняття бідності, злиденності, девіантної і деліквентної поведінки, проституції, соціальної патології дитинства, старості та ін.
2. Багатоаспектність і багаторівневість зв'язків „індивід-суспільство”, „група-суспільство”, „група-особистість” системно нестабільні, динамічні, і сьогодні концептуально відображаються у таких методологічних рамках, як „феноменологія допомоги; феноменологія діяльності; феноменологія суб'єкта допомоги; феноменологія об'єкта допомоги” [14, С. 22].
3. Проблемна двоякість – феномен професійної позиції соціального педагога: виступаючи від деперсоналізованої державної влади, соціальні педагоги змушені поділяти інтереси найменш захищених індивідів і груп, представляти і захищати права знедолених (маргиналів, меншин, субкультурних формацій, девіантів тощо).
4. Соціальні уявлення і знання соціальних педагогів мають радикалізуючу силу, яка „є найбільш складним інструментом соціального контролю” [11, С. 10].
5. На відміну від добродійності, де в центрі стоїть постать того, хто допомагає, у соціально-виховній сфері центральною фігурою є клієнт, а кінцевою метою є звільнення клієнта від потреби в со-

ціальному працівникові, активізація самопідтримки, самодопомоги [8, С. 130–131].

Виходячи з такої багатоаспектності соціально-педагогічної роботи, ми вважали за необхідне визначити її місце і роль у суспільстві, яке реформується і яке поступово переходить від стратегії соціальної політики до практичних дій, спрямованих на користь людини. При цьому постала потреба дати наукове обґрунтування низці категорій, які відображають різні аспекти соціально-педагогічної роботи: *змісту, структури, об'єкту, предмету*.

Новий етап становлення наукової парадигми соціально-виховної роботи в Україні почався з 90-х років. Це дозволяє говорити про зародження нової професії – соціального педагога та введення нової спеціальності у вищому навчальному закладі. Цей процес спонукав до розвитку наукової думки, вирішення практичних питань у соціальній сфері, розвитку нових соціальних інфраструктур, визначення наукового статусу нових дисциплін у вищій школі. Ми могли бачити, як від емпірики соціально-педагогічна діяльність поступово переходила на пристойний науковий рівень з досить окресленою власною теоретичною і методологічною базою.

Розглядаючи зміст і структуру соціально-педагогічної роботи, вважаємо за доцільне зробити акцент на тому, що вона є видом діяльності. Ми виходимо, з одного боку, із загальноприйнятого філософського і психологічного тлумачення діяльності, а з другого боку, ми враховуємо специфіку і фактори, що характеризують об'єкт, який ми вивчаємо.

Найбільш глибоко, на нашу думку, розглядається філософія людської діяльності у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Л. Ази, В. Барановського, Л. Беляєвої, В. Замули, М. Кагана, М. Князяна, Є. Кулік, О. Леонтєва, В. Маркіна та ін.

Загалом можна розділяти загально-філософське визначення Л. Буєвої щодо діяльності як способу існування і розвитку суспільства і людини, всебічного процесу перетворення нею навколишньої природної і соціальної реальності, у т. ч. її саму, відповідно потреб, цілей і завдань [2].

Серед основних ознак діяльності автор називає цілеспрямованість, перетворюючий і творчий характер, предметність, детермінованість суспільними умовами, обмін діяльністю, спілкування індивідів.

Водночас М. Каган [3] розкриває морфологію діяльності і виокремлює такі її види: перетворююча, ціннісно-орієнтаційна, кому-

нікативна. Окрім того, вчений називає три основні *елементи діяльності*: суб'єкт, котрий спрямовує свою активність на об'єкт чи інші суб'єкти; об'єкт, на який спрямована ця активність, яка проявляється в суб'єктній комунікативній взаємодії з іншими.

Психологічний фундамент діяльності досить переконливо розкрито у працях О. Леонтьєва [4], де автор розглядає дії як процеси, що підпорядковані усвідомленим потребам і цілям. Причому у його характеристиках простежуються психологічні і соціальні причини частого незбыгу суспільного й особистісного смислу діяльності, подається структура людської діяльності, яка включає окремі (особливі) види діяльності – за критерієм мотивів, які їх спонукають, а також дії-процеси, що підпорядковуються усвідомленим цілям. Такі окремі складові діяльності утворюють макроструктуру.

Прийнятними є твердження Б. Ананьєва про те, що діяльність має багаторівневий характер: по-перше, цілісної діяльності як системи програм, операцій і засобів виробництва матеріальних цінностей суспільства; по-друге, окремої дії, що включає мету, мотиви її окреслення і способу досягнення; по-третє, макрорухів, завдяки опредмеченню і побудови програми будуються дії; по-четверте, мікро рухів, із яких будуються макрорухи [1].

У цьому випадку перші два рівні відповідають розгляду діяльності людини як суб'єкта, соціального індивіда, як особистості, а останні рівні визначають діяльність людини як природного індивіда.

Виходячи з цього, можна розглядати діяльність спеціалістів соціально-педагогічної роботи як інтеграції конкретних процедур і операцій: *соціальна* (за цілями, завданнями, змістом), *психолого-педагогічна* (за формою), *організаторська* (за функціями), *професійна* (за зв'язками і впливом на об'єкт) Це, на нашу думку, свідчить про наявність структури діяльності, яка є досить складною і багатокомпонентною. На цю її ознаку вказує В. Шадриков [14], виокремлюючи взаємопов'язані функціональні блоки: мотиви, цілі, програми, інформаційні основи, рішення, підсистему професійно важливих якостей. Але при цьому, слід сказати, що у кожній структурі діяльності доцільно бачити, чим одна діяльність відрізняється від іншої, оскільки, як стверджує О. Леонтьєв, всі види діяльності, в які включаються люди і в яких вони починають працювати як професіонали, можуть бути поділені на групи на основі визначення головного об'єкта діяльності: природа, техніка, люди, знакові системи, художні образи [4].

Усе загалом дозволяє говорити, що для кожної професії, порівняно з іншими професіями притаманні спільні і специфічні ознаки. Особливості професійних цінностей обумовлені роллю і статусом професії в житті суспільства й окремої людини.

У зв'язку з цим доцільно, передусім, визначити *предмет соціальної педагогіки*. Це цілком закономірно, оскільки статус соціально-педагогічної роботи як самостійної науки може бути доведеним, якщо буде визначена галузь явищ, які переважно вона вивчає, і доведено, що ця галузь іншими науками не вивчається. Водночас, визначення предмета дослідження дозволяє окреслити методи наукового аналізу.

У випадку визначення предмета і об'єкта соціально-педагогічної роботи можна вести мову про визначення того рівня аналізу і характеру фактів (явищ, процесів), які нею вивчаються.

Практика і наукові дослідження (М. Галагузової, А. Капської, В. Курбатова, І. Миговича та ін.) дозволяють говорити про те, що соціально-педагогічна робота має своєрідний об'єкт: це процес зв'язків, взаємодій, взаємовпливів механізмів, способів і засобів регуляції поведінки соціальних груп та особистостей, що сприяють реалізації їхніх життєвих сил і соціальної суб'єктності, а також характер співвіднесеності життєвих сил індивіда і групи та засобів забезпечення їх реалізації в різних соціальних та соціально-педагогічних ситуаціях [3, С. 51].

Проте, зважаючи на різні підходи до визначення предмета соціально-педагогічної роботи, доцільно зазначити, що науковці акцентують увагу на різних аспектах цих зв'язків. Хоча до кінця 90-х років ми не могли виявити наявності системно-інтегративного підходу.

Так, наприклад, І. Мигович предметом соціально-педагогічної роботи називає професійну діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов'язану з наданням допомоги особам чи групам людей щодо їх соціалізації, особливості впливу соціальних явищ, процесів та відносин на соціальне функціонування означених груп людей чи осіб [8, С. 15].

Безперечно, потреба щодо розвитку методології соціально-педагогічної діяльності викликана необхідністю подолання вузько-спеціалізованого вивчення проблем, пов'язаних з соціальною корекцією і реабілітацією особистості, а також інтеграцією епізодичних, недостатньо між собою пов'язаних соціальних гарантій, уявлень про соціальний захист, соціальну допомогу і милосердя.

Беручи до уваги сучасний стан розробки питання про предмет соціально-педагогічної діяльності, ми вважаємо, що це поняття можна тлумачити як закономірності сприяння становленню і реалізації сил індивідуальної і соціальної суб'єктності людини, а також виявлення й актуалізація життєвих сил та способів їх ефективного функціонування, відновлення.

Якщо соціально-педагогічна робота розглядається як діяльність, то предмет уточнює сутність цієї діяльності. До того ж не можна не брати до уваги той факт, що предмет соціально-педагогічної роботи, як і предмет будь-якої науки, змінюється у процесі розвитку теорії і практики загалом. Запропоноване визначення предмета хоч і є досить широким, але воно водночас є й досить узагальненим. Це є необхідною умовою для подальшої організації діяльності, яка реалізується через форми професійної і непрофесійної роботи (одночасно, паралельно чи у взаємодії).

Виходячи із такого широкого обсягу тлумачень і зважаючи на головну мету соціально-педагогічної роботи, ми пропонуємо розглядати поняття у вузькому і широкому розумінні цього виду діяльності. На нашу думку, соціально-педагогічна робота – це вплив професіоналів і громадськості на соціальне облаштування суспільства завдяки формуванню і реалізації державної соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної дитини та її сім'ї. Це тлумачення у широкому розумінні.

У більш вузькому, соціально-педагогічна діяльність здійснюється професійно підготовленими спеціалістами та їхніми помічниками і спрямована на надання індивідуальної допомоги дитині, сім'ї чи групі осіб, котрі потрапили у скрутну для них ситуацію, шляхом інформування, консультування, безпосередньої натуральної і фінансової допомоги, соціальної реадaptaції, надання психологічної і педагогічної підтримки, та орієнтація тих, хто потребує допомоги, на власну активність у вирішенні, складних проблем.

На сьогодні об'єктом соціально-педагогічної роботи вважають людину як члена соціуму в єдності її індивідуальних характеристик. Об'єктом соціологічної теорії і практики є на соціетальному рівні суспільство як відносно стійке об'єднання людей, а організатором соціальних дій виступає держава, різні політичні і громадські організації, зацікавлені в соціалізації членів суспільства.

На соціально-середовищному рівні об'єктом соціальної роботи виступає соціальна сфера суспільства, мікросередовище, колекти-

ви людей. При цьому найбільш активно здійснюється соціально-педагогічна робота за такими напрямками: освітньо-дозвіллева, фізкультурно-оздоровча, корекційно-реабілітаційна, соціально-правова, інформаційно-просвітницька тощо.

На індивідуальному рівні об'єктом соціально-педагогічної діяльності є окрема особистість, стосовно якої застосовуються різні методи, засоби соціального захисту і підтримки залежно від її потреб та інтересів.

У науковій літературі певний час дискутувалося питання щодо визначення об'єкта соціально-педагогічної роботи. Так, скажімо, на початку 90-х років досить активно використовувалися поняття „клієнт”, „пацієнт”, „об'єкт” допомоги. Проте з розгортанням різних видів соціально-педагогічної діяльності, поступово усталилося поняття «клієнт» [12]. Залежно від об'єкта, його проблем, соціальний педагог проектує адекватні соціальні послуги. Причому, як свідчить багаторічна практика у сфері соціальної допомоги, об'єкт може бути різним не лише за своїми проблемами, але і за своїми взаємовідносинами з соціальними інститутами: з одного боку, державне відомство надає послуги клієнту, який опинився у скрутній життєвій ситуації і потребує допомоги, а з другого – клієнт не звертається за допомогою, захистом (схильний до наркоживання, алкоголізму), і тоді соціальний педагог ініціює свої дії „на території клієнта”. Наприклад, підлітково-молодіжні клуби за місцем проживання, де соціальний педагог супроводжує життєдіяльність молодих у природньому для них середовищі. За таких умов об'єкт перестає відчувати себе відчуженим, „дезадаптантом, девіантом”, невстигаючим чи самотнім [8].

Соціальний педагог, проектуючи дії стосовно об'єкта-клієнта, має вірити в те, що здатний зрозуміти його проект і прийняти усвідомлено його „дар” у вигляді соціально-педагогічної чи психологічної послуги.

Своєю чергою, соціальний педагог, котрий уявляє собі об'єкта-клієнта як „клубок проблем”, вірить, що клієнт може визначити його лідерську роль як прагматика і виразника його, клієнта, інтересів. За таких умов аспекти професійної позиції соціального педагога будуть соціальною формою його функціонування, що будується так:

1. *Репертуарний пакет впливу* – соціальний педагог володіє арсеналом підтримки об'єкта, використовуючи такі репертуари натуралістичні (теми здоров'я, тіла, валеології тощо), екзистентні (тема гідності, життєстійкості, абсурду), теїстичні (тема Бога,

смерті, страждань, співчуття), соціологічні (тема типізації, загального блага, командності тощо).

2. *Рольова дистанція.* Кожен об'єкт-клієнт потребує адекватної ролі соціального педагога, яка залежить від його функціоналу: дослідник, прогностик, консультант, дія якого диктує орієнтацію на особливість клієнта.
3. *Самоусунення.* Цей процес можливий за умови власного сценарію життя, вирішення проблем і готовності підтримати інших, що свідчить про повернення його до „реальності”, життєстійкості.

Таблиця 1

Професійне „уявлення” об'єкта-клієнта

	Об'єктне	Проблемне	Суб'єктне
Інтерпретація клієнта і завдання соціально-педагогічної роботи	Об'єкт обслуговування різними фахівцями, посередництво у наданні послуг	Клубок проблем розв'язується прагматично, посередництво в системі „середовище – об'єкт (клієнт)	Суб'єкт співпраці, посередництво у наданні послуг, у вирішенні проблем, у моделюванні відносин „клієнт-середовище”
Напрямки роботи з життєвими сценаріями клієнта	Аргументація з опорою на правила, інструкції, проектування соціальної ідентичності	Агоністика, проблематика, діагностико-прогностичний пошук адекватності соціальної і персональної ідентичності	Обмін розповідями, самопроектами, есперимент із способами життя, очікуванням
Етика	Дисциплінарні межі на рівні: „соціальний педагог – об'єкт”, „лікар – пацієнт”, „спеціаліст – клієнт”	Правила діалога, оберненого зв'язку, позиційної комунікації	Норми щоденного спілкування; спілкування як пошук спільного, проблема і проектування співвиробництва
Ставлення до проблем об'єкта-клієнта	Утвердження тотальних проблем, що включають проблеми клієнта	Утвердження чи відкидання персональних і локальних міфів-проблем	Всі міфи-проблеми мають смисл, якщо сприяють виживанню, спілкуванню і насолоді життям

Реалізація такого багатомірного функціоналу вимагає цілого комплексу об'єктивних якостей соціального педагога: світогляд, рівень освіченості, можливості, досвід, переконання, духовні цінності й орієнтири, фізичне здоров'я, життєвий стиль, тощо, є вирішальними під час формування ідентичності та індивідуальності кожної особистості, а отже і соціально-педагогічної роботи з нею.

Без сумніву, проблема якісного професійного становлення і розвитку соціального педагога не може бути вирішена повноцінно без опори на сукупність методологічних принципів. Для нас важливо визначити *закономірності і принципи* соціально-педагогічної роботи, що є основоположними ідеями, правилами, нормами поведінки органів соціального захисту і підтримки населення, зумовлені, своєю чергою закономірностями соціальних процесів і вимогами інноваційної практики [13, С. 29].

У спеціальній літературі закономірності соціально-педагогічної роботи пропонується поділити на дві групи: 1) закономірності функціонування і розвитку суб'єктів соціальної підтримки; 2) суттєві зв'язки між суб'єктом і об'єктом соціальної діяльності та їх діалектика [3]. Можна погодитись з тим, що другий підхід є більш обґрунтованим, оскільки закон (суспільна закономірність) є найбільш суттєвим, необхідним, усталеним і таким, що повторюється, зв'язком всіх аспектів і компонентів суспільних явищ, процесів, систем і є найбільш загальним відображенням цілісності життєдіяльності людей у всіх формах прояву.

На думку науковців (В. Андрущенко, В. Беха, С. Григор'єва, М. Данакіна, І. Звереві, А. Капської, М. Лукашевича, А. Мудрика та ін.), основними закономірностями соціально-педагогічної роботи можна вважати такі: взаємозв'язок соціальних процесів у суспільстві, соціальній політиці і соціально-виховній роботі; обумовленість змісту, форми і методів соціально-педагогічної роботи конкретними обставинами життєдіяльності різних груп, спільнот, індивідів; вирішення виховних проблем, виходячи з особистісних потреб, інтересів клієнтів; залежність результативності соціально-педагогічної роботи підтримки від професіоналізму і моральних якостей спеціалістів, можливостей соціальної системи виховних інститутів, школи, держави і суспільства. Враховуючи таку багатоаспектність закономірностей, можна запропонувати загальне визначення *закономірностей соціально-педагогічної роботи* як суттєвих, стійких і таких, що повторюються, зв'язків, які проявляються під час взаємодії суб'єкта

соціально-педагогічної роботи й обумовлюють характер і спрямованість її впливу на розвиток конкретних соціальних явищ та відносин.

Як результат, визначені закономірності є методологічною передумовою визначення *принципів соціально-педагогічної діяльності*. Принципи – „це не приблизні абстракції чи суб'єктивні умовиводи. Вони об'єктивні за змістом і суб'єктивні лише за формою” [13, С. 29]. Слід зазначити, що різні вчені утверджують дещо відмінні принципи соціально-педагогічної діяльності. Так, група вітчизняних авторів монографічного видання „Соціальна робота” вказують на системний характер принципів і зводять їх до трьох груп: *соціально-політичні* (державний підхід до соціальних завдань; гуманізм і демократизм соціальної роботи; зв'язок змісту і форм соціальної роботи з конкретними умовами життєдіяльності особи соціальної групи; законність і справедливість соціальної роботи); *організаційні* (соціально-технологічна компетентність органів: працівників соціальної сфери, єдність їх повноважень і відповідальність, стимулювання, контроль і перевірка виконання тощо); *соціально-психолого-педагогічні* (комплексність, диференційований підхід, орієнтація на особистісні потреби, цілеспрямованість) [13, С. 32–34].

Більш конкретизовано виокремлює принципи соціального захисту і психолого-педагогічної підтримки А. Ляшенко [7]: добровільність, своєчасність, персоналізація, повага, активізація дітей та молоді, комплексність.

Виходячи з того, що соціально-педагогічна діяльність є універсальною, а як наука вона органічно пов'язана з комплексом інших наук, то, на нашу думку, доцільно назвати кілька основних принципів соціально-педагогічної роботи: історизм, соціальна обумовленість, соціальна значущість, гуманізм, справедливість, альтруїзм, диференційованість, наступність, непевність, компетентність, комплексність, посередництво, солідарність, субсидарність. Всі вони ніколи не проявляться одночасно і не є кожного разу рівнозначними. Проте кожен із них має посідати своє певне місце залежно від ситуації, соціальних потреб клієнта, умов його життєдіяльності, і, головне, цілі соціальної роботи з об'єктом уваги.

Один із теоретиків соціально-педагогічної роботи в Україні А. Капська визнає чотири групи принципів, що у своїй сутності становлять певну методологічну систему: соціально-політичні, психолого-педагогічні, організаційні, а також специфічні для соціальної роботи [5, 30].

На сьогодні окреслено низку принципів, які включені до законодавчих і нормативних актів України. Серед них варто назвати такі: дотримання прав людини і громадянина у сфері соціальних послуг; рівні можливості в отриманні соціальних послуг; доступність соціального обслуговування; конфіденційність; наступність всіх форм соціальних послуг; адресність; пріоритет сприяння громадянам, для яких є загроза здоров'ю та життю; територіальна організація соціальних послуг; державна підтримка громадської діяльності щодо надання соціальних послуг населенню.

При цьому ми вважаємо за необхідне зробити акцент на останній групі принципів, зазначених А. Капською, – на специфічних принципах, які досить помітно „враховують” специфіку соціально-педагогічної роботи. Це, зокрема, принцип гуманізму (визнання людини найбільшою цінністю), принцип незалежності (приналежність права будь-кому на допомогу), принцип клієнтоцентризму (визнання пріоритету прав клієнта у всіх випадках), принцип опори (максимальне врахування потенційних можливостей людини), принцип толерантності, принцип конфіденційності та принцип максимізації (оптимальне використання всіх видів ресурсів при вирішенні проблем клієнта).

Проведений аналіз феномена соціально-педагогічної діяльності, її структури і складових дозволяє представити не лише теоретичний аспект цього виду діяльності, а й багатофункціональність певного феномена у соціально-педагогічній сфері. Соціально-педагогічна діяльність як складова соціальних перетворен у суспільстві є принциповою основою для виживання людини у період реконструювання суспільства та її інтеграції в суспільство. Оточення молоді людини наповнене пристосуваннями, адаптаціями суспільної поведінки інших людей, входженнями у постійно змінні ситуації, мікросоціуми, де діють свої закони, норми, правила, і де соціальний педагог завдяки володінню базовими науковими знаннями може об'єктивно виконувати соціальну роль суб'єкта соціальної сфери.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити особливості предмета соціально-педагогічної роботи.
2. Охарактеризувати принципи соціально-педагогічної діяльності.
3. Визначити складові соціально-педагогічної діяльності як цілісної системи роботи.
4. Підтвердити прикладами реалізацію принципів соціально-педагогічної діяльності.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1986.
2. *Будева Л. П.* Человек: деятельность и общение. – М.: Мысль, 1978.
3. Каган М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа. – М.: Политиздат, 1974.
4. *Капська А. Й.* Соціальна робота: деякі аспекти соціальної роботи з дітьми та молоддю. – К.: УДЦССМ, 2001.
5. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: МГУ, 1975.
6. *Лучанкин А. И., Сняцкий А. А.* Социально-клубная работа с молодежью: проблемы и подходы. – Е.: УрОРАН, 1997.
7. *Ляшенко А. И.* Организация и управление социальной работой в России. – М.: Наука, 1995.
8. *Мигович І. І.* До питання про зміст професійної підготовки фахівців соціальної сфери // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом. – У.: „Art Line”, 2003.
9. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
10. *Соціальна робота: Навч. посіб.* // Соціальна робота. Книга II. – К.: ДЦССМ, 2002.
11. *Соціальна робота: Технологічний аспект* / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2004.
12. *Холостова Е. И.* Некоторые проблемы подготовки кадров социальных работников // Территориальные социальные службы: теория и практика функционирования. – М.: Школа социального работника, 1995.
13. *Фирсов М. В.* Введение в теоретические основы социальной работы (историко-понятийный аспект). – М.: Институт практической психологии, В: НПО «МОДЭК», 1997.
14. *Шадриков В. Д.* Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. – М.: Наука, 1983.

§ 4. Функції соціального педагога у практичній діяльності фахівців

Функції соціально-педагогічної діяльності фахівців – передбачені кваліфікаційною характеристикою їхні обов'язки та призначення. Комплексна характеристика кожної з них обов'язково містить короткий опис її професійної спрямованості, необхідні знання та вміння спеціаліста.

Комунікативна функція діяльності соціального педагога забезпечує налагодження взаємодії особистості, соціальної групи та державних і недержавних організацій, що виступають клієнтами, волонтерами, спонсорами та партнерами соціального педагога.

Рівень успішного контактування та володіння технологіями переконання та навіювання прямопропорційні успіху соціально-педагогічної діяльності.

Спеціаліст повинен знати:

1. Загальні положення теорії спілкування.
2. Характерологічні ознаки видів та типів спілкування.
3. Функції спілкування.
4. Основні правила та норми спілкування.
5. Провідні положення конфліктології.
6. Сутність та особливості спілкування з різними соціальними групами.
7. Етичні засади спілкування соціального педагога.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Здійснювати комунікативну презентацію.
2. Добирати адекватні прийоми комунікативного впливу.
3. Виступати каталізатором спілкування.
4. Попереджувати та долати конфліктні ситуації.
5. Добирати оптимальні засоби та прийоми спілкування.

Організаторська функція характеризує соціально-педагогічну діяльність з точки зору соціального менеджменту, що полягає в структуруванні, плануванні, розподілі видів професійної діяльності та координації роботи з різними соціальними інститутами та представниками споріднених професій.

Спеціаліст повинен знати:

1. Теоретичні засади організаторської діяльності соціального педагога.
2. Особливості соціального менеджменту.
3. Основні функції організатора соціально-педагогічної діяльності.
4. Особливості планування соціально-педагогічної діяльності.
5. Функції та способи координації контролю і діяльності соціального педагога.
6. Особливості організації та управління різними соціальними групами і в різних соціумах.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Визначати пріоритетні напрямки діяльності.
2. Правильно розподіляти функціональні обов'язки учасників соціалізуючого процесу.
3. Планувати основні етапи майбутньої діяльності.
4. Координувати та коригувати діяльність учасників соціально-педагогічного процесу.
5. Налагоджувати співпрацю і партнерство з різними соціально-виховними структурами.

Прогностична функція в соціально-педагогічній діяльності виконує змістовно-цільові (стратегічні) та організаційно методичні (тактичні) завдання. Насамперед, це передбачення результатів зусиль соціального педагога щодо різних аспектів його професійної діяльності. З іншого боку – це ідеальне “прогривання варіантів” різноманітних технологій соціально-педагогічної діяльності та вибір серед них тих, що зможуть забезпечити максимальну результативність за розумних витрат зусиль і часу.

Спеціаліст повинен знати:

1. Роль та місце прогнозування в діяльності соціального педагога.
2. Види прогнозування.
3. Принципи прогнозування.
4. Зміст прогностичної діяльності соціального педагога.
5. Особливості прогнозування різних напрямків та об'єктів діяльності соціального педагога.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Дотримуватися принципів наступності, систематичності та достовірності при створенні низки прогнозів.
2. Доцільно оперувати різновидами прогнозування.
3. Будувати адекватний прогноз відповідно до конкретної соціально-педагогічної ситуації.
4. Прогнозувати особливості соціалізації особистості.
5. Врахувати специфіку різних соціальних груп у процесі створення прогнозу професійної діяльності.

Охоронно-захисна функція спрямована на обстоювання прав та інтересів дітей і молоді на основі державних та міждержавних документів, з метою забезпечення неповнолітніх та молоді гарантованими їм правами та умовами життєдіяльності.

Спеціаліст повинен знати:

1. Основні права підлітків та молоді, закріплені в міждержавних документах.
2. Зміст діяльності основних соціальних інститутів, що реалізують охоронно-захисну функцію особистості.
3. Зміст та повноваження діяльності соціального педагога стосовно захисту прав клієнта.
4. Обов'язки сім'ї, школи, позанавчальних закладів стосовно розвитку особистості.
5. Основи української правової системи та законодавства.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Володіти механізмами правового захисту дитини в різних соціальних інститутах.
2. Використовувати комплекс правових норм для захисту прав дітей та молоді.
3. Застосовувати заходи державного примусу щодо осіб, які допускають протиправні дії стосовно об'єктів соціальної роботи.
4. Створювати умови для підтримки віри клієнта в можливість досягнення позитивних результатів.
5. Інформувати представників різних груп про їх права та соціальні гарантії.

Діагностична функція покликана виявляти окремі соціальні проблеми в певному мікросоціумі, конкретизувати проблему клієнта та виявляти індивідуальні та специфічні особливості клієнта чи певної групи, дає змогу адекватно вирішувати соціально-педагогічні завдання.

Спеціаліст повинен знати:

1. Теоретичні засади психолого-педагогічної діагностики.
2. Особливості діагностування об'єктів соціально-педагогічної діяльності.
3. Методологію та методи соціально-педагогічної діагностики.
4. Принципи діагностичної діяльності.
5. Напрямки психолого-педагогічної діагностики.
6. Вимоги до діяльності соціального педагога.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Визначати пріоритетні напрямки та об'єкти психолого-педагогічної діагностики.

2. Добираати оптимальний діагностичний інструментарій.
3. Розробляти програму психолого-педагогічного діагностування як окремої особистості, так і мікрогруп.
4. Аналізувати та узагальнювати результати діагностичної роботи.
5. Використовувати результати діагностування в проектах професійної діяльності.

Попереджувально-профілактична функція має на меті, насамперед, виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ, причин соціальної дезадаптації серед різних соціальних груп та окремих осіб, забезпечення умов для формування соціально позитивної спрямованості особистості.

Спеціаліст повинен знати:

1. Причини та форми прояву девіантної поведінки підлітків та молоді.
2. Зміст та форми соціально-профілактичної роботи.
3. Способи та прийоми навчання й переконання.
4. Наслідки впливу шкідливих звичок та асоціальних форм поведінки на здоров'я та життєдіяльність особистості.
5. Основи здорового типу життя.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Володіти психо-корекційними прийомами впливу на особистість.
2. Організувати індивідуальні, групові, масові форми профілактичної роботи.
3. Організувати соціально-позитивну діяльність підлітків та молоді через участь у різноманітних позанавчальних закладах, клубах, секціях, гуртках тощо.
4. Пропагувати здоровий спосіб життя.
5. Виявляти групи ризику серед підлітків та молоді.
6. Володіти способами та формами профілактичної роботи з різними соціальними групами.

Корекційно-реабілітаційна функція полягає в роботі по зміні та вдосконаленню особистісних якостей клієнта, особливостей життєдіяльності та створенні умов для розвитку потенційних можливостей осіб з функціональними обмеженнями, активне залучення їх до участі в суспільному житті.

Спеціаліст повинен знати:

1. Теоретичні засади соціальної реабілітації.
2. Специфіку корекційно-реабілітаційної роботи з різними соціальними групами.
3. Види та рівні корекційно-реабілітаційної роботи.
4. Вимоги до фахівця, що займається соціальною реабілітацією.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Надавати допомогу особам, що потребують соціальної реабілітації та адаптації.
2. Здійснювати корекційно-реабілітаційну роботу з різними соціальними групами.
3. Прогнозувати та планувати життєвий шлях об'єкта соціальної реабілітації.
4. Налаштовувати зв'язки з усіма можливими суб'єктами корекційно-реабілітаційної допомоги.

Соціально-терапевтична функція спрямована на вчасне подолання кризових ситуацій та проблем клієнта на основі самоусвідомлення особистістю ставлення до себе, оточуючих та навколишнього середовища.

Спеціаліст повинен знати:

1. Теоретичні засади психолого-педагогічної терапії.
2. Проблематику соціально-терапевтичної роботи.
3. Особливості соціально-терапевтичної роботи.
4. Права і обов'язки фахівця з психолого-педагогічної терапії.
5. Рівні та форми соціально-терапевтичної допомоги.
6. Особливості надання соціально-терапевтичної допомоги різним групам клієнтів.

Спеціаліст повинен уміти:

1. Здійснювати домедичну соціально-терапевтичну допомогу.
2. Доцільно застосовувати різноманітні форми психолого-педагогічної терапії.
3. Проводити консультативну соціально-терапевтичну допомогу.
4. Проводити як індивідуально, так і групові терапевтичні зустрічі.
5. Залучати працівників різних соціальних інституцій до надання допомоги особистості.
6. Надавати як очну, так і дистанційну психолого-педагогічну допомогу (робота на “Телефоні довіри”).

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити базові функції соціального педагога для забезпечення різних напрямків соціально-педагогічної діяльності.
2. Здійснити порівняльний аналіз різних підходів до класифікації функцій діяльності соціального педагога.

Література

1. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2009.
2. *Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. проф. А. Й. Капської – К.: Центр навчальної літератури, 2003.*
3. *Соціальна педагогіка.* Мала енциклопедія / За ред. І. Д. Зверевої. – К.: Центр учбової літератури, 2008.
4. *Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.*
5. *Сидоров В. Н.* Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – В.: Глобус-пресс, 2006.

§ 5. Організаційні моделі соціальної освіти в зарубіжних країнах

В умовах інтеграційних процесів, що відбуваються сьогодні в світі, вітчизняні дослідники все частіше розглядають організаційну модель освіти як відкриту динамічну систему, що зумовлює необхідність вивчення не лише вітчизняного досвіду підготовки спеціалістів, але й досвіду світових освітніх систем і допомагає визначати нові підходи як стратегічні напрямки розвитку професійної освіти в Україні.

Порівняно невеликий досвід нашої держави у сфері організації та надання соціальної допомоги високого рівня тим категоріям населення, які її потребують, а також зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність між світовими державами, інтернаціоналізація економіки, культури і науки, загострення глобальних проблем, вирішення яких неможливе без виходу за національні рамки, обумовлює першочергову можливість вивчення передового світового досвіду в різних сферах суспільного життя, в тому числі і в галузі соціальної роботи. Це дозволить використати ефективні, перевірені часом, технології соціальної роботи, наблизить їх до формування

єдиних світових стандартів надання соціальної допомоги, реалізації спільних проектів і програм. Але, водночас, йдучи у розвитку соціальної роботи за країнами, які вже подолали багаторічний шлях в цій сфері, Україна не повинна просто копіювати їх моделі, проте світовий досвід повинен стати одним із найважливіших джерел росту і розвитку соціальної сфери в нашій країні. Подальше удосконалення соціально-педагогічної роботи в Україні можливе за рахунок конструктивного злиття вітчизняного досвіду і світової практики на шляху втілення інноваційних ідей з врахуванням місцевих особливостей.

У всьому світі система соціальної освіти вимагає змін і потребує удосконалення. Фахівців для соціальної сфери потрібно готувати таким чином, щоб вони були здатні усунути негативні соціальні прояви у суспільстві. А це можливо лише у таких навчальних закладах, які тримають руку на пульсі сучасних тенденцій розвитку соціальної сфери.

У підготовці соціальних працівників і соціальних педагогів у різних країнах існує багато відмінностей: за кількістю навчальних закладів, кількістю студентів на кожного викладача, термінами навчання, навчальними програмами та професорсько-викладацьким складом. Але існує і багато спільних рис: ідеали, відданість своїй справі, професійна етика, служіння людям тощо.

Скандинавські країни відомі у світі добре розвинутою системою соціального захисту населення, в основі якої лежить розвинута система професійної підготовки соціальних працівників. Це можна проілюструвати на прикладі Швеції, країни з класичною європейською системою соціальної роботи. Логіку підготовки соціальних працівників у Швеції можна розглянути на прикладі Гетеборзького університету. Навчання соціальних працівників триває три з половиною роки. Перший рік починається з викладання суспільних дисциплін. Студенти розширюють своє розуміння суті та значущості, взаємовпливів та взаємозалежностей таких соціальних систем, як індивід – суспільство, визначають свою громадянську позицію. Одним із основних предметів, що викладається в рамках суспільних дисциплін, є психологія. Наступний блок пов'язаний з вивченням структури суспільства, економіки, соціальної політики, соціології тощо. Далі вивчаються правові аспекти соціальної роботи, політична система держави, її будова. Особливе місце займає підготовка до вирішення проблем теорії та методології соціальної роботи. Після

першого року навчання студенти проходять навчальну практику в соціальних агенціях як помічники соціальних працівників, що триває п'ять місяців. Практикою керує наставник – професійний соціальний працівник, що має вищу освіту, спеціальну педагогічну підготовку і практичний досвід соціальної роботи. Він керує 5-10 студентами протягом всього періоду практики. Після екзаменаційної перевірки результатів практики наставник дає характеристику кожному студенту, і, якщо вона задовільна, студент повертається до навчання в університет. На другому році навчання, протягом 4-го та 5-го семестрів, студенти поглиблено вивчають соціально-психологічні аспекти професії. Загалом навчальну діяльність можна поділити на два етапи. Перший торкається соціально-психологічних аспектів роботи з індивідом, сім'єю, соціальною групою. Другий етап підготовки концентрується на структурних проблемах, пов'язаних із життєвими ситуаціями: житлом, суспільною діяльністю, особистими проблемами тощо. Під час навчання широко застосовуються симуляційні методи для закріплення теоретичних знань у вигляді вправ та ігор, де студенти виступають та в ролі соціального працівника, то в ролі клієнта, і програвються можливі варіанти їх взаємодії. В кінці 5-го семестру, коли пройдено всі основні базові курси, студент має визначитися зі спеціалізацією своєї майбутньої професійної діяльності.

Гетеборзький університет надає такі спеціалізації:

- робота з людьми з девіантною поведінкою;
- робота соціального працівника в школі;
- робота соціального працівника в пенітенціарній системі;
- робота соціального працівника в закладах охорони здоров'я;
- робота соціального працівника з емігрантами;
- робота соціального працівника на підприємстві;
- наукова діяльність у сфері соціальної роботи.

Після того, як студенти проходять спеціалізацію і екзаменаційна комісія дає позитивну оцінку їхнім результатам, студенти скеровуються на другу навчальну практику тривалістю шість місяців, яка включає діяльність студента виключно за своєю спеціалізацією. Після проходження практики студент має написати дипломний проєкт за своєю спеціалізацією та захистити його, після чого йому видається диплом бакалавра соціальної роботи. Варто зауважити, що більшість навчальних закладів Швеції, підтримують тісний контакт зі школами та центрами соціальної роботи в зарубіжних країнах, а

також з міжнародними організаціями. З метою підвищення рівня підготовки майбутніх спеціалістів для соціальної сфери у Швеції розроблена і ефективно функціонує програма обміну, яка передбачає можливість проходження студентами практики і стажування в інших країнах, зокрема у Великій Британії та Німеччині.

На сучасному етапі підготовка соціальних працівників у Німеччині триває 4 роки і здійснюється у Вищих соціальних Школах, що діють при університетах та в коледжах. Університети і коледжі в Німеччині мають високу міру конституційно гарантованої незалежності. В рамках соціальної структури вони автономно вирішують усі академічні проблеми: навчальні програми, іспити, навчальні плани, набір студентів. Навчальні плани та програми різняться в різних школах. Не існує жодного зовнішнього контролю, координації або акредитації на державному рівні, за винятком таких професійних об'єднань, як Асоціація деканів шкіл соціальної роботи. Абітурієнти, зазвичай, надають перевагу навчанню у коледжі. Це зумовлено такими причинами: практико-орієнтований підхід, більш короткий, порівнянно з університетом, термін навчання, більша свобода у виборі навчальних курсів, менша кількість випускних іспитів. Навчання в коледжах має комплексний характер. Воно втілює ідею практичної спрямованості, передбачає розширення науково-методичної бази за рахунок міжнародних зв'язків, оволодіння сучасними технологіями соціальної роботи та творчий підхід.

У школах соціальної роботи здебільшого пропонується три різних типи навчальних програм:

- соціальна робота, орієнтована на традиційні напрямки соціальної політики в державних і громадських організаціях;
- соціальна педагогіка, спрямована на роботу з молоддю в громаді, навчальних та позашкільних освітньо-виховних закладах;
- "Sozial wesen" – навчальна програма, що об'єднує елементи як соціальної роботи, так і соціальної педагогіки (Баварія, Бремен, Гамбург, Шлезвиг-Гольштейн, Берлін, Саарланді, Нижня Саксонія).

Школи інших земель (Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Гессен, Баден-Вюртенберг), пропонують окремі курси із соціальної роботи та соціальної педагогіки. І хоча у Німеччині запроваджено розмежування між соціальною роботою та соціальною педагогікою останнім часом в країні прослідковується тенденція до стирання меж між соціальною педагогікою та соціальною роботою.

У наукових працях німецьких науковців, все частіше звучить думка про спільність, спорідненість та інтеграцію цих сфер соціальної діяльності.

На основі аналізу елементів різних навчальних програм з підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах Німеччини, можна виокремити елементи, що є майже в кожній навчальній програмі:

- соціальна робота і соціальна педагогіка: історія, теорія, організація, соціальні інститути, методи роботи;
- соціальні науки: соціологія, соціальна політика, політичні науки, економіка, статистики, емпіричні соціальні дослідження;
- психологія/педагогіка: прогресивна психологія, терапевтичні методи, теорія і практика освіти, теорії соціалізації;
- здоров'я: надання медичної допомоги, медичне обстеження, патронаж;
- юридичне і суспільне управління: законодавство у справах сім'ї, молоді, соціального забезпечення, соціальних гарантій у сфері зайнятості та самоврядування;
- музика, драматургія, спорт, образотворче мистецтво, кінематографія, робота із засобами масової інформації.

Багато навчальних програм включають курси з іноземних мов, таких, як англійська, іспанська, французька. Школи з орієнтацією на роботу з іммігрантами пропонують курси мов іммігрантів.

Навчальні курси традиційно досить жорстко структуровані. Вони включають важливі академічні дисципліни і переважно структуровані відповідно до них. Це створює проблему інтеграції знань і навичок (умінь) у різноманітних академічних дисциплінах. Багато шкіл змінили свої навчальні програми, відмовившись від орієнтації на академічні дисципліни, спрямувавши свою увагу на соціальні проблеми клієнтів та практичні сфери соціальної роботи, пропонуючи різноманітні спеціалізації.

Професійна практика відіграє важливу роль в освіті соціальних працівників в Німеччині. Практична підготовка організована відповідно до двох моделей: "однофазова" і "двофазова". "Однофазова" модель інтегрує два шестимісячних періоди практики у професійній галузі в академічну навчальну програму; студенти проходять останні іспити в школах після чотирьох років навчання й одержують державний сертифікат після закінчення. Цей тип навчання пропонується школами в Баварії, Баден-Вюртенберзі, Саарланді та Гессені.

“Двофазова” модель, запропонована всіма іншими школами, потребує щорічно оплачуваного скерування на роботу в професійній сфері після завершення трьох років академічної підготовки в школах. За цією моделлю студенти одержують державний сертифікат про вищу освіту лише після успішного завершення річної практики в певній сфері соціальної роботи. Студенти працюють за скеруванням на роботу в певній установі під контролем і спостереженням соціального працівника, який працює в цій організації.

Після закінчення навчальної програми в соціальній роботі і соціальній педагогіці студентам присуджується академічний ступінь соціального працівника або соціального педагога. Після завершення своєї роботи у професійній галузі – в однофазовій моделі одночасно, у двофазовій – після закінчення навчання студенти одержують державний сертифікат соціального працівника або соціального педагога. У землях зі спільною програмою “Sozial wesen” (Баварія, Бремен, Гамбург, Шлезвіг-Гольштейн, Берлін, Саарланді, Нижня Саксонія) студенти одержують тільки ступінь соціального педагога і відповідний державний сертифікат. Отже, підготовка соціальних працівників у Німеччині спирається на міцну науково-методичну базу соціальної роботи з використанням усіх сучасних досягнень як у теоретичній, так і в практичній сферах. Для роботи з молоддю в соціально-виховних установах в Німеччині надається перевага підготовці соціальних педагогів, оскільки саме вони не лише надають соціальну допомогу, але й здійснюють постійний цілеспрямований вплив на соціалізацію молоді, що є важливою передумовою інтеграції молодого покоління в соціумі.

На відміну від Швеції та Німеччини, у Великобританії основна увага приділяється не стільки теоретичній підготовці майбутніх соціальних працівників, скільки формуванню практичних вмій і навичок соціальної роботи, а також особистісному розвитку та професійній етиці.

Особливістю університетської освіти соціальних працівників у Великобританії є багатоступеневий характер. Найбільш поширеними є три рівні університетської підготовки:

- диплом спеціаліста із соціальної роботи;
- диплом бакалавра;
- диплом магістра.

Мінімальний термін навчання в університеті становить два роки, при чому більшість навчального часу відводиться на практику. Далі

студент за бажанням, протягом ще двох років може продовжити навчання для здобуття ступеня бакалавра, а потім ще протягом одного року – магістра соціальної роботи.

Розглядаючи професійну підготовку соціальних працівників в університетах Великобританії, варто зазначити, що значна частина навчального навантаження (40–50%) відводиться для організації практики безпосередньо на робочому місці. Так, заняття в Манчестерському університеті становлять для студентів денної форми навчання два дні на тиждень, а для студентів, які поєднують роботу з навчанням – один день на тиждень. Тим самим англійські фахівці стверджують, що навчання на робочому місці дає можливість студентам не тільки опанувати конкретні уміння, а й пов'язати теорію з практикою. Очевидним при цьому стає той факт, що успіх підготовки майбутнього спеціаліста залежить від створення належної бази для проходження практики. Для цього в соціальних агенціях Великої Британії створюються умови, за яких студенти мають можливість з достатнім рівнем самостійності виконувати конкретні практичні завдання.

Найважливішою фігурою у процесі підготовки майбутнього соціального працівника є педагог-наставник (тьютер). Зазвичай, він навчає 1-3 студентів. До компетенції тьютора входить керівництво практикою підопічних: визначення загального об'сягу роботи, що необхідно виконати студенту під час практики, щодня ставить проблемні практичні завдання, надання необхідної допомоги в процесі виконання завдань та здійснення загального контролю за діяльністю студента.

За підсумками проходження практики педагог-наставник складає індивідуальну характеристику на студента. Характеристика повинна відображати ділові та особистісні якості майбутнього фахівця з соціальної роботи, його ставлення до роботи, поведіння в суперечливих ситуаціях тощо.

На сучасному етапі підготовку соціальних працівників у США здійснюють коледжі та школи соціальної роботи, що діють при університетах. У вищій освіті США діє 3-рівнева шкала професійної кваліфікації соціальних працівників.

Ступінь бакалавра – перший професійний ступінь. Він надається після чотирьох років навчання у коледжі або школі соціальної роботи. Мета навчання на рівні бакалаврату – підготувати студента для переходу на наступний рівень оволодіння професією. Бакалаври со-

ціальної роботи після завершення основної підготовки можуть розпочати свою професійну діяльність як соціальні працівники загальної спеціальності або продовжити навчання в магістратурі. Ступінь магістра присвоюється через два роки навчання в спеціалізованій школі соціальної роботи. Перший рік присвячується поглибленому вивченню теорії і практики соціальної роботи. Поглиблено здійснюється вивчення спеціалізованих предметів – соціальної політики, соціальної економіки, соціального права, соціальної психології, геронтології, методів соціальної роботи. Другий рік використовується для спеціалізації і вдосконалення рівня професійної підготовки на практиці. Після закінчення магістратури спеціаліст отримує загальну спеціалізацію, є фахівцем в одному із напрямків чи у певній сфері соціальної роботи. Крім того, студент може обрати спеціалізацію у будь-якій із сфер діяльності соціальної роботи: робота з людьми похилого віку, робота у центрах здоров'я, сімейних службах, соціальних службах на підприємствах, робота з дітьми, робота з людьми, що мають психічні або фізичні вади, робота із засудженими тощо. Магістри також можуть набути кваліфікацію незалежного практика, яка дозволяє займатися приватною діяльністю, працювати на керівних посадах, здійснювати керівництво соціальними програмами, консультувати та викладати; для цього крім диплому магістра треба мати успішний досвід практичної діяльності в галузі соціальної роботи, рекомендації кваліфікованих спеціалістів та скласти письмовий іспит, який проводиться під наглядом Національної Асоціації соціальних працівників Америки.

Для здобуття докторського ступіню треба два роки підготовки після ступеню магістра. Основна увага в докторських програмах приділяється міждисциплінарним зв'язкам та підходам до засвоєння знань, якісному та кількісному підходах в оцінці знань, спеціалізаціям у різних сферах соціальної роботи. При навчанні в докторантурі в США роблять наголос, з одного боку, на міждисциплінарних зв'язках та підходах до засвоєння знань, а з іншої – на спеціалізації у відповідній сфері соціальної роботи. Існує три шляхи отримання диплома доктора соціальної роботи:

1. Як викладача з індивідуальної соціальної роботи, інноватора, дослідника та адміністратора соціальних служб, який бажає працювати у системі розробки та реалізації соціальних програм.
2. Підготовка до кар'єри дослідника у сфері соціальної роботи та викладача вищого навчального закладу.

3. Підготовка до кар'єри у сфері розвитку і розробки програм соціального планування, реалізації соціальної політики, планування на рівні громади, виконання адміністративних функцій або викладання у цих сферах.

Докторантура відіграє вирішальну роль у всій системі підготовки спеціалістів із соціальної роботи. Завданням освітніх програм із підготовки бакалаврів і магістрів соціальної роботи є підготовка спеціалістів, здатних ефективно працювати з різними категоріями і групами клієнтів. А оскільки до викладання у вищих навчальних закладах допускаються, переважно фахівці з докторським дипломом, то, власне, від ефективності функціонування докторантури значною мірою залежить якість підготовки майбутніх спеціалістів для соціальної сфери.

В університетах США у навчальні плани професійної підготовки соціальних працівників обов'язково включаються п'ять базових тем:

1. Поведінка людини та її соціальне оточення.
2. Соціальна політика та служби соціального забезпечення.
3. Практика соціальної роботи.
4. Дослідження в сфері соціальної роботи.
5. Польова практика.

Зміст кожної з цих тем наповнюється навчальними курсами гуманітарних дисциплін, провідне місце серед яких відводиться соціальним та біологічним наукам (соціології, біології, медицині, фізіології, психології, патопсихології, філософії, політології, економіці, антропології, історії соціальної роботи, педагогіці, праву тощо).

За допомогою таких навчальних курсів, як, наприклад, "Поведінка людини" та "Суспільство", студенти навчаються усвідомлено підходити до вирішення проблеми "людина і середовище", що виникає при аналізі конкретної ситуації. Вони отримують знання про окрему людину, групи, сім'ї, організації, громади тощо, приходять до розуміння взаємозв'язків біологічних, соціальних, психологічних та культурних систем суспільства, їх впливу на поведінку людини та поведінку людини на ці системи. Кожний навчальний план по соціальній роботі містить також інформацію про соціальну політику держави та діяльність служб соціального забезпечення у масштабах країни. Студенти вивчають структури програм різних соціальних служб, історію інститутів соціального забезпечення та соціальної роботи як професійної діяльності. До змісту курсів по практиці соціальної роботи входить багато методів та моделей впливу. До нього

введені: теорія, дослідження, досвід, що був накопичений в практиці соціальної роботи.

На факультетах соціальної роботи в американських навчальних закладах практичне навчання є фактично домінуючою формою викладання, бо практика є не тільки місцем свідомого застосування знань, їх корекції, вдосконалення, формування практичних вмінь і навичок, але і місцем засвоєння професійної етики і цінностей соціальної роботи, формуванням професійно важливих якостей та індивідуального стилю професійної діяльності. Кожен студент повинен пройти дві-три практики під керівництвом досвідченого соціального працівника. Принаймні хоча б одна із практик повинна бути у закладі того типу, в якому студенту треба буде працювати після закінчення навчання. Кожному студенту надається викладач з практики, педагог-наставник ("field educator" – польовий інструктор). Це, зазвичай, працівник соціальної служби, який працює з клієнтами і який знайомить студентів з роботою служби, навчає їх без відриву від роботи. Але існують служби, де викладачі практики не працюють з клієнтами, а займаються тільки студентами. Вони часто керують одночасно трьома або більшою кількістю студентів.

Практика є однією з основних відмінних рис навчання соціальної роботи в США. Тут студенти усвідомлюють цінність соціальної роботи, навчаються розвивати професійні відносини з клієнтами в процесі надання допомоги, починають реалізовувати ідею відповідальності перед клієнтом, агентством, громадою, зустрічаються з етичними дилемами та намагаються вирішувати їх, застосовують на практиці знання про поведінку та потреби людини, про ресурси місцевої громади, встановлюють зв'язок своєї практичної роботи з підходами до оцінки її результатів.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Дати характеристику системі професійної підготовки соціальних працівників у США.
2. Виявити спільні та відмінні риси професійної підготовки соціальних працівників у США та Європі.
3. Охарактеризувати модель соціальної освіти у Великобританії.
4. Здійснити порівняльний аналіз систем професійної підготовки соціальних працівників у країнах Скандинавії та України.

Література

1. *Доуел М., Шардлоу С.* Практика социальной работы. К.: Ассоциация психиатров Украины, 1996.
2. *Козлов А. А.* Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы. – М.: Флинта. Московский психолого-социальный институт, 1998.
3. *Пічкарь О.* Підготовка соціальних працівників у Великобританії /Соціальна політика і соціальна робота. № 3-4. – 2002.
4. *Пічкарь О. П.* Кадрове забезпечення соціальних служб у Великій Британії. Монографія. – У., 2003.
5. *Поліщук В. А.* Підготовка фахівців з соціальної роботи: Тернопільський державний педагогічний університет / Соціальна політика і соціальна робота/ №1. – 1999.
6. *Поліщук В. А.* Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: зарубіжний досвід. Посібник. – Т.: Навчальна книга – Богдан, 2003.
7. *Тименко В. М.* Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і Україні: спільність і відмінності. – К.: Автореферат, 2003.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

§ 1. Соціалізація особистості – надзавдання соціальної педагогіки

Сьогодні соціалізація особистості з філософсько-соціологічної проблеми все більше стає педагогічною, розв'язання якої є найважливішим чинником оптимального розвитку окремої особистості й суспільства загалом. Тільки соціально прийнятна соціалізація надає можливість людині повноцінно існувати в сучасному світі. Саме тому створення умов для успішної соціалізації дітей та молоді – надзавдання професійної діяльності соціального педагога.

Поняття «соціалізація» виникло в західній соціології наприкінці XIX ст.

У наукову систему понять воно було введено американським соціологом Ф. Гідінгсоном (1855–1931 рр.), який тлумачив це поняття як процес розвитку соціальної природи людини.

Поділяючи наукові висновки Г. Гідінгса, великий внесок у розвиток уявлення про соціалізацію зробили Г. Тард і Т. Парсонс. Зокрема, Парсонс розглядав соціалізацію як процес адаптації до суспільства, у результаті чого слідування загальнозначущим нормам поведінки стає потребою індивіда. При цьому рівнями адаптації, на думку вченого, стають: 1) людина знає, як потрібно себе поводити, але продовжує дотримуватися своєї системи цінностей; 2) взаємна терпимість; 3) взаємні поступки; 5) повне пристосування (відмова від попередніх цінностей).

Погляди Г. Гідінгса, Г. Тарда, Т. Парсонса об'єднують ідеї про нерозривний зв'язок соціалізації з освітою та вихованням, з адаптивними процесами; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації; про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішного входження в соціум.

Ч. Кулі і Дж. Мід, прихильники протилежного підходу до розуміння соціалізації, виходили з того, що людина активно бере участь у цьому процесі і не тільки адаптується до суспільства, але й впливає на себе саму.

Процес соціалізації не залишився поза увагою вітчизняної науки. Його дослідниками у радянський період стали М. Йорданський, Б. Паригін, І. Кон, В. Ольшанський. Уявлення вчених про поняття

«соціалізація» змінювалися в аспекті суспільно-політичної ідеології: від суто соціалістичних у 20–30-х рр. до більш ліберальних у 60–70 рр.

Так, скажімо, Б. Д. Паригін тлумачить соціалізацію як “входження в соціальне середовище, пристосування до нього, завоювання певних ролей і функцій, які слідом за своїми попередниками повторює кожен окремих індивід протягом всієї історії формування і розвитку”[7]. З таким визначенням можна, в принципі, погодитися, хоча не можна не звернути увагу, що в ньому яскраво простежується лише один аспект соціалізації – адаптація особистості в соціальному середовищі, і не звертається увага на зворотний вплив, тобто вплив особистості на оточення, активне відтворення нею суспільних відносин.

Погляди на соціалізацію оновила історико-культурна концепція Л. Виготського, який підкреслював, що вплив середовища переломлюється крізь призму якостей людини і відповідно становлення індивіда містить два нерозривно пов'язані процеси: натуральний (процес фізичного дозрівання) і соціальний (визрівання як особистості).

Загальній соціалізаційній проблематиці на сучасному етапі присвятили свої роботи Є. Кузьмін (про входження особистості в соціум на основі наслідування, навіювання, конформізму, впливу засобів масової інформації), Б. Ломов (про набуття особистістю в процесі соціалізації більшої самостійності, відносної автономності й індивідуалізації), Г. Андрєєва (про двосторонню природу соціалізації, яка містить процеси засвоєння і відтворення соціального досвіду), Б. Вульф, М. Лукашевич (про адаптаційну природу соціалізації), В. Москаленко (про розвиток зрілих форм соціалізації, їх модифікацію в ході введення особистості в систему соціальних відносин), А. Мудрик (про тривалість і протяжність процесу соціалізації) та ін. Теорії стосовно окремих проявів процесу соціалізації знайшли своє відображення у працях О. Белінської, А. Волохова, Н. Голованова, Л. Єршова, Ю. Загороднього, В. Скало, О. Кодатенко та ін.

Отже, аналізуючи пошуки різних наукових шкіл, соціалізацію потрібно розглядати в активному і пасивному аспектах.

Передусім, це – інтерактивний процес, оскільки має на увазі взаємодію представників старших і молодших поколінь. Старші покоління передають молодшим свої знання, формують у них уміння, необхідні для самостійного життя. При цьому у результаті взаємодії

з іншими людьми у індивіда з'являються власні переконання, моральні стандарти, звички тощо.

Соціалізація – процес, який, з одного боку, передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду, адаптацію до соціального середовища, засвоєння його традицій, норм і цінностей шляхом, а з другого – процес активної діяльності, включення в соціальне середовище. При цьому індивід, оволодіваючи новими ролями і правилами, набуває водночас здатності створити щось нове.

Соціалізація нерозривно пов'язана з індивідуалізацією особистості, оскільки її зміст полягає у формуванні індивідуальності. Не існує однакових процесів соціалізації, індивідуальний досвід кожної особистості є унікальним і неповторним. Це набуття людьми ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей; засвоєння індивідом певної системи знань і норм, процес становлення його як особистості.

Отже, соціалізація – це двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає її включення в систему суспільних відносин шляхом засвоєння соціального досвіду і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна, неповторна особистість [9].

Під соціалізацією потрібно розуміти оволодіння нормами і правилами життя в суспільстві, знаннями і вміннями будувати стосунки, що дозволять особистості здобути такі характеристики: ставлення до іншої людини як до самоцінності; здатність до самовіддачі як умови чи способу реалізації такого ставлення до інших людей; творчий характер життєдіяльності, здатність до вільного волевиявлення; можливість особистості самостійно проектувати майбутнє; внутрішня відповідальність перед собою, іншими людьми, минулим і майбутнім; прагнення зрозуміти смисл життя [5].

Підсумовуючи, можна розглядати соціалізацію як: а) багатофакторний процес набуття індивідом якостей, спрямованість яких визначається конкретною соціальною ситуацією; б) явище, сутнісні характеристики якого забезпечують суб'єкт-суб'єктну єдність особистості, що проявляється в одночасному засвоєнні й відтворенні соціальних цінностей і норм; в) соціокультурний феномен, який має незмінність психологічних механізмів і їх неповторність у контексті становлення конкретної особистості; г) рушійну силу, що активізує процеси самоперетворення, які відбуваються на фоні змін соціокультурного середовища; д) соціально-педагогічне поняття, яке

відображає хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі; е) процес соціальної ідентифікації типу особистості, на відміну від виховання, яке формує духовний світ людини [7]. Водночас є всі підстави вважати, що змістовний аспект соціалізації не може бути визнаний цілком вивченим, скоріше він перебуває на черговому оберті розвитку, викликаному процесом формування нових соціокультурних відносин у суспільно-історичних умовах, що змінилися.

Із метою розкриття змісту процесу соціалізації ми маємо простежити співвідношення цього поняття з поняттями “виховання” і “соціальний розвиток”. Практика роботи соціального педагога довела, що соціалізацію не можна зводити до поняття “виховання” ні у вузькому, ні в широкому розумінні, в якому воно часто використовується. Виховання передбачає, передусім, систему спрямованих впливів, за допомогою яких можна сформувати в особистості певні риси і якості, завдяки яким людина долучається до культури і стає повноцінним членом суспільства. Таким чином, ми можемо назвати особливості процесу соціалізації, які дозволяють відмежувати його від виховання:

- 1) відносна стихійність цього процесу, яка характеризується не завжди передбаченим, цілеспрямованим впливом середовища;
- 2) механічне засвоєння соціальних норм і цінностей, яке відбувається в результаті діяльності і спілкування особистості, взаємодії її з мікро- і макросередовищем;
- 3) зростання в міру дорослішання самостійності особистості щодо вибору соціальних цінностей і орієнтирів, середовища спілкування, якому надається перевага.

Соціальний розвиток дітей і молоді можна розуміти як об'єктивний і водночас керований процес взаємодії кількісних і якісних змін соціальних характеристик молодого покоління в ході його становлення як суб'єкта суспільного виробництва та суспільного життя. Можна сказати, що поняття “соціальний розвиток” і “соціалізація” збігаються, але в них по-різному зроблені акценти: активність особистості більш виразно представлена в ідеї розвитку, а в соціалізації в центрі уваги знаходиться соціальне середовище і його вплив на особистість.

Соціалізація відбувається в просторі і часі, у формальних і неформальних групах і різних інституціях, від народження і до смерті.

А відтак складовими соціалізації можна назвати:

- стихійну соціалізацію, яка відбувається внаслідок впливу на особистість об'єктивних обставин життя (соціально-економічних та соціокультурних реалій суспільства);
- відносно соціально керовану соціалізацію, вона проявляється через використання державою певних економічних, законодавчих заходів з метою вирішення проблем, що впливають на життєвий шлях тих чи інших груп;
- відносно соціально-контролююча (виховання) – цілеспрямоване створення суспільством умов для розвитку потенційних можливостей особистості, формування у неї певних якостей;
- свідома самозміна людини – проявляється як самобудівництво чи саморуїнвання [4].

Багатоаспектність означеного процесу зумовила низку моделей соціалізації: «особистісного контролю» (З. Фрейд), «рольового тренінгу» (Т. Парсонс), «соціального навчання» (Г. Долат, Б. Скінер), «міжособистісного спілкування» (Ч. Кулі, Дж. Мід), «когнітивна модель» (Ж. Піаже, А. Маслоу), «еволюційна теорія» (Е. Еріксон) тощо.

Згідно з моделлю З. Фрейда, джерела якої лежать у теорії психоаналізу, соціалізація – це розвиток особистого контролю. Оскільки люди від народження вважаються асоціальними внаслідок уроджених агресивних інстинктів, існує постійний конфлікт між неусвідомленими бажаннями і соціальними вимогами. У цьому контексті соціалізація є своєрідним контролюючим чинником.

Відповідно до теорії «дзеркального Я» Ч. Кулі, образ Я-індивіда є відображенням того, як інші сприймають людину, чи того, як їй це видається. Таким чином, наше «Я» розвивається у соціальній взаємодії.

Д. Мід розвинув теорію, що людина розвиває власне «Я», коли «приймає роль іншого». Значущі люди формують моделі поведінки особистості, інші – загальні установки.

«Когнітивна модель» побудована на ідеї, що поведінка людини визначається її знаннями, сукупність яких утворює картину світу. Експерименти Ж. Піаже показали, що індивід проходить низку стадій інтелектуального розвитку, для яких властиве оволодіння відповідними знаннями і навиками у пізнанні навколишнього світу. Відповідно до раціонального розвитку і відбувається процес соціалізації.

Соціалізацію як процес передавання дитині культурної спадщини пояснює модель «інкультурації» (М. Боас, В. Малиновський).

Ближчою до нашого розуміння є еволюційна теорія Е. Еріксона. Вчений вважає, що людині, як в дитинстві, так і в дорослому житті, доводиться долати складні, критичні ситуації. Лише таким шляхом індивід, збагачуючись новим соціальним досвідом, і переходить у процесі соціалізації від стадії до стадії. Еріксон визначив вісім стадій розвитку Я: дитячий (немовлячий період), вік 1-2 роки, від 3 до 5 років, молодший шкільний вік, підлітково-юнацький вік, молоді роки, середній вік, старість. Кожна із зазначених стадій має домінуючу проблему. Від її вирішення залежить успішність проходження людиною наступної стадії і соціалізації загалом.

Сучасна модель соціалізації вибудовується із адаптивно-розвивальної концепції М. Лукашевича. Її сутність полягає в розумінні соціалізації людини як взаємодії з навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну в кожній царині життєдіяльності. Поділяючи цю концепцію, В. Циба розглядає її положення під кутом ідеї набуття особистістю соціогенних параметрів, що регулюють її діяльності, і здатності пов'язувати їх у програми життєдіяльності [11].

Відповідно, соціалізація – це створення комплексної багаточислової програми життєдіяльності, у якій життєві етапи людини задаються шкалами статусів у кожній соціальній інституції. Проте труднощі програмування життєвого шляху пов'язані з тим, що у міру просування шкалою статусів з віком відбувається відсіювання частини індивідів внаслідок конкуренції. Тому в реальному житті далеко не всім вдається соціалізуватися до задовільного рівня, так само, як важко точно передбачити, на який щабель у житті зможе піднятися людина.

Соціалізація – різнобічне і поступове входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи окрему його ланку. Тому її потрібно розглядати як систему різних стадій. У цьому контексті А. Мудрик визначає первинну (підготовчу) і вторинну (активну) соціалізацію. Загалом третина життєвого шляху людини припадає на підготовчий і дві треті на активний період соціалізації.

У первинну (підготовчу) соціалізацію індивід входить в дитинстві. Вторинна (активна) соціалізація – наступний процес, що дозволяє вже соціалізованому індивіду (з певним багажем уявлень, переконань) входити в нові сектори соціуму.

Первинна соціалізація найбільш важлива для індивіда. Адже для дитини «конструюється» світ з його цінностями, нормами, які вона ще не може повною мірою критично осмислити.

Фазами підготовчого періоду є: здатність задовольняти власні потреби засобом мови; інтеріоризація (уміння керувати собою, сприймати і виконувати власні накази); подолання ситуативних протягів і прояв волі; виявлення здібностей у царині науки, техніки; зародження соціогенних потреб і формування світоглядних орієнтирів (створення певного матеріального чи ідеально-інформаційного витвору відповідно до здібностей, що стає мрією людини).

В активний період соціалізації відбувається просування сходинками статусу у процесі реалізації соціогенних потреб. Головна особливість цього періоду полягає у можливостях будувати суспільство, удосконалюючи його соціальні інституції [11, С. 125]. Звідси і визначається родинна, рольова, економічна, політична, релігійна, культурницька, гендерна, професійна та інші соціалізації. І у кожному її виді людина може виступати як об'єкт і як суб'єкт соціалізуючого процесу.

Так, зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб його члени активно володіли ролями чоловіка й жінки (гендерна соціалізація), могли і хотіли брати участь в економічному житті (професійна соціалізація), створили міцну сім'ю (сімейна соціалізація), були законотворчими громадянами (політична соціалізація). Характер вимог залежить від віку і соціального статусу людини. У цьому плані людина – об'єкт соціалізації.

Водночас протягом життя на кожному віковому етапі перед людиною постають завдання, для вирішення яких вона ставить мету, перетворюючись на суб'єкта соціалізації. Ці завдання можна об'єднати у три групи:

- природно-культурні – досягнення на кожному віковому етапі певного рівня фізичного розвитку, засвоєння елементів етикету, ведення здорового способу життя, управління своїм психофізичним станом тощо;
- соціально-культурні – пізнавальні, моральні цілі, бажання володіти певною сумою знань, умінь і навичок;
- соціально-психологічні – становлення самосвідомості, самовизначення, самореалізація, самоствердження особистості.

Людина може змінювати цілі, шукати нові шляхи їх досягнення, оскільки є активним учасником соціалізації.

У соціалізуючому процесі науковці виокремлюють два аспекти: змістовий і функціональний. Змістовий визначає «що» і «які» якісні ознаки формуються, а функціональний – «як» і під впливом «яких» механізмів здійснюється це формування у процесі соціалізації.

Кожне суспільство виробляє свої *механізми* соціалізації. Умовно їх можна розділити таким чином:

1. Психологічний (імпрінтинг, копіювання, екзистенціальний натиск, ідентифікація, рефлексія).
2. Традиційний (засвоєння людиною норм, поглядів, стереотипів, які характерні для її сім'ї та найближчого оточення).
3. Інституційний (функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і організаціями).
4. Стилізований (діє в рамках субкультури).
5. Міжособистісний (функціонує в процесі взаємодії особистості із значущими для неї людьми).

Роль механізмів соціалізації залежить від різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Так, в умовах села істотне значення має традиційний механізм, а в умовах великого міста – інституційний та стилізований.

Кожне суспільство, культура, спільнота виробляють свої механізми соціалізації. При цьому в кожному суспільстві загальноприйнятим моделям соціалізації протистоять ті, які соціально не схвалюються. Тому одночасно співіснує певна сукупність моделей соціалізації, які взаємодіють, доповнюючи одна одну і втілюються в домінуючих, інституціалізованих формах соціалізації, котрі відображають домінуючі цінності. Важливими інститутами соціалізації молодого покоління є сім'я, неформальні групи, навчальні групи, об'єднання, масова комунікація, спільноти, дитячі та молодіжні організації, в яких особистість долучається до системи норм і цінностей, і які виступають своєрідними трансформаторами соціального досвіду.

Соціалізація відбувається у взаємодії людини з величезною кількістю умов, що називають факторами соціалізації. Зокрема А. Мудрик називає такі з них: *мегафактори* – космос, планета, світ; *макрофактори* – країна, етнос, суспільство, держава, культура; *мезофактори* – тип населення (місто, село, район), засоби масової комунікації, субкультура; *мікрофактори* – формальні (дошкільний навчальний заклад, школа, вищий навчальний заклад, заклад куль-

тури, виховні організації), неформальні (сім'я, сусіди, групи однолітків, клас) [4].

Соціалізацію особистості розглядають і як типовий, і як одиничний процес. Типовість визначають соціальні умови, расові, етнічні, класові відмінності; одиничність – індивідуальні особливості людини: здібності, зовнішні дані, комунікабельність, індивідуальний рівень ідентичності, тобто прагнення до розвитку власних здібностей, усвідомлення свого життєвого шляху як унікального.

Розглядають родинну, рольову, економічну, політичну, релігійну, культурницьку, гендерну, професійну та інші соціалізації. І у кожному її виді людина може виступати як об'єкт і як суб'єкт. Можна виділити дотрудовий (по початку трудової діяльності); трудовий і післятрудова *періоди* соціалізації особистості.

У загальному вигляді фактори соціалізації особистості можна поділити на дві групи: *соціальні* та *індивідуально-особистісні*. До соціальних належать: соціально-політичні, економічні, національні особливості розвитку особистості, в тому числі якість життя, екологічна ситуація, виникнення екстремальних соціальних обставин тощо. Індивідуально-особистісні фактори визначаються своєрідністю життєвого шляху особистості.

Такий розподіл дає можливість охарактеризувати об'єктивність і суб'єктивність факторів соціалізації. Об'єктивність визначають характером соціальних змін, які є фундаментом регулювання соціального розвитку дітей та молоді; суб'єктивність – загальною спрямованістю особистості, її прагненням до знань, нового, мотивацією поведінки, індивідуально-особистісним змістом життєдіяльності.

Дотримуючись зазначеного вище підходу, можна виокремити два плани соціалізації: філогенетичний (розвиток людини як живої істоти) та онтогенетичний (індивідуальний розвиток). Причому онтогенетична соціалізація містить два процеси: інтеріоризацію (перехід суспільних уявлень у свідомість людини) та екстеріоризацію (винесення результатів розумової діяльності) [3, 10].

Соціалізація – процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами її життя на кожному віковому етапі. Водночас часова періодизація соціалізації не є остаточно сформованою. Прийнятною видається *шестифазова система* соціалізації. За такою схемою у першій фазі переважний вплив відбувається

у родині, де дитина здійснює свої перші міжособистісні зв'язки у колі рідних; започатковується формування свідомості і починається опанування мови як визначального містка між індивідом і соціумом.

У другій фазі встановлюються і розвиваються початкові соціальні зв'язки поза межами родинних стосунків. У цьому періоді закладаються основи естетичного та етичного ідеалу, уподобань, тому важливо вчасно долучити дитину до знань, навчання, налагодження соціальних стосунків.

Третя фаза – опанування основними знаннями і суспільним досвідом, що завершується зрілістю людини. Це завершення навчання і перехід у стан відтворення. Коли набуті знання переплітаються з досвідом, досягається остаточне формування світогляду, забезпечуються творчі потреби людини, проходить четверта фаза соціалізації.

У п'ятій фазі особистість досягає найвищого рівня соціалізації і утверджує можливість творити суспільно і особистісно значущі вартості. У цій фазі повною мірою розкриваються якості особистості, людина робить висновок про відповідність обраного трудового шляху.

Останній, шостій фазі властиві втрата чи згасання життєвого інтересу, послаблення соціальних зв'язків, зниження психічної і фізичної активності.

Традиційна європейська наука вивчає соціалізацію від дня народження людини, тобто в онтогенезі. Проте дослідження останніх років ставлять під сумнів такий погляд, бо він не враховує розвиток психіки людини у ембріональному періоді. Істотні корективи до усталених уявлень вніс психолог С. Гроф, котрий експериментальним шляхом довів образ складного психічного життя у дородовому періоді розвитку людини.

Викладені погляди на періодизацію і структурування процесу соціалізації, незважаючи на різні підходи, висвітлюють різні аспекти прояву цього складного явища, проте ніяк не вичерпують його характеристики.

Виходячи із такої складної структури соціалізації соціальний педагог повинен знати критерії соціалізованості людини. Це, зокрема:

- зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картини світу;
- адаптованість особистості, її спосіб життя, відповідна норми слухняна поведінка;
- соціальна ідентичність (групова, загальнолюдська);
- рівень незалежності, впевненості і самостійності, ініціативності і незакомплексованості, розкутості.

Розширення і поглиблення соціалізації індивіда здійснюється *у трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості*. У сфері діяльності відбувається подальше розширення й урізноманітнення її видів, осмислення опанованих і прогнозованих зразків тощо. У сфері спілкування удосконалюється і ускладнюється коло контактів. У сфері самосвідомості вирішується проблема формування рушійних сил саморозвитку (потреби і мотиви), спрямованих на створення образу власного «Я», осмислення своєї соціальної належності, соціальної ролі, формування самооцінки.

Сучасне «управління» соціалізацією підростаючого покоління має за мету залучити його до прийняття вирішення проблем власного життя і діяльності, активної життєвої позиції. Спільна діяльність дітей та молоді з фахівцями соціально-педагогічної сфери дозволяє особистості оволодівати навичками соціально активної та соціально компетентної діяльності.

Безперечно, лише вольові цілеспрямовані особистості здатні виконати свої програми життєдіяльності, зробити процес соціалізації успішним.

Люди з низьким рівнем соціалізації живуть щоденними проблемами. Вони ставлять перед собою поточні завдання щодо задоволення власних потреб, їхні соціогенні потреби зводяться до матеріального достатку.

Люди з середнім рівнем соціалізації мають творчо малонасичені соціогенні потреби. зазвичай, вони самореалізуються у діяльності колективній.

Найвищого рівня соціалізації досягає еліта, інтелігенція, творчі люди, політичні діячі, вчені, письменники тощо. Створені ними матеріальні і духовні цінності визнаються громадськістю, а самі творці переживають почуття самореалізації, самоствердження.

Метою реалізації соціалізуючого процесу соціальний педагог має володіти механізмами соціалізації, вибір яких базується на *певних принципах цього процесу*:

- принцип системності, який передбачає вплив на особистість як мікро-, так і макросередовища, які тісно взаємодіють, взаємовпливають і взаємодетермінують один одного;
- принцип діяльності, що обумовлює активну взаємодію особистості з іншими людьми, в яку індивід вступає у процесі діяльності і спілкування, тобто наявний неперервний цілісний процес засвоєння особистістю об'єктивної дійсності завдяки її включенню в діяльність;

- принцип двосторонньої взаємодії особистості і соціального середовища, взаємообумовленість процесу входження особистості в систему суспільних відносин і водночас відтворення цих відносин в системі сімейних, товариських, навчальних, виробничих та ін. зв'язків;
- принцип особистісної активності та вибірковості дозволяє розглянути людину не як пасивну ланку в процесі соціалізації, а як особистість, спроможну активно діяти і самій обирати соціальні умови власного розвитку та формувати власне "Я", виходячи з власного бачення ідеалів і переконань.

Отже, головним напрямком роботи соціального педагога у контексті створення умов для успішної соціалізації індивіда має стати відродження впевненості людини у собі, її гідності, розширення меж свободи особистості, відповідальності.

Сьогодні Україна прагне сформувати європейський стиль соціалізації, визначальними для якого є такі обставини: особистість повинна бути відкритою; мати набір ціннісних орієнтацій; дотримуватися такої життєвої позиції та світобачення, які б дозволяли крокувати в ногу з часом; здатною реалізувати свій творчий потенціал і отримувати задоволення від життя у суспільстві. Спрямованість європейського стилю соціалізації визначає особиста ініціатива, прагнення особистого успіху як форми самореалізації та творчої самовіддачі особистості.

Таким чином, професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів повинна мати за орієнтир риси сьогодишнього європейського ідеалу особистості: відкритість новим знанням як у навчанні, так і у фаховій підготовці; зростання незалежності від таких традиційних чинників соціалізації, як сім'я, релігія, політичні і громадські рухи; віра у власні сили, неприйняття позиції пасивності при зіткненні з труднощами; прагнення посісти належний соціальний статус; планування власного життя; дедалі активніше брати участь у суспільно-політичному житті; прагнення отримати якомога більше інформації для подальшого саморозвитку.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити основні підходи до розуміння процесу соціалізації.
2. Згрупувати основні дефініції поняття «соціалізація».
3. Визначити фактори та механізми соціалізації (навести приклади).
4. Охарактеризувати шестифазову систему соціалізації.
5. За якими ознаками визначається рівень соціалізованості людини.
6. Визначити рівень соціалізованості конкретного обраного суб'єкта.

Література

Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000.

Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. – К.: ІЗМН, 1998.

Мудрик А.В. Социальная педагогика / Под ред. В. А. Сластенина. – М.: Академия, 2000.

Олиференко Л. Я. и др. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. – М.: Академия, 2002.

Парыгин Е. Д. Научно-техническая революция и личность. Социально-психологические проблемы. – М.: Политиздат, 1978.

Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в поза навчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору / Атрореф. дис. ...д-р. пед. наук. – Л., 2004.

Соціальна педагогіка: Підручник / За заг. ред. А. Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2003.

Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под ред. В. А. Лабунской. – М.: Гардарики, 1999.

Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз). – К.: МАУП, 2000.

§ 2. Соціально-педагогічна діяльність як умова соціалізації особистості

Порушення в останні десятиріччя традиційних для України механізмів соціального регулювання і взаємодії, поведінки людей потребували перегляду не лише соціальної політики, але й теоретичних засад, які стали підґрунтям в осмисленні того, що відбувається з людиною, яка логіка зміни подій, який механізм самозахисту і загальнодержавної підтримки людей. Все це свідчить про те, що необхідне термінове вироблення стратегії соціальної політики як на державному, так і регіональному рівнях.

Крім того, очевиднішим стає вплив на специфіку діяльності соціального педагога і соціального працівника якісних змін, які відбуваються в самій людині: зростання грамотності, поінформованості, відносної соціально-побутової забезпеченості. При цьому нову роль починають виконувати, з одного боку, соціально-культурні традиції, які іноді ускладнюють життя людини, а з другого – уніфікація соціокультурного розвитку людини під впливом засобів масової інформації.

Переосмислення основного змісту і напрямків соціальної політики, безперечно, змушує теоретиків і практиків визначити місце і роль соціальної роботи в реалізації цієї політики. Хоча можна з певністю стверджувати, що сьогодні ніхто не заперече, що соціально-педагогічна робота є надзвичайно важливим інструментом соціальної політики. При цьому соціальна політика, визначаючи зміст, спрямованість, нормативно-правову базу соціально-педагогічної роботи, водночас є і методологічною, організаційно-практичною основою, яка диктує методи, форми і технології соціальної роботи.

Проте соціально-педагогічна робота є не лише засобом реалізації соціальної політики. Вона, виконуючи обернений зв'язок, виступає своєрідним соціальним локатором, який визначає реальні наслідки соціальної політики, її життєвості й ефективності. Саме система соціально-педагогічної роботи як діяльність у плані надання допомоги людині, сім'ї, групі осіб, котрі потрапляють у складну ситуацію, шляхом надання їм матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної підтримки показує реальні можливості суспільства і держави у сфері захисту, підтримки і допомоги людині.

Звичайно, реалізовувати соціальну політику може лише та людина, яка володіє відповідними професійно-якісними характеристиками. У зв'язку з цим заслуговують на увагу деякі аспекти цінностей соціальної педагогіки не лише як особистості, але й професійної діяльності, що свідчить про їх взаємодію і єдність.

Цінності професійної діяльності можна сприймати як певну домінуючу потребу – служити своєю професією на благо інших людей, яка орієнтує (чи акумулює) професійно-особистісну активність соціального педагога чи соціального працівника у досягненні цієї гуманної цілі.

Взявши за основу характерні потреби особистості і співвідносячи їх з новою професією – «соціальний педагог», її гуманістичним смислом, можна назвати такі групи цінностей соціально-педагогічної діяльності:

- цінності, які відображають специфіку професійної діяльності, альтруїстичного характеру (допомоги іншому, хто потребує твоєї підтримки, чи слабозахищеній людині);
- цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог захищає гідність і цілісність професії, дотримується і примножує етичні принципи, норми, знання і місію соціальної

роботи, яка, як і інша галузь знань, перебуває у процесі постійного розвитку і збагачення тощо);

- цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження і самовдосконалення особистості соціального педагога і досягнення професіоналізму в діяльності.

Структурний і якісний аналіз цінностей соціально-педагогічної роботи як професійної діяльності відображає їх комплексний характер, гуманістичну природу і сутність.

Якраз гуманістичний ідеал – самоцінність особистості – визначає зміст і призначення цієї діяльності, а її цінності тією чи іншою мірою відображають визнання гармонії суспільних і особистісних інтересів, пріоритету загальнолюдських цінностей (істина, здоров'я, мир, милосердя, добро, допомога іншій людині тощо). У зв'язку з цим основним завданням соціально-педагогічної роботи є налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і особистості перед суспільством.

Головною особливістю соціально-педагогічної роботи є вміння спеціаліста визначати проблеми і потреби на різних рівнях: індивідуальному, міжособистісному і суспільному.

Напрацьовуючи досвід соціально-педагогічної роботи в Україні, ми маємо зважати на набутий досвід за рубежом. Зокрема істотну роль відіграють різні підходи і методи в зарубіжній школі соціальної роботи, які доповнюють цілі, завдання і зміст цієї роботи у нашому суспільстві. У зв'язку з цим можна відзначити різні напрямки і підходи у зарубіжній практиці (Мері Річмонд, Зігмунд Фрейд, Джон Дьюї, Вірджинія Робінсон, Гордрн Гамільтон, Аліса Соломон та ін.). Якщо представники “діагностичної” школи роблять акцент на діагностиці (причому оцінка особистості мала надзвичайне значення, більше, ніж оцінка соціальної ситуації, оточення, середовища), то представники “функціональної” школи акцентують увагу на процесі надання допомоги, вважаючи, що людина внутрішньо завжди прагне до чогось позитивного і перебуває у стані зростання і розвитку. Вони наголошують на значенні соціального оточення, культурних і економічних факторів, які сприяють чи ускладнюють цей процес. Водночас представники “функціональної” школи впевнені в тому, що не можна напряму пізнати “Я” іншої людини, для цього необхідно налагодити такі відносини, при яких клієнт може розкритися. Це потребує від спеціаліста хорошого знання себе. Тому вони вважають, що підготовка фахівця соціальної сфери потребує його “тоталь-

ного (повного) вживання”, у сферу його діяльності, що забезпечить саморозвиток, самопізнання. Ця позиція науковців виправдала себе і підтвердилася багаторічною практикою.

Таким чином, результатом соціально-педагогічної роботи загалом зарубіжні дослідники вважають “поліпшення функціонування клієнта і його краща адаптація до умов соціального середовища” (Холліс і Вудс); “забезпечення сприятливих змін у житті клієнта” (Г. Бендлер); “наближення, зміна гостроти різних проблем, які з’являються в житті людини” (Х. Сведнер).

Як засоби досягнення визначених цілей пропонуються: “свобода, розвиток і зміни” (Г. Бендлер); “різні методи здійснення соціальних змін” (Х. Сведнер); “зміна умов життя і способів життя людини” (Л. Юнсон) та ін.

Таким чином, мета соціально-педагогічної роботи – сприяння людям успішно вирішувати їхні проблеми. Засоби досягнення цієї цілі – вивільнення і розвиток ресурсів людини та її соціального оточення, здійснення необхідних соціальних змін.

Серед наукових тлумачень терміну “соціальна педагогіка” в Україні: **Соціальна педагогіка** – 1) галузь наукових знань і практичних дій, спрямованих на суспільне виховання, формування просоціальних позицій дітей та дорослих, нейтралізацію впливу на них негативних чинників; 2) складова загальної педагогіки розкриває значення конкретних соціокультурних умов середовища (макро-, мезо-, мікро-), їх вплив на педагогічний процес і виконує роль посередника між соціальним середовищем та окремими галузями пед. науки; 3) галузь педагогіки, що досліджує соціальне виховання як соціальний інститут (виховання всіх вікових груп і соц. категорій населення як у спеціально створених організаціях, так і в тих, де виховання не входить до їх функціоналу) [1].

Існує ще ряд визначень, в основі яких лежать слова: допомога, підтримка, захист. Проте найбільш прийнятливим може бути визначення суті самого змісту соціально-педагогічної роботи, яке поєднує в собі кілька аспектів, що характеризують її:

- 1) це надання допомоги окремій людині чи групі людей, які опинилися в складній життєвій ситуації, шляхом підтримки, консультування, реабілітації, патронажу та інших видів соціальних і психолого-педагогічних послуг;
- 2) це актуалізація потенціалу самопомоги осіб, які опинилися в скрутній ситуації;

3) цілеспрямований вплив на формування і реалізацію соціальної політики на всіх рівнях – від загальнодержавних до місцевих – з метою забезпечення соціально здорового середовища життєпобуту та життєдіяльності людини, створення системи підтримки людей, які опинилися у складній життєвій ситуації. Перші два рівні представляють мікрорівень, третій – макрорівень соціально-педагогічної роботи.

Водночас ми розглядаємо соціально-педагогічну роботу і як своєрідну управлінську діяльність, спрямовану на зміну сукупності умов функціонування і розвитку соціальних процесів з метою досягнення оптимальної відповідності інтересам і потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Таке широке тлумачення дозволяє сприймати соціально-педагогічну роботу як феномен, метою якого є здійснення корекції соціальних відносин, соціальних процесів розвитку і становлення особистості.

Зміст і структура соціально-педагогічної роботи як виду професійної діяльності, з одного боку, виходять з прийнятого філософського і психологічного трактування діяльності, а з другого – враховують специфічні особливості і фактори, які характеризують об'єкт, що вивчається нами.

Специфічною особливістю людської діяльності є соціальна форма її організації, яка сприяє активній інтеріоризації кожним учасником суспільних норм і цінностей. Що ж стосується соціальної роботи як виду діяльності, то можна сказати, що вона спрямована на досить складний об'єкт: людина чи група людей, які потребують соціальної допомоги, підтримки, корекції, реабілітації.

Для розуміння діяльності особистості соціального педагога необхідно починати з визначення цілей: чим визначаються його цілі в конкретній практичній ситуації в певний період і як визначені цілі (а потім і дії) змінюються. Потім в дію включається завдання, яке може вирішувати спеціаліст; при цьому можливе планування дій (поставленого завдання) з клієнтом і залучення його власних ресурсів і можливостей. Дія, окрім цілей і завдань, включає операційно-практичні акти (конкретні різні види діяльності).

Система мотивів – рушійна сила людської поведінки. А система домінуючих мотивів, яка спонукає до дії, одержала назву спрямованості особистості. Поєднання мотиву і способу його реалізації проявляється в альтруїстичній, дійовій чи особистісній спрямованості. Так, мотиваційною основою у дії щодо надання допомоги, підтримки (будь-якого плану) людині можна вважати те, що суб'єкт керується ставленням до нього як до цінності.

Мотивація проявляється і в такому компоненті особистості соціального педагога (працівника), як відносини. Стиль поведінки фахівця, обумовлений сукупністю його особистісних і професійних якостей, його ціннісними орієнтаціями та інтересами, має помітний вплив на систему відносин, які налагоджує соціальний працівник. При цьому варто зважати на загальні ознаки професійних відносин, на відміну від міжособистісних:

1. Формування відносин спеціаліста обумовлено професійними цілями. В діяльності соціального педагога чи соціального працівника відносини формуються заради досягнення як загальних цілей, так і заради окремих завдань і результатів.
2. У професійних відносинах спеціаліст на перше місце ставить не власні інтереси, а потреби, інтереси і очікування інших людей при вирішенні їх проблем.
3. Соціальний педагог буде відносини на основі об'єктивності і усвідомлення власної відповідальності, що дозволяє йому відволікатися від власного емоційного стану, щоб сприймати об'єктивно потреби, турботи і труднощі іншої людини.

Водночас варто наголосити на думці, що людина-особистість більш різноманітна, складніша і багатша, ніж діяльність, і її сутність не вичерпується нею. Але смислом акмеологічного підходу у професійно-особистісному розвитку спеціаліста є те, що не можна розглядати особистість поза діяльністю, так само, як діяльність не можна розглядати без врахування особистості, її спрямованості щодо розвитку, саморегуляції, самореалізації, тощо.

Зважаючи на аксіологічну і функціональну природу, соціально-виховна робота є однією із багатогранних і об'ємних видів професійної діяльності. Соціальний педагог виконує весь спектр різноманітних функцій організації, координації, забезпечення, підтримки (психологічної і фізичної), правової і адміністративної допомоги, психолого-педагогічної корекції тощо. Це спеціаліст, який може працювати на різних рівнях реалізації соціальної політики держави – на рівні управління, матеріально-технічного і правового забезпечення, освіти, охорони здоров'я і безпосередньої практики соціально-виховної роботи.

Таке розуміння діяльності соціального педагога потребує водночас усвідомлення соціальної ролі спеціаліста цієї галузі. Загалом їх можна поєднати у чотири блоки, які дозволяють висвітлити основні аспекти розуміння соціальних ролей:

- роль як зразок поведінки і установок, соціально заданий з більшою чи меншою мірою визначеності;
- роль як стратегія поведінки, спрямована на оволодіння ситуацією певного типу;
- роль як система очікувань стосовно людей певного статусу;
- роль як дія, як виконання певних вимог людиною, призначеною на цю роль (З).

Спеціаліст, включаючись у професійну діяльність, виконує свої професійні ролі. Професійна роль формується і обумовлюється не лише місцем індивіда в системі об'єктивних функцій у діяльності. Виконання різноманітних професійних ролей в соціальній роботі пов'язане з виконанням різних робочих функцій. Робоча функція може бути охарактеризована як певний обов'язок, завдання чи дії, які пов'язані з специфічною професійною роллю.

Кожна професійна роль має набір конкретних робочих функцій: організаторську, управлінську, комунікативну, діагностичну, прогностичну, педагогічно-терапевтичну, посередницьку та ін. Ефективність виконання цих функцій, співвідносячись з певними здібностями людини та її особистісними якостями, різною мірою визначається цілеспрямованим тренуванням в діях, в яких вони реалізуються. А щоб реалізувати ці дії, кожен спеціаліст має володіти пакетом відповідних технологій, які в сукупності є не лише процесом, ходом дії, але й відображають зміст і характер цих дій.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Дати характеристику цілей соціально-педагогічної діяльності.
2. Визначити чинники, які лежать в основі соціально-педагогічної діяльності?
3. Охарактеризувати основні цінності, що характеризують соціально-педагогічну діяльність.
4. Розкрити основні аспекти соціальних ролей соціального педагога.
5. Розробити характеристику діяльності соціального педагога.

Література

1. *Енциклопедія освіти* / За ред. В. П. Кременя.: – К.: Хрінком Інтер, 2008.
2. *Міщук Л. І.* Соціальна педагогіка. – З.: ЗДУ, 1999.
3. *Мигович І. І.* Соціальна робота. – У.: УДУ, 1999.

4. *Соціальна педагогіка*. Підручник / За ред. А. Й. Капської. – К.: Центр навч. літератури, 2006.
5. *Сидоров*. Введение в социальную работу. – Д.: ДГУ, 1999.

§ 3. Зміст і структура професійно-етичної культури соціального педагога

Оскільки основний зміст соціально-педагогічної роботи має яскраво виражений ціннісно-гуманістичний характер, який визначає її сутність і мету, то соціальний педагог виступає носієм, творцем і розповсюджувачем гуманістичних цінностей. Він робить свій внесок у розвиток культури суспільства.

Поняття культури можна тлумачити дуже широко. На побутовому рівні – це зразок, на який мають орієнтуватися люди; культура ототожнюється з освіченістю, інтелігентністю як певною якістю людини. Культуру можна розглядати і як специфічну характеристику суспільства, яка відображає ставлення людини до історії, природи, суспільства.

Розуміння культури як соціально-прогресивної діяльності людства у всіх сферах буття і свідомості спрямована на вдосконалення і перетворення дійсності, на перетворення багатства людської історії на внутрішнє багатство особистості.

Із розвитком тієї чи іншої професії формуються професійні норми, правила, вимоги до представника певної сфери діяльності. Ці вимоги включають і необхідні знання, уміння, навички, і певні особистісні якості, норми ставлення до різних складових професійної діяльності.

Складовою професійної культури є *етична культура*, в якій проявляються моральні вимоги до особистості спеціаліста.

Професійно-етична культура соціального педагога і відображає єдність процесу створення професійно-етичних цінностей і процесу засвоєння цих цінностей (виконує аксіологічну функцію). Професійно-етична культура педагога представляє систему професійно-етичних якостей, які є регулятором соціально-педагогічних відносин (виконує регулятивну функцію). Водночас професійно-етична культура виконує і нормативну функцію.

Як і в загальній культурі, у професійно-етичній існують найпростіші уявлення про те, як слід чинити, – норми. Професійні норми зафіксовані в професійно-етичних кодексах, функціоналі спеціалістів і мають виконуватися незаперечно.

Професійно-етична культура соціального педагога реалізує також і виховну функцію шляхом формування якостей особистості, способу життя всіх учасників професійної взаємодії.

Існує два пласти прояву моральних регуляторів у професійних відносинах – на рівні зовнішньої етичної культури поведінки, що проявляється, наприклад, у людській ввічливості, тактовності, і на рівні глибокого внутрішнього розуміння моральних категорій і уявлень, які переходять у переконання: уявлення про добро і зло, професійний обов'язок. Засвоєні етичні категорії і створюють внутрішню професійно-етичну культуру.

Показниками наявності професійно-етичної культури можуть бути певні якості, особливості і поведінка, узгоджені з вимогами професійно-етичного кодексу чи правил.

Із позиції загальної культури можна розглядати три аспекти професійно-педагогічної культури: ціннісний (аксіологічний), технологічний і особистісно-творчий. Проте аналіз діяльності соціального педагога і наукової літератури (1) дозволив вичленити такі *компоненти професійно-етичної культури соціального педагога і соціального працівника*:

1. *Аксіологічний компонент*, який розкриває професійно-етичну культуру фахівця як сукупність педагогічних цінностей. Причому педагогічні цінності можуть розглядатися як своєрідні життєві професійні цінності.
2. *Технологічний компонент* професійно-етичної культури виступає способом соціально-педагогічної діяльності. Цей компонент розкриває шляхи здійснення соціально-педагогічної діяльності, способи задоволення потреб у спілкуванні, в одержанні нової інформації, в передаванні набутого досвіду. Рівень професійно-етичної культури характеризує якість здійснюваної діяльності. А якість і результативність соціально-педагогічної діяльності, своєю чергою, характеризують рівень професійно-етичної культури. Виходячи з цього, можна сказати, що рівень професійно-етичної культури і якість соціально-педагогічної діяльності – два взаємопов'язані фактори.
3. *Творчий компонент* професійно-етичної культури є як прояв професійної творчості. Адже цінності професійні й особисті, технологія їх втілення проявляються як фактор формування особистості лише в умовах творчої діяльності.

У чому ж проявляється творчість соціального працівника чи соціального педагога? Насамперед, у їх гнучкості, варіативності, винахідливості, ініціативності, сміливості і нетрадиційності рішень та поведінки у професійній взаємодії. Тому для оволодіння педагогічною культурою необхідне усвідомлення творчої природи соціальної роботи.

4. *Особистісний компонент* розкриває професійно-етичну культуру соціального працівника як специфічний спосіб реалізації сутнісних сил людини. Під сутнісними силами маються на увазі потреби, здібності, інтереси, соціальний досвід особистості, міра соціальної активності людини.

Розглядаючи зміст окремих компонентів, варто зупинитися детальніше на особливостях. Так, скажімо, коли йдеться про *аксіологічний компонент*, то слід зазначити, що він є як системоутворюючий (як сукупність педагогічних цінностей). А цінності є змістом внутрішньої моральної культури соціального педагога. Домінуючими в системі педагогічних цінностей виступають «цінності-цілі», оскільки в цілях відображається основний зміст діяльності фахівця. Цінності – цілі вбирають в себе творчий характер професійної праці, престижність, соціальну значущість, можливість самоствердження і самореалізації, любов і прив'язаність до дітей, а також такі цінності, як впевненість в майбутньому, безпека сім'ї і близьких. Причому необхідно розглядати такі цілі не лише з позицій потреб суспільства, але й з позиції конкретного соціального педагога, який не відірваний від особистого життя, особистих проблем та інтересів об'єкта взаємодії.

Звичайно, що з основними категоріями потреб реально співвідносяться певні «цінності – цілі». В певний момент життя людина задовольняє ту потребу, яка є для неї найбільш важливою і сильною. І лише потім з'являються потреби більш високого рівня. Наприклад, якщо людина відчуває постійний голод, то вона буде шукати можливості задовільнити саме ці потреби – знайти їжу; після їжі – знайти затишок, тепло, житло. І лише маючи певну побутову комфортність, людина починає потребувати спілкування, розвивається така цінність, як потреба налагодження добрих стосунків, дружби, підтримки. Поступово відчуваючи внутрішнє задоволення і доброзичливе, уважне ставлення оточуючих людей, у неї з'являються цінності, які вже пов'язані з особистісним зростанням, з потребою поваги, визнання його особистісних чи професійних якостей.

Інструментальними щодо «цінностей – цілей» є «цінності – засоби» – спосіб взаємодії соціального педагога з колегами і клієнтами.

«Цінності – засоби» можна поділяти на «цінності – відносини», «цінності – якості», «цінності – знання». «Цінності – відносини» диктують способи взаємодії соціального педагога з різними людьми із різних мікросоціумів. Серед цих способів не менш важливим є ставлення педагога до себе як до професіонала і особистості. І як стверджують дослідники, динаміка «Я-реального» і «Я-ідеального» визначає рівень особистісно-професійного розвитку соціального педагога. Високий рівень цього розвитку характеризується зближенням цих параметрів. «Цінності – відносини» мають не лише зберігатися в практичній діяльності спеціалістів, але й бути зафіксованими в Положенні про функціонал соціальних працівників і педагогів.

Гуманістичні цінності, альтруїстичний імператив є цілепокладаючим у системі педагогічних цінностей соціального педагога. Серед педагогічних цінностей найбільш високий ранг посідають «цінності – якості», оскільки саме в них проявляються істотні особистісно-професійні характеристики фахівця. Ці якості залежать від рівня розвитку низки інших професійних умінь: прогностичних, комунікативних, організаторських, посередницьких, рефлексивних тощо. Серед таких якостей – товариськість, доброзичливість, тактовність, толерантність, справедливість, прагнення зрозуміти іншу людину, допитливість, емпатія, прагнення до самовдосконалення в особистісному і професійному аспектах, впевненість у собі, своїх знаннях і діях, цілях і принципах діяльності принциповість, рішучість, почуття міри, творча активність.

Діяльність соціального педагога – це зона довіри між людьми, шлях до взаєморозуміння, взаємодопомоги, взаємовідповідальності.

Надзвичайно важливою в такому спілкуванні є тактовність – уміння відчувати межу, за якою в результаті сказаних слів чи дій починається незаслужена образа. Нав'язуваність, настирність, навіть якщо вони є результатом найкращих поривань, викликають негативну реакцію. Почуття міри, яке дозволяє проявити повагу до гідності клієнта і водночас проявити власну гідність, – це може бути справжнім проявом тактовності.

Толерантність (або терпимість) – здатність зрозуміти і вибачити недоліки людини (чи людей), сприймати людей такими, якими вони є. Це одна із важливих вимог до соціального педагога. Осо-

бливості діяльності і гуманістичні цінності професії передбачають необхідність терпіння у ставленні до різних людей, соціальних груп і культур, різних вірувань і політичних переконань, різних соціальних орієнтацій.

Доброзичливість дозволяє не лише наблизити до себе клієнта, допомогти йому розкритися, проявити свої позитивні якості, але й допомагає створити атмосферу доброзичливості і взаємної довіри в соціумі.

Справедливість в діяльності соціального працівника передбачає об'єктивність в оцінці й аналізі ситуацій. Об'єктивно сприймаючи клієнта, професіонал бачить не лише його кращі якості або недоліки, але і його можливості у вирішенні проблем.

Прагнення пізнати іншу людину, зацікавленість, небайдуже ставлення до особистості клієнта, його життєвої ситуації, особливостей його характеру і мислення є чинниками, які роблять працю соціального педагога більш продуманою і результативною і які дають змогу збирати й аналізувати цілісний досвід практичної діяльності.

Товариськість передбачає вміння завоювати прихильність до себе, зацікавити і є умовою налагодження контактів з клієнтами і колегами по роботі. Цьому також сприяє мистецтво красномовства як домінуючий чинник взаємодії.

Здатність і вміння співпереживати допомагають не лише зрозуміти проблеми клієнта, але й виконують психотерапевтичну роль, оскільки клієнт відчуває співчуття і підтримку.

Емпатія – пізнання емоційного стану, проникнення, відчуття переживань іншої людини. Тому ця якість є одним із інструментів у роботі спеціаліста соціально-виховної сфери, який допомагає краще зрозуміти своїх партнерів по спілкуванню, співпраці.

Важливою якістю соціального працівника є вміння логічно мислити, правильно формувати свої думки. І це допомагає не лише налагоджувати професійно активну взаємодію спеціаліста і клієнта, але й дозволяє уникнути непотрібних непорозумінь чи конфліктів і образ. Крім того, ця якість сприяє успішній діяльності однією командою, раціонально і переконливо розподіляти обов'язки, тактовно і результативно взаємодіяти з колегами, правильно координувати дії для досягнення спільних цілей.

Певненість у своїх знаннях і діях, цілях і принципах діяльності дозволяє проявляти рішучість і самостійність у прийнятті рішень,

привертає до себе клієнтів і партнерів по роботі у спілкуванні. Крім того, впевненість у собі і своїй професії є тим стрижнем особистості соціального педагога, який робить людину і її дії усвідомленими і цілеспрямованими і дає йому змогу відчувати себе фахівцем, який приносить користь людям і суспільству.

Впевненість у собі, своїх знаннях і діях повинна бути підтверджена реальними професійними знаннями, а також знаннями і розумінням етичних категорій і цінностей професії. Необхідна і операційно-технологічна готовність, яка передбачає знання способів діяльності і уміння їх застосовувати.

Щоб спеціаліст міг залишатися на сучасному професійному рівні, необхідне постійне самовдосконалення як у професійному, так і в особистісному плані. Але для цього недостатньо лише одного прагнення до самовдосконалення, необхідно володіти відповідними уміннями і навичками та проявляти творчу активність. При цьому чимале значення має гнучкість і варіативність мислення, яке сприяє розвитку творчого підходу до професійної діяльності соціального педагога.

Принциповість включає відданість професійним цінностям і послідовність у реалізації цих цінностей. Ця якість є одним із показників моральної стійкості людини та її внутрішньої переконаності щодо правильності обраного ним шляху.

Звичайно, названі якості можуть проявлятися в різній мірі, а в прояві кожної якості потрібне почуття міри. В цьому якраз і може допомагати така якість, як самоконтроль – регулювання своєї поведінки, мотивів, поривів, а також володіння собою – контроль над почуттями, стриманість у їх прояві. Необхідному самоконтролю і володінню собою сприяє сформованість педагогічної рефлексії.

Не викликає сумніву той факт, що соціальний педагог, який працює з душею, володіючи глибокими знаннями, здатний мати велику силу впливу, має нести надзвичайну відповідальність за ті рекомендації, які він дає, за методи, які він використовує, щоб досягти мети. Проте ця відповідальність не повинна проявлятися лише у підпорядкуванні контролюючим органам. Ця відповідальність повинна бути внутрішньою, перед самим собою, оскільки внутрішній зв'язок елементів особистості гарантує лише почуття відповідальності. За те, що людина пережила і зрозуміла, вона має відповідати своїм життям, своєю совістю, щоб те, що було пережите і зрозуміле не залишалось безрезультативним.

Таким чином, внутрішнє почуття відповідальності організовує і структурує внутрішній досвід особистості, забезпечує взаємозв'язок її елементів, тоді як зовнішня відповідальність тягне за собою відчуття провини, яке, своєю чергою, призводить до агресії, спрямованої назовні чи на себе. Але специфіка соціально-виховної діяльності така, що міра відповідальності не може вичерпуватися лише внутрішнім усвідомленням спеціалістом значення і впливу його слова і вчинків на життя клієнтів. Окрім внутрішнього, потрібен і зовнішній закон, з яким соціальному педагогу доводиться співвідносити свої дії. Цим законом є етика, мораль, професійний кодекс. Тому наскільки дії спеціаліста спонукаються його внутрішніми етичними нормами поведінки, а наскільки зовнішніми, можна судити про наявність у людини істинної професійно-етичної культури. Можна сказати, що одним із показників і критеріїв наявності професійно-етичної культури є усвідомлене дотримання соціальним педагогом професійно-етичних норм і правил.

Особливість функцій соціального педагога передбачає органічне поєднання особистісних і професійних якостей. А особливістю його діяльності є володіння професійними знаннями як обов'язкової умови прояву професійно-етичної культури. Це пояснюється тим, що вплив професійних дій соціального педагога на життя людини може бути настільки ж сильним, як, наприклад, вплив професійного чи непрофесійного лікування людини. Тому «цінності – знання» посідають заслужене місце в системі педагогічних знань. Чому це важливо?

Оволодіння соціальним працівником функціональними психологічними і соціально-педагогічними знаннями створює умови для творчості.

Виходячи із кваліфікаційних обов'язків, видно (зрозуміло), наскільки широкий і різноманітний спектр необхідних знань для спеціаліста у сфері соціально-педагогічної роботи. Тому кожен із компонентів професійно-етичної культури соціального працівника вбирає в себе соціально-педагогічний досвід суспільства, відповідні знання в галузі філософії, культури релігії і певний рівень світорозуміння, світогляду.

Першою заповіддю спеціаліста є вимога до професійних знань та умінь щодо їх застосовування. Водночас наука є кращим засобом інтелектуальної дисципліни, оскільки вона формує судження, вона формує самостійне мислення. Це дозволяє спеціалістові приймати

зважені і вивірені рішення, проявляти наполегливість у їх виконанні, домагаючись успіху (вимоги до професійних знань представлені у професіограмі соціального працівника педагога).

Технологічний компонент професійно-етичної культури розкривається шляхом опису сукупності прийомів і способів соціально-педагогічної взаємодії. Володіння спеціалістом сукупністю прийомів і засобів свідчить про його професійну культуру. Серед необхідних навичок і знань помітне місце займають і ті, які сприяють реалізації професійно-етичної культури і є її показником: мистецтво вербального і невербального спілкування, вміння працювати командою, вміння організувати діяльність чи певну справу, співпереживання, вміння вислухати і почути, вміння логічно мислити і правильно, переконливо доносити свої думки і наміри до клієнта, навички самовдосконалення, операційна активність і готовність як прояв знання способів діяльності і вміння їх застосовувати.

Оскільки професійно-етична культура соціального педагога реалізуються в соціально-виховній діяльності, у поведінці спеціаліста, проявляються у взаємодії, у спілкуванні, то складовими змісту професійно-етичної культури є технології взаємодії, технології спілкування, технології розв'язання конфліктів, технології організації діяльності індивіда чи групи у середовищі.

Варто наголосити, що в роботі соціального педагога особливе навантаження несе спілкування. Можна сказати, що професійне спілкування – основний інструментарій, метод і зміст діяльності соціального педагога, який і регулює, і коригує дії з різними інституціями, окремими людьми, групами.

Технології професійної взаємодії з метою організації ефективної діяльності мобілізують весь досвід, будувати діяльність на інтенсивній основі, приділяти більше уваги прогнозуванню і проектуванню, використовувати новітні засоби інформації.

Звичайно, будь-який істотний результат педагогічної діяльності впливає на розвиток професійної культури спеціаліста. І уже в ході соціально-педагогічної діяльності з'являються цінності і вдосконалюється культура фахівця.

У процесі професійної діяльності, реалізуючи і створюючи професійно-етичні цінності, соціальний працівник виступає у ролі суб'єкта професійно-етичної культури. Створюючи цінності, він реалізує *творчий компонент* професійно-етичної культури.

Творчість є проявом специфічної людської якості, і водночас вона є похідною потребою, яка з'являється в результаті розвитку культури. А результатом творчості є педагогічна культура. Зважаючи на творчу природу педагогічної культури, можна сказати, що культура – це завжди творчість з усіма ознаками творчого акту, вона завжди розрахована на адресата, на діалог, а її засвоєння є особистісне відкриття фахівця, створення світу культури в собі.

Творча природа соціально-виховної діяльності потребує відповідно творчого ставлення спеціаліста до своєї роботи. Самостійність, гнучкість і варіативність мислення, уміння прогнозувати наслідки і результати соціально-педагогічних впливів, готовність до творчої діяльності – все це є показником високого рівня професійної культури соціального працівника. І якщо всі названі вище якості наявні в ситуації професійної взаємодії, то вони також є необхідною умовою і показником наявності професійно-етичної культури. І саме перетворення в життя власних ідей, ідеалів, подолання суперечностей і реальних соціально-педагогічних проблем спонукають до творчості, пошуків нестандартних шляхів і способів вирішення педагогічних завдань.

Зокрема, В. А. Кан-Калик акцентує увагу на тому, що в самій природі педагогічної творчості лежить нерозривна єдність етичних і професійних початків. Від міри цієї професійної єдності залежить успіх педагогічної творчості.

Усвідомлення і засвоєння етичної природи педагогічної творчості дає змогу спеціалістові управляти власним творчим самопочуттям, а усвідомлення моральної і громадянської значущості діяльності завжди мобілізує його творчий стан завдяки відчуттю відповідальності за конкретну справу, конкретну людину. При цьому слід звернути увагу на те, що процес соціально-педагогічної творчості – це процес вирішення завдань, які постійно постають перед соціальним педагогом. У принципі, всі завдання є творчими, оскільки не існує однакових ситуацій їх вирішення. Хоча в науці розроблена основна методика аналізу і розв'язання завдань: усвідомлення проблеми, яка потребує вирішення; висунення гіпотези в прогнозування; визначення методів взаємодії; спланувати передбачувану взаємодію як спілкування.

Проблема творчості стосовно особистості порушує проблему самореалізації особистості, прояву її внутрішніх сил, що й розкриває *особистісний компонент*. За поняттям «внутрішні сили» криються

потреби, здібності, інтереси, соціальний досвід особистості, міра соціальної активності.

Потреби, як і інтереси, ідеали представляють різні аспекти спрямованості особистості, яка виступає мотивацією її діяльності. Так Л. І. Божович розглядає спрямованість як внутрішню позицію особистості щодо соціального оточення, окремих об'єктів, соціального середовища.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного розв'язання визначених завдань, того чи іншого виду діяльності. Вони тісно пов'язані з загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкі нахили людини до того чи іншого виду діяльності. Успіх діяльності соціального педагога залежить переважно від таких здібностей:

- правильно оцінювати внутрішній стан іншої людини, співчувати, співпереживати;
- «наповнити» людину впевненістю, заспокоїти її, стимулювати її до самовдосконалення;
- бути прикладом і зразком для наслідування;
- знаходити необхідний стиль спілкування;
- здатність до самоосвіти і самовдосконалення тощо.

За умови сформованості здібностей відбуваються структурні зміни в особистості загалом: в системі відносин, волі і характеру. А певні соціально-педагогічні і загальні здібності є умовою успішної і адекватної реалізації моральних принципів поведінки у професійній взаємодії.

Професійно-етична культура соціального педагога виявляється також у творчій самореалізації моральних переконань та ідеалів відповідно до етичних норм соціально-педагогічної діяльності. А обов'язковою умовою адекватної реалізації професійно-етичної культури є володіння технологією професійної взаємодії та спілкування.

Показником наявності професійно-етичної культури можуть бути певні якості особистості і поведінка, адекватна до вимог професійно-етичного кодексу.

Можна сказати, що професійно-етична культура соціального педагога є своєрідною системою професійно-етичних якостей, які регулюють соціально-педагогічні відносини у професійній взаємодії. Це дозволяє нам використовувати також функціональні компоненти системи професійно-етичної культури соціального педагога:

- аксіологічний компонент (професійно-етична культура як процес створення, збереження і засвоєння професійно-етичних цінностей);
- регулятивний компонент (професійно-етична культура як система професійно-етичних якостей, які є регулятором соціально-педагогічних відносин);
- нормативний компонент (професійно-етична культура як сукупність професійних норм відносин і стандартів поведінки);
- виховний компонент (професійно-етична культура як чинник, який формує моральну культуру учасника професійної взаємодії).

У своїй взаємодії структурні і функціональні компоненти утворюють систему професійно-етичної культури соціального педагога. При цьому варто зазначити, що системоутворюючим є ціннісний компонент.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити поняття професійно-етичної культури.
2. У чому полягає специфіка загальної культури і професійно-етичної культури.
3. Визначити, що є спільним у структурних і функціональних компонентах професійно-етичної культури?
4. Охарактеризувати ситуацію прояву функціональних компонентів у професійній діяльності соціального педагога (навести приклади).
5. Довести, чому ціннісний компонент є системоутворюючим у структурі професійно-етичної культури (навести приклад).

Література

1. Бурая Г. С. Соціальна робота. – Х.: 1994.
2. Капська А. Й. Соціальна робота: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.
3. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. – Соціальна педагогіка. – К., 1997.
4. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка. – З.: ЗДУ, 1999.
5. Мигович І. І. Соціальна робота Вступ до спеціальності. – У.: 1997.
6. Мудрик А. В. Соціальна педагогіка. – М., 1999.

7. *Основи соціальної роботи:* / Під ред. П. Д. Павленок. – М.: Academia, 1997.
8. *Платонова С. П.* Социальная педагогика. – С.-П., 1998.
9. *Сидоров В. М.* Введение в социальную работу. Аннотация категориального аппарата социальной работы. – Д. 1997.
10. *Соціальна робота.* / За ред. А. Й. Капської. – К.: ІЗМН, 1998.
11. *Социальная работа.* / Под. ред. В. И. Курбатова. – Ростов на Дону: Денис, 1999.
12. *Фирсов В. М.* Введение в теоретические основы социальной работы. – М.: ВЛАДОС, 1997.

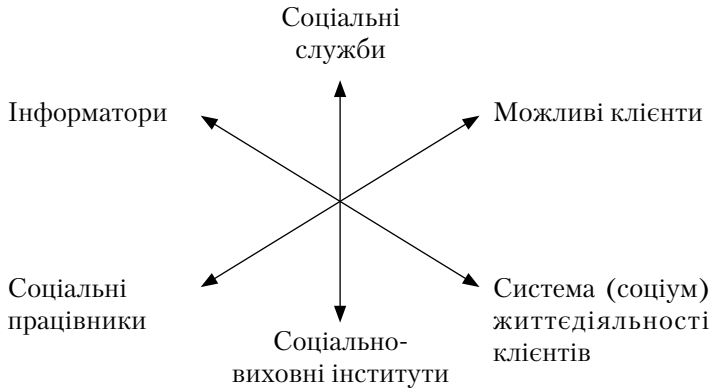
§ 4. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога

Серед численних функцій, які виконує соціальний педагог (працівник) наявна комунікативна функція, яка реалізується завдяки наявності у фахівця відповідних умінь і навичок.

Зважаючи на особливість діяльності спеціалістів соціально-виховної сфери, *комунікацію можна розглядати як процес передавання інформаційного, емоційного чи інтелектуального змісту.* В діяльності соціального педагога комунікація набула особливого значення. Її розвиток визначає міра розвитку потреб цієї сфери.

Причинами, які стимулювали розвиток комунікації у соціально-виховній сфері, можуть бути: по-перше, клієнти соціально-виховної сфери потребують інформацію з офіційних джерел (соціальних служб для молоді, бірж працевлаштування, консультативних центрів тощо) та безпосередньо в умовах прямого спілкування в межах певної організації; по-друге, комунікація із засобів передавання інформації перетворилась в особливий інструмент управління життєдіяльністю клієнта.

Комунікація за своєю моделлю нагадує двосторонній потік інформації. У цій моделі оцінюються якості передавання інформації, її повнота, зміст, форма. Це дозволяє не лише оперативно і правильно сформулювати уявлення про відповідну проблему, але й вибрати партнерів, розробити педагогічну стратегію і тактику, визначити і адекватні методи, і засоби реалізації конкретних цілей. При цьому обмін інформацією стає не просто двостороннім потоком, а багатобачним процесом. Цей процес ілюструє представлена схема.

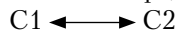
Вступаючи в багатоканальний зв'язок, будь-який суб'єкт комунікації перебуває в режимі отримання інформації від багатьох партнерів і передаванні її цим партнерам.

Тому ефективність комунікації залежить уже не лише від її якості, своєчасності, повноти, але й від того, наскільки багатогранною вона є. Водночас другою вимогою щодо ефективності комунікації є зрозумілість інформації. Одним із оптимальних способів зробити певну інформацію сприйнятливою – це перевести її на певний рівень доступності. Будь-хто із фахівців зацікавлений в тому, щоб його інформація була зрозумілою клієнтам.

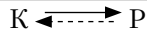
Ефективність комунікації підвищується завдяки наданню максимально детальної інформації. “Детальність” у такому випадку розглядається як конкретність, глибинність, а не як зайва деталізація. Остання може викликати навіть певні труднощі у ході комунікації. Отже, кожен клієнт потребує свого рівня деталізації. І це також комунікативна стратегія і критерій ефективності комунікації.

Комунікативний процес можна розглядати як взаємодію типу “Я – Я”, “Я – Ми” і “Ми – Ми”.

Суб'єктами комунікативного процесу можуть бути індивіди (чи групи індивідів), які беруть участь у взаємопогодженому процесі обміну інформацією. Умовно їх можна представити як С1 і С2:

Така схема, безперечно, не дозволяє уявити домінуючу спрямованість комунікативного процесу. В ній не видно, хто надає інформацію і хто нею користується. На нашу думку, уточнення цієї схеми може допомогти чіткіше уявляти комунікативний процес.

Така структура комунікативного процесу уже чітко показує його спрямованість. І не лише спрямованість, а й характер дії суб'єктів цього процесу.

Комунікатор відправляє інформацію, а реципієнт одержує її і демонструє відповідну реакцію, яка спрямовується на комунікатора. Назви суб'єктів можуть змінюватися залежно від особливостей комунікативного процесу.

Якщо комунікація виступає процесом передавання навичок, умінь, знань, інформації, то природньо, що домінуючим в ньому буде доказовий, ілюстративний, аргументуючий аспект. За таких обставин комунікатора можна сприймати як аргументатора, а реципієнта – як адресата. Процес комунікації, пов'язаний з передаванням інформації від аргументатора до адресата, буде, наприклад, навчанням, лекцією, семінаром, оглядом, настановою.

Якщо ж процес комунікації має конфліктний характер і реалізується в конфронтації й протиборстві, то комунікатор і реципієнт перетворюються в опонента і пропонента. Такий процес обміну повідомленнями характеризується тим, що у відповідь на кожне повідомлення пропонента, на його тезу чи аргумент опонент висуває свою контртезу чи контраргумент. Такий характер комунікації найчастіше проявляється у спірці, полеміці. Цей вид комунікації часто супроводжується неузгодженістю мотивів, засобів і результатів.

На відміну від цього можлива конфліктна модель комунікації, яка від суперечностей у мотивах веде до погодженості в результатах, відповідно використовуючи для цього безконфліктні засоби. Прикладом узгодження результатів може бути дискусія. Суб'єкти комунікативного процесу в такому випадку є партнерами, прагнуть знайти взаємоприйнятливий вихід із конфліктної ситуації.

Усі згадані вище процеси є комунікативними, але характер, цілі, результати і мотиви поведінки потребують різної рольової участі, диктують різні сюжети комунікативної взаємодії.

Як ми зазначали, термін “комунікація” багатозначний. Він може означати: перше – це шлях повідомлення (повітряні чи водні комунікації), друге – це форма зв'язку (радіо, телеграф, супутник тощо), третє – це процес повідомлення інформації за допомогою різних технічних засобів (кіно, радіо, друк, телебачення тощо) і четверте – це акт спілкування, зв'язок між двома чи більше індивідами, передавання інформації одним суб'єктом іншому. Це словарне визначення

терміну свідчить, що найбільш близьким за значенням є останній варіант.

Отже, комунікація – це не спілкування у всій його комплексності і багатогранності, а лише акт спілкування людей. А це визначає певні грані комунікації: а) координація прийому і передавання інформації; б) узгодженість цінностей, оцінок і процесів розуміння; в) організація процесу зв'язку між індивідами. При цьому комунікація як “акт спілкування” має свої особливості:

- цей процес передавання інформації від одного суб'єкта іншому;
- це процес має завжди ціль;
- контекстом комунікації є вся система цілей і результатів.

Визначаючи характер комунікації, соціальний педагог має враховувати, яким типом спілкування можна скористатися в тій чи іншій ситуації: індивідуально-особистісним (“Я – Я”), індивідуально-колективним (“Я – Ми”), колективно-суспільним (“Ми – Ми”). А кожному із цих типів притаманні свої особливості: лексика, цілі і завдання, глибина і багатомірність.

Предмет спілкування завжди обумовлює змістовий характер людської взаємодії. І залежно від того, що виступає предметом спілкування, його змістом, змінюються, розширюються різновиди спілкування: *побутове і ділове, спеціально-професійне, загально-наукове, соціально-політичне, соціально-педагогічне, інформаційно-комунікативне* та ін. Щоб можна було використовувати у професійній комунікативній діяльності різні види спілкування, кожен соціальний педагог (працівник) має знати основні вимоги до його комунікативної діяльності.

Виходячи з того, що соціальний педагог повинен уміти вислухати, “почути”, зрозуміти і роз'яснити, довести, відповісти, переконати, створити позитивну емоційну атмосферу для довіри чи ділового настрою, знайти підхід до клієнта, то кожен із них має володіти відповідними професійними якостями – знаннями та уміннями, які загалом можна віднести до “*комунікативної професіограми*” соціального педагога:

- знати професійний мовленнєвий етикет і володіти ним;
- уміти формулювати цілі і завдання професійного (ділового) спілкування;
- уміти ставити запитання і професійно на них відповідати;
- володіти навичками ділового спілкування і вміти управляти ним залежно від визначених цілей;

- вміти аналізувати конфліктні й кризові ситуації і робити з них адекватні висновки;
- вміти доводити, аргументувати, спростовувати, переконувати, досягаючи водночас узгодженості і компромісу;
- вміти вести бесіду, полеміку, дискусію, спірку, співбесіду, ділову розмову, диспут, круглий стіл, переговори тощо, спрямовуючи їх на вирішення спрогнозованого, позитивного і вмотивованого результату;
- володіти технікою і логікою мовлення;
- володіти відповідними мовленнєвими структурами і лексичними одиницями, що впливають на емоційно-експресивний стан клієнта;
- вміти говорити лише тоді, коли є «що» сказати співбесіднику (клієнту).

Комунікативні засоби спілкування надзвичайно багаті і мають різноманітні механізми впливу. Зокрема відомий французький дослідник проблеми спілкування Поль Сопер вичленив дві групи таких механізмів впливу:

- I. Мовленнєві (вербальні) – лексика, стилістика, граматики, семантика, правильність, стиль.
- II. Невербальні – оптокінетичні (міміка, жести, пози, методика), паралінгвістичні (тембр, інтонація, тональність), екстралінгвістичність (паузи, теми мовлення, сміх, покашлювання тощо), проксемічні (просторовість), предметно-контактні (дотик до рук, поглажування, обнімання тощо).

А основними механізмами впливу можна назвати:

- *“Зараження”* – підсвідомий емоційний відгук у взаємодії з іншими людьми на підставі співпереживання з ними. Переважно має невербальний характер.
- *Навіювання* – цільове свідоме “зараження” однією людиною інших мотивацій тих чи інших дій, змістом чи емоціями переважно за допомогою мовленнєвого впливу на основі некритичного сприйняття інформації. До речі, чимало вчених доводять, що навіювання часто обумовлюється місцем і роллю суб’єкта впливу в групі чи мікрогрупі. Це залежить від кількості членів групи, від статусу індивіда в групі, однозначності оцінок в групі, публічності оцінювання в групі, страху відрізнятись від групи, від віку, і статі індивіда.
- *Переконання* – це усвідомлений аргументований і вмотивований вплив на систему поглядів індивідуума.

- *Наслідкування* – засвоєння форм поведінки іншої людини на основі підсвідомої і свідомої ідентифікації себе з нею.

У практиці визначається два види спілкування в комунікативному процесі: ділове і міжособистісне. Проте, розмежовуючи їх за певними особливостями, ми хочемо наголосити на тому, що іноді меті ділового спілкування і міжособистісного саме в діяльності соціального педагога стираються чи певною мірою стають “пастельними”, не дуже помітними.

Характерною особливістю ділового стилю спілкування можна вважати орієнтацію на досягнення позитивного результату. При цьому форми комунікативної взаємодії відзначаються цільовою установкою на вироблення оптимальних позицій. А основні вимоги до ділового спілкування можна сформулювати за такими позиціями:

1. *Ставлення до проблеми не залежить від ставлення до опонента.*

Це потребує розгляду проблеми у тому вигляді, як її пропонують; оцінювання проблеми за об’єктивними критеріями, а не за характеристикою будь-кого; розмежування об’єктивних оцінок і суб’єктивних цілей; проведення незалежної експертизи поставленої проблеми, в тому числі і своєї власної; визначення власної позиції стосовно висунутої проблеми, не претендуючи на винятковість права і поглядів; формування ставлення до позиції опонента, виходячи із принципової рівноправності поглядів.

2. *Вміння поставити себе на місце опонента.*

Це потребує усвідомлення об’єктивності позиції нашого опонента, проведення незалежної експертизи для підсилення чи заперечення певної ситуації, ідеї, проекту; розглядати спірну позицію як прояв намірів та інтересів різних сторін; оцінювати суперечливе положення без врахування загальноновизнаних підстав; брати до уваги лише позицію експертів; власна позиція не повинна домінувати тому, що вона “моя”.

3. *Формулювати цілі ділового спілкування в межах їх можливого досягнення.*

Цілі ділового спілкування мають бути конкретизовані за терміном, технологією реалізації, послідовності і практичної значущості. Необхідно зберігати стиль ділового спілкування, а не власного “я”.

4. *Предметом суперечностей має бути проблема, а не опонент.*

Особиста конфронтація ніколи не дасть змоги досягти позитивного результату. Кожен із учасників розмови може захищати власну ідею,

але він повинен бути терпимим, толерантним у стосунках з опонентом. Оцінюючи недоліки іншої людини, акцентуючи на них свою увагу, кожен із партнерів принижує свою цінність і як фахівця, і як людини. А це, без сумніву, потребує дотримуватися наступної вимоги.

5. *Наша принциповість повинна базуватися на принципах позиції.*

Це потребує зрозумілого і чіткого обґрунтування власних принципів. Вони повинні мати неупереджений характер і бути незалежними від суб'єктів комунікативної дії.

6. *Надійний результат може бути лише за умови рівноправної комунікативної взаємодії, чесності і принциповості.*

Ця вимога потребує від учасників комунікативного процесу розуміння питання “Кому це вигідно?”. При цьому ми маємо виключати можливість вигоди, інтересу, а орієнтуватися у спілкуванні лише на позицію “Чого ми можемо досягти?” і “Як краще це зробити?”

7. *Виключати із ділового спілкування принциповість за формою.*

Необхідно уникати позиції “Я маю це вирішити!”, коли вирішення проблеми залежить від статусно-рольової характеристики учасників комунікативної дії. Крім того, ця позиція дає змогу одному із партнерів уникнути можливості поставити себе на місце іншого партнера. Це виправдання відсутності гнучкості чи навіть нездатності до гнучкості позиції.

Реалізація відповідних якостей здійснюється у різноманітних формах соціально-виховної роботи, в яких мовленнєва діяльність є домінуючим фактором впливу на особистість. Названі різновиди ділового спілкування (ділова розмова, бесіда, співбесіда, обговорення, полеміка, дискусія, дебати, диспут та ін.) у практиці соціального педагога застосовуються з різною долею їх “активності”. Якщо, скажімо, бесіда є невід'ємною частиною щоденної роботи педагога, психолога, то “круглий стіл” – це такий різновид ділового спілкування, який застосовується значно менше, але водночас він потребує надзвичайно ґрунтовної підготовки як спеціаліста, так і всіх інших учасників. Коротко розглянемо основні з цих видів комунікації.

Ділова розмова – здатність глибоко і переконливо розкривати проблему, обґрунтувати її, висловити власні міркування і заперечення. У діловій розмові чітко простежуються цілі (іноді на них акцентується увага). Це особлива форма ситуативного контакту, який має певну структуру:

- звернення;
- запит необхідної інформації;

- відповідь як форма надання інформації;
- узгоджені дії чи ситуації (взаємодія) на основу ситуаційного контакту.

При цьому всі компоненти ділової розмови мають бути обґрунтованими і вмотивованими. Тут варто вичленити передумови правильної організації ділової розмови. Такими передумовами можна назвати когнітивну і афективну сфери. Когнітивна сфера – це сфера пізнання і усвідомлення (перше – Хто я? Де я? Яке моє місце?; друге – усвідомлення обов'язковою і бажаною, необхідною і можливою – Що я хочу? Як цього досягти?).

Афективна сфера передбачає досить сильний психологічний контакт, який сприяє формуванню емоційного фону розмови. При цьому емоційний фон на різних етапах розмови завжди різний, оскільки суб'єкти ділової мови мають власні цілі і очікують тих результатів, які їм бажані.

Бесіда. Як форма мовленнєвої діяльності, вона передбачає наявність драматургії, учасників і предметного контакту. Власне можна сказати, що бесіда це завжди предметна розмова двох-трьох (і більше) суб'єктів. У ході бесіди відбувається мовленнєва взаємодія, яку можна назвати “Комунікація: кожен удвох!”. І саме в бесіді кожен із її учасників оволодіває “тотальною інформацією”, вплив якої посилений за рахунок тісного контакту, інтонації, погляду, жесту і навіть сили голосу. Бесіда потребує щирого тону, переконливої і правдивої інтонації. В ході бесіди “ведучий” має так направляти її сюжет, щоб всі учасники комунікативного процесу побажали і змогли висловитися, поставити запитання, отримати відповіді на питання, які їх хвилюють. Звичайно, отримана інформація може і не задовольнити обидві сторони учасників бесіди, і це залежить не лише від носія інформації, а й від того, хто сприймає цю інформацію. Іноді незбіг “подачі” і “сприйняття” призводить до порушення контакту.

Із метою уникнення такого факту соціальний педагог повинен мати достатньо інформації про учасників бесіди: про характер, поведінку, смаки, звички. А в ході бесіди – відчувати настрій. Це допомагає, як висловлюється В. І. Курбатов (4), “не сипати сіль на відкриту рану”, не “тиснути” своїми пропозиціями на учасників бесіди.

Хід бесіди можна спроектувати, спираючись на такі її компоненти:

- мати чітку мету розмови;
- визначитись з учасниками бесіди (склад, кількість);
- з'ясування позицій учасників, в чому вони співпрацюють, а в чому розходяться;

- розкриття "спільної", "бажаної" мети і шляхів її досягнення;
- управління і корекція цілей і позицій;
- оцінка і характеристика взаємодії і спільного рішення.

Різновидами бесіди є обговорення і співбесіда. Зокрема перша із них може передбачати обговорення проблеми на рівних, коди переслідується мета: як досягти консенсусу, позитивного вирішення проблеми.

До речі, обговорення як вид комунікативної діяльності передбачає зацікавленість усіх учасників у пошуках шляхів вирішення проблеми. Проте вона не завжди вирішується одразу. Частіше визначаються чи окреслюються можливі шляхи вирішення, а остаточне рішення може бути прийняте колегіально, поступово, після аналізу висловлених думок. Таким чином, обговорення передбачає партнерську взаємодію, оскільки учасники мають потребу у вирішенні проблеми. При цьому в ході обговорення слід дотримуватися певних вимог:

- постановка головної проблеми;
- узгодженість проблеми з учасниками обговорення заздалегідь;
- має висловлюватися лише власна думка щодо поставленої проблеми. Мало висловитись «за» чи «проти», важливо обґрунтувати власну думку, довести її право на існування;
- неприпустима критика того, хто виступає, може піддаватися критиці лише ідея, позиція. Але критика має бути обґрунтованою, доброзичливою, принциповою і конструктивною;
- чітко дотримуватися в ході обговорення регламету: можна говорити лише тоді, коли є що сказати.

Процедура обговорення на практиці іноді порушується, якщо організатори підходять до неї з уже заготовленим рішенням. Учасники відчують, що від них хочуть організатори і "включаються" у спроектовану комунікативну дію або ігнорують її.

На відміну від обговорення співбесіда потребує двох-трьох учасників, які одразу чітко обумовлюють свої цілі і розкривають їх у довірливому тоні, водночас шукаючи шлях до вирішення проблеми, яка хвилює цих осіб. Особливістю співбесіди є те, що вона має завершитись певним результатом. Цей вид комунікативного процесу посідає досить помітне місце в практиці соціального педагога і проявляється у різних напрямках його діяльності: в роботі з підлітками і молоддю з особливими потребами, з батьками, які мають "проблемних" дітей, з опікунами, з клієнтами-суїцидниками, з хворими

на СНІД, з молодими воїнами чи їх сім'ями та ін. І головне, що у ході різних видів бесіди слід уникати спірки, дискусії, які призводять до відчуження учасників комунікативного процесу.

На підставі аналізу відомих досліджень у галузі психології і педагогіки, стану розв'язання проблеми у практиці, а також, виходячи з того, що мовленнєві уміння особистості формуються не тільки у предметній діяльності, а й у самому процесі життєдіяльності, самореалізації, можна вичленити два блоки мовленнєвих умінь, які, власне, відображають його спрямованість на певний вид професійної діяльності. А відтак кожен із блоків має свій обсяг і зміст мовленнєвих умінь. Саме вони забезпечують оптимальний варіант пров'язу комунікативності соціального педагога (працівника).

Перший блок мовленнєвих умінь охоплює переважно ті, які забезпечують якісний характер мовлення; другий блок містить мовленнєві уміння, які посилюють ефективність комунікативного процесу взагалі і соціально-виховного впливу зокрема. Номенклатуру виокремлених двох блоків можна згрупувати так:

Перший блок

- володіння технікою мовлення;
- володіння логікою мовлення;
- володіння інтонаційною варіативністю;
- прогнозування комунікативної поведінки;
- здійснення взаємодії;
- здійснення емоційно-експериментального впливу;
- володіння мовленнєвим етикетом.

Другий блок

- формування цілі мовлення (всього комунікативного процесу);
- ініціювання процесу мовлення;
- вибір і реалізація видів мовлення;
- адаптація комунікативних умінь до соціально-виховних умов і конкретного клієнта;
- використання результатів аналізу мовлення і комунікативного процесу;
- управління мовленнєвим процесом і його корекція.

Для характеристики і оцінки професійних комунікативних умінь на базі визначених двох блоків розроблені критерії професійних рівнів готовності до комунікативної дії.

Високий рівень – фахівець вільно володіє мовленнєвими уміннями, вміє прогнозувати результати комунікативного процесу, добирати адекватну цілям інтонацію; він має чітку установку на оволодіння різними видами мовлення і може вже на початку роботи реалізувати власні уміння не менше як у п'яти видах діяльності.

Середній рівень – фахівець на достатньому рівні володіє мовленнєвими уміннями в комунікативному процесі і адекватно до цілей застосовує їх. Проте не завжди може оперативно обирати вид мовлення. Він вміє аналізувати якість мовлення, але не завжди вміє управляти комунікативним процесом і здійснювати корекцію окремих якостей мовлення. Водночас він виявляє інтерес до комунікативності, прагне удосконалити цей процес, та не завжди знає, як це зробити; включається у різні види комунікативної діяльності, але лише за умови надзвичайної потреби.

Низький рівень сформованості мовленнєвих умінь характеризується тим, що у фахівця недостатньо сформовані уміння. В комунікативний процес він включається лише за вимогами керівників соціально-виховної структури. Не виявляє інтересу до особливостей комунікативного процесу, його поліпшення за рахунок удосконалення власних мовленнєвих умінь. Проте охоче включається в комунікативний процес лише тоді, коли його зацікавлює конкретна проблема і коли бачить цікаві шляхи її вирішення.

Визначені показники рівнів дозволяють спеціалістові проаналізувати власні уміння, виявити “білі плями” у власному мовленні, а керівникам відповідних соціально-виховних інститутів об'єктивно і критично оцінити одну із професійних якостей соціального педагога (працівника) і визначити, чи навіть окреслити, його функції в цій організаційній структурі.

Навіть володіючи всіма якостями мовлення на високому рівні, соціальний педагог має ще володіти певною узагальненою нормою комунікативного процесу – *мовленнєвим етикетом*.

Мовленнєвий етикет – це сукупність правил, принципів і конкретних форм спілкування. Поняття мовленнєвого етикету – синонім культури спілкування як норма спілкування і поведінки. Стосовно роботи соціального педагога (працівника), ми розуміємо це як норму культурного ділового спілкування.

Мовленнєвий етикет у діловому спілкуванні передбачає лояльне, з повагою ставлення до співбесідника, використання загальнокультурних норм спілкування, міркування, форм їх вираження.

Будь-який комунікативний процес і в будь-яких умовах передбачає наявність деяких обов'язкових елементів мовленнєвого етикету. Зокрема, це стосується привітання, звертання, знайомства, запрошення, компліменту, вітання, визнання. Кожен із цих елементів має своє місце в комунікативному процесі і свої особливості та мовленнєве вираження.

Привітання – це початок комунікативного процесу. Головним є не те, що потрібно привітатися з іншою людиною, а те, «як» ти маєш це зробити, враховуючи: це зустріч перша чи чергова; це партнер, підлеглий чи конкурент, односторонній чи опонент. Необхідно зважати і на те, зі скількома учасниками розмови ти будеш спілкуватися: тоді загальне вітання для всіх і особисте для конкретної людини. Важливо у привітанні зафіксувати свою увагу до тих, з ким будеш вести подальшу розмову.

Проте у ході привітання одразу ж проявляється інший елемент мовленнєвого етикету – *звертання*. Саме за допомогою звертання здійснюється адресація до співбесідника з іменем, прізвищем, посадою чи професійною приналежністю. Звертання як елемент культури спілкування є проявом ввічливості, поваги до людини. Водночас воно засвідчує той факт, що розмова стосується саме того, до кого спрямоване звертання. Крім того, неодноразове звертання навіть у великій аудиторії знімає безликість у розмові і свідчить, що розмова стосується всіх чи кожного. Звертання є своєрідним “манком” до уваги: якщо до нас звернулися, то ми маємо певним чином відгукнутися на це звертання. А це викликає позитивні емоції в обох сторін, що є однією з умов досягнення мети.

Часто комунікативний процес соціального педагога супроводжується *знайомством*, що є актом самовизначення у спілкуванні між людьми, які раніше не були знайомими. Знайомство – це ще й інформація кожного із учасників комунікативного процесу. Сам процес знайомства залежить від ситуації, від бажання розкрити ті аспекти особи, які потрібні в певній ситуації і на конкретному етапі контакту. Варто сказати, що знайомство може здійснюватися як самими учасниками комунікативного процесу, так і іншими людьми, які представляють учасників. Це залежить від рольових функцій тих людей, які вступають у мовленнєвий контакт.

У роботі соціального педагога частіше бере на себе цю місію сам спеціаліст, “провокуючи” відповідний мовленнєвий етикет з боку клієнта. При цьому не доцільно виявляти зайвий інтерес до особи,

ставити занадто детальні запитання щодо самої особистості клієнта, якщо це не стосується запланованої теми розмови. В іншому випадку це вже буде порушенням мовленнєвого етикету.

Практична діяльність фахівців соціально-виховної сфери настільки багатогранна, що вона досить часто потребує включення у сферу діяльності такого елемента як *запрошення*. Це елемент мовленнєвого етикету, який пов'язаний з пропозицією зустрітися, налагодити співпрацю, взаємодію, визначення рамок стосунків, бажання зняти конфліктне напруження тощо. Тому запрошення має бути завжди прямим, відкритим, де висловлюються мотиви зустрічі чи розмови, місце і час (який, до речі, іде в погоджувальному варіанті).

Час і місце залежить від тієї людини, з якою зацікавлені зустрітися. В іншому випадку його просто ставлять до відома. Хоча за будь-яких умов гарним стилем буде поцікавитися, який час і місце більше підходить для зустрічі. Це водночас сприяє тому, що співбесідник не зможе категорично відмовитися, зважаючи на етикетні "пільги", запропоновані у розмові.

Досить поширеним фактом мовленнєвого етикету є застосування у розмові *компліменту*. Цей елемент певне перебільшення позитивних якостей людини. Використання компліментарного прийому сприяє створенню позитивних емоцій у співбесідника, а відтак і позитивної реакції на людину, яка робить комплімент, і викликає бажання зробити цій людині щось приємне. Крім того, навіть нейтральний комплімент є добрим початком для розмови.

Використовуючи у ході комунікативного процесу комплімент, соціальний педагог має враховувати певну особливість компліменту: він повинен мати лише відкритий, правдивий смисл. Гіперболізація, яка завжди наявна в компліменті, не повинна підкреслювати інші негативні якості людини; комплімент має спиратися на власну думку і не ставити людину у смішне становище, підкреслюючи якість, яка в людини відсутня. Звичайно, стиль компліменту буде різним, оскільки він залежить від того, хто говорить і від того, кому він призначається, а також від ситуації і попередньої розмови.

Будь-яка розмова завершується *прощанням*, яке передбачає прощання тієї людини, котра першою має піти. Це може бути вербальна форма прощання і дотикова. Гарним стилем прощання соціального педагога є його увага до людини він підніметься при завершенні розмови чи навіть проведе до дверей (якщо це жінка, людина похилого віку чи інвалід).

Прощання є виявом певного завершення комунікативного контакту, але в ньому має відобразитися у словесній формі позиція соціального педагога: це остання розмова чи буде взаємодія надалі. Але за будь-якої умови прощання повинно бути доброзичливим, неспішним, іноді компліментарним.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Якою має бути структура комунікативного процесу?
2. Розкрити основні функції комунікації.
3. Які знання та уміння необхідні фахівцю для здійснення комунікативного процесу?
4. Назвати основні механізми впливу на співбесідника і навести один приклад із застосуванням конкретного механізму.
5. Назвати форми мовленнєвої діяльності у комунікативному процесі і здійснити їх характеристику.
6. Розробити одну із форм мовленнєвої діяльності для конкретної ситуації у практиці соціального педагога.
7. Визначити власний рівень готовності до мовленнєвої діяльності за визначеними параметрами.
8. Здійснити характеристику елементів мовленнєвого етикету і реалізувати один із елементів мовленнєвого етикету в дії, обґрунтувавши обраний варіант.

Література

1. *Васильев А. Н.* Основы культуры речи. – М.: Просвещение, 1990.
2. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. – К.: У-Ф інститут, 1997.
3. *Капська А. Й.* Виразне читання. – К.: Вища школа, 1989.
4. *Курбатов В. И.* Искусство управлять общением. – Ростов-на-Дону, 1997.
5. *Сагач Г. М.* Золотослів. – К.: Школяр, 1998.
6. *Сопер П.* Искусство речи. – М.: Искусство, 1992.
7. *Станіславський К. С.* Работа актора над собою. – К.: Мистецтво, 1953.
8. *Томан І.* Мистецтво говорити. – К.: Мистецтво, 1986.

Розділ 3. ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

§ 1. Основні напрямки державної молодіжної політики в Україні

Молодь – це специфічна соціально-демографічна група суспільства, яка за своїм складом є дуже неоднорідною, має внутрішню диференціацію, визначається особливостями діяльності, способом життя, динамічністю та інноваційним потенціалом. Як специфічна соціально-демографічна група суспільства молодь визначається не лише за віковими критеріями, а й за місцем, котре вона посідає в соціальній структурі суспільства, за особливостями соціального становлення та розвитку, що дає їй змогу об'єктивно посісти своєрідне місце і бути задіяною в усіх сферах життєдіяльності конкретного суспільства. Це обумовлено, передусім, рядом об'єктивних обставин, серед яких основні це:

- молодь, яка є достатньо великою суспільно-демографічною групою, посідає важливе місце у народногосподарському виробництві як єдине джерело поповнення трудових ресурсів;
- молодь є головним носієм інтелектуального та фізичного потенціалу свого народу. Вона має великі здібності до праці, технічної і культурно-художньої творчості, до продуктивної діяльності у всіх сферах життя;
- молодь має досить велику соціальну і професійну перспективу. Вона спроможна швидше за інші соціальні групи оволодіти новими знаннями, професіями.

Взагалі, поняття «молодь» досить різнопланово трактується в багатьох галузях науки – філософії, соціології, політології, педагогіці, психології тощо. Зокрема, Перепелиця М. П. зазначає, що: «Молодь – це окрема соціально-демографічна група, яка вирізняється сукупністю вікових характеристик, особливостей соціального становища та обумовлених тим і іншим соціально-психологічних якостей, що визначаються суспільним устроєм, культурою, закономірностями соціалізації, вихованням в умовах певного суспільства».

Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.) визначав молодь як групу населення віком від 15 до 28 років, з 1999 р. молодими людьми вважалися особи від 14 до 28 років, а з березня 2004 р. – від 14 до 35 років.

Визначаючи роль молоді як суб'єкта та об'єкта в історичному процесі розвитку суспільства, варто зауважити що ця роль досить специфічна. З точки зору механізму соціалізації молоді, спочатку молода людина, вступаючи в життя, є об'єктом впливу соціальних умов, сім'ї, друзів, інститутів навчання й освіти, а потім у процесі дорослішання та переходу від дитинства до юності вчиться й починає сама творити світ, тобто стає суб'єктом усіх соціально-економічних, політичних та суспільних перетворень.

Таким чином, молоде покоління, одночасно як об'єкт і суб'єкт бере участь у соціальних перетвореннях, оскільки воно саме намагається впливати на суспільне життя, згуртувавшись в об'єднання, громадські структури, і, власне, відчуває на собі вплив суспільних перетворень через політику, яку проводить держава стосовно молоді. Тому держава повинна здійснювати певну політику щодо молоді – *державну молодіжну політику*, яка покликана забезпечити реальні умови для всебічного розвитку кожної молодої людини, максимального залучення молоді до політичного, соціально-економічного та духовного життя суспільства.

Серед причин, що визначають необхідність реалізації державної молодіжної політики на сучасному етапі, можна назвати такі:

- необхідність створення нової системи навчання та професійної підготовки молодих громадян в умовах структурних і технологічних виробничих змін, відмирання традиційних галузей виробництва, запровадження нових технологій, що забезпечуються сучасними інформаційними системами, збільшення безробіття, зниження зайнятості молоді;
- криза інститутів соціалізації особистості (сім'ї, школи, закладів культури, відпочинку і т.п.). Переважно такі інститути не встигають сьогодні за реальними потребами молодої людини, оскільки використовують старі прийоми впливу на особистість;
- реальне відчуження молоді від політичних та суспільних процесів;
- наявність у житті молоді ряду факторів і проблем, що знаходяться поза межами правового регулювання.

Офіційно державна молодіжна політика в Україні оформилася в цілісний державний процес з часу прийняття Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (15 грудня 1992 року). З її прийняттям почався новий етап розвитку та розбудови оновленої держави. Молодь офіційно визнані рівноправним членом суспільства. На державному рівні визнані її проблеми і об-

рані напрямки їх вирішення. Молодіжна політика виокремлюється з контексту соціальної та стає пріоритетним і специфічним напрямком діяльності держави. Відповідно до декларації, *державна молодіжна політика* – це системна діяльність держави щодо конкретної особистості, молоді, молодіжного руху, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах. Вона ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах суспільства.

До основних *функцій* державної молодіжної політики належать:

- створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для молоді;
- реалізація проблем, інтересів та запитів молоді, враховуючи аналогічні інтереси інших соціальних груп суспільства;
- координація зусиль усіх державних органів, організацій, рухів, різних соціальних інститутів суспільства по забезпеченню умов для розвитку і самореалізації молоді.

Державна молодіжна політика в Україні в освітній, соціальній, політичній, економічній сферах, а також в сфері розвитку духовного, культурного, фізичного потенціалу молоді та функціонування молодіжних організацій здійснюється відповідно до чинного законодавства України. Це обумовлюється тим, що саме через законодавчі акти регулюються взаємовідносини молодих людей з державою, їх права і обов'язки, створюються соціальні гарантії і т.п.

Нормативно-правовою основою державної молодіжної політики України виступає певна законодавча база: «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (15 грудня 1992 року), Закон України «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді України» (1993 р.), які визначають загальні засади створення та реалізації організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства і держави. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 року), визначає особливості організаційних і правових засад їхнього утворення та діяльності, а також державні гарантії щодо забезпечення їх діяльності. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (21 червня 2001 р.) та Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки»

(18 листопада 2003 року) визначають організаційні і правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Відповідно до законодавчої бази можна назвати суб'єктів державної молодіжної політики України:

- держава, державні органи, що реалізують молодіжну політику;
- Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді, департамент молодіжної політики, інші міністерства та центральні органи виконавчої влади;
- Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України;
- місцеві адміністрації (у складі яких діють структурні підрозділи по роботі з молоддю);
- органи місцевого самоврядування;
- політичні партії, суспільні рухи, об'єднання та організації (у тому числі молодіжні), фонди тощо;

Державна молодіжна політика України ставить за *метою* створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України. На основі цієї мети формулюються *завдання державної молодіжної політики*:

- вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій з метою повноцінного соціального становлення та розвитку молоді;
- допомога молодим людям у реалізації та самореалізації їхніх творчих можливостей та ініціатив;
- надання державою молодим людям соціальних послуг з навчання, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки;
- широке залучення юнаків і дівчат до активної участі у національно-культурному відродженні українського народу, формуванні його свідомості, розвитку традицій і національно-етнічних особливостей;
- залучення молоді до активної участі в економічному розвитку України.

Головні напрямки реалізації державної молодіжної політики в Україні випливають із основних сфер життєдіяльності молоді – соціально-політичної, соціально-економічної, освітньо-культурної:

- розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для отримання молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки;
- забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства;
- створення умов для оволодіння та безпосередньої участі молодих людей у відродженні та розвитку духовних і культурних цінностей українського народу, охороні та відтворенні навколишнього природного середовища;
- формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму, готовності захищати суверенітет України;
- охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку.

Державна молодіжна політика повинна розроблятися і реалізовуватися з урахуванням інтересів як самої молоді, так і суспільства, в контексті економічного, історичного, національного та культурного розвитку України, а в центрі такої політики повинна бути молода людина незалежно від її походження, національності, віросповідання тощо.

Особливого значення набуває той факт, що молодіжна політика повинна реалізовуватися, передусім, за рахунок ініціативи і діяльності самого молодого покоління, оскільки, це стосується як власних, так і суспільних інтересів молоді.

Державна молодіжна політика, зазвичай, здійснюється за трьома основними напрямками: соціально-економічним, політичним та освітньо-культурним.

Перший має охоплювати основні сфери життєдіяльності молоді людини – навчання, професійна освіта і праця, побут, дозвілля, тобто все, що сприяє соціалізації особистості. Що до другого, то він пов'язаний з формуванням громадянської позиції, активності молодих людей, їх ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі. За таких обставин можна стверджувати, що державна молодіжна політика спрямована, з одного боку, на відтворення робочої сили, робочих рук, а з іншого – на громадянську соціалізацію особи. Наведемо характеристику реалізації державної молодіжної політики в різних сферах життєдіяльності молоді:

1) Державна молодіжна політика у соціально-економічній сфері.

- створення відповідної системи освіти, професійної орієнтації підготовки молоді до праці;
- запобігання безробіттю, забезпечення зайнятості молоді;
- встановлення для випускників шкіл, профтехучилищ, технікумів, ВНЗ, а також військовослужбовців, звільнених у запас, певних гарантій та можливостей для працевлаштування (це може бути щось на зразок права на перше робоче місце чи бронювання певної кількості робочих місць на виробництві);
- стимулювання підприємств і організацій, що спрямовують матеріальні і грошові ресурси на спеціальні молодіжні програми і проекти, на забезпечення зайнятості молоді, на створення і організацію діяльності молодіжних організацій, які дбають про надання допомоги молодим;
- розвиток нових форм трудової участі молоді у виробництві (створення економічних центрів, кооперативних, орендних підприємств тощо, визначення певних пільг при їх оподаткуванні, кредитуванні тощо);
- стимулювання молоді, молодіжних організацій на самостійне вирішення власних соціальних проблем (МЖК, Центрів науки, творчості, дозвілля тощо);
- вирішення житлових проблем молоді (зокрема, створення системи пільгового кредитування для молодих сімей);
- державне стимулювання і фінансування молодіжного обміну з представниками інших держав з метою підвищення професійної кваліфікації молоді, набуття нових спеціальностей, розширення світогляду.

2) Державна молодіжна політика у соціально-політичній сфері.

Беручи до уваги, що найважливіше значення для соціального, громадського становлення молоді має її безпосереднє залучення до участі у багатогранному політичному житті в Україні та за її межами, державна молодіжна політика передбачає:

- широке залучення молоді до формування усіх органів народо-владдя, державного управління знизу доверху, для вирішення усіх державних і суспільних справ;
- створення умов для формування і розвитку політичної культури молоді, її світогляду, залучення юнаків та дівчат до активної громадсько-політичної діяльності на засадах широкого політичного плюралізму, гуманізму та демократії;

- надання усім молодим людям, їх організаціям широких можливостей для користування інформацією, в тому числі і можливостей мати власні засоби інформації;
- стимулювання і підтримка діяльності партій, громадських організацій, рухів, об'єднань, що займаються введенням молоді до політичних процесів, які відповідають інтересам громадян і суспільства.

Варто наголосити, що в основі політики держави стосовно молоді у суспільно-політичній сфері має бути повага до ідей, тверджень, політичної, життєвої позиції самої молоді.

3) Державна молодіжна політика у галузі освіти і культури.

Орієнтуючись на те, що поступово буде створена демократична, самооновлювальна, безперервна система освіти, державна молодіжна політика передбачає:

- розвиток і удосконалення всієї системи освіти, створення фундаментальної сучасної педагогічної і професійної бази, новітніх навчальних планів і методик;
- надання усім молодим людям рівного права на отримання обов'язкової середньої освіти, матеріальної допомоги молоді, котра вчиться у ВУЗах і технікумах, на рівні прожиткового мінімуму;
- створення необхідних умов і стимулювання розвитку і реалізації творчого потенціалу юнаків та дівчат у сфері науки і техніки, літератури і мистецтва, художньої народної творчості, забезпечення доступу до вітчизняних і світових духовних цінностей;
- розвиток спортивного руху, туризму, інших форм відпочинку молоді; підтримка і збереження здоров'я юнаків та дівчат, в тому числі і за рахунок охорони навколишнього середовища; створення мережі профілактичних та медико-оздоровчих закладів для молоді; формування у молоді здорового способу життя; розширення виробництва і поліпшення якості товарів спортивного і туристичного призначення.

4) Державна молодіжна політика у сімейно-побутовій сфері.

- Введення додаткових пільг стосовно підтримки молоді сім'ї, стимулювання дітонародження та виховання дітей;
- реалізація заходів, що забезпечують гарантований прожитковий мінімум молоді людини;

- розробка та встановлення системи пільгового довгострокового кредитування молоді з метою забезпечення її потреби, придбання житла, товарів першочергового вжитку, будівництва житла;
- введення для певних категорій молоді, за досвідом інших країн, так званих “молодіжних карток”, що дають пільги на користування транспортом, закладами культури і спорту, інші послуги;
- використання зарубіжного і поширення вітчизняного досвіду щодо створення спеціальних фондів для молодих сімей із залученням можливостей місцевих бюджетів, підприємств, громадських організацій;
- підтримка соціально незахищених категорій молоді.

5) *Державна молодіжна політика стосовно молодіжних організацій.*

Держава, її органи на місцях повинні підтримувати і стимулювати діяльність молодіжних організацій, зорієнтованих на вирішення проблем молоді в її та державних інтересах.

Підтримка державою молодіжних організацій може здійснюватися матеріально, організаційно, а також шляхом:

- звільнення молодіжних організацій, створених ними підприємств, закладів і установ від оподаткування;
- безоплатного передавання молодіжним організаціям споруд, приміщень, матеріальної бази, необхідної для роботи з молоддю;
- звільнення молодіжних організацій від внесення плати за користування землею;
- надання молодіжним організаціям на вигідних засадах різноманітних видів кредитів і субсидій;
- створення молодіжним організаціям умов для здійснення обмінів, широкого співробітництва з молодіжними організаціями інших країн і територій.

Існують різні суб'єкти що розробляють та практично здійснюють державну молодіжну політику.

На загальнодержавному рівні:

- молодіжне (ювенальне) законодавство або певні Закони та рішення Уряду щодо молоді, її прав, обов'язків, соціалізації тощо;
- комісія (чи комітет) у справах молоді у Верховній Раді;
- міністерство (чи департамент, комітет і т. ін.) у справах молоді як виконавчий орган;

- установи (інститути, центри), які займаються дослідженням молодіжних проблем, підготовкою соціальних працівників;
- різноманітні фонди, що сприяють здійсненню державної молодіжної політики.

На місцевому регіональному рівні:

- постійна комісія у справах молоді у місцевому органі влади (на сьогодні – в Раді народних депутатів міста, району, області);
- управління (комітети) у виконавчих органах;
- соціальні служби (громадські, державні) для молоді;
- філії республіканських установ, закладів по вивченню проблем молоді та підготовці соціальних працівників;
- фонди (чи їх філії) сприяння реалізації молодіжної політики.

Основним ядром реалізації державної молодіжної політики в Україні є цільові комплексні програми, що розробляються під патронатом Верховної Ради, уряду України, місцевих органів влади, міністерств і відомств, громадських організацій. Можливим є прийняття і реалізація у майбутньому таких державних і регіональних програм, як: духовного і фізичного розвитку молоді; підготовки її до праці; випуску товарів і надання соціальних послуг молоді; підтримки молодих сімей; житлового будівництва для молоді; громадської реабілітації молодих інвалідів; розвитку молодіжного підприємства; розширення міжнародних та регіональних зв'язків молоді тощо. До найбільш нагальних сьогодні належать розробка та реалізація таких програм:

- формування та розвиток економічної самостійності молоді;
- розвиток підприємницької ініціативи молоді;
- створення соціально-економічного механізму захисту молоді від безробіття;
- забезпечення духовного та фізичного здоров'я молоді;
- створення умов для зміцнення молоді сім'ї;
- підтримка обдарованої молоді; захист інтелектуального потенціалу країни;
- формування системи надання соціальних послуг молоді;
- підтримка молодіжного руху;
- правове забезпечення державної молодіжної політики.

Реалізація зазначених вище програм має сприяти забезпеченню оптимальних умов соціалізації особистості молоді людини, тобто створенню соціально-економічних, політико-правових, організацій-

них гарантій з метою успішного входження особистості в суспільство та реалізації творчого потенціалу особистості.

Основою соціально-педагогічної роботи є визнання людини найвищою цінністю. Соціальний педагог орієнтує свою діяльність не на одночасну допомогу всім верствам суспільства, а на допомогу конкретній людині, що потребує опікування з боку держави. Навчити молоду людину бути самодостатньою у вирішенні особистих проблем, створити умови і гарантії для її позитивної самореалізації – ось спільне завдання соціального педагога і державних органів у процесі реалізації державної молодіжної політики.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити причини виокремлення державної молодіжної політики в специфічний напрямок діяльності держави.
2. Охарактеризувати основні соціальні та особистісні проблеми молоді в Україні на сучасному етапі.
3. Визначити роль молодіжних організацій в реалізації державної молодіжної політики в Україні.
4. Розробити таблицю основних напрямків України.
5. Які існують соціальні механізми вирішення молодіжних проблем безробіття. Скласти таблицю законів, на яких базується державна молодіжна політика.
6. Проаналізувати сучасну систему цінностей української молоді: її сутність, особливості формування та прояву.

Література

1. *Головатий М. Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення/ Укр. НДІ проблем молоді. – К.: Наукова думка, 1993.
2. Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”. – Закон України від 15 грудня 1992 року.
3. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К.: УкрНДІ проблем молоді, 1997.
4. Соціальні проблеми працевлаштування молоді: Аналітичний звіт / О. М. Балакірева, О. О. Яременко та ін. – К., 2004.
5. *Онiкієнко В. В. Ткаченко Л. Г.* Молодіжний ринок праці України: проблеми та шляхи вирішення. – К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України. Український інститут соціальних досліджень, 2003.

6. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, Укр. центр політичного менеджменту, 2001.
7. *Скуратівський В. А., Палій О. М.* Основи соціальної політики: Навч. посіб. – К.: – МАУП, 2002.
8. Соціальна політика щодо сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: Збірка: – К.: ГРЦСССДМ, 2008.

§ 2. Молодь як соціальний суб'єкт у структурі соціокультурного середовища суспільства

У вирішенні проблеми стабільного розвитку українського суспільства одним із актуальних завдань є соціальне становлення нового, молодого покоління, що включає формування світогляду, способу світосприйняття і розвиток системи цінностей та життєвих ідеалів. При цьому враховується сутність тих радикальних змін цивілізаційного рівня, які відбуваються в країні загалом і на селі зокрема.

Виокремлення в Україні молоді як соціально-демографічної групи населення та період „молодості” визначено Законом „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [1] як період в межах 14–35 років. Нормативне визначення вікових меж молоді (особливо її верхньої межі) здійснюється суспільством, виходячи із мети її розвитку і соціально-економічних можливостей. І тут кожне суспільство має орієнтуватися в об'єктивності умов та об'єктивності оцінки вікового цензу молоді. Звуження меж призводить до того, що молода людина не встигає реалізувати процес самопізнання, формування здібностей, накопичення потенціалу, здійснити повноцінне соціальне становлення. Тоді все це вона повинна буде робити уже у статусі дорослої людини, що не завжди реально, а особистість не зможе реалізувати свої можливості. Проте і розширення меж призводить, зазвичай, до інфантилізму, втрати соціальної активності і, врешті-решт, до зниження самоцінності, життєздатності особистості. В такій ситуації у молодій людини формується почуття неповноцінності, безвідповідальності за результати своїх дій.

Верхня межа молодіжного віку має визначатися при досягненні людиною людиною межі соціальної зрілості в кожній із соціальних сфер життєдіяльності, коли для неї відкриваються „межі” повної дієздатності в полі можливостей самостійного вибору життєвого шляху. Звичайно, такі можливості можуть бути і не використані, але це не означає, що фаза молодості буде продовжена.

Ще у другій половині ХХ ст. сформувалось поняття про молодь як про самостійну соціально-демографічну групу [2; 3; 4].

Труднощі щодо визначення поняття „молодь” пов’язані з тим, що вона є об’єктом дослідження багатьох соціально-гуманітарних наук. І, звичайно ж, кожна наука вивчає молодь у власному аспекті, визначивши для себе предмет дослідження. Тому зміст і обсяг поняття „молодь” у такому разі буде відповідати його визначенню в рамках кожної науки.

Так, з позиції *психології*, визначення періоду молодості пов’язане з фазовим підходом, де кожен період розвитку особистості визначається за характером переломних, критичних точок і стадій єдиного цілісного життєвого циклу [5; 6; та ін.]. Межі молодіжного віку тут співвідносяться з першою кризою особистісного розвитку, що починається в 15-16 років зі спроби життєвого самовизначення і обумовлюється вибором майбутніх соціальних ролей. Верхня межа визначається другою кризою в духовно-світоглядному аспекті, що ніби свідчить про завершення молодості. Цей період психологи відносять до 27-28 років, оскільки в цьому віці переважно уже сформовані життєві цілі, система цінностей, визначились світоглядні орієнтири і позиції, переважно завершується період професійного самовизначення і становлення, а молода людина конституюється в суспільстві як самостійна особистість, яка має певний соціально-професійний статус.

В *економічній* сфері молодіжний вік визначається як період професійного самовизначення, отримання спеціальності, оволодіння професійною діяльністю на певному рівні кваліфікації. Причому для різних соціально-професійних груп верхня межа цього періоду буде різною. Найнижчий він у робітничих спеціальностей. Для спеціалістів з вищою освітою вона визначається не лише отриманням диплома, але й певним періодом становлення повноцінного спеціаліста вищої кваліфікації. У сфері науки межа молодіжного віку досягає досить високого рівня, оскільки в Україні до 35 років науковий співробітник вважається молодим ученим.

У сфері соціології молоді на сьогодні визначають поняття „молодь” і „молодість”. До них належать: психофізіологічний, соціально-психологічний, рольовий, субкультурний, інтеракціоністський і аксіологічний підходи. При цьому лише соціологія дозволяє розглядати феномен „молодь” комплексно. Враховуються такі аспекти, як вікові групи і соціально-психологічні особливості молоді; специфіка

соціального статусу, рольових функцій і соціокультурної поведінки; соціалізація як єдність адаптації та індивідуалізації; специфіка самовизначення й ідентифікації молоді як соціально-демографічної групи.

Серед учених, котрі вивчали проблеми молоді, В. Лісовський є одним із перших, хто визначив поняття „молодь”: „Це покоління людей, яке проходить стадію соціалізації, засвоює або уже засвоїло освітні, професійні, культурні та інші соціальні функції” [7, с. 9]. Автор у цьому визначенні звертає увагу на наявність аспекту конкретного покоління та оволодіння молодими людьми соціальними функціями у процесі соціалізації. І вже в кінці 90-х років в соціологічній літературі в характеристиці поняття „молодь” звертається увага на цей аспект: „Молодь як соціальна група є специфічною соціальною спільнотою, яка посідає певне місце в соціальній структурі суспільства, характеризується процесом набуття стабільного соціального статусу в різних соціальних підструктурах (соціально-класовій, соціально-поселенській, професійно-трудовай, соціально-політичній, сімейно-побутовій), а отже, відрізняється спільними проблемами і спільними соціальними інтересами та особливостями форм життєдіяльності” [8, с. 17].

Конституціональною ознакою для виокремлення молоді як соціального суб'єкта має бути така, яка б дозволила виявити його сутність. У цьому плані досить цікавими є міркування Ю. Терещенка, який у людині нашого часу (а отже, і в молоді) виокремлює такі риси:

- по-перше, – це людина економічно вільна, винахідлива, ініціативна, діяльна; їй притаманна самостійна творчість, пов'язана з організацією нової справи і постійним числом можливостей докласти власні сили;
- по-друге, – це людина, глибоко зацікавлена в особистій причетності до політичних свобод, вона характеризується розвиненою правовою і моральною відповідальністю, здатна захистити себе й інших;
- по-третє, – це людина з виразно оформленою світоглядно-екологічною орієнтацією;
- по-четверте, – це людина з національно орієнтованою свідомістю; любить свій народ, рідну мову і культуру, що є засобом національної самоідентифікації [9].

Згідно з такою методологічною установкою, за основну конституційну ознаку молоді можна прийняти її здатність до соціалізації в різних сферах життєдіяльності, у процесі якої відбувається засвоєння соціальних ролей та різний рівень їх активного прояву, а також становлення соціально-професійних і громадянських якостей особистості.

Таким чином, молодь в такому визначенні представляється як сукупність молодих людей, яким суспільство в межах визначеного віку надає змогу соціального становлення як активного суб'єкта власної життєдіяльності.

Якщо ж говорити, що молодь як особистість, яка може бути активним учасником соціально перетворювальних процесів, то вік 14–35 – це період найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, – оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини, соціально-професійних, громадянських та ін. З цим періодом пов'язаний початок „економічної” активності, під якою демографи розуміють включення людини в самостійну продуктивну діяльність, створення власної сім'ї.

Розглядаючи молодь 20–35 років, можна сказати, що в цей період відбувається реформування мотивації, усієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, і простежується інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, з іншого. Тому цей вік є центральним періодом становлення характеру й інтелекту, це час спортивних досягнень, наукових, технічних, художніх пошуків. Помітно закріплюється ті якості, яких не вистачило повною мірою у віці 14–19 років: цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, самостійності, ініціативності, вміння володіти собою. Посилюється інтерес не лише до моральних проблем (способу життя, цілей діяльності, обов'язку, відповідальності та ін.).

Саме цей віковий період дозволяє поступово переводити молодь від спонукання до активного формування навичок виконання в суспільстві соціально значущих функцій, об'єктивованих вчинків, прояву детермінованості поведінки, певної цілісності та самостійності щодо інших соціальних груп, специфічних соціально-психологічних рис та системи цінностей.

Пізнання сутності, характеру й особливостей такої соціальної групи як молодь – це є і теоретичним, і практичним завданням, яке дозволяє, з одного боку, створити умови для саморозвитку молоді,

а з другого – включити її у всі соціокультурні процеси з метою прогресивного перетворення суспільного життя і життєдіяльності всієї громади.

У такій проблемі поєднання особистісного і суспільного (у процесі реалізації молодіжної політики), на перший план ставиться особистість – суб'єкт всіх соціально значущих відносин. А отже, необхідно розглядати й окреслити роль і значення молоді у перетворенні соціальних змін і розвитку суспільства, у розвитку і реалізації молодіжної політики, традицій, культури тощо.

Саме в період „молодості” на етапі найбільш продуктивного становлення особистості вирішуються дві основні групи проблем молоді. *Перша* із них пов'язана з проблемами особистісного розвитку, які молоді люди ставлять і вирішують для себе, – це дорослішання, самопізнання, саморозвиток, самовизначення і самоствердження в соціальному світі. Причому варто підкреслити, що вирішення означених проблем залежить, передусім, від самої особистості, від її активності, здатності до рефлексії, сили волі, психологічної стійкості, задатків і здібностей до різних видів діяльності, а загалом – від рівня життєздатності. Саме на цьому етапі відбувається внутрішня самореалізація у процесі формування здібностей і особистісних якостей, формуються життєві цілі і створюється потенціал зовнішньої самореалізації, що є рушійною силою досягнення соціально значущих цілей. *Другу групу* проблем для молоді визначає суспільство, спільнота, громада, мікросоціум. Адже для ефективної життєдіяльності і продуктивної самореалізації в соціальному середовищі необхідне засвоєння соціальних ролей, досягнення певного соціального статусу, формування громадянських якостей особистості.

І в першому, і в другому випадку у вирішенні проблем молоді найбільш активним і зацікавленим учасником відповідних процесів виступає сама молодь як суб'єкт дії, взаємодії і соціально перетворювальної діяльності.

Процес розвитку, формування, зрештою прояву соціальної активності у молодій людині, безперечно, ставить її у різні соціальні ситуації, що потребує постійної корекції та управління цими процесами. Якщо в 14–16 років молода людина переважно відтворює, репродукує діяльність, у 17–18 – це прояв критицизму, скептицизму, самовпевненості, то у 20–30 – це усвідомлені дії, позитивна критика, самооцінка вчинків і дій. Водночас простежується акцент на інтересах і увазі до життєвої перспективи.

Окрім того, саме у цей період відбуваються кардинальні зміни у житті молоді: одні йдуть навчатися у ПТУ, другі у 10–12 класи, треті вступають до вищих навчальних закладів, четверті влаштовуються на професійні курси чи одразу на роботу. І в цей період життєдіяльності молоді слід звернути увагу на спроможність молодих людей із сільського середовища адаптуватися в нових умовах. Причому характерною ознакою цього періоду життєдіяльності молоді є посилення усвідомлених мотивів поведінки, цілеспрямованості, рішучості, самостійності, наполегливості, ініціативності.

Проте не можна не загострити увагу і на такому питанні, як сприйняття суспільством молоді. Суспільство стало надавати молоді певний період часу для засвоєння соціальних ролей і створювати відповідні умови. Саме на вирішенні цих завдань і зорієнтовані основні зусилля соціальних інститутів, які деяким чином пов'язані з процесами становлення особистості.

Без сумніву, розвиток соціальної особистості як суб'єкта соціокультурного середовища залежить від змін соціокультурної ситуації, у т.ч. політичні, економічні, правові, освітні зміни, навіть досить радикального характеру. А відтак кожній молодій людині нового соціокультурного середовища доцільно мати адекватні цим вимогам особистісні і соціальні якості, рівень розвитку необхідних властивостей. Зокрема, можна назвати такі:

- психологічну стійкість до стресових факторів і мобільність, готовність до будь-яких можливих змін умов соціуму і природного середовища;
- світоглядну і моральну стійкість до змін соціокультурного середовища, орієнтацію на нові цінності;
- здатність до адекватної орієнтації й оптимізації своїх дій у полі невизначеності вибору і слабкої прогнозованості розвитку ситуації;
- готовність приймати рішення і нести відповідальність за їх реалізацію та за результати і наслідки;
- уміння визначати адекватні цілі, а також обирати оптимальні стратегії і тактики для досягнення результату в конкретному соціокультурному середовищі.

Проектуючи соціально-виховні процеси, важливим є визнання того, що соціальна активність молоді проявляється як досить ґрунтовна життєва установка особистості, котра усвідомлює, що все необхідне вона отримує від суспільства, завдячуючи своїй соціально

значущій діяльності, причому результатами цієї діяльності вона обмінюється з іншими людьми.

Повертаючись до питання суб'єктності молоді у соціально-виховних процесах і проявах соціальної активності, слід наголосити на тому, що соціальна активність особистості (з притаманними ознаками лише кожній конкретній особистості) проявляється у різних сферах її соціального життя. Так, наприклад, у сфері професійно-трудової діяльності соціальна активність може проявлятися у високому професіоналізмі, творчій ініціативі, діловій відповідальності, постійному пошуку раціональних шляхів вирішення виробничих проблем.

У громадсько-політичній сфері соціально спрямована особистість володіє політичною культурою, має свою позицію, громадянську відповідальність. У сфері сімейно-побутової життєдіяльності вона проявляється у відтворенні нащадків і вихованні дітей, у відповідальності за добробут сім'ї, культурі сімейних відносин, у турботі і повазі до старшого покоління.

Але особливо помітним є прояв соціального становлення у сфері духовного життя суспільства, громади. Тут вона проявляється в оволодінні молоддю досягненнями культури, створенні нових її зразків, утвердженні ідеалів демократичного суспільства, дотриманні загальнолюдських норм моральності і прагненні до морального самовдосконалення.

Ще однією досить важливою особливістю, на якій доцільно загострити увагу, є те, що життєздатна особистість в епоху демократичних перетворень повинна бути індивідуальністю, проявляючи і розвиваючи специфічні особливості свого характеру, соціальну активність і здібності. Саме демократичне суспільство потребує від кожної молодої особи прояву своєї індивідуальності, своєї позиції до різних аспектів життя. Перед нею постає проблема вибору, проблема індивідуального вирішення свого власного життя, досягнення індивідуального успіху, прояву індивідуальних якостей і неповторності.

На нашу думку, прояв індивідуальності сприяє підвищенню рівня життєздатності молодої людини, гарантуючи їй можливість соціальної мобільності у соціокультурному середовищі, оскільки суть демократичних перетворень у суспільстві в тому і полягає, щоб кожен громадянин міг реалізувати себе, свої здібності, таланти, за-

безпечуючи тим самим успіх своєї діяльності і високий соціальний статус у громаді, суспільстві.

Соціологи доводять, що поступальний розвиток України, наближення якості життя молодих людей села до європейських стандартів неможливий без вирішення соціальних проблем молодого покоління, широкого його залучення до соціально-економічних, соціокультурних перетворень. А це можливо лише за умови впровадження практичних механізмів підтримки молоді, спрямованих, насамперед, на формування її активної життєвої позиції. Хоча, слід зазначити, що державна молодіжна політика обґрунтовує її базування на визнанні того, що кожна молода людина є активним учасником розбудови суспільства і несе відповідальність за прийняття і виконання всіх рішень стосовно життєдіяльності молоді.

Із метою поліпшення стану справ в галузі освіти, забезпечення професійної підготовки, створення умов для кредитування, ведення інформаційно-просвітницької роботи необхідно сприяти залученню молодих людей до активної діяльності в громадських молодіжних і дитячих організаціях; зміцнювати соціальне партнерство між органами державної влади і молодіжними структурами; створювати соціальне підґрунтя для ефективної діяльності кожної молодої людини сільської місцевості. При цьому всі можливі соціальні інститути можуть спільно переломити позицію молоді щодо негативістського ставлення до життя в соціумі, змінити і посилити її соціальні ролі.

Зважаючи на визнання молоді як активного соціального суб'єкта, який здатний самостійно обирати для себе соціальну роль, можна говорити про соціальну мобільність молодої людини, яка, своєю чергою, передбачає певні соціальні дії особи. Причому така особа має сама орієнтуватися у доцільності й адекватності соціальних дій у певному середовищі і в певній ситуації.

Соціальна дія конкретного суб'єкта – це не просто будь-який вчинок чи акт поведінки, а лише та, що усвідомлена, цілеспрямована, зорієнтована на дії інших суб'єктів і передбачає суспільну оцінку.

Таким чином, запропонований підхід до визначення молоді як суб'єкта усіх можливих соціальних процесів на селі, на наш погляд, достатньою мірою сприяє можливості розвитку соціально активної особистості і водночас враховує потреби суспільства, громади щодо становлення молодого покоління, здатного до ефективної життєдіяльності в нових соціально-економічних умовах.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити наукові підходи до змісту поняття «молодь».
2. Скласти таблицю основних характерологічних ознак молоді.
3. Визначити основні проблеми в життєдіяльності сучасної молоді. З'ясувати причини їх виникнення.
4. Довести, чому молодь є суб'єктом соціокультурного середовища.

Література

1. *Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05.02.1993 // Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. – К.: ДЦССМ. 2002. – С. 29–36.*
2. *Бабочкин П. И. Социокультурное становление молодежи в динамично изменяющемся обществе: Дисс. ... докт. филос. наук: 09.00.11. – М., 2001.*
3. *Головатий Н. Ф. Социология молодежи. – К.: МАУП, 1999.*
4. *Ищенко М. П. Молодь – активний суб'єкт оновлення сучасної цивілізації // Вивчення молоді на сучасному етапі. – К.: Столиця, 1996. – С. 73–76.*
5. *Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – М.: Наука, 1977.*
6. *Жизненный путь поколения: его выбор и утверждение / Под ред. Титмы. – Таллин: Эхти раамат, 1985.*
7. *Лисовский В. Т. Социология молодежи: Учебник. – СПб.: Изд-во СПб ГУ, 1996.*
8. *Социальный облик молодежи / А. И. Вишняков, Н. Н. Чурилов и др. – К.: Наукова думка, 1998.*
9. *Терещенко Ю. Система методов профессиональной ориентации. – К.: Педагогічна думка, 1993.*

§ 3. Соціокультурне середовище як педагогічний фактор розвитку соціально активної молоді

На основі вивчення наукових положень «соціокультурне середовище» можна охарактеризувати як *складне організоване багаторівневе утворення, де складові володіють відносно функціональною автономією один від одного і від цілого. Всі складові соціокультурного середовища об'єктивно постійно змінюються, що свідчить про те, що рух у соціокультурному середовищі є необхідною умовою її роз-*

вितку. Окрім того, у характеристиці соціокультурного середовища слід враховувати фактор часу і простору, які відображають соціальне буття культури.

Але при цьому не варто відкидати думки про те, що співвідношення різних цінностей в конкретному історичному соціокультурному середовищі також не є незмінним. І в кожному історичному епоху в одному й тому самому соціокультурному середовищі домінують нові ідеї і нові цінності, нова ієрархія будови системи цінностей тощо.

Виходячи з аналізу суті дефініції «соціокультурне середовище», можна з впевненістю говорити про наявність у її структурі трьох обов'язкових складових – «людина – культура – середовище». Тому вивчення змісту цієї структури, її «статусу» в громаді, суспільстві, можливостей реалізації інтересів кожної людини і всього суспільства разом є вкрай необхідним.

Безперечно, у структурі «людина – соціокультурне середовище» центральною є людина. Але у взаємовідносинах організму з середовищем «два члени уже не є рівноправними, оскільки суб'єкт є первинним і вихідним, а середовище виступає як фактор, що має певне значення для організму» [1, С. 41]. До того ж середовище людини включає комплекс природних (фізичних, хімічних, біологічних) і соціальних факторів, які можуть впливати безпосередньо або опосередковано на життя і діяльність людей. Проте ми повинні пам'ятати і про те, що одна людина щодо іншої також виступає як складова середовища, впливаючи на неї своїм ставленням і діями. Для людини соціальна спільнота існує у її спілкуванні, взаємодії, взаємозв'язку, комунікації та інших процесах.

Це дозволяє нам висловити думку про те, що за своїм соціальним призначенням соціокультурне середовище має відповідати трьом основним вимогам:

- 1) формувати соціально й особистісно значущі потреби, інтереси, запити і забезпечувати умови для їх задоволення відповідно до соціальних і культурних норм;
- 2) створювати умови для самореалізації духовних сил особистості і соціальних спільнот;
- 3) забезпечити відтворення соціокультурного потенціалу.

Безперечно, необхідно зважати на те, що кожне соціокультурне середовище має свою специфіку: особливості способу життя; специфіку умов праці, побуту; циклічність у відтворенні соціально-

демографічної і професійної структури населення, норми поведінки і форми спілкування жителів села; можливості культурних і освітніх установ. Тому можна сказати, що соціокультурне середовище – це все, що оточує молоду людину і з чим вона взаємодіє: освітнє середовище, виховне, сімейно-побутове, трудове, середовище громади, культурно-просвітницьке середовище, управлінсько-координаційне та ін.

Безперечно, означені типи соціокультурного середовища не рівноцінні, але кожен із них може бути значущим для індивіда на певному етапі його життя і відповідно стимулювати його розвиток у певному напрямку. Усе висловлене вище дозволяє говорити про те, що сільське соціокультурне середовище – це досить складний комплекс, що поєднує різні соціально значущі для виховання фактори: соціально-економічні, національні, конфесійні, майнові, вікові.

Водночас слід сказати, що сучасне село зазнало помітних змін. Досить явно простежується активна міграція молоді із сіл у міста. Частина із них залишається проживати в селі, а продуктивною працею займається у місті, що призводить до того, що молода людина не стає міським жителем, але вже надірвала коріння зв'язку з рідним селом. Тому можна завдячувати вітчизняним науковцям, котрі побачили й окреслили проблеми сучасного села і прогнозують можливості соціально-виховної роботи з молоддю. При цьому важливим чинником трансформації сучасного у період його реформування є суттєві зрушення у соціальній структурі. Її можна представити „як сукупність таких соціальних прошарків: субеліта, середній клас, який поділяється на верхній, базовий та нижні середні шари, а також нижній прошарок” [2, С. 23].

Водночас, слід зазначити, що саме таке розшарування досить часто призводить до суперечностей у взаємовідносинах молодого покоління, оскільки для молоді притаманне бажання якнайшвидше самореалізуватися і задовольнити свої потреби.

Досліджуючи соціальне середовище як педагогічний феномен, ми повинні виходити із розуміння того, що його позитивний вплив на життєдіяльність і соціальну активність молоді можливий за умови функціонування міжособистісного простору, в якому кожна особистість відчуває себе комфортно в емоційному плані і стабільно у плані самореалізації. І тому, говорячи про соціокультурне середовище села, ми вважаємо за доцільне підкреслити, що важливим фактором у його позитивному впливі на молодь є формальність у взаємо-

діях, особистісна значущість, емоційна насиченість, високий рівень включення у спільні справи. Все це створює умови для позитивного розвитку особистості.

Розкриваючи соціокультурне середовище, ми поділяємо його на світ дітей, світ молоді і світ дорослих, які постійно взаємодіють один з одним чи всі разом. Водночас світ молоді можна розділити ще на кілька сфер:

- сфера відносин молодих людей зі своїми близькими друзями;
- сфера відносин молодих людей з дорослими (педагогами, батьками, соціальними працівниками, адміністрацією району, міста).

Соціальне середовище, в якому перебуває сьогодні молодь, висвітлює невпевненість у собі, стресову нестійкість, високий рівень роздратування, змушує молодь пристосовуватися до різних сфер взаємовідносин, де інші допомагають вирішувати згадані проблеми, засвоювати певні стереотипи поведінки, прив'язуючись до груп завдяки солідарності, розумінню і відкритості відносин.

У вітчизняній педагогічній науці простежуються витоки виховання молоді в адекватному соціокультурному середовищі. Це досить добре висвітлюється у працях Н. Селіванової, В. Сухомлинського, С. Швацького. Причому соціальне виховання базується на методологічному визнанні як системоутворювальний фактор особистості: її інтересів, мотивів, цілей, здібностей, активності тощо. І тоді нові соціокультурні системи створюються шляхом поєднання окремих соціальних інституцій, в яких розгортається життєдіяльність молоді і в яких діють свої механізми впливу на неї і технології розвитку в молоді соціальної активності.

Отже, „соціокультурний простір” – це простір для спільної життєдіяльності молодої людини та інших суб'єктів цього простору, що дозволяє забезпечити вибір цінностей, життєвого сенсу, конкретного мікросередовища діяльності, способів самореалізації, які функціонують на принципах соціально-особистісної детермінації, соціально-культурної обумовленості, інформаційної забезпеченості (вибіркової) та мотиваційної спрямованості.

Водночас, це системне явище, яке може швидко зникати, якщо ми зосередимось лише на одній сфері життєдіяльності молодої людини. Адже вплив різноаспектних сфер (освітньої, виховної, сімейно-побутової, трудової, громади, культурно-просвітницької, управлінсько-координаційної) не можна розглядати окремо, незалежно одну від другої, оскільки в реальній ситуації вони не можуть

функціонально діяти, а в контексті соціокультурного середовища суспільства ці сфери життєдіяльності молоді набувають нового значення. Це і спонукає до того, щоб їх розглядати у єдності.

Окрім того, слід зазначити, що вплив означених нами сфер буде достатньо вагомим, якщо молода людина буде включена в кожную (чи у більшість) із них, а це відбувається під час її діяльності і відносин. Отже, означені характеристики дозволяють ще раз підкреслити, що соціокультурне середовище є інтегрованим фактором, що впливає на розвиток соціальної активності молоді.

Привертає увагу той факт, що чим багатшою є соціокультурне середовище, тим легше кожній молодій людині розкрити індивідуальні можливості, спиратися на них з урахуванням виявлених інтересів, нахилів і об'єктивного досвіду, набутого в сім'ї, школі, на роботі, у процесі реальної взаємодії зі світом. При цьому соціокультурне середовище визначається нами як простір спільної життєдіяльності молоді, вчителів, батьків, громади, які сукупно впливають на вибір цінностей, засвоєння життєвого сенсу, розкриття індивідуальних ресурсів особистості, освітньої, культурної і професійної самореалізації.

Практика засвідчує вплив середовища на особистість як у плані позитиву, так і в плані негативу. Тому можна говорити, що середовище може: 1) гальмувати розвиток особистості і її соціальну активність; 2) бути нейтральним щодо до особистості; 3) стимулювати особистісний розвиток і соціальну активність особистості (воно може мати достатній потенціал для створення оптимальних умов щодо стимулювання соціальної активності). Причому взаємодія особистості і соціокультурного середовища відбувається найбільш повноцінно у діяльності, спілкуванні, у створенні специфічної комфортної атмосфери для реалізації спільних інтересів.

Якщо вести мову про ставлення молоді до конкретного соціокультурного середовища, то вона може займати різні позиції:

- а) перебування молоді в конкретній місцевості може бути лише формальним (zareєстрованим), зв'язки з мікрогрупами і сферами середовища – мінімальними, суть зводиться лише до місця проживання (іноді нічного, іноді у вихідні дні), ставлення молоді людини часто байдуже;
- б) ставлення молоді людини до соціокультурного середовища відображає споживацький характер, причому воно використовується, переважно, як сфера послуг;

- в) взаємодія молодого людини з соціокультурним середовищем як з полем діяльності: воно продукує нові засоби і форми діяльності, бере участь в організаційних заходах, підтримує традиційні види діяльності тощо;
- г) молода людина вважає себе суб'єктом розвитку соціокультурного середовища, а його (середовище), своєю чергою, умовою для особистісного розвитку і соціального становлення.

Без сумніву, позиція молодого людини в соціокультурному середовищі обумовлена суб'єктивністю її сприйняття. Скажімо, те, що для однієї молодого людини чи мікрогрупи є цінним і важливим, має чітке окреслення і смисл, то для інших воно може бути незрозумілим, не відповідати їхнім запитам, інтересам і може не стати їхнім позитивно спрямованим середовищем. Від такого суб'єктивізму у сприйнятті соціокультурного середовища молодого людиною залежить роль і міра його впливу на особистість. Їх різноманітність і різноаспектність дозволяють прогнозувати можливий перехід суб'єкта від однієї позиції до другої, більш продуктивної, більш змістовної і більш переконливої.

При цьому молода людина буде виступати як суб'єкт взаємодії з соціокультурним середовищем за умови, якщо це середовище зможе сприяти прояву суб'єктності і, до того ж, йому притаманні ознаки:

- а) *цілісність*, що означає введення всіх необхідних і значущих для молодого людини компонентів взаємодії до системи „людина – навколишній світ”, створення інтегрованого соціального і культурного простору;
- б) *варіативність*, яка обумовлює наповнення смислового поля соціокультурного середовища різноманітністю смислів і значень, можливістю вибору змісту і видів діяльності; варіативність стає умовою самовизначення молоді в соціокультурному середовищі, допомагає особистості виявити адекватні шляхи взаємодії не лише безпосередньо в одному середовищі, але й в інших сферах життєдіяльності.

І, нарешті, ще один момент, на який варто звернути увагу, – це наскільки соціокультурне середовище відповідає потребам та інтересам сучасної молодого людини?

Незаперечним є факт, що соціокультурне середовище є простором для самореалізації молодого людини, оскільки основні завдання соціального виховання полягають у створенні різних соціосередовищ, в яких відбувається формування соціальної активності молоді,

самореалізації її творчих сил. Враховуючи те, що інтереси і потреби молоді є досить різноманітними і динамічними, соціокультурне середовище має бути достатньо багатограним. Молодь, переважно зайнята роботою чи освітою і, що є незаперечним, обмежена у коштах, тому доцільно створити такі умови, щоб максимально наблизити до молоді поле задоволення їхніх інтересів, щоб молоді люди мали змогу обрати таку нішу їхньої діяльності, яка б не лише приносила задоволення, але й давала змогу бачити перспективу свого розвитку. Адже чим ширшим є середовище, яке відкриває людині доступ до загальнолюдських і культурних цінностей, чим воно багатогранніше і чим воно більше надає можливостей для саморозвитку молодій людині, тим більше воно відповідає вимогам і умовам, необхідним для соціального становлення особистості.

Чому важливо розглядати саме соціокультурне середовище як багатограний фактор розвитку соціальної активності молоді?

Справа в тому, що соціокультурне середовище є найбільш загальним серед усіх середовищ. Воно багатофункціональне, багатфакторне, спільне поле охоплює не лише професійний чи побутовий, інформаційний чи освітній простір, але й пронизує всю життєдіяльність особистості, формує певний спосіб життя. Водночас, соціокультурне середовище не є простим поєднанням двох середовищ – культурного і соціального, але вже сам термін „соціокультурне середовище” передбачає два аспекти, в контексті яких ми розглядаємо розвиток соціальної активності молоді: соціальний і культурний, які мають вплив на всі сфери життєдіяльності.

Сьогодні склалася тенденція, що найбільш ефективними у соціальному становленні молоді є фактори освітнього середовища (навчання, виховання, просвітництва, дослідницької діяльності), особливо це стосується учнів старших класів, студентів навчальних закладів різного типу. Освітнє середовище, безперечно, стає важливим засобом особистісного становлення молоді не лише в руках педагога, але й у руках громадських організацій, академгруп, класів, органів місцевого самоуправління тощо.

Це дозволяє нам стверджувати, що багатогранність факторів освітнього середовища сприяє формуванню у молоді таких якостей, як інтелектуальна мобільність, готовність засвоювати нову інформацію, рівень освіченості, культури і почуттів, об'єктивне і наукове пізнання світу. На нашу думку, фактори освітньої сфери, зазвичай, допомагають молодій людині продуктивно взаємодіяти з іншими

сферами життєдіяльності і з іншими соціальними інституціями. У розвиненому соціокультурному середовищі координатор соціально-виховної роботи завжди продуктивно використає творчий та інтелектуальний потенціал освіченої молоді з метою розширення зони духовного і морального впливу на інші категорії жителів.

Помітним фактором впливу соціокультурного середовища на формування соціальної активності молоді села є також її інформаційне оточення. Молода людина потребує постійного розширення інформаційної сфери, оскільки вона повинна орієнтуватися у широкому інформаційному полі. Формування інформаційної культури молоді є обов'язковою умовою розвитку особистості загалом. Поінформованість молоді – це не „нав'язування” певних передач, фільмів, преси, літератури, політичних поглядів, це ще й підтримка народних традицій, це формування світоглядної цілісності, це збереження мовної культури, сприйняття державної атрибутики, позитивне ставлення до громадянства, прояв етнічної толерантності, терпимості до релігійних конфесій.

Безперечно, в кожній із означених сфер життєдіяльності молоді домінують ті чи інші фактори. Так, скажімо, у культурно-просвітницькій чи фізкультурно-оздоровчій сферах особливо значущим є фактор спілкування, який допомагає формуванню у молоді навичок мовленнєвої взаємодії, прояву ставлення до інших людей. Завдяки сформованому спілкуванню молода людина вибудовує відносини зі своїми ровесниками чи з референтними групами. А відтак, завдяки пізнанню інших людей, вона пізнає і саму себе, сприймає впливи інших учасників того чи іншого соціального проекту як можливість проявити власне „Я” у взаємодії з ними, здійснити корекцію власної позиції чи намірів тощо.

Ми не ідеалізуємо силу соціокультурного середовища у становленні соціально активної особистості, але, водночас, органічне й адекватне конкретній сфері використання соціально-педагогічних факторів – все це створює духовно-моральну атмосферу в молодіжному мікросоціумі.

Як засвідчує практика, найбільш невимушено й органічно формується і проявляється соціальна активність молоді у культурно-просвітницькій сфері. З одного боку, молодь має змогу провести вільний час, відпочити, діяти за інтересами, а з другого – організатори соціального виховання мають змогу змодельовати таку культурно-просвітницьку сферу, в якій кожна молода людина матиме змогу не

лише задовольняти свої інтереси і потреби, але й бути активним учасником у створенні і реалізації соціальних проєктів, які є важливим фактором формування соціальної активності.

Таке розуміння і використання факторів впливу на особистість робить дозвілля специфічною формою самовираження, коли вільний час перетворюється у засіб активного розвитку молоді. Чітка система культурно-просвітницької діяльності – це міцна соціально-педагогічна платформа для розгортання просвітницької діяльності: клуби за інтересами, клуб молоді сім'ї, клуб любителів природи, мистецька вітальня, клуб любителів народної пісні. Завдяки таким формам роботи в мікроколективах живе стійкий клімат доброзичливості, толерантності, поваги, зникають стресові напруги, а творча діяльність піднімає людину на нову сходинку від споживача духовно-культурних цінностей до творця.

Безумовно, «соціальне становлення сучасної молоді не потребує патерналізму, надмірної опіки з боку дорослих, держави. Їй, передусім, необхідно лише створити належні умови для плідної праці, навчання і відпочинку, допомогти відчувати власну гідність, віру у свої сили, реалізувати бажання власною працею досягти кращого життя, а не пасивно очікувати його» [3, С. 193]. Тому у цьому плані суттєву роль відіграє управління і координація життєдіяльності молоді на селі. Ця сфера має свої важливі змістові складові, які дозволяють оперативну, гуманно і на демократичних засадах втручатися у життя молоді.

Особистісне становлення молоді як соціально активної особистості не може бути вирішене лише завдяки дії одного фактора, оскільки, соціокультурне середовище є інтегрованим соціальним простором, в якому всі сфери взаємодіють у вихованні молоді і взаємодоповнюють одна одну. А у своїй сукупності вони є водночас і комплексним фактором саморозвитку особистості. При цьому сила впливу усіх факторів залежить як від суб'єктивного сприйняття, так і від ставлення сільської до соціокультурного середовища в загалом.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити поняття «соціокультурне середовище» та охарактеризувати його складові.
2. Визначити сутність соціальних функцій соціокультурного середовища.

3. Обґрунтувати комплексність педагогічної спрямованості соціокультурного середовища.
4. Розробити модель конкретного соціокультурного середовища як педагогічного фактора впливу на молодь.

Література

1. *Мануйлов Ю. С.* Средовой поход в воспитании: Дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. – М., 1997.
2. *Шатохин А. М.* Концептуальні засади ринкової трансформації соціальної сфери села // Збірник наукових статей. – Вип. 2-3. – К.: У.: 2006.
3. *Бітаєв В. А.* Людина і соціокультурне середовище: проблема взаємо-адаптації // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності (альманах). – К., 2000. – С. 81–90.
4. *Давиденко А.* Роль соціального середовища у творчості людини // Збірник наук. праць. – К., 2004. – С. 57–61.
5. *Пащенко Д. І.* Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання. – К.: Знання, 1999. – 208 с. – Бібліогр.: С. 188–206.

§ 4. Захист прав дитини як соціально-педагогічна проблема

У Конвенції про права дитини наголошується, що “дитиною є будь-яка людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, стосовно цієї дитини вона не досягає повноліття раніше”. Можна сказати, що діти – це особлива соціально-демографічна група населення, яка, маючи вікові межі від народження до 18 років, має і свої специфічні потреби, інтереси та права, але не володіє достатньою спроможністю отстоювати і захищати їх перед суспільством.

Дитинство можна розглядати з різних позицій, а отже, існують і різні його визначення.

Дитинство – стадія життєвого циклу людини, в період якого продовжується становлення організму, розвиток його найбільш важливих функцій, найбільш активно здійснюється соціалізація індивіда, яка включає засвоєння певної системи знань, норм і цінностей, оволодіння соціальною роллю, що дозволяє дитині формуватись і функціонувати як повноцінному члену суспільства, цілісній особистості.

Вивчення дитинства в різних суспільствах є багатоаспектним і міждисциплінарним явищем. Сьогодні досить гостро стоїть питання про становище дітей, під яким ми розуміємо сукупність умов, які склалися у суспільстві для виживання і розвитку дітей. До цих умов належать: міра матеріального забезпечення життя дітей, стан охорони здоров'я дітей, розвиток мережі оздоровчих установ, система суспільної освіти і виховання, виховні можливості сім'ї, розвиненість державної турботи про дітей і законодавчі норми, які обстоюють життєво важливі права та інтереси дітей.

Специфіка й основне спрямування соціальної політики в галузі дитинства в сучасних умовах – це усунення негативних наслідків процесів, які відбуваються в суспільстві, та створення умов для переорієнтації діючих і появи нових соціальних інститутів, які мають задовольняти потреби, реалізувати інтереси дитини.

Зміст цього напрямку соціальної політики визначає дві основні групи цілей:

- *перша* – створення соціальних, економічних і правових умов для задоволення найбільш важливих потреб та інтересів у конкретній ситуації. Мається на увазі подолання стримуючих факторів щодо організації дитячого харчування, системи освіти й охорони здоров'я, а також – інститутів та установ, які забезпечують фізичний, духовний та культурний розвиток дітей;
- *друга* – компенсація відмежованості деякої категорії дітей, гарантія їх виживання.

У складних умовах розвитку України важливо не лише своєчасно констатувати чи передбачити можливі негативні наслідки для дітей в результаті різних соціальних змін, але й протистояти цим наслідкам через систему соціального захисту.

Соціальний захист слід розуміти як систему заходів, спрямованих на відновлення зовнішніх соціально-економічних, політичних, медико-екологічних, правових, психолого-педагогічних умов, які забезпечують на сучасному рівні виживання і розвиток дітей, подолання ситуації, коли дії окремих осіб чи інститутів здійснюють безпосередню шкоду здоров'ю, психічному, моральному, інтелектуальному розвитку дитини [3].

Згідно з вітчизняною практикою, інтереси дітей як особливої соціально-демографічної групи на сьогодні враховуються, переважно, в межах державної сімейної політики. А в такому випадку, як відомо, не всі запити та інтереси дитини можуть бути задоволені

завдяки сім'ї. Потреба у спілкуванні, отриманні нової інформації, активній, творчій, продуктивній діяльності, вдосконаленні своїх здібностей, умінь тощо – все це може реалізуватись лише завдяки введенню дитини в широкі соціальні сфери: школу, сферу дозвілля і мистецтва, культури, молодіжної субкультури. Адже соціальна політика в галузі дитинства повинна охоплювати всі сфери життєдіяльності дитини.

Основними завданнями соціальної політики (в різних умовах) можуть бути:

- контроль за роботою дитячих установ різного типу;
- соціально-медична допомога дітям;
- інформаційно-правова допомога неповнолітнім з питань освіти, набуття професії, працевлаштування, реалізації культурних і дозвіллевих потреб та ін.

Звичайно, позитивних результатів можна досягти не просто турбуючись про конкретну дитину (хоча і це необхідно), а беручи до уваги кардинальні рішення, які впливають на ціле покоління, вікові чи соціальні групи. Такими можливостями, насамперед, безперечно, володіє школа.

Перші спроби створення пакету норм, які регламентували міжнародний захист дітей, зроблені Лігою націй одразу після закінчення першої світової війни. При цьому в самому Статуті Ліги націй не було позицій, які б безпосередньо стосувалися захисту дітей. Проте в межах правово-творчої діяльності цієї міжнародної організації були підписані угоди про припинення торгівлі жінками і дітьми.

Найбільш істотним актом щодо захисту дітей, прийнятим за підтримкою Ліги націй, стала Женевська декларація 1924 р., а в 1952 р. – Декларація ООН про права дитини.

Не менш важливими щодо захисту прав дітей є створення міжнародних організацій: Дитячий фонд ООН (1946 р.), ЮНІСЕФ – міжнародна міжурядова організація, основною функцією якої стало надання матеріальної допомоги у роботі з дітьми в різних країнах та підтримка заходів щодо виховання дітей; Міжамериканський Інститут дитини в США (1919 р.); Всесвітня рада з питань обдарованих і талановитих дітей в Англії (1975 р.); Міжнародна федерація дитячої співдружності в Норвегії (1948 р.); Міжнародний комітет дітей і юнаків у Женеві (1957 р.); Європейське Бюро з питань дітей і молоді (1949 р.) та ін.

Функціонування і діяльність міжнародних неурядових організацій сприяють розвитку інституціонального співробітництва щодо захисту дітей. Хоча лише ЮНІСЕФ є єдиною міжнародною організацією універсального типу, яка вирішує проблеми захисту прав дитини.

Останніми роками посилюється інтерес міжнародного загалу до питання захисту дітей і спрямований він не на абстрактний захист прав дітей, а на такий захист, який би відповідав основним принципам і нормам міжнародного права. Першою спробою вирішення цих проблем стала прийнята в 1989 р. Конвенція ООН про права дитини, яка визнала дитину суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними перед потребами суспільства.

Конвенцію прав дитини конкретизує, поглиблює положення Декларації прав дитини, покладаючи на уряди, які її прийняли, насамперед, правову відповідальність за їх дії стосовно дітей. Положення Конвенції можна звести до чотирьох основних вимог, які мають забезпечити права дітей: виживання, розвиток, захист і забезпечення активної участі в житті суспільства. При цьому в Конвенції закладені два цілепокладаючі принципи:

- дитина є самостійним суб'єктом права, тому охоплюючи весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини, Конвенція одночасно визнає, що реалізація одного права невід'ємна від реалізації інших;
- пріоритетність інтересів дітей перед потребами сім'ї, суспільства, релігії. Свобода, необхідна дитині для розвитку своїх інтелектуальних, моральних і духовних здібностей, потребує не лише здоров'я і безпечного середовища, які відповідають рівню за нормами охорони здоров'я, забезпеченню нормами харчування, одягу і житла, але й надання всього цього в першу чергу.

Водночас, у цьому документі зафіксовані особистісні, соціальні, культурні і політичні права дитини. До особистісних належать права: на життя, виживання і розвиток; на невідкладну реєстрацію після народження; на ім'я від народження; на отримання національності; право визнавати батьків і виховуватися ними; зберігати свою індивідуальність, у т. ч. громадянство, національність, ім'я і сімейні відносини; на свободу думки, совісті і релігії; на свободу від знущання, жорстокості і нелюдського ставлення чи покарання; право не бути засудженим на смерть чи обмеженні свободи жити, на збереження вікової межі, коли дитина не може нести правову відповідальність.

При цьому особлива увага звертається на відповідальність батьків і педагогів за долю дитини. Тому соціальний педагог має здійснювати пропаганду і роз'яснення матеріалів Конвенції за допомогою певних структур просвітницького плану, введення мінікурсу "Права дитини" з врахуванням особливостей вікових груп та принципу доступності.

Основними вимогами до читання цього курсу мають бути: простота викладу, цікавий, емоційно насичений матеріал, актуальність змісту, максимальне наближення до життя з метою збагачення досвіду дітей, науковість і врахування логіки пізнання, зв'язок проблем і явищ, які вивчаються, з життям шкільного колективу.

Певним орієнтиром у виборі засобів виховних впливів на дітей у процесі реалізації норм Конвенції є бажання розвивати і зміцнювати у них почуття честі, власної гідності, без яких навіть досить міцні знання положень Конвенції не забезпечать захищеності особистості, її вільної самореалізації.

Гуманізація процесу соціально-педагогічного впливу на дітей різного віку передбачає, передусім, суб'єктний розвиток і саморозвиток особистості. Формування внутрішньої установки на самоосвіту і самовиховання має розвиваючий характер. У процесі діяльності дітей слід орієнтуватися на положення про те, що будь-яка діяльність, будучи системоутворюючою, повинна бути колективною, творчою, особистісно і соціально значущою.

Із цією метою соціальний педагог має розробити механізм інтеграції позитивних, за своїм змістом, фронтальних, групових та індивідуальних впливів, які сприймає кожна дитини. Крім того, педагогічно доцільною є організація середовища школи як внутрішнього (предметно-естетичного, просторового, духовного), так і зв'язку з зовнішнім (соціальним, природним та вплив на нього). Адже для спеціаліста має бути важливим не лише те, що і як робить дитина, підліток, а й те, в яких умовах розгортається його діяльність. Це дозволяє перетворити школу у своєрідну громаду, засновану на пануванні гуманістичних цінностей.

Сьогодні уже очевидна неспроможність довгоіснуючої концепції суб'єкт-об'єктних відносин, оскільки проявлялося панування моносуб'єктного екстремістського підходу, при якому розвиток дитини вбачався як зовнішньо обумовлений процес формування.

Аналізуючи досвід вітчизняної соціально-педагогічної роботи, можна вичленити такі ціннісні особистісні установки, якими має

користуватися спеціаліст соціально-педагогічної сфери, спираючись на основні положення Конвенції, з метою реалізації принципу гуманізації соціалізуючого процесу: педагогічний гуманізм, який виявляється у повазі особистості дитини, її гідності, сприйнятті її запитів, інтересів, впевненості у власних силах, емпатійне сприйняття дітей і підлітків; співробітництво; діалогізм; особистісна позиція соціального працівника чи педагога, його здатність до творчого самовираження, глибокі знання основних законів, постанов і нормативних документів, що стосуються проблем дітей різних категорій.

Яким шляхом може пройти соціальний педагог, стаючи на захист прав дітей? Ми пропонуємо один із можливих варіантів організації цієї роботи.

1. Знайдіть однодумців серед колег і батьків. Розмістіть статтю про проблему, яка вас хвилює у місцевій пресі. Це може мати помітний вплив на інших людей, дирекцію та засоби масової інформації. У ході розробки цілей спробуйте визначитись, що сприяє проведенню продуктивної роботи.
2. Під час розробки плану дій доцільно визначити мету і завдання кожного заходу, а також передбачити аудиторію, на яку спрямовується діяльність. Необхідно розробити методи і прийоми, які доведеться застосовувати для досягнення визначених завдань, передбачити можливий результат кожного заходу і визначити терміни його проведення.
3. Необхідно вивчити ті засоби, які вже є, хто і якою мірою може допомогти вам розробити план конкретних заходів, які організації зможуть підтримати вас чи надати можливість виступити перед необхідною аудиторією.
4. Роботу слід проводити на всіх рівнях. Зміни відбуваються в результаті активної діяльності людей, окремих особистостей, в тому числі батьків, школярів, учителів, впливових чиновників тощо. Водночас домогтися запланованих змін можна завдяки тому, що на представників вищих ешелонів влади здійснюється безпосередній вплив, з ними проводиться безпосередня робота. Слід вести роботу з мером, представниками місцевої влади, директором школи, профспілковими організаціями. Водночас така робота повинна проводитися паралельно з діяльністю, спрямованою на завоювання довіри і підтримки з боку батьків.
5. Роботу по реалізації програми щодо захисту дітей слід проводити постійно. Адже будь-яка компанія має чітко визначений

початок, середній етап і завершення. Це дозволить розподілити сили і на кожному етапі максимально зосереджуватися лише на вирішенні окремих питань.

6. Необхідно створити базу підтримки. Вивчивши поле діяльності, слід визначити, звідки може бути найбільш вірогідною підтримка, що необхідно зробити, щоб повернути на свій бік найбільше дітей, підлітків, батьків, педагогів. Можна організувати певні заходи і залучити, за можливості, якомога більше прихильників цієї справи. Не забудьте подякувати їм за участь.
7. Не варто забувати своїх супротивників, тому періодично слід “закидати десант” у їх табір. Слід розробити стратегію поведінки, яка допоможе зміцнити ваші позиції. Не варто ухилитися від дебатів з супротивниками, оскільки це дає змогу розповісти широкому колу людей про свої позиції.
8. Розробити звернення для привернення уваги інших до проблеми. Поширення ідей про захист дітей не можна порівнювати з рекламою, наприклад, мила чи зубної щітки. Але і тут має бути своя реклама, яка має розповісти людям, чого ви домагаєтесь і підказати, що вони можуть зробити, щоб допомогти втіленню в життя певних ідей. Можна використати у зверненні лозунги, факти, цифри, аби переконати читачів у правдивості ваших слів.
9. Необхідно навчитися використовувати ЗМІ у реалізації ваших планів. Варто зустрічатися з представниками видавництва, журналістами, зацікавлювати їх постійно новими фактами, подіями тощо.
10. Не слід піддаватися слабкості і розпачу, якщо все одразу не вдається. Проаналізуйте, на якому етапі і в чому була допущена помилка, і починайте діяти з того ж місця, і з тих самих людей. Навчіться діяти по “гарячих слідах” і постійно оприлюднюйте результати вашої роботи.

Не забувайте – для вас є важливою думка дітей і громадськості. Про їх думку повинні знати батьки, школа, організації та установи, з якими ви співпрацюєте.

Пройшовши ці десять сходинок хоч раз, кожен спеціаліст соціально-педагогічної сфери зможе перевірити свою готовність до роботи у складній ситуації у плані захисту прав дитини. Фактично лише соціальний педагог у взаємодії з різними мікроструктурами і особами може здійснювати повноцінну правово-захисну політику стосовно дітей. А це дозволить поступово створити Раду шкіл ве-

ликих міст, Раду виняткових дітей, Інститут “сім’я – школа”, Асоціацію батьків і вчителів, які і стануть надалі найбільш активними помічниками і соціального педагога, і громади загалом.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Які вітчизняні та міжнародні організації, спроможні вирішувати питання захисту прав дитини ви знаєте?
2. Охарактеризувати основні принципи Конвенції ООН про права дитини.
3. Як ви вважаєте, чи може школа як соціальний інститут самостійно вирішувати всі питання стосовно прав дитини?
4. Проаналізувати 10 сходинок у підготовці до вирішення питань про права дитини. Де ви відчуваєте себе впевнено, де потрібен спеціальний тренінг.

Література

1. *Проблема возрастной периодизации детского развития // Вопросы психологии, 1972. – №2.*
2. *Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.*
3. *Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” // Молодь і закон. – К.: ІЗМН, 1997.*
4. *Социальная работа с инвалидами. Настольная книга для родителей / Под ред. Е. И. Холостовой. – М.: Институт социальной работы, 1996.*
5. *Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки) / Щорічна доповідь президента, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України – К.: ДІПСМ, 2002.*
6. *Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: ДІПСМ, 2003, 1998.*

§ 5. Соціально-педагогічне забезпечення права дитини на участь у житті суспільства

Участь громадян у житті суспільства є засобом побудови демократії і, водночас, стандартом, за яким потрібно оцінювати демократичність суспільства. Здобутки людини в участі віддзеркалюються у здобутках суспільства, а у перспективі стають умовами для розвитку здорових, стабільних громад і держави загалом.

Участь дітей у житті суспільства – це добровільні, спільні з ровесниками та дорослими дії осіб до 18 років відповідно до їх соціальної зрілості, результатом яких стають: опанування демократичними нормами, правилами та процедурами, культурою діалогу; вміння сприяти покращенню суспільного життя; навички спільного прийняття рішень; формування громадянської відповідальності тощо.

Положення про те, що дорослі мають враховувати думку і погляди дітей, якщо приймаються будь-які рішення в інтересах дітей, уперше з'явилося в Конвенції ООН про права дитини. Відповідно до зазначеного міжнародного документу, участь є моральним і юридичним правом для всіх дітей, вона свідома і не може бути примусовою. Положення Конвенції стали основою для розвитку участі дітей в різних країнах світу: «Держави-учасники забезпечують дитині, здатній сформувати свої власні погляди, право вільно виражати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому її поглядам приділяється належна увага відповідно до віку і зрілості» (стаття 12); «Дитина має право вільно висловлювати свою думку; це право включає свободу шукати, отримувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій або друкованих формах, у формі витворів мистецтва або за допомогою засобів на вибір дитини» (стаття 13).

Конвенція ООН про права дитини закріплює нове сприйняття дітей, визнає їх здатними формулювати й висловлювати думки, брати участь у прийнятті рішень і впливати на події в державі, бути партнером у процесах соціальних перетворень і побудові демократії. Пропагуючи ідеї Конвенції ООН про права дитини, підсумковий документ Спеціальної сесії ООН в інтересах дітей уточнює: «Діти повинні мати можливість здійснювати право вільно висловлювати свої думки в міру свого розвитку і виховувати в собі самоповагу, здобувати знання і вміння, зокрема щодо врегулювання конфліктів, прийняття рішень і спілкування, щоб вирішувати завдання, що ставить життя... Необхідно заохочувати енергію і творчість дітей і молоді, з тим, щоб вони могли брати участь у формуванні свого середовища, свого суспільства і світу, який вони успадкують» [7, С. 19–20].

Участь, власне, вже є розвитком, мета якого бути вільним і здатним зробити вибір; водночас, участь – засіб розвитку. У процесі співпраці, діалогу з дорослими розвивається комунікабельність дітей, молодих людей, уміння орієнтуватися в інформаційному про-

сторі, планувати свої дії, прогнозувати результати, брати на себе відповідальність за прийняте рішення. Це фундамент набуття життєвого досвіду. Продовжуючи низку аргументів на користь позитивного впливу участі на становлення особистості дитини, потрібно зазначити, що шляхом практичної участі в житті громади діти вчаться виражати себе; через участь створюються умови для прояву творчості, здобуваються навички захищати власні права (у навчальному закладі, вдома, у громаді тощо); підвищується самооцінка дітей, впевненість, з'являється ентузіазм від принесення користі у вирішенні проблем однолітків чи громади; розвиваються комунікативні уміння, навички роботи у команді; формується толерантність; діти усвідомлюють власну правову суб'єктність тощо. Водночас батьки і члени громади розвивають повагу до поглядів, думок дитини, її прав, підвищуючи таким чином статус дитини, значення її голосу; діти визнаються «соціальними акторами», які здійснюють позитивний внесок у громаду і суспільство; діти змінюють ставлення дорослих [9; 3, С. 26–27].

Сприятливі умови для реалізації права дітей на участь у житті суспільства створюють *дитячі громадські об'єднання*. Це своєрідна відкрита соціально-педагогічна система, в якій здійснюється соціальне виховання через різні форми залучення дитини до взаємодії із соціальним середовищем та перетворення його. У громадському об'єднанні дитина долучається до життя суспільства, при чому нерідко результатами такої діяльності стають вибір нею майбутньої професії, визначення власних планів подальшої життєтворчості.

Соціально-педагогічне значення діяльності дитячих громадських об'єднань полягає у введенні особистості в систему соціальних взаємодій, засвоєнні соціальних ролей, реалізація яких здійснюється в різних сферах життєдіяльності дитини через організацію і самоорганізацію, через управління і самоуправління, через виховання і самовиховання [11, С. 100]. Таким чином, функціонування дитячих і молодіжних об'єднань – різновид соціально-педагогічної діяльності у відкритому мікросередовищі. Саме тому їх потрібно розглядати як один із методів і ефективну форму соціального виховання, як самодостатній соціальний інститут, який відіграє важливу роль в особистісному самовизначенні молодої людини. На жаль, соціально-педагогічне значення дитячого об'єднання як унікального інституту соціального виховання особистості окреслюється ще не повною мірою.

За часів незалежності сформована ґрунтова нормативна база, на основі якої функціонують дитячі та молодіжні громадські об'єднання (Конституція України – 28.06.1996 р., закони України «Про об'єднання громадян» – 16.06.1992 р., «Про позашкільну освіту» – 22.06.2000 р., «Про молодіжні та дитячі громадські організації» – 01.12.1998 р., «Про охорону дитинства» – 26.04.2001 р., «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки» – 18.11.2003 р. та ін.). Водночас, недостатньо розроблені механізми її реалізації, що виявляється у низькому рівні організованої участі дітей та молоді в житті суспільства в оптимальних для неї умовах.

Дитячі громадські об'єднання сьогодні «з одного боку, стають суб'єктом соціального захисту дітей, з іншого – покликані підготувати дітей до самозахисту, до виживання в нових соціально-економічних умовах» [6, С. 44]; вони можуть і повинні розробляти спеціальні проекти для консолідації уваги до проблем дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також безпосередньо залучати таких осіб до відповідної діяльності. Іншими словами, нині громадські об'єднання стають майданчиками відпрацювання необхідних для участі вмінь і навичок, а також можливостями впровадження реальних інструментів впливу на формування і здійснення політики стосовно дітей та молоді (подання офіційних листів та звернень; побудова коаліцій, організація кампаній; участь у дорадчо-консультаційних органах; створення позитивного іміджу громадських організацій в мережі інституцій, що працюють з дітьми і в інтересах дітей; робота із засобами масової інформації; реалізація соціально значущих проектів, впровадження соціально-педагогічних інновацій та ін.).

Можна визначити такі *завдання* дитячих громадських організацій на сучасному етапі:

- розвиток духовного і творчого потенціалу особистості; реалізація творчих інтересів, талантів, здібностей та нахилів; забезпечення соціальних гарантій щодо зазначеного;
- вивчення потреб і проблем дітей, визначення на їх основі напрямків діяльності, методик соціально-педагогічного впливу;
- створення оптимальних умов роботи з різними категоріями дітей; забезпечення наукового підходу до організації соціалізуючого процесу;
- вироблення у дітей та молоді навичок соціальної адаптації в ситуації зміни умов соціального середовища (надання допомоги і

- підтримки особистості для безболісного входження в нову систему міжособистісних, групових відносин);
- формування суспільно-громадського досвіду особистості; виховання дітей та молоді навичок організації змістовного дозвілля;
  - створення умов для самоствердження особистості у нових соціально-педагогічних умовах життєдіяльності; самовизначення стосовно власної ролі й місця у соціальному середовищі;
  - закріплення навичок самообслуговування та розвитку на їх основі інтересу особистості до самовдосконалення;
  - соціальна підтримка дитини, надання їй допомоги у кризових і конфліктних ситуаціях;
  - налагодження взаємодії з соціальними інституціями з метою раціонального і ефективного використання їх можливостей для розвитку вихованця, пошук нових форм соціальних зв'язків особистості й суспільства.

Цінність дитячого об'єднання у контексті соціального виховання полягає у: наявності певної ідеології, значущої, привабливої, а нерідко і яскравої та романтичної для дитини; новій позиції дитини, що проявляється в реалізації права керувати та задоволенні потреби у засвоєнні нового досвіду поведінки; самодіяльності самих дітей, їх спільній колективній діяльності, поєднання яскравих значущих заходів з реальним життям; самоуправлінні як способі організації конкретної діяльності кожного члена організації і життєдіяльності організації загалом; динамічному сприйнятті всього нового, прагненні до незвичного, в значних емоційно-енергійних ресурсах; залученні дитини в перетворюючу конструктивну соціально корисну діяльність в умовах реального життя; функціонуванні колективу дорослих лідерів, ініціаторів, інноваторів, творчих особистостей, здатних вести за собою сучасних дітей.

Важливою особливістю дитячих громадських об'єднань у системі соціального виховання є те, що вони залучають до своєї роботи всіх бажаючих, мають справу з різними категоріями дітей, в т.ч. й тими, які опинилися у складних життєвих обставинах. Такі діти стають членами, зазвичай, міцного колективу, об'єднаного спільними цілями, чітким розподілом ролей і відповідальності.

На право участі дитини в житті об'єднання, суспільства та в прийнятті рішень поширюються усі принципи прав людини: універсальність, неподільність, взаємозв'язок, невід'ємність тощо. Най-

суттєвішими в участі дітей є стосунки з іншими дітьми і дорослими, ключ яких – партнерство, що передбачає поділ влади і спільне прийняття рішень.

Принципами взаємостосунків між дорослими і дітьми під час впровадження «участі дітей» мають стати: рівноправність і партнерство; самостійність формулювання дітьми проблеми і самостійність дій; допомога дітям, прогнозуючи результати, а не прийняття рішень за них; право усіх дітей бути почутими; спонукання дітей до створення об'єднань та груп, бо спільні дії мають більше впливу і можливостей; сприйняття дитини такою, якою вона є. Дорослі мають бути чутливими до обізнаності і досвіду дитини; давати їм зрозумілі й прості пояснення; бути уважними до осіб з особливими потребами, знати права дітей.

Відповідно до чинного законодавства, *метою* діяльності дитячих громадських організацій є реалізація та захист прав і свобод членів об'єднання, що здійснюється у різних напрямках:

- привертання уваги державних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування до проблем дитинства загалом і дитячих об'єднань зокрема;
- залучення дітей до вирішення серйозних соціальних питань шляхом «навчання» правилам дорослого життя, вмінням долати життєві бар'єри;
- залучення дітей до пошуку шляхів розв'язання існуючих проблем через органи дитячого самоврядування;
- організація роботи, спрямованої на допомогу одноліткам;
- підготовка дітей до самопредставництва та ін.

Значення прав у функціонуванні дитячих об'єднань велике: вони забезпечують реалізацію функції соціально-педагогічного захисту, нівелюють відчуття окремими дітьми незахищеності, самотності; сприяють створенню мікрокультури, що не пригнічує людську гідність, а пропагує підтримку, турботу, допомогу; забезпечують почуття значущості дитини, залучають її до різних соціально важливих справ, заходів; розвивають ініціативу, активність, лідерські якості, забезпечуючи при цьому рухомість статусу дитини в об'єднанні.

Діяльність за усіма напрямками вибудовується на основі єдиних принципів. Враховуючи наукові доробки російських дослідників [6], можна окреслити такі *принципи* соціально-педагогічного забезпечення прав дітей в умовах дитячих громадських об'єднань:

1. Принцип *необхідності і достатності допомоги* дітям (надання своєчасної допомоги, враховуючи можливості громадської організації; недопустимість формування споживацької позиції; самостійність, активність та ініціативність членів об'єднань під час надання допомоги; усвідомлення необхідності взаємодії дитячих громадських об'єднань та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах; формування у дітей стійких мотивів до надання безкорисної допомоги тим, хто її потребує).
2. Принцип *варіативності вибору форм* соціально-педагогічного забезпечення прав дітей (створення банку ідей, що дозволить дитячим громадським об'єднанням успішно реалізувати функцію соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; широке інформування усіх членів об'єднання про можливість участі у соціально значущих проєктах, у заходах з метою допомоги дітям та їхнім сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах; поєднання індивідуальних, групових і масових форм роботи).
3. Принцип *самоактивності* (залучення осіб, яким потрібна допомога, в т.ч. дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, до активної участі у проєктах організації; спонукання дітей до власного пошуку виходу із життєвих негараздів з опорою на підтримку дорослих; індивідуальне програмування власної соціальної поведінки у майбутньому).
4. Принцип *взаємозв'язку* дитячих громадських об'єднань з іншими соціальними інституціями (диференціація й інтеграція зусиль; комплексність надання допомоги та підтримки; недопустимість дій дитячого об'єднання під ідеологічним чи політичним тиском).

Основна умова розвитку особистості в дитячому громадському об'єднанні – забезпечення реалізації принципу суб'єктності виховання, що передбачає в т.ч. надання дитині права вибору діяльності, реалізацію існуючого соціального досвіду і засвоєння бажаних моделей поведінки. Сам вступ дитини до лав громадського об'єднання теж можна розглядати як прояв і показник добровільного вибору нею простору для самореалізації і самовираження.

Стрижнем сукупності принципів діяльності дитячого громадського об'єднання є забезпечення соціальної захищеності дітей як громадян, суб'єктів соціально творчості, носіїв загальнолюдських цінностей. Почуття захищеності виникає у дитини на фоні відчуття забезпеченості й рівності прав і обов'язків усіх членів об'єднання.

Захищеність ми розглядаємо як цінність людського існування, умову безпеки та успішного життя, тому гарантувати таку захищеність в умовах дитячих громадських об'єднань мають дорослі. Умовами для забезпечення захищеності дитини в дитячому громадському об'єднанні є: чітке визначення принципів, правил і кордонів дозволеного у рамках спільної діяльності і за межами об'єднання; цілісність, гармонійність основних напрямків діяльності, їх змісту; практично орієнтований підхід у діяльності, спрямований на розвиток життєвих навичок, реального сприйняття соціальної дійсності; можливість комфортного спілкування і автономії; залучення у позитивне перетворення оточуючого середовища у співпраці з дорослими лідерами [8, С. 149].

Зазвичай, діяльність дитячого об'єднання умовно прив'язана до певної групи прав: на відпочинок і змістовне дозвілля, на розвиток творчих здібностей і талантів, на свободу думки і висловлювань та ін. Тому власні права дитина – член громадської організації має реалізовувати, насамперед, в цілях досягнення мети громадської організації. Водночас, права дитини забезпечуються і в межах самого громадського об'єднання. Серед них права: обирати актив і бути обраним в органи самоврядування; вносити критичні зауваження на будь-яку адресу; користуватися майном громадської організації; добровільно виходити із складу організації, вільно висловлюватися; брати участь у різних заходах, розвагах (право на змістовне дозвілля); отримувати інформацію тощо. У таких об'єднаннях діти набувають досвіду захисту своїх прав і прав інших; вчать адаптуватися до нових умов, обстоювати власну думку, розв'язувати конфлікти, адекватно оцінювати себе й інших, використовуючи при цьому різні соціально-педагогічні форми і методи (дискусії, виконання конкретних творчих завдань, рольові ігри, тренінги, акції тощо). У цьому плані, участь у дитячих громадських об'єднаннях можна розглядати як засіб розвитку особистісного потенціалу, утвердження активної громадянської позиції.

Суб'єктна позиція впливає на формування у дитини правосвідомості, правової культури. Таким чином, показниками соціальної активності члена дитячих об'єднань є готовність реалізовувати і захищати свої права, не порушуючи і поважаючи права інших.

Сьогодні дитячі об'єднання потребують висококваліфікованих кадрів, які знають «як» і вміють стимулювати юні особистості до реалізації власних прав на основі поваги до прав іншої людини. Одним

із стрижневих серед фахівців, покликаних сприяти успішній соціалізації дитини в т.ч. й в умовах громадського об'єднання, має стати соціальний педагог.

Напрямки співпраці соціального педагога з дитячими і молодіжними об'єднаннями є предметом дослідження різних як зарубіжних, так і вітчизняних науковців (Л. Міщик, Ю. Поліщук, О. Лісовець, М. Шакурова, М. Басов та ін.). Зокрема, російська дослідниця М. Шакурова називає такі напрямки: допомога у створенні спеціальних програм для привернення уваги до проблем організації; створення умов для розвитку лідерського і творчого потенціалу, що сприятиме становленню особистості дитини, її здатності протистояти різним негативним впливам; привернення уваги державних та місцевих органів до вирішення проблем дитинства; налагодження взаємодії організації з іншими інституціями; організація роботи дітей для надання соціальної допомоги ровесникам та іншим людям; здійснення педагогічної корекції соціальної поведінки, профілактики асоціальної поведінки та ін. [10, С. 196–197].

Струнка модель професійної діяльності соціального педагога з дитячими та молодіжними громадськими організаціями розроблена сучасним українським науковцем О. Лісовцем. Автор визначає серед напрямків діяльності соціального педагога з дитячими та молодіжними громадськими організаціями:

- сприяння соціально-педагогічній діяльності громадської організації;
- соціально-педагогічна діагностика;
- сприяння формуванню колективу в організації;
- здійснення профілактичної діяльності;
- соціально-педагогічна допомога членам організації;
- допомога у створенні і реалізації спеціальних програм і проєктів;
- налагодження взаємодії з іншими соціальними інститутами, адміністративними органами [2, С. 54].

Реалізуючи різні напрямки, соціальним педагогам важливо усвідомлювати, що забезпечення участі у процесах прийняття рішень – один із сучасних підходів до організації роботи з дітьми та молоддю, оскільки дорослі не лише мають можливість почути бажання і думки дітей, а й побудувати систему партнерської взаємодії, організувати спільну роботу, а відповідно – отримати високі результати [5, С. 153].

Забезпечуючи право дітей на участь, соціальному педагогу потрібно керуватися такими переконаннями: зрілість не обов'язково залежить від віку; дітей і молодь будь-якого віку слід добре інформувати і мати точні дані стосовно міри розуміння ними наданої інформації; переговорні процеси з дитиною повинні бути чесними і відкритими; батькам/опікунам часто потрібна підтримка у залученні дітей до процесів обговорення і прийняття рішень, які стосуються дітей; дитині треба давати можливість висловити свою думку у довільній формі; дитина має відчувати підтримку [3, С. 25]; дитина відповідного віку спроможна приймати обґрунтовані рішення, вносити значущі пропозиції нарівні з дорослими у документи, що стосуються дітей; діти хочуть брати участь у житті суспільства, бо це їхня соціальна потреба.

Одним із основоположників теорії дитячої участі в житті суспільства є Роджер А. Харт, котрий обґрунтовує вісім сходинок «Драбини участі»: 1 сходинка – маніпуляція (діти не мають реального розуміння проблеми, роблять чи говорять те, що хочуть від них дорослі); 2 – декорація (діти беруть участь у заходах, подіях, але не усвідомлюють їх значення); 3 – пасивна участь дітей у прийнятті рішень – бовтологія (діти висловлюються щодо проблем, проте реальні кроки щодо впровадження висловлених ідей не здійснюються); 4 – призначення дорослими й інформування (дорослі запрошують дітей до участі, але діти обмежені лише інформацією, що їй надають дорослі); 5 – консультування й інформування (діти виступають консулатами проекту); 6 – рішення приймаються за ініціативою дорослих разом з дітьми; 7 – рішення приймаються за ініціативою дітей під керівництвом дорослих; 8 сходинка – рішення приймаються за ініціативою дітей у партнерстві з дорослими. При цьому 1–3 сходинки Харт вважає «неучастю», 4–5 – «формальною участю», 6–8 – «реальною участю» [12]. Плануючи проекти дитячої та молодіжної участі, соціальному педагогу не слід очікувати швидких результатів. Для набуття навичок участі необхідний досвід. При чому діяльність на всіх сходинках участі, у т.ч. й пасивної, дає відповідні навички.

Немає якоїсь стандартної моделі участі, котра була б придатна для повсюдного відтворення. Проте для ефективного застосування принципу «участі» необхідні: ініціатива дітей та бажання здійснити зміни; наполегливість; обізнаність стосовно своїх прав і обов'язків; налагоджена співпраця між усіма зацікавленими сторонами; планування та впровадження запланованого; прозорість у процесі ді-

яльності і прийнятті рішень; гнучкість, можливість зміни обраного шляху; залучення експертів, досвідчених фахівців, які можуть надати професійну допомогу дітям.

Діяльність багатьох дитячих об'єднань будується на природній потребі людей бути хазяями власного життя. Долучаючи хлопців і дівчат до реальних соціальних взаємодій, основне завдання – гармонізація суспільних потреб й інтересів дитини, створення умов для соціальної творчості через різні форми діяльності. Потрібно зазначити різноплановість форм залучення дітей до участі в житті суспільства та прийнятті рішень: обговорення актуального питання у класі, групі; “мозковий штурм”; демонстрація та скерована практика; рольова гра; робота у малих групах; освітні ігри та моделювання ситуації; вивчення ситуації; круглі столи-семінари для дітей–лідерів чи за їх участю; дебати; практичне відпрацювання життєвих навичок у межах певного контексту з іншими учасниками; аудіовізуальна діяльність: малювання, музика, театр, танець; створення карти рішення або дерев проблеми; листи дітей до організації-друга; тренінги «Права дитини», «Участь дітей»; фокус-групи з дітьми-лідерами з питань обговорення: документів, соціальної реклами; волонтерські групи з випускників інтернатних закладів; рубрика у місцевій пресі, журналі «Говорять наші діти»; тематична зміна у таборі оздоровлення та відпочинку; скринька пропозицій; статті дітей в місцевій пресі, виступи на місцевому радіо; анкетування дітей; конкурс творів дітей; створення груп дітей, що працюють за методикою «рівний – рівному»; різні спільні заходи з органами шкільного самоврядування тощо. Усі зазначені вище форми можуть бути поділені за такими напрямками: «виявлення нездійснених прав дітей; розробка стратегій дій, що дають змогу дітям вимагати здійснення своїх прав і знаходити розв'язання проблем; надання дітям можливості брати участь у вирішенні проблем, а також у контролі, оцінці й звітності про хід роботи» [4, С. 221].

Виправдано акцентувати увагу на доцільності вибору тієї чи іншої форми участі дітей, адже не кожна форма участі придатна в усіх випадках. Водночас, не потрібно забувати, що залучення дітей не передбачає одразу повне передавання відповідальності представникам підростаючого покоління. Це має відбуватися поступово, відповідно до готовності взяти відповідальність за власні дії, рішення.

Соціальному педагогові необхідно роз'яснювати дітям сутність та особливості участі у контексті прав людини, сталого розвитку

суспільства. Для цього варто: розтлумачити і дітям, і дорослим значення основних принципів забезпечення прав дітей, закладених в основі Конвенції ООН про права дитини; визначити і максимізувати сильні сторони участі (досвід участі; активність і позитивна спрямованість лідерів дитячої групи; дружні стосунки з однолітками; активність місцевої громади; авторитет дорослого, компетентного у питаннях участі дітей та ін.); використати дані емпіричних досліджень (анкетування, відгуки, аналіз документів тощо) щодо переваг участі, досвіду впровадження інших проектів на партнерських засадах з дітьми.

Питання участі дітей і молоді у житті суспільства ґрунтовно вивчено Центром соціальних дій Університету де Монфорт (Лейстер, Великобританія) [9, С. 15]. Участь дітей розглядається британськими науковцями як ефективний метод соціально-педагогічної роботи, що базується на положеннях:

- наявність у фахівця (дорослого) спеціальних знань і навичок не дає йому права приймати рішення замість дітей чи молодих людей;
- всі люди мають право самостійно сформулювати власну проблему і самостійно діяти;
- соціальний працівник / соціальний педагог може сприяти створенню об'єднань для соціально вразливих груп населення, оскільки, діючи узгоджено і разом, вони мають більше можливостей.

Для досягнення ефективності участі потрібно чітко відповісти на такі запитання: Навіщо? Хто? Де? Коли? Яким чином? При цьому школа участі може бути відображена таким принципом: «сьогодні – організатор, лідер, ведучий, завтра – виконавець», а потім знову лідер [5, С. 166–167].

Соціальний педагог має розглядати участь як процес. Аналогічно певні етапи має й процес формування навичок участі:

1. Підготовка до участі у виробленні й прийнятті рішень, формування ціннісного ставлення до участі.
2. Виконання разових громадських доручень; розвиток вмінь висловлюватися, аргументувати й доводити власні погляди.
3. Вироблення умінь аналізувати, оцінювати власну діяльність й робити відповідні корективи.
4. Розвиток навичок прогнозувати й планувати участь на засадах партнерства.

5. Вироблення умінь працювати у команді, розвиток умінь ефективної комунікації, ведення переговорів, компромісного прийняття рішень тощо.
6. Реалізація організаторських і виконавчих здібностей в різних сферах життя.

Участь має перебувати в центрі уваги впродовж тривалого періоду, «щоб не перетворитися на одноразову акцію без будь-якої стратегії досягнення її стійкості у майбутньому» [4, С. 223]. Для критичної об'єктивної оцінки можливостей для участі дітей на засадах прав людини, оцінки ефективності соціальних проєктів за участю дітей соціальному педагогові потрібно знати певні *виміри* таких проєктів: мета; сфера, рівень та глибина участі; вплив участі; здатність дітей до участі; загальні параметри участі; адміністративно-організаційний параметр. Зокрема, одним із важливих критеріїв участі є *цілі* (мета) участі (наприклад, розвиток здатності до партнерства з дорослими; заохочення до співпраці з однолітками; створення умов для вираження різних думок при вирішенні актуальних питань громади; підвищення компетентності у питаннях участі; розвиток самоповаги та навичок виконувати різні соціальні ролі; вироблення навичок розпізнавати питання, що стосуються дітей тощо).

Другим виміром є *сфера* (сім'я, однолітки, школа/організація, громада, ЗМІ, держава – законодавчий процес, підготовка програм, участь у моніторингу), *рівні* («сходинки» за Р. Хартом) участі чи її «глибина» (спостереження, вислуховування, оцінка інформації, розробка, прийняття рішень, виконання).

Третій – *аналіз впливу* участі. Важливим моментом є необхідність звернення уваги на вплив проєктів за участі дітей на щоденне життя кожної конкретної дитини. Нерідко соціальні проєкти, програми мають безперечне значення з позиції їх цілі, але не мають ніякого впливу на родину конкретної дитини, її однолітків, школу, де вона навчається та ін. У цьому плані показниками будуть: «ніякого зв'язку з життям дитини», «непрямий зв'язок з життям дитини», «має відношення до майбутнього дитини, але непрямий зв'язок із її щоденним життям», «важливий зв'язок з щоденним життям».

Четвертий – *здатність кожної конкретної дитини до участі* (усвідомлення дитиною власної суб'єктності у процесі соціалізації; обізнаність про сфери, «сходинки», форми, ризики, перешкоди участі та доступ до відповідної інформації про предмет участі; стійкість соціально значущих мотивів й сформованість моральних цінностей,

усвідомлення власних прав, в т.ч. сприйняття цінностей та прав іншої людини; досвід участі, зокрема прийняття самостійних рішень – збір, аналіз, застосування інформації, планування та виконання дій самостійно і у співпраці з дорослими; психологічні особливості особистості – віра у себе, прийняття ролі, саморегуляція, вміння ризикувати, розпізнавати проблеми, вміння спілкуватися, надійність, «соціальне співчуття» та ін.

П'ятий вимір – загальні параметри участі – охоплює *тривалість* участі, *різноманітність ролей*, *кількість дитячих ініціатив*, *кількість спільних дій з дорослими* та ін.

Шостий – адміністративно-організаційний – передбачає такі показники: «визнання та цінність участі дітей на рівні громади (влади)»; «партнерство із ЗМІ»; «надання приміщень та матеріальних ресурсів для участі»; «створення безпечних і сприятливих умов для участі»; «підтримка проєктів за участі дітей, поширення кращого досвіду»; «презентація та поширення результатів проєкту», «капіталізація досвіду участі».

Отже, участь дітей в громадському об'єднанні розв'язує низку проблем, серед яких: соціально-педагогічної допомоги іншим (підтримка дітей, інших осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах); морально-духовні (розвиток духовних потреб та ціннісних орієнтацій); соціально-екологічні (сприяння збереженню навколишнього середовища); індивідуально-комунікативні (налагодження стосунків із однолітками, батьками, іншими значущими дорослими; розвиток навичок ефективного спілкування), проблеми інформаційного забезпечення та ін.

Незважаючи на безумовне позитивне значення для становлення юної особистості, «життя засвідчує: право на участь на практиці реалізувати найважче, тому що для цього необхідні соціальні та політичні зміни, принципово інше ставлення та реагування дорослих на дитину, справжнє визнання її творчого потенціалу. Світова історія доводить, що дитячу активність можуть експлуатувати, розглядати як ресурс для досягнення ідеологічних цілей. У такому разі, навіть, якщо дитяча активність декларується, проголошується, найчастіше вона – ілюзія, результат «гри в демократію» [4, С. 185].

Пам'ятаймо, суспільство може вважатися розвиненим в тій мірі, в якій забезпечує можливості людей, в т.ч. дітей, брати участь в його житті, сприяючи ефективності соціальних проєктів і стабілізації соціальних процесів.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити сутність поняття «участь дітей в житті суспільства».
2. Розкрити форми залучення дітей до життя суспільства та ухвалення рішень.
3. Проаналізувати принципи взаємостосунків між дорослими і дітьми під час впровадження «участі дітей».
4. Охарактеризувати основні виміри (критерії) оцінки проектів за участі дітей.
5. Розкрити напрямки діяльності соціального педагога з дитячими та молодіжними громадськими організаціями.
6. Розробити зміст етапів розвитку участі для конкретної групи дітей.

Література

1. *Компас*. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи / П. Брандер, Р. Гомес, Б. Оливейра и др. – Council of Europe, 2002.
2. *Лисовець О. В.* Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з громадськими дитячими та молодіжними організаціями: Дис. ... канд. пед.наук, 13.00.05. – Н., 2008.
3. *Посібник для тренерів: у 5-ти частинах.* – Ч. 2. Розробка програм для дітей з урахуванням прав людини. – К.: Версо-04. – 2006.
4. *Права дитини: сучасний досвід та інновації:* Зб. інформ. і метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін. – К.: Либідь, 2005.
5. Проблеми залучення молоді до процесу прийняття рішень на місцевому і регіональному рівнях: матер. Міжн. наук.-практ. конференції. Київ, 15–16 грудня 2005 року / Ред. кол.: Бех І. Д. (гол. ред.) та ін. – Т.: Термограф, 2006.
6. *Разноцветный мир детства:* Детские общественные организации: Учеб. пособ. для студ. средн. и высш. пед. учебн. заведений / И. И. Фришман, Л. В. Байбородова, А. В. Волохов, и др. – М.: Изд. центр «Академия», 1999.
7. *Світ, сприятливий для дітей.* Видання підготовлено Державним комітетом України у справах сім'ї та молоді і Представництвом Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2003.

8. *Теория, история, методика детского движения*. Информационный бюллетень. VI выпуск / Ред. и отв. за выпуск Т. В. Трухачева, А. Г. Кирпичник. – К., 2002.
9. *Участь дітей та молоді в процесах прийняття рішень* / А. Купцова, О. Сакович, Т. Кондрашевська, та ін. – ТОВ «ІМГ «Арт-Бат», ДП «Такі Справи». – К., 2002.
10. *Шакурова М.* Методика и технология работы социального педагога. – М.: Изд. центр «Академия», 2002.
11. *Крупнина Л. Н.* Реализация прав ребенка в детском общественном объединении: социально-педагогический анализ: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1997.
12. *Hart P.* Children's participation. Joseph Rowntree Foundation. – York, 1991.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНІ ІНСТИТУТИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

§ 1. Основні аспекти діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах

Одним із провідних мікрофакторів соціалізації підростаючого покоління є інститути соціального виховання. Пріоритетне місце серед них, без сумніву, належить школі. Школа – це досить складний соціально-виховний феномен. Тут стикаються та перегукуються найрізноманітніші сторони життя людини. Саме школу більшість науковців розглядають як провідний інститут соціального виховання.

У нових умовах соціально-формуюча місія школи значно посилюється. У ситуації кризи дитинства, соціальної невлаштованості значної частини населення, сімейного неблагополуччя, агресивності соціального середовища школі необхідно значно актуалізувати, розширити та поглибити такі соціально-педагогічні функції як:

- соціально-адаптивну та соціально-стабілізуючу, що забезпечить включення дитини в реальні соціальні відносини та пом'якшить соціальну напруженість та соціальні конфлікти;
- соціально-перетворюючу, що забезпечить підготовку молодих людей до життя в умовах швидкозмінних ситуацій;
- соціально-захисну, пов'язану з турботою про дітей, яким сім'я та суспільство не змогли створити необхідних умов для розвитку та життя;
- здоров'я-зберігаючу, пов'язану з формуванням в особистості усвідомлення здоров'я як базової життєвої цінності.

Функціональні обов'язки соціального педагога окреслені в листі МНО України від 02.08.2001 р. "Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів". Відповідно до цього листа перед соціальними педагогами ставляться такі професійні завдання:

- формування гуманних стосунків між вихованцями, учнями та педагогами;
- охорона та захист прав та інтересів дітей;
- вивчення особливостей особистості учня, соціальної ситуації розвитку та умов життєдіяльності;
- вияв інтересів та потреб, проблем і труднощів дітей та підлітків;

- створення атмосфери психологічного комфорту для учнів у навчальній та позанавчальній діяльності;
- організація та координація різних видів позанавчальної діяльності дітей та підлітків;
- попередження конфліктів в учнівських колективах;
- допомога старшокласникам у професійному самовизначенні;
- орієнтація учнів на здоровий спосіб життя;
- профілактика правопорушень серед неповнолітніх, робота з учнями “групи ризику”;
- посередницька діяльність між вихованцями та адміністрацією, педагогами школи, батьками, різними соціальними інститутами;
- взаємодія з педагогами, психологом, батьками або опікунами для надання допомоги учням;
- попередження суїцидальних спроб неповнолітніх.

До посадових обов’язків соціального педагога входять також турбота про дітей, які за певних причин виключені зі школи; надання допомоги та підтримки батькам при переведенні дитини в інший навчальний заклад; захист прав дітей, що є представниками національних меншин; виявлення дітей, які незаконно зайняті на роботі в навчальний час і вирішення питання їх освіти; сприяння дітям та батькам в отриманні гарантованих їм пільг; організація різноманітних благодійних акцій.

Листом Міністерства освіти і науки України від 18 серпня 2003 року № 1/9-385 визначені нормативи чисельності соціальних педагогів у навчальних закладах. Ним передбачено, що, починаючи з 2004 року, посади соціальних педагогів вводяться у штати загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти незалежно від наявності там посад практичних психологів. Ці фахівці, як і передбачено їхніми посадовими інструкціями, мають співпрацювати, оскільки їхні функції в навчальному закладі є взаємодоповнювальними (раніше навчальний заклад мав обирати для працевлаштування психолога або соціального педагога).

Соціальний педагог є рівноправним членом педагогічного колективу загальноосвітнього закладу. Він бере участь в роботі педагогічних рад, методичних об’єднань.

Основними функціями соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах є такі [1; 4; 5]:

Діагностична – вивчення та оцінювання реальних особливостей діяльності особистості, мікроколективу (класу чи референтної групи), шкільного колективу загалом, неформальних молодіжних об'єднань; спрямованості впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивних сил в мікрорайоні та джерел негативного впливу на дітей та підлітків.

Прогностична – прогнозування на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості чи групи.

Консультативна – надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога.

Захисна – забезпечення дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах неповнолітніх, міліції, суді тощо).

Профілактична – переконання учнів в доцільності дотримання певних норм та правил поведінки стосовно здоров'я та способу життя.

Організаторська – забезпечення змістовного дозвілля дітей та підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї та представників громадськості до соціально-педагогічного процесу в навчальному закладі.

На основі цих функцій виокремлюють такі основні напрямки професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах:

- вивчення соціально-психологічних особливостей особистості та соціально-педагогічного впливу мікросередовища на вихованців шляхом спостереження, бесід, опитування експертів, інтерв'ювання, тестування, аналізу документів;
- організація соціально-педагогічної взаємодії з особистістю, яка потребує допомоги, що забезпечується підтримкою дітей із проблемних сімей, спонуканням особистості до самоорганізації та самостійності, сприянням особистості у вирішенні проблем, співробітництво з сім'єю, школою та громадою;
- соціально-психологічна допомога та підтримка особистості в кризових ситуаціях здійснюється шляхом з'ясування проблеми, обговорення шляхів її вирішення, розробки плану дій, допомоги в організації виходу з проблеми, координації зусиль найближчого оточення особистості, створення груп підтримки;

- корекція стосунків, способів соціальної дії, посередництво в творчому розвитку особи і групи можуть бути реалізовані при моделюванні ситуацій, які сприятимуть оволодінню підлітками новим досвідом, допомозі в розблокуванні позитивних емоцій, створенні ситуації успіху, зміні уявлень вихованця про своє “Я”, підтримці ініціатив окремого учня чи групи, створенні умов для творчості.

Враховуючи специфічний характер соціально-педагогічної діяльності, режим роботи соціального педагога має бути варіативним та гнучким. Режим роботи соціального педагога затверджується керівником загальноосвітнього закладу. При розробці режимних позицій враховується час, який втрачається на виконання службових обов'язків поза навчальним закладом.

Результативність діяльності соціального педагога оцінюється в процесі поточного та підсумкового контролю адміністрацією загальноосвітнього закладу та самоконтролю спеціаліста. Велику роль в цьому відіграє наявність та якість оформлення відповідної документації. В інструктивно-методичних листах, які регламентують діяльність соціального педагога, наводиться такий орієнтовний перелік документів спеціаліста в загальноосвітніх закладах.

1. Тексти нормативних документів щодо соціально-педагогічної роботи, законів та підзаконних актів щодо захисту прав дітей.
2. Посадова інструкція.
3. Перспективні плани роботи на рік, чверть, місяць.
4. Графік консультацій.
5. Програми за окремими напрямками соціально-педагогічної роботи, які реалізує спеціаліст в школі.
6. Документація щодо соціального супроводу дітей, які скоїли правопорушення.
7. Документація щодо питань опіки та піклування учнів школи.
8. Журнал реєстрації звертань учнів, батьків, вчителів з зазначеними видами наданої їм допомоги.
9. Соціальні паспорти кожного класу.
10. Соціальні паспорти неблагополучних сімей, в яких було здійснене соціальне інспектування.
11. Звіти про роботу з неблагополучними сім'ями учнів.
12. Методичні матеріали для реалізації різних напрямків соціально-педагогічної роботи в школі (інформаційні матеріали для батьків, матеріали для вчителів щодо здорового способу життя, формування навичок соціальної компетентності тощо).

13. Інформація про діяльність різних соціальних служб та організацій, які діють в мікрорайоні школи.

Із метою ефективного забезпечення функціональних обов'язків соціальний педагог у своїй практичній роботі широко використовує такий метод аналізу соціуму, як складання соціального паспорту класу. Соціальна паспортизація класних шкільних колективів здійснюється на основі даних, отриманих соціальним педагогом у результаті вивчення біографічних даних учнів, індивідуальних бесід з ними, а також батьками та класними керівниками, спостереження за класним колективом тощо. На сьогодні в соціально-педагогічній практиці не існує стандартизованої форми соціального паспорту класу. Це пояснюється наявністю широкого спектру різних типів навчальних закладів, що, своєю чергою, обумовлює специфіку певного контингенту учнів. Орієнтовна структура соціального паспорту класу може мати такі блоки:

I. Гендерна характеристика класу:

- кількість хлопців;
- кількість дівчат.

II. Вікові характеристики учнів класу (кількість учнів певного року народження).

III. Стан здоров'я вихованців:

- здорові;
- мають тимчасові розлади здоров'я; мають хронічні соматичні хвороби;
- мають психосоматичні захворювання;
- мають інвалідність.

IV. Види позанавчальної діяльності вихованців:

- кількість дітей, які навчаються в музичних школах;
- кількість дітей, що відвідують спортивні секції;
- кількість дітей, що займаються в гуртках та клубах за інтересами;
- кількість осіб, які не відвідують позашкільні заклади.

V. Соціальна поведінка учнів класу:

- кількість учнів, що скоїли різні правопорушення;
- кількість учнів, що стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх;
- наявність учнів з різними видами адиктивної поведінки;
- кількість учнів, які систематично порушують дисципліну, мають стійкі конфлікти з вчителями.

VI. Інформація про соціальне середовище розвитку учнів:

- кількість учнів з повних сімей;
- кількість учнів з неповних сімей;
- кількість учнів, яких виховують опікуни чи прийомні батьки;
- кількість учнів, що проживають з алкозалежними батьками;
- кількість учнів, які проживають з наркозалежними батьками;
- кількість учнів з матеріально забезпечених сімей;
- кількість учнів з малозабезпечених сімей;
- кількість учнів з багатодітних родин.

У запропонованому варіанті соціального паспорту класу помітне місце належить характеристиці родин учнів. Це не випадково, оскільки сім'я є важливим інститутом соціального виховання підростаючого покоління. Вона є персональним середовищем життя та розвитку дітей. Якість цього середовища залежить від освітнього рівня батьків та їхньої участі в житті суспільства, від майнового стану та зайнятості на роботі, від умов проживання та структури родини. Водночас, сучасна сім'я переживає період глибоких змін. Взаємини дітей та батьків стають все більш емоційно психологічними, на зміну батьківській владі приходять авторитет особистості батьків. Часто діти мають вищий рівень освіти, проводять більшість вільного часу поза родиною. Характер занять та місце проведення часу з однолітками, зазвичай, не задовольняє батьків. А контролювати, дозволяти чи забороняти батьки не завжди вміють і можуть. Взаємини між батьками та дітьми часто загострюються, стають драматичними. На жаль, класний керівник чи інші вчителі не завжди можуть надати кваліфіковану допомогу батькам. Тому саме робота соціального педагога з сім'ями вихованців сприяє створенню педагогічно доцільних стосунків у сім'ї. Батьків більше за все хвилюють труднощі в поведінці, спілкуванні, навчанні дитини, конфлікти з вчителями, тяжка сімейна атмосфера, бездуховність, гіперактивність, неврози, суїцидальні спроби, проблеми, пов'язані з сексуальною поведінкою та статевим вихованням дітей. Робота шкільного соціального педагога з сім'єю проводиться в кілька етапів: інформаційно-теоретичний (лекції, семіари для батьків); тренінговий; консультативний. Варто зазначити, що саме останні два етапи роботи соціального педагога з батьками відносно недавно увійшли в соціально-педагогічну практику школи. Ще одним із надзвичайно важливих напрямів роботи соціального педагога в загальноосвітніх закладах сьогодні є популяризація серед учнів переваг здорового способу життя. Досить тривожним є той факт, що з року в рік збільшується кількість неповнолітніх з різними видами наркогенної залежності. Широкомасштабна профілактична робота з підлітками

ми, яка проводиться в Україні останнім часом, на жаль, не принесла відчутних результатів. Однією із причин цього є те, що в більшості випадків ця робота не ведеться систематично в загальноосвітніх закладах, а має, переважно, епізодичний характер. Останніми роками в Україні почали впроваджуватися профілактичні програми за методом “рівний – рівному”, ефективність яких перевірена в інших країнах. Реалізація їх в умовах школи, безперечно, не може відбутися без активної роботи в цьому напрямку соціального педагога, оскільки інформація, отримана в процесі соціальної діагностики дасть йому можливість відібрати та підготувати потрібних для підлітків інструкторів-однолітків. Спільно з соціальним педагогом вони зможуть сформувати позитивне ставлення ровесників до здорового способу життя.

Оцінка результативності професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітньому закладі може проводитися за такими параметрами.

1. Відповідність соціально-педагогічної роботи спеціаліста розробленим планам.
2. Використання в роботі широкого спектру різноманітних методів та форм.
3. Адекватне використання технологічного інструментарію для вирішення соціально-педагогічних завдань.
4. Оцінка батьками та учнями якості роботи соціального педагога.
5. Інформаційно-методичне забезпечення різних напрямків роботи соціального педагога в школі.
6. Кількість сімей, з якими ведеться соціально-педагогічна робота.
7. Проведені заходи щодо соціально-правового захисту дітей.
8. Соціально-психологічний супровід дітей групи ризику.
9. Організація роботи з педагогічним колективом школи.
10. Налагодження взаємодії з різними соціальними службами та організаціями.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити зміст основних напрямків роботи соціального педагога в загальноосвітньому закладі.
2. Порівняти функціонал соціального педагога школи та спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
3. Описати досвід роботи соціального педагога одного з загальноосвітніх навчальних закладів.

Література

1. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2009.
2. *Василькова Ю. В., Василькова Т. А.* Социальная педагогика. Курс лекций. – М.: Академия, 1999.
3. *Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики: Учеб. для студ. высш. пед. заведений. – М.: Академический проект, 2002.
4. *Никитина Л. Е.* Социальный педагог в школе. – М.: Академический проект, 2003.
5. *Овчарова Р. В.* Справочная книга социального педагога. – М.: ГЦ „Сфера”, 2001.
6. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / Л. Я. Олифиренко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М.: Академия, 2002.
7. *Сорочинська В. Є.* Організація роботи соціального педагога: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – К.: Кондор, 2005.
8. *Шептенко П. А., Воронина Г. А.* Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. / Под ред. В. А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.

§ 2. Діяльність соціального педагога у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

У суперечливих умовах розвитку України найбільш незахищеними виявилися діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів різного типу. На сучасному етапі основним нормативним документом, що визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» № 2342 від 13 січня 2005 року. Відповідно до Закону, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – медичні, навчальні, виховні заклади, заклади та установи праці та соціального захисту населення, в яких проживають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

До цієї категорії дітей, відповідно до чинного законодавства, належать діти, у яких померли чи загинули батьки; діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх бать-

ківських прав, відібрання у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісти зниклими або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Соціальний педагог у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до положень чинного законодавства, може виконувати одну чи одночасно декілька ролей. Виходячи із класифікації груп, у які об'єднуються рольові репертуари [5, С. 46], ролі соціального педагога можна розподілити таким чином: *група посередницьких ролей* – захисник прав та інтересів дитини; *група практичних ролей* – учитель соціальних умінь, консультант, агент з питань соціальних змін, організатор змістовного дозвілля; *група сервісних ролей* – керівник практики студентів. Детальніше зупинимося на їх характеристиках.

Найвідповідальнішою роллю соціального педагога в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є **«захисник прав та інтересів дітей»**. Вона передбачає використання всього арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів дітей, в тому числі реалізації юридичної відповідальності щодо осіб, які вдаються до прямих чи опосередкованих протиправних дій щодо дитини.

Влаштування дитини до закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не позбавляє органи опіки та піклування за місцем проживання та за місцем перебування дитини від обов'язку продовжувати діяльність щодо реалізації права цієї дитини на сімейне виховання. Тому, працюючи в таких закладах, соціальний педагог *основним своїм завданням* повинен вважати *забезпечення права дитини жити в сім'ї*.

Сімейними формами влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, в нашій країні є: *усиновлення* (прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду); *встановлення опіки та піклування* (влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебува-

ють, переважно, у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми з метою забезпечення їх виховання, освіти і розвитку їх прав та інтересів); *передавання до прийомної сім'ї* (добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, що не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання); *передавання до дитячого будинку сімейного типу* (прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя окремою особою, що не перебуває у шлюбі, для виховання та спільного проживання не менше п'яти дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (загальна кількість дітей у такій сім'ї, у т. ч. рідних, не може перевищувати десяти).

Отже, забезпечуючи право кожної дитини жити у сімейному оточенні, соціальний педагог у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залежно від життєвої історії конкретної дитини:

- ініціює встановлення її статусу (за його відсутності);
- сприяє якнайшвидшому усиновленню, працює з потенційними усиновителями;
- лобіює питання передавання дитини до прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу;
- оформляє документи для встановлення опіки (піклування) над дитиною;
- контролює питання призначення, оформлення та здійснення соціальних виплат дітям;
- за необхідністю надає консультації після передавання дитини до прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу іншим соціальним працівникам, що здійснюють соціальний супровід цих сімей.

Однією із пріоритетних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є усиновлення. Воно відбувається відповідно до «Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України» та іноземними громадянам і здійснення контролю за умовами проживання у сім'ях усиновителів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 775 від 20.07.1996 р.

На сьогодні в Україні проводиться централізований облік дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Законодавчо визначено як обов'язок керівників закладів, де перебувають або виховуються такі діти, надавати інформацію про вихованців у місцеві органи

опіки і піклування щодо можливості усиновлення таких дітей. Для того, щоб дитина вибула із закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на усиновлення, адміністрація закладу повинна заповнити анкету встановленого зразка і направити її до відповідних органів. Ця функція часто покладається на соціального педагога і насамперед пов'язана із встановленням статусу дитини.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, – визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне утримання і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплексом документів, що засвідчують обставини, через які дитина немає батьківського піклування. Робота соціального педагога із встановлення статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, передбачає збір визначених законодавством документів чи доказів про те, що є всі правові підстави поставити дитину на облік з усиновлення.

Особа, котра хоче всиновити вихованця закладу, деякий час “приглядається” до нього, відвідує, запрошує в гості. Дитина ж сприймає таких відвідувачів як потенційних батьків і одразу прив'язується, зникає до них, чекаючи моменту входження у нову сім'ю. Проте неодноразові випадки, коли “дорослі-друзі” зникають. Зусиллями багатьох спеціалістів доводиться виводити покинуту дитину з кризи. Тому відповідальним напрямком є робота соціального педагога з потенційними усиновителями. Фахівець проводить з майбутніми батьками-усиновителями бесіди, інтерв'ю, спостерігає, як розвивається взаємодія з дитиною, на основі чого дає мотивований висновок про налагодження контакту.

Встановлюючи статус дитини, соціальний педагог здійснює розшук її родичів (біологічних братів, сестер, рідних тіток, дядьків тощо), які можуть бути потенційними опікунами вихованця закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Якщо соціальний педагог працює в приватному закладі, то на нього покладається функція підготовки документів для встановлення опіки та піклування над дитиною (у державних закладах законним опікуном є директор цього закладу).

Не менш важливим завданням є діяльність педагога стосовно призначення і оформлення соціальних виплат дітям. Така робота здійснюється у випадку смерті батьків (одного з них) і передбачає розшук трудових книжок батьків, співпрацю з органами праці та соціального захисту населення.

Опинившись в інтернатному закладі, частина вихованців, у яких є батьки (один з батьків), як і раніше тепло ставляться до них навіть за умов, що батьки позбавлені батьківських прав. З іншого боку, не у всіх вихованців закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, складаються добрі стосунки зі своїми рідними (діти пам'ятають про своє минуле і не бажають його згадувати, тим більше спілкуватися з батьками (родичами)). Проте наявність рідних і більш-менш нормальні стосунки з ними надають дитині більшої впевненості у завтрашньому дні. Тому серед функцій соціального педагога – контроль та надання позитивної спрямованості стосункам дітей з їхніми біологічними батьками.

У разі, коли батьки (один з них), за наявності таких, тривалий час не приходять до дитини, соціальний педагог складає акт про невідвідування дитини, що подається до суду з метою позбавлення батьків їх батьківських прав. У такому випадку, фахівець може виступати законним представником дитини у суді.

Значний обсяг робіт соціального педагога в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пов'язаний із захистом житлових та майнових прав дітей. Основними діями соціального педагога щодо зазначеного можуть стати:

- попередження випадків відчуження житла і майна, що є власністю дітей, з порушенням їхніх прав через збір та передавання в органи опіки та піклування відповідної інформації; направлення позовів, розгляд документів спільно з іншими фахівцями на засіданні комісії з питань захисту прав дітей;
- збір та підготовка необхідних документів для установа опіки над майном і житлом дитини в передбачених законом випадках;
- розроблення і здійснення самостійно або у співпраці з іншими державними органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення законних інтересів дітей, контроль за виконанням цих заходів;
- сприяння притягненню у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили порушення житлових та майнових прав дітей;
- представництво інтересів дітей в суді у випадках, визначених законом;
- надання іншим державним органам, установам та організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям та громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з

питань захисту житлових та майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Соціальний педагог контролює наявність необхідних документів для отримання випускником закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (загальноосвітньої школи-інтернату), житла відповідно чинного законодавства. За їх відсутності він повинен вжити всіх заходів для оформлення чи дооформлення перерахованого нижче:

- розпорядження голови адміністрації району про направлення дитини до закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- довідки про реєстрацію дитини за місцем проживання до її влаштування у заклад;
- акта первинного обстеження житлово-побутових умов житла на момент влаштування дитини;
- довідки про закріплення житлової площі за неповнолітнім (якщо така є чи закріплення відображено у розпорядженні голови адміністрації району, а якщо житло не було своєчасно закріплено, то поновити документи про реєстрацію матері і батька за місцем проживання на момент народження дитини);
- довідки, яка підтверджує перебування дитини у закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, строки перебування, (бажано вказати причину влаштування у дитячий будинок, школу-інтернат тощо).

Водночас, ефективне вирішення житлових та майнових проблем усіх вихованців шкіл-інтернатів можливе лише за умови реформування (розукрупнення чи реорганізації) таких закладів.

Реалізуючи роль **«агента з питань соціальних змін»**, соціальний педагог виступає одночасно у двох іпостасях: з одного боку, з'ясовує потреби дітей, класифікує відповідні факти, оцінюючи їх причини та наслідки; з іншого – надає підтримку дітям, мобілізує і координує їх зусилля, сам ініціює соціальні зміни у державних та громадських структурах. Під особливий контроль беруться діти, котрі щойно прибувають до закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Усю інформацію про дитину інтегрує у собі особова справа вихованця закладу. Вона зберігається в кабінеті директора або канцелярії закладу і не виноситься звідти без розпорядження адміністрації. Соціальний педагог має до особових справ вихованців доступ за потреби.

Крім визначених законодавством документів, до особової справи також додаються: *учнівська справа* (вона об'єднує інформацію про те, як навчається дитина, характеристика та таблиць успішності учня); *акт відвідування дитини* (цей документ фіксує факти, хто із родичів вихованця інтернату і коли цікавилися ним, відвідували чи забирали на короткий термін (вихідні і святкові дні)); *щоденник педагогічних спостережень*; *психологічна карта* (вона відображає перелік та зміст бесід, консультацій психолога та висновки спеціаліста за результатами роботи з дитиною); *спеціальна картка* заводиться на дитину з кримінальним минулим, яка перебуває чи перебувала на обліку в міліції, має девіантну поведінку чи схильна до правопорушень.

Документи, що знаходяться в особовій справі вихованця, – це керівництво до дії соціального педагога. Добросовісне ставлення працівників інтернатів до ведення особових справ дітей дозволяє уникнути кризових і непередбачених ситуацій у разі її переведення до іншого закладу, усиновлення чи влаштування у прийомну сім'ю, початку судової процедури тощо. З іншого боку, зазначена інформація стає основою для подальшої оцінки потреб дитини, що передбачає вивчення стану її здоров'я, рівня освіти, соціальної презентації, емоційного розвитку та поведінки, самоусвідомлення, сімейних і соціальних стосунків, навичок самообслуговування.

Методи оцінки потреб – кількісні та якісні способи дослідження різних аспектів життєдіяльності дитини: опитування (інтерв'ю, анкетування), бесіди, структуровані та цілеспрямовані дискусії, спостереження, тестування тощо.

Отримавши вичерпну інформація про дитину, соціальний педагог може спрогнозувати процес її виховання і навчання, спланувати індивідуальну роботу з вихованцем, яка б відстежувала та забезпечувала його нормальний і фізичний, і розумовий розвиток. Працюючи за індивідуальною програмою розвитку вихованця (індивідуальним планом опіки), він діє у тісній співпраці з усім педагогічним колективом: заступником директора з виховної роботи, психологом, медичним працівником, вчителями та вихователями.

Особливе значення надається співпраці соціального педагога з вихователями, оскільки саме вони впроваджують систему педагогічних впливів на дитину, ведуть щоденник педагогічних спостережень. Картина негативних, а також позитивних якостей дитини, що вимальовується із записів, дозволяє соціальному педагогу визна-

чити доцільні напрямки педагогічного впливу на вихованця у найближчий час чи у перспективі.

Питання навчально-виховного процесу в школі-інтернаті розглядає і приймає відповідні конкретні рішення *педагогічна рада* на чолі з директором закладу. Зокрема діти, що здійснюють правопорушення: крадіжка в однокласника, бродяжництво, самовільне покидання закладу тощо, ставляться на внутрішньошкільний облік. Систематично на своїх засіданнях розглядає поведінку таких учнів *рада профілактики*, що діє в школах-інтернатах. Активна участь соціального педагога у засіданнях педагогічної ради та ради профілактики – обов'язкова ділянка роботи цього спеціаліста.

Виконуючи роль **«консультанта»**, соціальний педагог використовує інформацію, спеціальні знання для надання допомоги дітям у розв'язанні їх життєвих проблем, а також організаціям, установам для налагодження ефективної взаємодії, розробки та реалізації різних соціальних програм.

Індивідуальна та групова інформаційно-консультативна робота з вихованцями дитячих будинків та шкіл-інтернатів може здійснюватися з питань профілактики шкідливих звичок, формування здорового способу життя, девіантної поведінки, самотності, агресивності, життєвих криз і їх наслідків та ін. Соціальний педагог здійснює функцію примирення, вирішення конфліктів між дітьми, між дитиною та працівником закладу тощо.

Метою виконання соціальним педагогом ролі **«організатор змістовного дозвілля»** є реалізація і розвиток потенціалу особистості вихованців у сфері вільного часу. Напрямами виконання ролі стануть допомога у створенні та проведенні культурно-дозвіллевих програм, навчання дітей практичним навичкам у галузі дозвілля або їх удосконалення.

Для подолання ізольованості дітей із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за ініціативи соціального педагога проводяться спільні свята із дітьми дошкільних чи загальноосвітніх навчальних закладів, екскурсії, туристичні походи, організуються зміни у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку тощо. На базі закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можуть бути створені гуртки, клуби інші творчі об'єднання дітей, керівництво одним із яких за бажанням може взяти на себе соціальний педагог.

Організація різних видів діяльності дітей потребує вирішення деяких важливих питань, на які зобов'язаний звернути увагу соціальний педагог. Вони, насамперед, стосуються створення необхідних умов життя та розвитку вихованців закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме для: самоорганізації індивідуального життєвого середовища вихованця; колективної життєдіяльності; розвитку трудових навичок дітей; творчих занять; умов для занять спортом; медичних і гігієнічних процедур. У разі неналежності зазначених умов соціальний педагог повинен лобювати їх створення чи покращення.

Метою реалізації соціальним педагогом ролі *«учителя соціальних змін»* є навчання дітей мистецтву ефективної взаємодії з соціальним оточенням. Діяльність у цьому напрямку досить різноманітна, та, передусім, вона пов'язана з формуванням умінь адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, одним із найважливіших етапів якої є *адаптація до самостійного життя*.

Дослідження різних років висвітлили комплексний характер проблем підготовки таких дітей до самостійного життя: вони не мають адекватного уявлення про можливі очікувані труднощі; випускники шкіл-інтернатів не підготовлені до сімейного життя, у них не сформоване відчуття рідної домівки; діти відчувають складнощі у придбанні одягу, взуття, раціонального харчування; ними опановує страх спілкування з новими людьми, небажання дотримуватися норм співжиття. Значною перепоною в адаптації вихованців шкіл-інтернатів до самостійного життя є відсутність позитивних прикладів життєвого досвіду з вирішення проблем матеріального характеру. У дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, часто сформовані споживацькі стереотипи.

Обов'язковою умовою забезпечення успішності такого напрямку роботи соціального педагога є проведення підсумкової оцінки потреб дитини. Безперечно, модель оцінки потреб дитини та її сім'ї – універсальна, її здійснення повинно відбуватися на ранніх етапах, ще до моменту вилучення дитини із родинного оточення. Згідно із новими положеннями чинного законодавства, стратегічними напрямками розвитку державної політики щодо охорони дитинства, дитина має влаштовуватися у заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, лише на основі результатів оцінки її потреб, відповідно до зазначених результатів повинна плануватися робота у самому закладі. Розробка інструментів для реа-

лізації названого, відпрацювання механізмів впровадження оцінки потреб дитини у різних середовищах її перебування – справа найближчої перспективи. Водночас, вже сьогодні активно відпрацьовується така соціально-педагогічна інновація, як проведення оцінки потреб випускника закладу. Її мета – виявити рівень підготовленості дитини/молодої людини до самостійного життя для визначення соціальних послуг, необхідних для забезпечення успішності цього періоду соціальних змін.

У процесі оцінки аналізується:

- стан задоволеності потреб дитини та рівень оволодіння нею основними життєвими навичками;
- здатність та готовність батьків / осіб, що їх замінюють, родичів підтримати дитину на етапі її адаптації до самостійного життя;
- фактори сім'ї та середовища (сильні сторони і ризики), умови, в які повернеться дитина після інтернатного закладу.

Сьогодні методика оцінки потреб та рівня оволодіння життєвими навичками молодої людини, яка залишає чи залишила інтернатний заклад, апробує Представництво благодійної організації «Кожній дитині» в Україні. Відповідно до експериментальної методики, початкову оцінку потреб дитини здійснює соціальний педагог закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Її результати направляються за місцем походження дитини для розгляду комісії з питань захисту прав дитини. Для здійснення надалі комплексної оцінки створюється мультидисциплінарна команда, до складу якої входить: представник служби у справах дітей, відділу сім'ї і молоді, соціальний працівник ЦСССДМ міста / району, звідки дитина була направлена до закладу; медичні працівники, педагоги, інші спеціалісти (за потребою). Результати оцінки презентуються та обговорюються на засіданні групи спеціалістів, залучених до здійснення оцінки, а за необхідності – виносяться на обговорення комісії райдержадміністрації, міськвиконкомів з питань захисту прав дитини.

Відповідно до зазначеного вище підходу, оцінка розглядається не лише як вимір певного стану, якостей чи навичок дитини, а як один із методів налагодження контакту з молодою людиною, відновлення її зв'язків з батьками, родичами, найближчим оточенням. У ході заповнення відповідних форм оцінки, обговорення визначених індикаторів встановлюється тісна взаємодія з вихованцем закладу, розвиваються довірливі стосунки, що допомагає зібрати необхідну

детальну інформацію та на її основі визначити перелік дій/заходів для її успішної адаптації, які найкраще відповідатимуть потребам та особливостям конкретної дитини/молодої людини. Однією з непрямих цілей здійснення оцінки є налагодження співпраці соціальних педагогів шкіл-інтернатів з соціальними працівниками за місцем подальшого влаштування дитини, а також розвиток у них навичок командної роботи.

Результатом оцінки потреб вихованця закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має стати Індивідуальний план адаптації до самостійного життя (соціально-психологічна адаптація вихованця дитячого будинку, школи-інтернату – це процес засвоєння ним колективних норм і цінностей, вироблення на їх основі зразків поведінки і соціальних навичок). У плані вказуються обов'язки та зони відповідальності різних спеціалістів. Зокрема, реалізацію заходів плану за місцем перебування дитини координує соціальний педагог закладу, за місцем повернення – соціальний працівник відповідного ЦСССДМ (спеціаліст, який здійснював комплексну оцінку).

Завданнями діяльності соціального педагога щодо підготовки випускників шкіл-інтернатів до самостійного життя є: зняття психологічної напруженості перед виходом з інтернатного закладу; формування навичок самостійного та відповідального прийняття рішень; орієнтація на правильний вибір професії з урахуванням здібностей, інтересів дитини і потреб регіонів (надзвичайно важливо в школах-інтернатах упроваджувати програми психологічної та практичної підготовки до праці, професійного самовизначення вихованців); усвідомлення дітьми юридичних норм щодо соціального захисту власних прав; вирішення питань спілкування, налагодження контактів з іншими людьми, виходу із конфліктних ситуацій; оволодіння навичками самообслуговування, побутового забезпечення життєдіяльності.

Загальними принципами діяльності соціального педагога щодо підготовки дітей до самостійного життя стають: *відповідність потребам* (орієнтування змісту, форм та методів роботи на задоволення потреби дітей у набутті певних знань і навичок); *комплексність* (налагодження співпраці з іншими інституціями, в т.ч. за місцем повернення дитини); *реалістичність* (планування реалістичних заходів, виконання посильних завдань); *спрямованість на розвиток власної активності* (робота у напрямку зміцнення позитивної позиції

особистості щодо власної спроможності вирішувати проблеми у самостійному житті); *практичність* (акцентування увага на тому, як і де можна використовувати отримані знання, вміння) тощо.

Діяльність соціального педагога передбачає здійснення різних заходів щодо подальшого навчання чи працевлаштування вихованців закладу. Хоча при вступі до вищих навчальних закладів діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають пільги, однак далеко не кожен вищий навчальний заклад охоче приймає таких абітурієнтів. Головна причина – студентів-сиріт потрібно утримувати. Тому з метою забезпечення подальшого влаштування для цієї категорії молоді здійснюється персональне бронювання навчальних місць. Соціальні педагоги нерідко беруть на себе функції збору рекомендаційних листів для випускників, зустрічаються з керівниками навчальних закладів для «презентації» юнаків та дівчат, досягнення домовленості щодо їх вступу тощо.

Ті діти, котрі не можуть отримати бали незалежного оцінювання якості знань, необхідні для вступу до вищого навчального закладу, йдуть до професійно-технічного училища. Профорієнтаційній роботі допомагають шефські стосунки з навчальними закладами. Допокі школа-інтернат не отримає довідку про зарахування випускника до навчального закладу, профорієнтаційна робота, супровід дитини продовжуються.

Ще одна проблема – відсутність дотацій з боку держави у перші місяці навчання юнаків та дівчат. Випускники, до отримання грошей, іноді навіть голодують. Таким чином, середовище поза інтернатом стає для багатьох дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування, чужим, а може навіть і ворожим. Тому відстеження забезпечення реалізації прав випускників на відповідні пільги та процесу адаптації вихованця інтернату у новому навчальному закладі загалом здійснюється соціальним педагогом ще протягом року після закінчення школи-інтернату.

Однак серед випускників шкіл-інтернатів є такі, котрі не планують продовжити навчання. Для них актуалізується питання пошуку роботи. У економічних умовах сьогодення працевлаштування випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є складною проблемою. По-перше, через недостатню підготовленість до більш-менш кваліфікованої праці, що разом із невмінням, а іноді й небажанням працювати суттєво ускладнює влаштування на роботу, а по-друге, через небажання адміністрації уста-

нови, підприємства (і це найчастіше) наймати такого працівника, оскільки він за законом має право на пільги.

Реалізуючи роль «агента з питань соціальних змін», вирішуючи питання подальшого навчання та працевлаштування випускників шкіл-інтернатів, соціальні педагоги співпрацюють з ЦСССДМ, управліннями та відділами у справах сім'ї та молоді, освіти та культури, соціального захисту, центрами зайнятості населення, закладами освіти, громадськими організаціям тощо.

Метою виконання соціальним педагогом ролі **«керівник практики»** є залучення студентів до практичної професійної діяльності. У цьому напрямку завданнями фахівця можуть бути: розробка та реалізація програми практики; залучення студентів до різних видів професійної діяльності; спостереження за їхніми діями та оцінка рівня практичної компетентності; консультація щодо підготовки підсумкових звітів проходження практики.

Таким чином, діяльність соціального педагога повинна будуватися на професіоналізмі і комплексному підході до розв'язання проблем кожної дитини. При цьому важливими соціально-педагогічними чинниками його роботи є: розуміння інтересів дитини та її потреб у контексті її соціальних зв'язків і життя в громаді; специфіка цілеспрямованого впливу на вихованців залежно від їх потреб та психолого-педагогічних особливостей; гуманізація, індивідуалізація і диференціація соціалізуючого процесу; гарантований захист прав дитини та пріоритетність її інтересів.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати основні ролі соціального педагога в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Визначити основні напрямки діяльності соціального педагога щодо забезпечення права вихованців закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, жити в сімейному оточенні.
3. З якими соціальними інституціями взаємодіє соціальний педагог, що працює в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Наведіть приклади.
4. Розкрити основні пріоритети діяльності соціального педагога у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Література

1. *Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» № 2342 від 13 січня 2005 року.*
2. *Захист житлових та майнових прав дітей / Ж. В. Петрович, Ю. М. Саєнко, Т. Ф. Прітченко та ін. – К.: ДІПСМ, 2004.*
3. *Капська А. Й. Соціальна робота. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.*
4. *Вчимося жити самостійно / Ж. В. Петрович, О. В. Безпалько, О. М. Денисюк та ін. – К.: ДІПСМ, 2002.*
5. *Сидоров В. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. – К.: Академія, 2000.*

§ 3. Дитячий заклад оздоровлення та відпочинку як соціально-педагогічна система

Реалії сьогодення стали поштовхом переосмислення традиційних підходів до оздоровлення, відпочинку дітей, а також до діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, забезпечення умов модернізації їх структури та змісту роботи.

У сучасних умовах *оздоровлення* потрібно розглядати як комплекс спеціальних заходів соціального, виховного, медичного, гігієнічного, спортивного характеру, спрямованих на поліпшення та зміцнення стану фізичного і психічного здоров'я дітей, що здійснюються в дитячому закладі оздоровлення протягом оздоровчої зміни.

Відпочинок – комплекс спеціальних заходів, що забезпечують організацію дозвіллевої діяльності дітей, відновлення фізичних і психічних функцій дитячого організму, сприяють розвитку духовності та соціальної активності дітей, що здійснюються в дитячому закладі відпочинку протягом зміни.

Відповідно, *дитячий заклад оздоровлення та відпочинку* – постійно або тимчасово діючий дитячий заклад, призначений відповідно для оздоровлення або відпочинку дітей, розташований у спеціально збудованому або пристосованому приміщенні (навчальний заклад, наметове містечко, табір тощо), в якого є необхідна матеріально-технічна база, кадрове забезпечення та технології для надання послуг з оздоровлення та відпочинку.

Оздоровлення та відпочинок дітей може здійснюватися у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку протягом року, у період канікул, цілодобово, протягом дня.

Діти віком від 7 до 18 років оздоровлюються та відпочивають у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку самостійно. Діти віком від 4 до 6 років можуть оздоровлюватися та відпочивати у таких закладах тільки разом із батьками, іншими законними представниками, якщо ці заклади спеціально облаштовані для такого оздоровлення та відпочинку.

До **дитячих закладів оздоровлення** належать:

- *дитячий заклад санаторного типу* – заклад, в якому діти перебувають цілодобово, і де поряд з оздоровчими надається комплекс медичних послуг, спрямованих на покращення стану їх здоров'я, запобігання захворюванням. З урахуванням природно-кліматичних умов, наявної лікувально-оздоровчої бази, кадрового забезпечення такі заклади можуть бути спеціалізованими;
- *дитячий центр* – заклад, що функціонує цілорічно, в якому діти перебувають цілодобово. Центр має відповідне кадрове забезпечення, спеціально відведену територію, матеріально-технічну базу, які відповідають санітарно-гігієнічним нормам, для організації оздоровлення, відпочинку та навчання дітей.

До **дитячих закладів відпочинку** належать:

- *заклад з денним перебуванням* – заклад, що тимчасово утворений у навчальному закладі, закладі позашкільної освіти, закладі культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту тощо, в якому забезпечується догляд за дітьми, їх змістовне дозвілля, розвиток творчих здібностей та інтересів;
- *дитячий заклад праці та відпочинку* – заклад з денним або цілодобовим перебуванням, в якому поряд із відпочинком організовується трудова діяльність дітей із метою формування у них трудових інтересів і навичок;
- *наметове містечко* – тимчасово діючий заклад з денним або цілодобовим перебуванням, облаштований на спеціально відведеній території, що відповідає санітарно-гігієнічним вимогам та нормам, в якому здійснюється комплекс заходів, спрямованих на формування у дітей навичок безпечної життєдіяльності, самообслуговування, колективізму.

Оздоровчі, відпочинкові та профільні зміни можуть комплектуватися одночасно дітьми всіх вікових груп. Перерва між змінами не повинна бути коротше як два дні.

Дитячий заклад оздоровлення та відпочинку зобов'язаний: створити дитині безпечні умови проживання та харчування, які відповідають встановленим вимогам; забезпечити охорону життя і здоров'я

дитини, її майна, надання невідкладної медичної допомоги, страхування від нещасного випадку; забезпечити виконання освітніх програм, організацію змістовного дозвілля дитини.

Метою діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку є реалізація права кожної дитини на повноцінний відпочинок, оздоровлення, задоволення інтересів і духовних запитів відповідно до індивідуальних потреб. Кожен заклад відповідно до умов та контингенту дітей самостійно визначає свою мету діяльності.

Мета і завдання діяльності в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку може формулюватися як на різних рівнях (заклад, зміна, загін), так і різних масштабах (глобальному, локальному).

На основі визначеної мети та завдань діяльності в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку можна сформулювати *основні критерії щодо функціонування* цих закладів:

- структура зайнятості дітей (протягом зміни і протягом кожного дня), її різноманітність;
- рівень і характер взаємин у дитячому і дорослому середовищі і між ними;
- реальна дитяча самодіяльність (що дитина може запропонувати і реалізувати);
- творчий продукт дітей, їх особисті культурні досягнення (альбоми про життя закладу, вироби, грамоти, призи, сертифікати досягнень, нові знання й уміння, приміром, нові пісні, ігри, туристичний досвід тощо);
- захищеність і комфортність дитини в закладі;
- репутація закладу (команди, що проводить зміну).

Принципи діяльності в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку – це керівні положення, які виконують регулюючу роль. Серед них основними є: гуманізація, гуманітаризація, демократизація, індивідуалізація і диференціація.

Гуманізація передбачає організацію взаємовідношень “діти–діти”, “діти–дорослі” з орієнтацією на загальнолюдські цінності, створення необхідних умов для перебування в закладі дітей різних вікових категорій, формування в них гуманної особистості.

Гуманітаризація означає формування у дітей в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку цілісного ставлення до світу, культури.

Демократизація реалізує розвиток різноманітних форм співпраці всіх учасників діяльності в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку на основі самовизначення видів діяльності.

Індивідуалізація і диференціація передбачає залучення дітей до оздоровчо-виховного процесу з урахуванням їх індивідуальних та психофізіологічних особливостей.

Зміст діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку базується на їх напрямках. Серед них основними є: соціально-педагогічна, рекреаційно-оздоровча, освітньо-розвиваюча діяльність.

Соціально-педагогічна діяльність дитячого закладу оздоровлення та відпочинку може бути представлена в двох аспектах – “широкому” і “вузькому”. У широкому аспекті така діяльність спрямована на соціалізацію особистості дитини, засвоєння нею особистого соціального досвіду; у вузькому, – це спеціальний напрямок роботи закладу, який пов’язаний із наданням дітям кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги і підтримки в соціальній адаптації й інтеграції, створенням умов для їх творчого розвитку і саморозвитку.

Цей напрямок діяльності закладу є підставою для того, щоб будь-яку оздоровчу і виховну роботу вважати соціально-педагогічною. Але тільки підставою. Для того, щоб оздоровчо-виховний процес став соціально-педагогічною діяльністю, роботу закладу потрібно будувати на основі гуманістичного підходу.

Самоцінністю є лише дитина. Вона стає в центрі уваги всієї діяльності. Відповідно, не дитина – для педагогів, закладу, а педагоги, заклад – для дитини. Дитина обирає вид діяльності, а педагог допомагає їй, починаючи взаємодію зі спільного вироблення мети майбутньої діяльності.

Специфіка роботи закладу і тимчасового дитячого колективу впливає на використання дітьми нових умов для їх самоствердження. Розвивається здібність дітей до вибору позиції, ціннісно-орієнтаційної діяльності. Отже, основна *концептуальна ідея* діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку – *самовизначення дитини в ситуації вибору*.

Варто відмовитися від поглядів на заклад тільки як на систему оздоровлення дітей. Необхідно бачити у ньому унікальну систему духовного і фізичного саморозвитку дитини, поле для прояву її активності, взаємозв’язок з іншими соціальними інституціями (сім’єю, школою, організаціями тощо).

Протягом декількох днів діти звикають один до одного, знайомляться із середовищем, набувають впевненості. У багатьох дітей

відбувається зміна позицій, своєрідне руйнування колишнього стереотипу поведінки, зазвичай, негативної. Це зумовлено тим, що нові умови, специфіка життя закладу сприяє тому, що людина дивиться на себе більш критично, і самооцінка стає більш адекватною.

Важливе значення у змісті дитячих оздоровчих закладів має **рекреаційно-оздоровча** діяльність. Вона базується на двох основних складових: оздоровлення і відпочинок. Перебуваючи в дитячому оздоровчому закладі, дитина знаходиться в середовищі, яке дозволяє зняти напругу та забути про шкільні проблеми. Атмосфера закладу, його спрямованість дає можливість поновити фізичні та психологічні сили, зміцнити юний організм.

Концепція діяльності дитячих оздоровчих закладів має базуватися на єдності оздоровчо-виховного процесу, який забезпечують всі працівники закладу. Кожен захід, який проводять соціальні педагоги, повинен мати оздоровчий характер і педагогічну спрямованість.

Освітньо-розвиваюча діяльність закладу здійснюється в активних формах пізнавальної діяльності, різноманітних самостійних та достатньо складних видах робіт, матеріалізації результатів праці, діалозі. Вона забезпечує можливість дітей займатися улюбленими справами.

Творчому розвитку вихованців закладу, розширенню їх здібностей, діапазону інтересів, гуманізації думок, почуттів, вчинків, фізичному і духовному оздоровленню сприяє дозвілєва діяльність. У дитячих оздоровчих закладах вона спрямовується на надання можливостей дитині брати участь у різноманітних її видах: творчість, яка забезпечує найвищий рівень дозвілєвої діяльності; відпочинок, що знімає напругу; розваги, які забезпечують зміну настроїв, мають компенсаційний характер; самоосвіта, що сприяє залученню до цінностей культури; свята, які поєднують розваги і відпочинок, дозволяючи відчути емоційний підйом.

Насиченість протягом усього періоду зміни і кожного дня різноплановою цікавою діяльністю роблять заклад дуже привабливим для дітей, які завдяки своєму віку прагнуть “спробувати все і встигнути всюди”. У дитячому оздоровчому закладі діяльність будується за допомогою соціально-структурованого соціального середовища. Це дозволяє протягом невеликого проміжку часу здійснити досить масштабну корекційну роботу.

Усю діяльність у закладі пронизує **спілкування**. Недооцінка важливості спілкування в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку взагалі, і зокрема в загоні, призводить до того, що стосунки між учасниками оздоровчо-виховного процесу складаються значною мірою стихійно. У результаті використовуються далеко не всі потенційні можливості спільної діяльності дітей. Тому, організовуючи різноманітну діяльність учасників змін в закладі, соціальному педагогу необхідно бачити і використовувати всі можливості для спілкування учнів.

Не тільки різноманітний зміст, але й різні **форми** роботи (масові, групові й індивідуальні) визначають діяльність дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.

До *масових* форм належать свята, урочистості, ярмарки, фестивалі, акції, форуми та інші заходи, в яких є задіяними всі учасники оздоровчо-виховного процесу закладу. Саме в масових заходах вдається створити неповторну емоційну атмосферу радості, співпереживання, азарту, єднання. Відмова від таких заходів обмежує можливість вибору дитиною того виду діяльності і тієї форми, які для неї найбільш прийнятні.

Важливого значення в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку набувають *групові форми*. Серед них: групові заняття, міні-лекції, відеозаняття, диспути тощо. Вони дозволяють учасникам закладу займатися обраною справою собі на радість і з максимальною користю для себе.

Особливого значення для дитячих оздоровчих закладів мають *індивідуальні форми*: консультації, бесіди тощо. Проте вкрай важливим є баланс між всіма видами форм роботи.

Система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту відповідно до сучасних вимог та досягнення певного результату, утворюють *процес оздоровлення та відпочинку*. Він організовується з урахуванням кадрового потенціалу, матеріально-технічної і програмно-методичної бази дитячого закладу оздоровлення та відпочинку.

Успішність здійснення процесу оздоровлення та відпочинку в закладі залежить від уміння керівництва і педагогів правильно визначити його етапи і відповідно до цього обрати адекватні цілі і засоби педагогічної діяльності.

У практиці діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку умовно можна назвати чотири етапи розвитку цього процесу:

I етап – проектування; II етап – становлення; III етап – стабільне функціонування; IV етап – завершення функціонування.

I етап – це час пропедевтичної підготовки закладу й організаційний період зміни. Триває 3–5 днів. На цьому етапі переважає діяльність з вивчення інтересів, потреб та інших особистісних характеристик учасників зміни, проектування бажаного образу закладу (зміни), визначення перспектив діяльності дорослого і дитячого співтовариства в період проведення зміни.

На II етапі, який триває приблизно першу частину основного періоду зміни, особлива увага приділяється зміцненню міжособистісних відносин, напрацюванню традицій тощо.

На III етапі – друга частина основного періоду – активно розвиваються реальні співуправлінські справи. Діяльність в закладі починає відповідати проектному задуму її творців. У цей час з'являється “обличчя” кожного загону і закладу загалом.

Для IV етапу, що відповідає заключному періодові, характерна тенденція “доброго сліду” закладу в житті дітей (а також і дорослих). Водночас за об'єктивними обставинами діяльність завершується.

Якість розв'язання завдань, які постають перед дитячим оздоровчим закладом, залежить від всіх *учасників процесу* оздоровлення та відпочинку дітей, до яких належать діти, їхні батьки (опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі) та працівники дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.

Це зумовлено тим, що по-перше, всі вони беруть участь у створенні, управлінні та розвитку процесом, мають суб'єктивні повноваження і безпосередньо впливають на його функціонування. По-друге, зміст і доцільність усієї діяльності закладу спрямовані на необхідність реалізації потреб кожного учасника зміни і всього співтовариства.

Особливу роль у побудові, функціонуванні і розвитку процесу оздоровлення та відпочинку відіграє керівництво – *директор* закладу. Існує прямиий зв'язок між позицією директора і моделлю діяльності колективу закладу. Так, якщо директор займає активну життєву та педагогічну позицію, то і педагоги закладу, і діти відрізняються активністю й самостійністю.

Найбільш значущою і важливою складовою частиною процесу оздоровлення та відпочинку є *діти – вихованці* закладів. Саме від їх індивідуальних, психолого-педагогічних особливостей залежить своєрідність оздоровчо-виховного процесу. Вікова структура, статеве співвідношення, діапазон інтересів, соціальний статус, наявність

досвіду життя в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку – усе це і багато іншого повинно враховуватися педагогами при виборі оптимального варіанту побудови оздоровчо-виховного процесу в закладі.

Домінуючими мотивами участі дітей у діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку є (подається за значущістю для дітей від найбільш бажаного): задоволення бажань та інтересів; стосунки з друзями, спілкування; творча робота, яка дає можливість проявити себе і вимагає самостійного виконання; перевірка знань, вмінь; робота, яка допомагає обрати майбутню професію; бажання з інтересом провести вільний час.

Важливою складовою процесу оздоровлення та відпочинку в закладі є *педагоги (соціальні педагоги)*, які працюють вихователями загонів, керівниками гуртків, психологами тощо. Специфіка діяльності соціального педагога вимагає чіткого розподілу сил, визначення функцій, організації взаємодії із широким соціальним середовищем.

Працівники дитячого закладу оздоровлення та відпочинку в межах покладених на них обов'язків несуть персональну відповідальність за безпеку життя і здоров'я дітей, що оздоровлюються та відпочивають в такому закладі. Вони мають право на:

- внесення пропозицій щодо поліпшення оздоровчо-виховного процесу, процесу відпочинку, подання на розгляд керівництву та педагогічній раді пропозицій про моральне та матеріальне заохочення дітей, застосування стягнень до тих, хто порушує правила внутрішнього розпорядку закладу;
- вибір форм підвищення кваліфікації, необхідної для продовження трудової діяльності у такому закладі;
- участь у роботі методичних об'єднань, нарад, зборів, інших органів самоврядування дитячого оздоровчого закладу, у заходах, пов'язаних з організацією оздоровчо-виховної роботи;
- вибір форм, методів, засобів роботи з дітьми тощо.

Працівники дитячого закладу оздоровлення та відпочинку зобов'язані: дотримуватися вимог статуту (положення) дитячого закладу оздоровлення та відпочинку, виконувати правила внутрішнього розпорядку та посадові обов'язки; берегти життя та здоров'я дітей, захищати їх інтереси, пропагувати здоровий спосіб життя; виконувати накази і розпорядження керівника закладу.

Певний вплив на процес оздоровлення та відпочинку дітей у закладах мають *батьки*. Цей вплив не є прямим, він здійснюється опосередковано, переважно, через дітей, які відпочивають. Приїжджаючи провідати своїх дітей, батьки зосереджують увагу на питаннях організації харчування, дозвілля, міжособистісних стосунках. Колективу закладу варто звертати увагу на реальні пропозиції батьків щодо удосконалення роботи, які, зазвичай, стосуються організаційного, матеріально-технічного і змістовного аспектів діяльності закладів.

Однією із важливих умов, що забезпечує успішне розв'язання завдань оздоровчо-виховної роботи в дитячих оздоровчих закладах, є *правильна організація режиму дня*, що передбачає раціональний поділ протягом доби видів діяльності дітей. Режим має забезпечувати посилене розумове і фізичне навантаження, достатній сон, правильний вибір годин харчування протягом дня, догляд за чистотою тіла та систематичне заняття фізкультурою.

Режим дня, режим зміни – це найважливіші атрибути життя закладу. Він дисциплінує дітей, привчає їх до певного розпорядку життя, праці і відпочинку, до чіткого і точного виконання трудових завдань, дотримання встановлених норм поведінки у взаєминах з вихователями, друзями.

Ефективне використання режиму дня в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку базується на положеннях, основними з яких є: максимальне використання природнокліматичних умов; раціональна організація діяльності дітей; дотримання санітарно-гігієнічного режиму; організація повноцінного харчування; організація сну.

Неодмінною умовою побудови правильного режиму дня стає *раціональна організація діяльності дітей*. Режим дня має бути організований так, щоб кожний режимний момент був регламентований відповідно до вікових особливостей дітей, не викликав надмірного наростання втоми, сприяв підтриманню працездатності на належному рівні. Тому велике значення має раціональне чергування різних видів діяльності, зміна роботи відпочинком і навпаки.

Аналіз досвіду організації життєдіяльності дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку показує, що у структурі дня виокремлюються три блоки: перша половина дня, друга та вечір. Відповідно до цих блоків основні види діяльності доцільно групувати таким чином: у першій половині дня проводити освітню й трудову

діяльність; у другій – спортивну та пізнавальну діяльність; у вечірньому блоці – дозвілєво-розважальну діяльність та вільне спілкування з однолітками і наставниками.

У плані на день важливо відводити час для “відпочинку один від одного”, тобто давати можливість дітям побути наодинці з собою. Загалом режимні моменти можуть (і повинні) варіюватися, змінюватися по ходу зміни залежно від конкретних умов.

Успішне розв’язання завдань процесу оздоровлення та відпочинку значною мірою залежить від правильного планування. *Планування роботи* – це складання комплексу конкретних взаємопов’язаних дій у закладі на конкретний період.

Плани роботи дитячих закладів оздоровлення та відпочинку разом із програмами, правилами, інструкціями, методиками регламентують процес перебування дітей у закладі (надання послуг у сфері відпочинку та оздоровлення). Вони допомагають відстежувати, аналізувати, систематизувати досвід роботи, ефективність та інтенсивність оздоровчо-виховного процесу для подальшого вдосконалення та проведення.

Планування роботи в закладі вимагає певної послідовності, системності, має забезпечувати на практиці єдність мети, завдань, змісту і форм роботи.

У кожному закладі складають *комплексний* план перспективної роботи на літо, який може такі розділи: характеристика природно-кліматичних та регіональних особливостей, матеріально-технічної бази, виховні завдання, зміст виховної роботи та її основні напрямки.

Умовно планування можна поділити на дві частини: організація діяльності закладу і організація процесу оздоровлення та відпочинку.

Перша група планів належить до компетенції організаторів дитячого оздоровлення та відпочинку – засновників та керівництва – і може мати плани:

- розвитку та вдосконалення матеріально-технічної бази; забезпечення всім необхідним для ефективної роботи та організації процесу відпочинку та оздоровлення;
- роботи з працівниками всіх категорій (педагогічного, медичного, технічного, кухонного персоналу), в тому числі з формування позитивного психологічного та емоційного клімату в колективі;
- вдосконалення та розширення роботи з надання послуг, забезпечення безпеки життєдіяльності, формування документальної бази;
- менеджмент-план.

Друга група планів стосується організації процесу оздоровлення та відпочинку і має:

- календарні плани роботи закладу на кожен зміну;
- плани-сітки справ загонів;
- плани роботи спеціалістів: методиста, психолога, лікаря, культурного організатора, інструктора з фізичної культури і спорту, керівників гуртків тощо.

Календарні плани складаються на одну зміну з урахуванням завдань, зазначених у перспективному плані роботи закладу та пропозицій загонів. Вони обговорюються і затверджуються педагогічною радою. В календарних планах чітко визначається порядок, тема, форма роботи, відповідальні. У додатках до плану подається розклад занять гуртків, секцій, клубів за інтересами, роботи спеціалістів, оздоровчих та загартовуючих процедур, екскурсій, походів, періодичність проведення дискотек, перегляду відео тощо.

На основі цього плану складається план-сітка роботи закладу та окремих загонів, які вивішуються у видному місці для загального ознайомлення. Календарні плани закладу та загонів можуть коригуватись, тому широко використовується щоденне планування роботи на день, де вносяться відповідні корективи та узгоджуються плани і розклад роботи всіх ланок.

При плануванні роботи треба враховувати такі фактори: короткочасність функціонування; відносна автономність існування; колективний характер діяльності; ритм життя; принципи добровільної участі в різних справах, виборі занять.

Планування має сприяти оптимізації процесу оздоровлення та відпочинку дітей, тому його слід розглядати не з точки зору насиченості заходами, а з точки зору ефективності, мобільності й керованості.

Успішність реалізації планів роботи залежить від: особливостей контингенту учасників літніх змін (віку, статі, соціального статусу дітей, їх психологічних характеристик, розумових здібностей та пізнавальної діяльності, практичної активності, рівня морального розвитку); особливостей колективу дітей, складу конкретних загонів, груп за інтересами; наявності чи відсутності органів дитячого самоврядування, інших форм суспільної активності вихованців; зацікавленості дітей; особливостей, пов'язаних із рівнем професійної компетентності педагогів, які працюють з дітьми (їх досвід, рівень кваліфікації, стиль взаємодії з дітьми тощо); специфіки системи діяльності закладу, пріоритетних напрямків роботи, ідей, що лежать в

основі програм (варіативність програм колективної творчої діяльності, багаторівневий та різноспрямований характер тимчасових об'єднань, можливість зміни видів діяльності тощо).

Написанню плану повинен передувати ресурсний аналіз. Слід враховувати всі чинники, що впливають на функціонування закладу:

- наявність концепції, програм, проектів діяльності;
- особливості й можливості матеріально-технічної бази;
- наявність різноманітних майданчиків, приміщень, споруд;
- наявність ігрового, спортивного, туристичного обладнання;
- наявність методичної та художньої літератури, аудіо-, відеофонду;
- наявність реквізиту та костюмів;
- можливість запросити до співпраці спеціалістів та рівень їх кваліфікації.

Корекцію планів слід робити після ознайомлення з контингентом дітей, які будуть втілювати його у життя.

Таким чином, діяльність дитячих закладів оздоровлення і відпочинку є феноменальною соціально-педагогічною системою, в якій процес соціалізації індивіда здійснюється в умовах мобільності, сприятливого простору для ініціативи, вияву власних здібностей та інтересів, пошуку нових технологій роботи, цікавих і корисних сучасним дітям.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити мету, завдання, принципи, зміст та форми діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.
2. Охарактеризувати основний зміст та напрямки діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.
3. Розкрити основні засади оздоровчо-виховного процесу, етапи його реалізації в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку.
4. Встановити взаємозв'язок між змістом оздоровчо-виховного процесу, умовами його здійснення та організацією.

Література

1. Антонов В. И. Педагогические условия деятельности детских оздоровительно-образовательных лагерей в современных условиях: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Е., 1997.
2. *Організація відпочинку та оздоровлення дітей: концепції, технології, досвід* / О. В. Биковська, В. М. Горбинко, Ж. В. Петрочко та ін. – К.: ДІПСМ, 2004.

3. *Законодательные, нормативные, инструктивные материалы по вопросам организации отдыха и оздоровления детей подростков* / Под ред. Т. Н. Гулечко и др. – Д., 2002.
4. *Биковська О. В.* Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні: Монографія. – К.: ІВЦ АЛКОН, 2006.

§ 4. Організація соціально-виховної роботи в дитячих оздоровчих закладах

Оскільки особистість розвивається і змінюється разом із розвитком і зміною соціально-економічних умов України, то сьогодні цей педагогічний процес потребує певної перебудови. Особливе місце у соціально-виховній структурі відводиться позашкільним інститутам, об'єднанням і колективам. Створення будь-якого дитячого об'єднання або тимчасового колективу супроводжується активізацією процесу формування як загальнолюдських так особистісних якостей, взаємостунків його учасників. Але водночас формуються певні правила і норми.

Різноманітність діяльності в дитячих оздоровчих закладах спонукає до розвитку інтересів щодо розв'язання певних проблем. І, якщо кожне об'єднання за зміну, яка має 16-18 днів, організує одну-дві справи, то загалом у таборі не буде жодного дня без цікавих справ, що замінює кількомісячний обсяг справ у школі.

У педагогічній практиці, зазвичай, наявний достатній багаж цілей та ідей, зразків форм роботи, варіантів способу життя. Щоб реалізувати поставлені завдання в діяльності дитячих оздоровчих закладів, доцільним буде використати педагогічні технології, впровадження яких дозволило б мати у кожному таборі певне уявлення як організувати і управляти процесом становлення особистості в мікрогрупах, об'єднаннях тощо.

Ми маємо охопити низку важливих факторів, без яких неможливо організувати цілеспрямований педагогічний процес. Зокрема, включено орієнтацію на особистісні структури, можливі типи управління, багатство організованих форм, ставлення до суб'єкта, варіативність дів та їх домінантів, категорію вихованців і навіть можливість мобілізації традиційних систем виховання.

Основними умовами, які сприятимуть соціальному становленню підлітків у тимчасових творчих мікрогрупах є:

- функціонування творчих мікрогруп як соціального середовища;
- наявність позитивного ставлення до пропонуваного /чи обраних/ форм роботи і видів діяльності, співробітництва;

- наявність технологій виховної роботи з підлітками.

Усе це дозволяє водночас простежити за взаємодією основних компонентів, в яких відображається суть педагогічної діяльності, спрямованої на особистість підлітка і вирішення водночас основної ідеї – створення умов для його розвитку, становлення. *Такими компонентами* можуть бути: орієнтація на особистісні структури виховання, характер змісту діяльності, тип управління виховною діяльністю, організаційні форми, категорія вихованців, напрямки модернізації традиційної системи виховання.

Врахування індивідуальних особливостей у педагогічній діяльності в загоні не є продовженням індивідуального і диференційованого підходів до особистості в об'єднаннях за інтересами чи навпаки. В результаті «узагальненого» перевантаження підлітків «заорганізованими» заходами обмежується можливість об'єднань за інтересами щодо організації більш індивідуальної роботи з орієнтацією на «категорію» вихованців, рідко реалізуються ідеї «модернізації традиційної системи виховання», які є важливими компонентами моделі взаємодії педагогічних технологій. Іноді не враховуються особливості індивідуальної роботи з підлітками і особливості домінуючих методів виховання, що порушує певну цілісність впливу комплексних технологій на зміст і характер становлення соціальної особистості.

У подібних умовах здійснювати цілеспрямовано соціальне виховання надзвичайно важко: немає системи роботи, яка б спиралася на систему технологій по формуванню соціально значущої особистості, орієнтації на її інтереси, здібності, не завжди педагоги дотримуються наступності. Загальний соціальний розвиток підлітка здійснюється не за рахунок системи інноваційних технологій, а за рахунок працездатності, «фантазії», педагогів та «підпорядкованості» волі і бажань вихованців. При цьому всі підлітки мають обмежені можливості якісно оволодівати всіма видами діяльності, їх змістом, що призводить до обмеженого розвитку окремих сторін особистості. Отже, завдання соціального розвитку особистості ввійшло у конфлікт із завданням виховання. В перспективі функціонування загонів, таборів, які не передбачають єдиної системи /чи кількох систем/ роботи щодо індивідуалізації виховного процесу, не зможе забезпечувати формування цілісної особистості на рівні соціальної індивідуальності.

Проте життєдіяльність підлітка у мікрогрупі, загоні, таборі швидко наповнюється новим змістом, педагоги активно вводять

систему педагогічних технологій, створюють умови для творчої діяльності школярів і вони вступають у нову фазу діяльності: *здатність активно включатися у різні види діяльності, визначаючи перспективу, і проектувати результати.*

Варто сказати, що на перших порах, домінують міжособистісні стосунки на рівні вирішення офіційних завдань, а не на офіційному рівні такі стосунки проявляються, переважно, у творчій діяльності у мікрогрупах.

Через 5-6 днів перед кожним підлітком ставляться нові завдання: включення у більш широкий спектр вимог, інтересів, ускладнюється зміст діяльності. Це спонукає підлітка не лише підтримати, зберегти свій образ, імідж, але й проявляти себе у взаємодії чи дії стосовно інших людей, справ тощо.

У тимчасовому об'єднанні кожен підліток має змогу ніби ізолюватись. Цьому є різні причини: незнайоме оточення, внутрішня установка на ізолюваність, «я не такий, як вони», нагромадження вражень та ін. Потребується зміна звичайного режиму і стилю життя. В такій ситуації підліток виробляє нове бачення себе самого і усвідомлює різницю між індивідуальними і груповими нормами. Це дозволяє підліткові вийти за межі власного «Я».

Таким чином, створено установку на саморозвиток, самоствердження, що передбачає, по-перше, усвідомлення підлітком власних здібностей і їх спрямованості, по-друге, усвідомлення власної програми дій, по-третє, бажання, прагнення вступати у взаємодію з оточенням, конкретним середовищем. Це дозволяє підліткові свідомо удосконалювати себе, розвивати в собі особистісно значущі і соціально цінні якості, змінювати і поглиблювати свої соціальні ролі. Такого результату можна було досягти лише тоді, коли у структурі діяльності певних об'єднань реалізовувалось програмне і змістове забезпечення.

Програми різних типів об'єднань, звичайно, відрізняються одна від одної уточненням цілей і виховних завдань; трансформацією ціннісних орієнтацій підлітків; формуванням нових позицій особистості в умовах того чи іншого об'єднання, а також перерозподілом виховних функцій між педагогом і вихованцем. При цьому вся діяльність підлітків має особистісно-соціальний характер: що я роблю для себе, що я зроблю для ближнього оточення, для інших людей тощо.

За таких умов досить активно розвиваються підлітки, які свідомо обрали виховну структуру, той чи інший вид діяльності. Вони по суті

реалізують свої установки і цілі та власний соціальний досвід. Друга група підлітків, з невизначеними інтересами, більш адекватно усвідомлює свої особистісні резерви і соціальну роль, розширює межі власних інтересів, посилює процес самовизначення. Третя група підлітків задоволена реалізацією себе на репродуктивному рівні, набуваючи при цьому певного інтересу до конкретно-практичної діяльності.

Кожна з цих груп по-своєму ставиться до термінів функціонування тимчасового об'єднання. Для одних він надзвичайно короткий, для других – він безмежно довготривалий, а треті взагалі до цього індіферентні.

Виявлення шляхів педагогічного впливу на особистість підлітка в умовах тимчасового мікроколективу є одним із важливих компонентів у структурі соціального виховання дітей. Ефективність цих шляхів виховання визначається завершеністю формування чи активністю прояву соціально значущих якостей особистості. Зміна умов чи шляхів педагогічного впливу на підлітка призводить до зміни суті його життєдіяльності в новому середовищі. При цьому сама особистість максимально активно проявляє себе, пізнає і розвиває. Сам вихованець значною мірою визначає свій розвиток як особистості.

При виборі шляхів педагогічного впливу на підлітка можна виходити з провідних умов становлення і розвитку особистості та напрямків реалізації себе підлітками у тимчасових об'єднаннях. Це дозволяє виокремити чотири основних шляхи, які виявилися найбільш дієвими в фактичній діяльності:

- 1 – організація в тимчасовому мікросоціумі всіх основних сфер життєдіяльності підлітків;
- 2 – застосування різноманітних за складністю і характером форм роботи;
- 3 – широке входження особистості в різноманітні ситуації;
- 4 – корекція емоційного стану особистості.

Звичайно, названі шляхи не є вичерпними, і можуть бути й інші варіанти, проте ці шляхи досить ефективно впливають на розвиток особистості підлітка.

Певна практика і спостереження дозволили виявити великі можливості для саморозвитку і становлення підлітків таких форм роботи, які потребують введення *різних видів діяльності*:

- ігри (розігрування сцен, інсценівок, костюмованих балів тощо), предметно-практична діяльність (виготовлення самими учасниками костюмів, масок, оформлення місця подій);

- інтелектуальні змагання, вікторини;
- спортивно-туристична діяльність, змагання «силовиків», легкоатлетів, стрільців та ін.

Проте, поряд із великими комплексними справами, які потребують чималої підготовки та певної підготовленості до них старших підлітків, доцільно використовувати і так звані *малі форми*: конкурси, творчі змагання, захист фантастичного проекту, засідання клубу, вечір-розмова «Відкриття душі», концерт-блискавка „Поговоримо за чашкою чаю”, виставка, літературне змагання та ін. Такі форми роботи часто проводяться на початку зміни чи з метою „душевного” відпочинку дітей. Практика засвідчує, що використання малих форм за досить короткий термін перебування дитини у новому мікросередовищі дозволяє зробити її життя, та й життя однолітків, досить насиченим і багатограним. Відомо, що для підлітка вільний час, виражений у формі бездіяльності, є найбільш небезпечним фактором.

Звідси можна говорити, чим коротший термін перебування підлітка у конкретному мікросоціумі, тим насиченіша має бути його життєдіяльність. Але суть не в тому, що малі форми не потребують довготривалої підготовки і масового введення дітей у ці форми. Суть у тому, що саме малі форми дають змогу частіше урізноманітнювати види діяльності підлітків, в яких суб'єкти виховання можуть не лише задовольнити власні потреби та інтереси, а й проявити різні власні можливості, здібності, знання, вміння, чи навіть вперше випробувати себе в новій сфері діяльності. На нашу думку, саме малі форми дозволяють кожній особистості відкинути «минулу», в умовах школи, пасивність і включитися в активну діяльність, зробивши спробу проявити себе в новому мікросоціумі, в новому статусі, в новій ролі. Вони є достатньо мобільними, щоб створювати педагогічні умови для саморозвитку, становлення особистості підлітка. Крім того, практика показала, що частина підлітків є активно діючими індивідуумами у будь-якій формі роботи, але є й такі, які охоче беруть участь у великих і складних справах, де вони відчувають себе достатньо комфортно. Так, наприклад, у таборі «Сонячний» ми спостерігали за життєдіяльністю 98 підлітків, це три загони, і змогли виявити такий факт: в середньому 20-23 респонденти були найактивнішими помічниками, організаторами, виконавцями, коли готувалися чи проводилися малі форми роботи. На жаль, ці ж підлітки відходили «в тінь» під час організації комплексних справ, психологічно вони

були не готові «виходити» на велику аудиторію і не відчували себе впевнено у новій сфері діяльності. Це, загалом, призводило до того, що всі підлітки самоізолювалися як індивіди із соціального мікросередовища. І хоча ця самоізоляція є тимчасовою, вона заподіє шкоду, оскільки перебування підлітка в тому чи іншому об'єднанні є також досить нетривалим.

Окрім того, помітно зростають можливості обрання підлітками видів діяльності з подальшою орієнтацією на їх розвиток в результаті індивідуальної роботи, спрямованої на їх самопізнання і саморозвиток.

На сьогодні ще досить активно живе думка, що школяр не може жити поза колективом і колектив розглядається і як об'єкт, і як суб'єкт цілісного процесу. Зокрема, свого часу С. Т. Шацький наголошував на тому, що саме в колективі школярі пізнають себе. Оцінюють інших, реалізують свої здібності, реалізують свої запити та інтереси. А. С. Макаренко підкреслював, що колектив не пригнічує індивідуальність, а, навпаки, саме в колективі дитина може проявити себе всебічно і водночас збагачувати своє «Я» [14].

Проте ми звернули увагу, що при вихованні підлітка в умовах тимчасового об'єднання, колектив не протиставляється індивідуальності, а виступає фактором її розвитку [12], хоча раніше, досить часто, саме в колективі втрачалась індивідуальність. Скажімо, в колективі визначалися види діяльності, обов'язкові для всіх. І при обговоренні практичних справ увага, насамперед, зверталась на їх престижність, вплив на авторитет загону. І при цьому активісти-підлітки, особливо дівчата, апелювали до всіх щодо необхідності проявляти активність, ініціативність, наполегливість, винахідливість, справедливість тощо.

Вводячи підлітків у різноманітні форми роботи, різні за складністю і напрямками, ми дійшли висновку, що ефективність цього шляху значно зростає, якщо при цьому враховуються такі вимоги:

- виховна ефективність форм роботи зростає, якщо вони мають соціально-корисне завдання;
- у всі форми організації життєдіяльності має бути закладена мета ліквідації суперечності між індивідуальними і колективними потребами та інтересами;
- форми організації життєдіяльності підлітків мають будуватися з урахуванням цього строкатого і суперечливого віку.

Важливим шляхом впливу на становлення особистості підлітка в тимчасовому об'єднанні, на думку В. П. Іжицького, Б. С. Кобзаря, А. С. Макаренка, є введення їх до так званих „ситуативних колективів». Їх свого часу А. С. Макаренко називав «зведеними загонами». Згодом вони зникли, хоча, в принципі, такі «ситуативні загони» ми бачимо часто у школах, коли готуються загальношкільні комплексні справи. Така створена «ситуативна спільнота» інтегрована своєрідним соціальним досвідом, який викликає близьку соціальну установку, емоційний настрій, стимулює творчу діяльність цієї спільноти [9]. Ситуативна спільнота, група, загін, колектив, створюється, зазвичай, в межах великого колективу і має чітко визначену мету діяльності для вирішення конкретних завдань, ситуацій: підготовка сценарію дійства з іншими збірними групами тощо. Таке ситуативне товариство функціонує протягом порівняно короткого часу. Проте саме ця умова стимулює, активізує всіх учасників як представників різних мікрогруп проявити максимум умінь, винахідливості, оптимізму, працьовитості, зважаючи на те, що їх діяльність швидко завершиться. При цьому не можна не зазначити: чим вищий рівень розвитку і діяльність мікрогрупи, тим ефективніша діяльність ситуативної групи. В такому випадку ситуативна група виступає своєрідним індикатором соціального рівня розвитку особистості підлітка в тому чи іншому мікрооб'єднанні. Створюючи такі ситуативні групи, ми водночас розширюємо межі діяльності особистості, а отже, і шляхи та фактори, які впливають на активізацію особистості підлітка, оскільки розширюється кількість його функціональних ролей і кожного разу вони можуть виконуватися в нових умовах. Це все разом допомагає підліткові набувати соціального досвіду, оптимізувати його власний саморозвиток. Реалізуючи себе в ситуативній групі як в середовищі, підлітки досить часто починають активніше включатися і проявлятися в життєдіяльності колективу-загону, хоча при цьому реалізують свої потреби, домагання.

Практичний досвід, спостереження і аналіз результатів опитування підлітків у тимчасових об'єднаннях показують ефективність періодичного введення підлітків до активних груп. Об'єднання буде зростати, якщо вихователем будуть створюватись такі умови:

- діяльність, на основі якої створена ситуативна група, повинна бути наповнена пізнавальними, емоційними і вольовими компонентами;
- діяльність ситуативної групи повинна мати творчий характер;
- ситуативні групи повинні мати різноманітний характер;

- перед ситуативним колективом необхідно ставити конкретні цілі, які кожен підліток виконує посилено.

Більшість підлітків виявляє бажання діяти в об'єднаннях за інтересами і отримує психологічне задоволення від цього.

Ще одним важливим шляхом, який сприяє становленню особистості в тимчасовому об'єднанні за інтересами, може бути, створення і **корекція емоційного стану підлітків**. Цей шлях, як стверджує ряд дослідників, оптимізує самореалізацію вихованців. Дослідження і наші спостереження дозволили виявити, що при прояві пригніченого настрою різко знижується результативність діяльності особистості, знижується інтерес до різних аспектів життєдіяльності. Такий стан підлітка, зважаючи на його нестійкість у характері, може призвести до емоційних зривів. Саме у такому стані підлітки, зазвичай, змальовують відведені для контролю за настроєм сторінки то червоними, то темними фарбами. Цей образний кольоровий показник свідчить про тривожний стан вихованців і змушує педагогів активніше коригувати цей стан.

Зважаючи на те, що у тимчасовому об'єднанні період життєдіяльності максимально звужений, порівнянно з школою, то, звичайно, важко прогнозувати емоційний стан підлітків. Адже часто настрої можуть залежати від стану здоров'я, погоди, взаємин з іншими однолітками, від настрою оточення, від атмосфери в колективі тощо.

Аналізуючи та здійснюючи цільове спостереження за підлітками, педагог визначає їх настрої. І, якщо з'являється потреба, коригує настрої, емоційний стан на особистісному рівні. В таких ситуаціях педагогам пропонувалося користуватися різноманітними прийомами:

- введення підлітка до нового мікросередовища, в нову сферу самореалізації, саморозвитку;
- створення ситуації, в якій особистість може здобувати позитивний результат;
- створення ситуації, в якій особистість запрограмовано не одержує позитивного результату, що змушує її активізувати свої здібності, уміння, працьовитість тощо;
- звільнення підлітка від загальних справ, дозволяючи йому зайнятися справою, цікавою лише йому особисто;
- постановка особистості в позицію і організатора, і виконавця у мікроколективі.

Низку прийомів можна продовжити, враховуючи: індивідуальні особливості особистості підлітка, причини, які постали, той чи інший емоційний стан, настрої.

Загалом особистість найповніше проявляє себе, впевненіше почуває, результативніше діє, якщо вона переживає сильні емоційні позитивні переживання, настрої у неї дещо піднесені.

Скажімо, у мікрогрупі чи в усьому таборі гра «Інтелектуальний аукціон» можлива за умови активного прояву знань, кмітливості, винахідливості, що допустиме при хорошому, світлому, піднесеному настрої. В ситуації цієї гри, кожен із її учасників ніби піднімається на найвищу сходинку прояву своїх знань і умінь. А це сходження може відбуватися лише за умови позитивної емоційної мотивації дії як самого учасника, так і мікросередовища: тільки ти це можеш, тільки нам це під силу.

Або проведення гуморини «Вікна нашого зростання», яка дозволяє представити в сатиричному, гумористичному матеріалі, в картинках, цифрах і графіках життєдіяльність мікроколективу. Цілком зрозуміло, що сама назва гуморини спонукає підлітків до пошуків розумних і дотепних форм показу «власного зростання»: інтелектуального, фізичного, духовного, працьовитого чи ледачого, уважного чи байдужого до оточення тощо.

Аналіз досвіду роботи з підлітками в умовах життєдіяльності тимчасових об'єднань за інтересами засвідчує, що становлення особистості на основі діяльнісного ходу прискорює цей процес і забезпечує гармонізацію дії застосованих умов і шляхів, які сприятимуть цьому становленню.

Конкретне педагогічне керівництво становленням особистості підлітка забезпечується різноманітними методами і прийомами. Зокрема метод щодо саморозвитку можна назвати способом реалізації спільних зусиль педагога і підлітка при втіленні цілей і змісту виховної діяльності в мікроколективі. Конкретно тут спрацьовують методи оцінки і самооцінки емоційного стану.

Так, скажімо, самооцінка власного «Я» виражалася через створення «соціального автопортрета» за такими параметрами:

1. Сенс життя... (повне розуміння).
2. Моє розуміння:
  - миролюбності;
  - гуманності;
  - демократизму.
3. Мої громадські позиції.
4. Сприйнятливність нового.
5. Відповідальність за себе, за інших.

6. Творчі здібності (де і як вони проявляються у мене).

Аналіз «створених» соціальних портретів, до речі, досить розширених самими респондентами, дозволив виявити, що більшість із них, переважно, оцінює свої соціальні якості дещо завищено, наповнюючи при цьому їх гіперболізованим змістом. Тобто спостерігається явно завищена самооцінка, притаманна дітям цього віку. Жоден з опитаних не помітив у собі відсутності тих або інших соціальних якостей. Ці результати стали основою для подальшої мотивації оцінки вчинків, поведінки підлітків (в основі було положення: а ось ти писав про себе). Цей прийом спрацював десь у 80-85% випадків у складних ситуаціях, що дозволяло виявити повне розуміння соціального портрета, було проявом соціалізації особистості.

Традиційні методи самоствердження, саморозвитку і становлення реалізуються за допомогою ряду прийомів:

- виведення підлітка на рівень «лідера»;
- стимулювання і позитивна оцінка певної поведінки, вчинку;
- загострення позитивної чи негативної самооцінки тощо.

Усе це дозволяє підліткови ніби побачити себе в різних іпоста-сях: соціальною особистістю, вихованцем, людиною.

Таким чином, вирішення педагогічних завдань в дитячих оздо-ровчих закладах можливе за умови широкого застосування мето-дики корекції розвитку і соціального становлення підлітка: введен-ня підлітка до ситуативних груп, зміна функціонально-рольових обов'язків, зміна справ і видів діяльності.

В основі діяльності підлітків перебування в тимчасовому ко-лективі є усвідомлене цілепокладання на саморозвиток, самореалі-зацію. Зміна спрямованості цілей, втілення взаємодії педагогічних технологій підтверджують важливість цього феномена у загальному процесі формування особистості в дитячому колективі.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити шляхи педагогічного впливу в умовах тимчасового дитячого колективу.
2. Визначити організаційні вимоги щодо введення дітей до різних форм роботи.
3. Розкрити шляхи створення і корекції емоційного стану дітей в оздоровчих закладах.

Література

1. *Азарова Т. В., Абрамов Л. К.* Соціальні технології: Посібник. – К.: ІСКМ, 2005. – 104 с. – Бібліогр.: С. 94.
2. *Бех І. Д.* Виховання особистості: У 2 кн.. – К.: Либідь, 2003. – Бібліогр.: С. 273–276.
3. *Гавлітіна Т. М.* Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: Навч.-метод. посіб. – Р.: Волинські береги, 2007. – 220 с. – Бібліогр.: С. 205–219.
4. *Дем'янюк Т. Д., Первушевська І. О.* Нові технології позашкільної освіти і виховання. – Р.: Волинські береги, 2000.
5. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. *Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. та ін.* – К.: ДЦССМ, 2004. – 362 с.; табл. – Бібліогр.: в кінці розд.
6. *Лукашевич М. П.* Соціалізація: Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. – К., 1998.
7. *Макаренко А. С.* Методика організації виховного процесу // Вибрані педагогічні твори: в 7-ми т. – К.: Рад. Школа, 1954. – Т. 5.
8. *Матюша І. К.* Особистість і колектив як цілісна гармонійна система (психологічний аспект). – К.: ІЗМН, 1997.
9. *Мищенко О. В., Кулик Н. А., Криводуд Т. Є.* Організація та проведення оздоровчих заходів у літніх таборах відпочинку: Навч.-метод. посіб.: Для студ. пед. закл. освіти. – С.: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – 59 с.; іл. – Бібліогр.: С. 57.
10. *Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.02.2008 р. № 101 «Про організацію літнього оздоровлення та відпочинку дітей у 2008 році».* – Режим доступу: <http://www.guon.kiev.ua/?q=node/544>. – Заголовок з екрану.
11. *Організація відпочинку та оздоровлення дітей: концепції, технології, досвід / О. В. Биховська, В. Н. Горбинко, Ж. В. Петрович.* – К.: ДПССМ, 2004.
12. *Пустовіт Г. П.* Екологічне виховання учнів 5–9 класів у позашкільних навчальних закладах: Навч.-метод. посіб. – К.: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс ЛТД», 2003. – 145 с. – Бібліогр.: С. 133–136.
13. *Семенов О. С.* Особистісне самовизначення школяра в діяльності комплексного позашкільного навчально-виховного закладу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Національний педагогічний

ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 219 с. – Бібліогр.: С. 175–190.

14. *Указ Президента України «Про організацію літнього оздоровлення та відпочинку дітей у 2007 році» від 04.05.2007 р. № 377/2007.* – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?> – Заголовок з екрану.

§ 5. Волонтерство як чинник соціально-педагогічного впливу на становлення особистості

Початок розгалуження мережі центрів соціальних служб для молоді в Україні припадає, переважно, на 1992–1993 рр. Інтенсивний розвиток та специфіка роботи цих служб зумовлені вимогами часу, що, водночас, викликало потребу у створенні багатопрофільної інфраструктури, складовою частиною якої, поряд з професійними соціальними працівниками, змогли б стати добровільні помічники – волонтери [7]. Волонтерські служби при центрах соціальних служб для молоді поступово стали одним із об'єктів уваги державної молодіжної політики.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів України можна поділити на дві умовні групи:

- I – волонтери, які працюють при соціальних службах для молоді;
- II – волонтери, які є членами різних громадських організацій.

Слід зауважити, якщо представники першої групи, переважно, само ідентифікують себе з поняттям “волонтери”, то представники другої групи, зазвичай, не називають себе “волонтерами”, вони провадять соціальну роботу згідно з обов'язками членів громадських організацій.

У змісті діяльності обох груп волонтерів є чимало спільного, але організаційні принципи значно різняться, тому розглядати їх окремо доцільно.

На початку розвитку ССМ членами волонтерських груп переважно були неповнолітні і молодь (старшокласники, студенти), тобто особи, у яких не було відповідного досвіду у цій роботі чи кваліфікації. Проте останнім часом все частіше до волонтерських лав вступають і добровольці – досвідчені фахівці (юристи, лікарі, психологи, педагоги та ін.).

Вивчення складу волонтерських груп при центрах соціальних служб для молоді науковцями Українського інституту соціальних досліджень (1998 р.) дозволило розподілити волонтерів на чотири

групи за: віковою категорією, основним місцем навчання, роботи, рівнем освіти [38].

Перша група – підлітки та юнаки, учні старших класів шкіл та середніх спеціальних закладів, які складають актив різних груп при ССМ (в клубах молодих інвалідів, творчих об'єднаннях, школах лідерів, групах самодопомоги, молодіжних та дитячих об'єднаннях тощо).

Друга група – студенти вищих навчальних закладів (переважно, з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи/соціальної педагогіки), які звертаються до центрів ССМ з приводу практичної допомоги у навчанні за профілем діяльності центрів або проходять в центрах навчальну практику.

Третя група – батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, неповнолітніх груп ризику: девіантної, адиктивної поведінки та інші), які об'єднуються в групи самодопомоги.

Четверта група – волонтери-фахівці (психологи, педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі), які надають консультативну допомогу соціальним працівникам, іншим волонтерам або практично допомагають клієнтам соціальних служб.

Волонтери, які входять до зазначених вище груп, значно відрізняються за мотивами своєї участі у добродійній діяльності, за професійними можливостями, інтенсивністю залучення до волонтерської роботи. Тому доцільно розглянути особливості їхньої діяльності більш детально.

Для підлітків головною причиною участі у волонтерській діяльності є можливість самоутвердитися в очах однолітків, батьків, вчителів, бажання знайти нових друзів, можливість спілкування з однолітками, можливість набути нових навичок і знань та проведення власного дозвілля. Питання надання конкретної соціальної допомоги, зазвичай, для них не є визначальним.

Професійна кваліфікація волонтерів-підлітків, звичайно досить низька, проте вони володіють іншими якостями та здібностями, тому ця категорія волонтерів є незамінною у практичній діяльності.

По-перше, підлітки абсолютно мобільні, тому роботу, пов'язану з поїздками, виходами на вулиці, провідуваннями, скажімо, дітей-інвалідів вдома, проведенням ігортек на вулицях, виконують дуже добре.

По-друге, у підлітків немає комунікаційних проблем з дітьми і підлітками – об'єктами соціальної роботи, на яких спрямована значна частина програм, що реалізуються ССМ, з дітьми вулиці, підліт-

ками з групи ризику та ін. Це дозволяє через волонтерів мати будь-яку інформацію для широкого кола дітей та молоді, а також для груп ризику. Саме на основі цих особливостей підлітків діє програма “Молодіжний барометр”, що реалізується Соціальною службою для молоді м. Києва разом з Українським інститутом соціальних досліджень за фінансової підтримки ЮНІСЕФ. Суть проекту полягає в тому, що соціологічні опитування молоді та підлітків проводяться не силами дорослих інтерв'юерів, а однолітками респондентів. Матеріали досліджень аналізуються також самими підлітками з позицій їх розуміння ситуації в молодіжному середовищі.

Третя унікальна риса волонтерів-підлітків: вони із задоволенням включаються в організацію та проведення дозвілєвих форм роботи, що дуже актуально для ЦССМ: оскільки однією із причин вступу у волонтери є бажання організувати власне дозвілля.

По-четверте, бажання підлітків оволодіти новими знаннями та навичками дозволяє залучати їх до нових, ще не розроблених програм, коли паралельно з роботою йде активне навчання, пошук нових форм і методів.

Волонтери-підлітки із задоволенням працюють як у великих, так і у малих групах. При цьому за якісної організації волонтерської роботи підлітки можуть працювати до 5 днів на тиждень по 2-3 години. Досвід показує, що чим цікавіша підліткам робота, яку вони виконують, тим частіше вони готові залучитися до неї. Справа ще і в тому, що для підлітків кілька годин вільного часу на день є нормою, і якщо цей час витрачається на соціально значущу працю – це вирішення проблем для самого підлітка, його сім'ї та організаторів волонтерського руху.

Водночас, деякі підлітки приходять у волонтерство з метою розвитку своїх комунікативних здібностей, знаючи заздалегідь, що для них це поки що є проблемою. Тому бажання волонтерів-підлітків співпрацювати треба не лише використовувати, але й розвивати. Для підлітків, які не можуть працювати у великих і малих групах, можлива індивідуальна робота, пов'язана з особливими навичками і нахилами: малювання, літературні здібності, вміння працювати на комп'ютері, знання іноземних мов тощо.

При організації роботи підлітків-волонтерів слід мати на увазі, що значна їх частина не затримується у волонтерському загоні: підлітки перебувають у пошуку, пробують себе в різних ролях. Волонтерство, зазвичай, є одним із можливих варіантів соціального самоствержен-

ня, але не єдиним. Тому хтось із підлітків залишиться надовго, а для когось це буде одним із відкинутих варіантів. Проте частка тих, хто “затримається”, залежить від того, наскільки серйозно дорослі підходять до використання діяльності волонтерів-підлітків.

В одній із фокус-груп підлітки розповіли, що називають себе “воліками”. Ця, на перший погляд, зменшена форма слова “волонтер” насправді містить глибоке значення.

Для волонтерів-підлітків дуже важливими є увага до роботи, яку вони виконують, рівні права у стосунках із старшими, оцінка не лише з боку дорослих (соціальних працівників, батьків тих дітей, з якими вони працюють, вчителів), але й однолітків. Саме визнання їхньої роботи в очах однолітків стає визначним у вирішенні питання продовжувати волонтерську роботу чи ні.

У зв'язку з цим дуже складною є проблема, в яких саме видах соціальної роботи доцільно використовувати волонтерів-підлітків. Досить часто це технічна робота – розклеювання афіш, доставка друкованої продукції, заповнення анкет. Це допустимий варіант, але варто відстежити мотивацію, важливість роботи, яку вони виконують. Волонтери-підлітки надзвичайно корисні у проведенні ігрових форм соціальної роботи, роботи з інвалідами, в прес-центрах тощо.

Що дуже важливо в роботі з волонтерами-підлітками, так це створення умов для становлення особистості підлітка, його соціалізації.

Із метою виявлення поглядів волонтерів на те, наскільки впливає участь молодих людей у волонтерській діяльності на розвиток їхніх людських якостей та здібностей інститут соціальних досліджень і Міністерство у справах сім'ї та молоді у серпні – вересні 1999 року провели опитування 115 експертів п'яти областей України, котрі займаються організацією волонтерської роботи серед підлітків. Організатори волонтерської роботи відзначають значні зміни у структурі особистості волонтера-підлітка у процесі його добровільного залучення до соціальної роботи.

Найбільші помітні зміни проявляються у процесі самореалізації молодих людей: підвищення рівня самостійності у підлітків, які займаються волонтерською роботою: 61 % експертів “часто спостерігають”, а 25 % – “іноді спостерігають”; підвищення впевненості в собі: 53 % – “часто спостерігають”, 38 % – “іноді спостерігають”; збільшення потреби у самореалізації: 85 % (52 % – “часто спостерігають”, 33 % – “іноді спостерігають”) – 91 % (відповідно 49 % і 42 %) – назвали зміни в усвідомленні власної індивідуальності.

Помітні зміни спостерігаються стосовно бажання самоорганізації молодих волонтерів, зокрема, 79 % респондентів зазначають посилення самостійності дій (56 % – “часто спостерігають”, 23 % – “іноді спостерігають” ці зміни), 76 % респондентів (відповідно 54 % і 22 %) – констатують підвищення рівня самоконтролю волонтерів; 83 % респондентів (відповідно 45 % і 38 %) вважають, що участь у волонтерській роботі сприяє розвитку працелюбності у волонтерів.

Залучення до волонтерства активізує молодих людей щодо самовизначення. Так, 92 % (відповідно 53 % і 39 %) експертів вважають, що у молодих волонтерів відбуваються зміни щодо усвідомлення свого місця в сім'ї, колективі, світі тощо; 78 % (32 % і 46 %) – спостерігають зміни самоідентифікації молодих людей стосовно інших; 79 % експертів – помічають здатність до адекватного вирішення своїх завдань у конкретній ситуації.

Аналізуючи емпіричні дані, виявлено, що самопізнання, самоосвіта, самовиховання і саморегуляція змінюються молодих людей, залучених до волонтерства.

Отже, працюючи з волонтерами-підлітками, слід говорити не лише про їх участь у соціальній роботі, але й про вплив волонтерства на формування самої особистості волонтера.

Цей аспект волонтерства поки що мало вивчений, і що характерно – йому не приділяється належної уваги. Хоча, насправді, важко сказати, що тут головне – допомога іншим чи соціалізація самого себе.

Саме цей аспект волонтерського руху визначає діяльність волонтерів-підлітків як один з головних напрямків роботи по соціалізації молоді. Тому змінюється ставлення до “приходу – виходу” волонтерів-підлітків. Якщо волонтер залишив свою добровільну роботу для того, щоб підготуватися і вступити до вузу, або його призвали в армію чи він одружився, – це нормальний перебіг життя. Якщо підліток перестав займатися волонтерською роботою і проводить час в тому самому дворі, але вже серед “неорганізованої” молоді, треба серйозно замислитися над тим, з яких саме причин це відбулося.

Робота з волонтерами-підлітками – це лакмусовий папір, який виявляє не тільки те, наскільки правильно організовується соціальна робота, але й наскільки відкрито і щиро команда займається соціальною роботою.

У студентів-волонтерів дещо інші мотиви для добровільної соціальної роботи. Насамперед їх цікавлять професійні проблеми. Вони можуть бути як формальними – одержання заліку, проходження практики, так і реальними – набуття фахових знань з майбутньої спеціальності, напрацювання навичок спілкування з клієнтами. Причому, на відміну від підлітків-волонтерів, їх, певною мірою, хвилює проблема міжособистісної комунікації. Для них більш важливим є спілкування з професіоналами з обраної спеціальності, знайомство з новими методиками і технологіями, все, що може їм допомогти у подальшому стати висококваліфікованими фахівцями і працевлаштуватися у нових соціальних умовах.

Студентів-волонтерів цікавлять лише ті види соціальної роботи, які безпосередньо пов'язані з майбутньою професією. Вони надають перевагу індивідуальній роботі або роботі в невеликих групах. Індивідуальна – коли студенту довіряють консультування, а в невеликих групах – це, зазвичай, проведення дослідження, групове консультування або проведення тренінгових занять тощо.

Щодо оцінки діяльності волонтера-студента, то думка ровесників і батьків відходить на другий план. Для нього важливою є оцінка саме професійних якостей клієнтами, колегами, фахівцями, що сприяє його самоутвердженню не лише як спеціаліста, а й як особистості. *Для студентів-волонтерів важливим є визнання його діяльності колегами, комфортне входження в колектив професіоналів.*

Саме в оцінці професійної компетентності самими студентами і організаторами волонтерського руху закладена одна із причин конфлікту і непорозуміння. Починаючи з четвертого курсу, студенти самоідентифікують себе уже з роллю спеціаліста. Фахівці ЦССМ, зазвичай, не поділяють такої впевненості і часто пропонують їм “некваліфіковані” види роботи. Таке ставлення ображає студентів і часто відштовхує їх від волонтерських справ. Насправді, лише кваліфікований спеціаліст може оцінити, наскільки підготовка студента відповідає реальним завданням, які ставляться у ході реалізації конкретної соціальної програми. Саме фахівець може об'єктивно вказати на недоліки в знаннях, якщо такі є, не викликаючи при цьому образи. Ідеальний варіант, коли волонтери-студенти починають працювати разом із фахівцями, а потім поступово переходять до самостійної роботи. Якщо волонтеру-студенту бракує професіоналізму, необхідно стимулювати його підвищення. Він має усвідомити,

що соціальна система зацікавлена в ньому лише за умови набуття ним професіоналізму.

Практика показує, що волонтери-студенти є реальним кадровим потенціалом у молодій демократичній державі. За обопільною зацікавленістю, щодо налагодження взаємостосунків державних служб СМ студента-волонтера, і суб'єкти, і об'єкти можуть діяти за такою схемою: практикант – волонтер – залучений спеціаліст – співробітник ССМ.

Волонтери-студенти залучаються до роботи в навчальний період в середньому протягом 2-3 години на тиждень (за заздалегідь уточненим графіком).

Батьки – це така група волонтерів, яка має проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, неповнолітніх, що входять до груп ризику: девіантної, адиктивної поведінки та інші). Зазвичай, ця категорія волонтерів об'єднується в групи самопомоги.

Мотивацією до участі волонтерів-батьків у соціальній роботі є бажання навчитись допомагати собі особисто, і, водночас, іншим сім'ям, котрі мають подібні проблеми: сім'ям дітей-інвалідів, неповнолітніх алкоголіків, наркоманів тощо.

Рівень кваліфікації батьків може бути різним, проте всі вони мають великий життєвий досвід проживання у кризовій сім'ї та спілкування з подібними собі, а також деякі знання про можливості виживання в кризовій ситуації (різні для різних категорій сімей), і тому їхня допомога є дуже потрібною для професіоналів.

Вибір напрямку діяльності у соціальній сфері, за яким працюють волонтери-батьки, визначається особистою проблемою, яка турбує волонтера: батьки дітей з ДЦП працюють з сім'ями, де є діти з таким захворюванням, батьки дітей-наркоманів працюють з сім'ями наркоманів, тобто спрямованість роботи волонтерів-батьків, зазвичай, диктується його особистою проблемою.

На жаль, волонтери-батьки рідко приходять до спеціалістів з власними ініціативами. Більшість із них, поринувши у свою проблему, сподіваються на допомогу інших. Вони навіть не уявляють, що самі для себе теж можуть чимало зробити. Тому дуже важливо, щоб хтось із працівників соціальної служби активізував батьків, розкрив перспективи можливої самостійної волонтерської діяльності. Лише усвідомлення можливих змін може стати мотивом активного включення батьків у волонтерську діяльність.

Обсяг часу роботи для таких волонтерів є різним. Інформація, необхідна їм для початку роботи, це, насамперед, – законодавча база в Україні, знання якої дозволяє захистити, відстояти права сімей, що опинилися в кризовій ситуації. Крім того, дуже корисними для волонтерів-батьків є банки даних, зібраних соціальними службами про різні категорії сімей. Щоб розпочати роботу по взаємній підтримці у будь-якій сім'ї, необхідно знати, скільки таких сімей, де вони проживають, яким чином можна вийти на контакт з ними і, нарешті, які проблеми домінують у таких сім'ях.

На відміну від розглянутих вище категорій волонтерів (підлітків, студентів) для переважної більшості волонтерів-батьків не є суттєвим фактом оцінювання їхньої праці, для них є важливим той ефект, якого результату вони досягають стосовно своєї сім'ї чи сімей близьких людей.

Винятком у цій ситуації є волонтери-батьки, які, за підтримки сімей з подібними проблемами, стають їхніми представниками в органах виконавчої влади різного рівня. Робота таких батьків, безперечно, є досить ефективною.

Ще на одному аспекті роботи волонтерів-батьків слід зупинитися. Залучення їх до соціальної роботи дозволяє перейти в роботі з сиротами, інвалідами та іншими групами ризику від форм масових заходів до форм індивідуальної роботи. Саме групи взаємодопомоги, організовані батьками-волонтерами, дозволяють вирішувати повсякденні проблеми, а не лише організовувати одне-два свята на рік. Роль соціального працівника у діяльності груп взаємної допомоги з часом зменшується до рівня вирішення основних організаційних питань.

Залучення волонтерів-батьків до соціальної роботи – процес ланцюговий: через усвідомлення, що самі батьки покажуть, як можна допомогти своїм сім'ям, збільшується коло сімей, які хочуть об'єднатися для взаємної допомоги.

Волонтери-фахівці – це психологи, педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі, котрі надають консультативну допомогу соціальним працівникам та іншим волонтерам або практично допомагають різним клієнтам соціальних служб.

Основним рушійним мотивом участі спеціалістів у волонтерському русі є реалізація особистісних професійних можливостей. Іноді участь має чисто альтруїстичний характер, оскільки спеціа-

ліст намагається розширити коло своїх професійних інтересів, чи намагається досягти професійного чи особистого самоствердження. Тому дуже важливо посилити і закріпити цю мотивацію шляхом публікацій у пресі відгуків та подяк чи інших форм оцінки соціальної значущості їхньої роботи.

Головне завдання фахівців – оптимально організувати їхню діяльність (точний час, аудиторія чи кабінет, клієнтура), стежити, щоб вони вирішували лише суто професійні проблеми.

Завдяки залученню волонтерів-спеціалістів соціальні служби можуть вирішити багато соціальних проблем, посилюють професійну діяльність фахівців.

Форми роботи спеціалістів, зазвичай, індивідуальні. Але вони проводять не лише індивідуальне консультування, а й лекції, тренінги.

Зрозуміло, що будь-які волонтерські групи при державних соціальних службах для молоді діють у межах соціальних програм, які реалізуються конкретною службою і передбачені планом її роботи, завданнями, покладеними на них державою. Тому потрібен механізм, щоб допомогти в оволодінні волонтерами змістом діяльності служби саме в тому напрямку, де вони бажають працювати і допомагати у визначенні власних завдань, їх обсягу, методів та форм роботи. Отже, служби, які залучають до роботи волонтерів, повинні планувати систематичне навчання, наради, інструктаж, дискусії, семінари, “круглі столи”, тренінги, що дозволяє урізноманітнити форми ознайомлення волонтерів зі змістом, напрямками, особливостями, видами соціальної роботи адекватно до їхнього рівня професійної підготовки до такої діяльності.

Істотну роль у посиленні статусу добровольців при центрах соціальних служб для молоді та у формуванні позитивного ставлення громадськості до їхньої діяльності відіграє впровадження системи навчання волонтерів. Виходячи із специфіки діяльності та завдань соціальних служб для молоді, використовуються досить різноманітні форми навчання добровольців. Це, зокрема:

- школа волонтерів (протягом року);
- тематичні волонтерські курси (протягом півроку);
- табір підготовки добровільних помічників (протягом місяця);
- курси підвищення професійної майстерності (протягом десяти днів) тощо.

Характер роботи волонтерів та специфіка їх професії дозволяють виокремити головні напрямки, за якими здійснюється навчання волонтерів:

I. Соціально-реабілітаційна робота, попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі. Головні питання, які необхідно вирішувати волонтерам на практиці, переважно такі:

- робота з молоддю та підлітками, котрі перебувають у кризовому стані чи схильні до суїциду;
- робота з молоддю, схильною до асоціальної поведінки;
- підтримка та розвиток соціально дезадаптованої молоді;
- профілактика вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин;
- профілактика хвороб, що передаються статевим шляхом, та СНІДу;
- педагогічна підтримка підлітків та молоді, які постраждали від морального, фізичного, сексуального насильства чи насильства у сім'ї.

II. Соціальна опіка і соціальний захист осіб (діти-інваліди, сироти, малозабезпечені, безпритульні діти, самотні матері тощо), котрі потребують підтримки. Головні питання, які необхідно вирішувати:

- соціальна допомога молодим сім'ям;
- соціальна допомога самотнім матерям, неповним сім'ям;
- робота з групами ризику;
- підтримка та розвиток творчих здібностей молодих інвалідів;
- волонтерські програми соціальної опіки.

III. Соціальний розвиток молоді та її інтеграція у суспільство. Цей напрямок потребує вирішення таких питань:

- формування у клієнтів інтересів, потреб, цінностей та пріоритетів життя;
- сприяння самовихованню, самовизначенню та самовдосконаленню;
- розвиток та підтримка творчого потенціалу талановитої молоді;
- формування світогляду молодої людини засобами соціальної реклами.

Звичайно, крім позитивних моментів у підготовці волонтерів, є і певні труднощі, особливо, що стосується проблеми розвитку во-

лонтерського руху при державних центрах соціальних службах для молоді.

Причому однією із головних проблем у цьому плані є те, що до сьогодні в Україні не ustalilosя офіційне визначення понять “волонтерська діяльність” і “волонтер”, не визначено на законодавчому рівні і сам статус волонтера. З одного боку, це можна пояснити прогалинами в організаційній роботі супервізорів, з іншого – це свідчить про різну мотивацію розвитку волонтерського руху.

Таку думку підтверджують результати дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень (опитування волонтерів за допомогою “Анкети волонтера”). Метою цього опитування було виявити і проаналізувати стан та проблему використання волонтерів у практичній діяльності соціальних служб для молоді. Опитано 247 волонтерів, які працюють у 7 обласних, 14 міських і 4 районних центрах ССМ. Опитування проводилося методом напівструктурованого інтерв'ю.

Одним із найскладніших пунктів анкети було завдання здійснити самим волонтером творчий аналіз і узагальнити власний досвід роботи. Використаний метод продовження речення:

1. “Волонтер – це людина, яка...”.
2. “Для того, щоб бути волонтером, необхідно мати такі особистісні якості (назвати три основні)...”.
3. “У волонтерській роботі мені більше подобається...”.

У переважній кількості відповідей респондентів простежується спільність розуміння змісту волонтерської роботи: безкорислива допомога людям. Загалом було визначено 8 основних особистісних якостей, притаманних волонтеру.

Аналізуючи відповіді більшості опитаних по третьому блоку, виявлено, що істотними навичками, потрібними у волонтерській роботі, є комунікабельність, ерудиція, любов, доброта тощо. Зауважимо, що третина волонтерів центрів ССМ – це неповнолітні і молодь віком від 12 до 20 років, і вони не завжди спроможні відрізнити навички від суто людських якостей, рис характеру. Простежуються притаманні їм, здебільшого, емоційність та юнацький максималізм. А вибір волонтерської діяльності іноді ще остаточно не виважений, не усвідомлений, а світосприйняття досить емоційне.

Розподіл відповідей на запитання “Волонтер – це людина, яка...”

№ п/п	Риси, притаманні волонтеру	%
	„Волонтер – це людина, яка...”	
1.	Любить допомагати людям безкорисливо	64
2.	Відгукується на чужий біль, чужі проблеми	30
3.	Допомагає людям отримати допомогу	21
4.	Вміє працювати з людьми	16
5.	Любить і поважає людей, яким допомагає	8
6.	Оптиміст	5
7.	Необхідна людина для суспільства на певному етапі розвитку	3
„Щоб бути волонтером, треба мати такі особистісні якості...”		
1.	Любов до людей, доброта, милосердя	65
2.	Комунікабельність (вміння спілкуватися)	29
3.	Розуміння проблем іншої людини	25
4.	Співчуття	18
5.	Терпіння	17
6.	Порядність	17
7.	Уважність	14
8.	Допомога у вирішенні проблеми (бажання вирішувати)	13
9.	Безкорисливість	12
10.	Відвергість	10
11.	Відповідальність	10
12.	Відкритість, привабливість	8

“Які навички (вміння), необхідні волонтеру, Ви маєте?”		
1.	Комунікабельність	71
2.	Грамотність, ерудиція	32
3.	Допомога у вирішенні будь-яких проблем (бажання вирішувати проблеми)	18
4.	Розуміння проблем іншої людини	17
5.	Любов до людей, доброта	15
6.	Вміння вислухати	12
7.	Організаторські здібності	12
8.	Мобільність	8
9.	Наполегливість	7
10.	Бажання надавати допомогу	6

Залучення волонтерів до соціальної роботи залишається одним із головних завдань, що ставиться сьогодні перед соціальними службами. Насамперед, служби таким чином можуть вирішити проблему недоукомплектованості кадрового складу. Але одна справа, коли такі волонтери є фахівцями-професіоналами, і зовсім інша, коли до вирішення проблем залучаються добровольці-аматори, у яких немає спеціальних знань, умінь та навичок для проведення тих чи інших видів соціальної роботи або надто юні за віком і мають досить незначний досвід роботи.

Волонтери залучаються до основних видів соціальної роботи: профілактика, обслуговування, адаптація, патронаж. При цьому волонтер обирає собі завдання за принципом „бажання” чи „готовності” власного уподобання та з урахуванням наявності елементарних навичок, потрібних для виконання тієї чи іншої справи. Робота для волонтера важлива і вагома, незалежно від того, де він працює: у бібліотеці чи з дітьми-інвалідами. При виконанні конкретного завдання вони враховують важливість їх допомоги як для центрів соціальних служб для молоді, так і для їх клієнтів. Слід зазначити, що для ССМ традиційно уже сформоване коло клієнтів, з якими, працюють волонтери.

Більшість волонтерських груп при ССМ формуються стихійно і, зазвичай, беруть участь в одноразових акціях та заходах. Тому, на нашу думку, існує нагальна потреба у розробці системного підходу до залучення волонтерів, організації їх діяльності та активної підтримки розвитку волонтерського руху в Україні. Практика доводить, що справі могло б зарадити створення єдиного органу, який би координував, регламентував діяльність волонтерів у різних регіонах нашої держави.

У волонтерських групах при центрах ССМ останнім часом спостерігається досить висока плінність, що можна пояснити суперечністю між цілями та завданнями волонтерської громадської діяльності і діяльності центрів ССМ як державних структур.

Загальна Декларація волонтерів, прийнята на XI Конгресі міжнародної асоціації волонтерів [30], визнає рівну важливість особистих і колективних потреб, сприяє колективному забезпеченню цих потреб (принцип переваги індивідуального над суспільним). Центри ССМ у своїй діяльності намагаються вирішити проблеми окремої категорії населення, соціальної групи загалом, а індивідуальний підхід до вирішення конкретних соціальних проблем на

сучасному етапі розвитку системи ЦССМ зводиться до мінімуму. Це свідчить про те, що порушується основний принцип соціальної роботи – принцип індивідуального підходу при вирішенні проблем різних клієнтів.

Волонтери – члени громадських організацій. У лютому-березні 1999 року Українським інститутом соціальних досліджень проведено соціологічне дослідження щодо участі громадських організацій у соціальній роботі з молоддю. В опитуванні взяли участь представники 183 громадських організацій з 8 регіонів України. Інформацію отримано шляхом напівстандартизованого інтерв'ю. Головною ознакою відбору громадських організацій для опитування була їхня участь у соціальній роботі з дітьми та молоддю. Організації, які вибірково потрапили у сферу опитування, згруповані так: дитячі, молодіжні, жіночі, соціокультурні, релігійні організації, патріотичного спрямування, громадські організації соціально-медичного профілю й організації, що спеціалізуються на роботі з інвалідами. Найбільш активно соціальну роботу з дітьми та молоддю проводять волонтери дитячих, жіночих, молодіжних організацій та організацій, що займаються соціальною роботою з інвалідами. Причому вся соціальна робота виконується на волонтерських засадах.

Безперечно, соціальна робота громадських організацій різна за спрямуванням і залежить від профілю конкретної організації.

Так, найбільше до соціальної роботи залучені дитячі організації. Волонтери дитячих організацій надають соціальну допомогу, зазвичай, незахищеним категоріям населення, передусім, громадянам похилого віку, пенсіонерам, інвалідам, своїм одноліткам, з якими сталася біда. Помітне місце у соціальній роботі дитячих організацій посідає також і матеріальна допомога. Молоді волонтери збирають речі, продукти, які потім передаються дітям-сиротам, дітям-інвалідам, дітям вулиці, пенсіонерам. Діти-волонтери допомагають самотнім і старим людям вирішувати побутові проблеми: купують продукти, виконують різні види робіт по господарству, на присадибних ділянках. Волонтери беруть активну участь в організації дозвілля для дітей-сиріт і дітей-інвалідів, у проведенні вуличних ігорток.

Проте найбільшого поширення набула соціальна робота дитячих організацій серед своїх членів та серед ровесників поза організацією. Значна частина громадських дитячих структур займається організацією дозвілля дітей та молоді. При цьому культурно-освітні заходи, зазвичай, тематичного характеру. Вони можуть бути, напри-

клад, з акцентом на профілактиці негативних явищ у молодіжному середовищі, підготовці юнаків до служби у збройних силах, пропаганді здорового способу життя, підтримці творчої молоді. Слід зазначити, що із волонтерів дитячих громадських формувань з часом виховуються добре підготовлені менеджери, чимало представників цих формувань займаються організаційною роботою в об'єднаннях школярів, виступають організаторами благодійних акцій, пропагують серед учнів зміст роботи своїх організацій. Можна сказати, що важливим аспектом у діяльності дитячих громадських організацій є створення соціально-педагогічних умов для самореалізації, саморозвитку дітей та молоді, для самоствердження особистості. Немає сумніву в тому, що це соціально значуща діяльність, а подальше розгалуження і збільшення дитячих організацій дозволить залучити до неї значно більшу кількість дітей і молоді.

Громадські організації, що працюють з інвалідами, реально – створені за ініціативи самих інвалідів або їхніх родичів, друзів. Із 20 організацій, члени яких були опитані, більшу частину цих добровільних організацій створено саме за ініціативи батьків дітей-інвалідів. Власне, ці організації, насамперед, можна назвати групами підтримки та взаємодопомоги. Їхня допомога спрямована на створення необхідних умов для виживання сімей інвалідів у складних психологічних та соціально-економічних умовах сьогодення: матеріальна, фінансова допомога ґрунтується, зазвичай, на розподілі закордонної гуманітарної, рідше, спонсорської допомоги. Саме робота у цьому напрямку допомагає забезпечувати інвалідів медикаментами. В принципі, матеріальний аспект допомоги дуже важливий для громадських організацій, що працюють з інвалідами. Проте особлива увага в таких організаціях приділяється як проблемі соціальної реабілітації інвалідів, так і їх інтеграції у суспільство. Засобами реалізації окресленої мети часто виступають організовані заняття спортом, проведення екскурсій, спільний відпочинок, видання членами організацій газет і журналів.

Окрім дозвіллєвих форм роботи, важливе місце посідає трудова діяльність – і як терапія, і як шлях до формування трудових навичок (наприклад, робота на персональному комп'ютері, організація зайнятості, працевлаштування, проведення виставок творчих робіт молодих інвалідів тощо). Помітну роль у створенні соціально комфортних умов для інвалідів відіграє інформаційно-консультативна робота громадських організацій. Вона спрямована на максимальне

задоволення потреб членів організацій (інвалідів) у різноманітній інформації, на захист їхніх прав та інтересів. Майже вся робота, передусім, проводиться шляхом надання волонтерами консультативно-психологічної допомоги батькам і родичам молодих інвалідів.

Весь комплекс соціальних проблем, які вирішують громадські організації, що працюють з людьми з функціональними обмеженнями, дозволяє їхнім сім'ям отримати необхідну моральну і матеріальну підтримку, допомогти їм адаптуватися у складних умовах їх життя. Привертає увагу і той факт, що з 1998 р. значного поширення набув волонтерський рух, спрямований на підтримку саме дітей-інвалідів, хоча водночас він органічно поєднується з тією роботою, яку організують місцеві соціальні служби для молоді стосовно людей з функціональними обмеженнями.

Своєю чергою, до соціальної роботи з молоддю залучені і волонтери молодіжних організацій. Їх соціальна діяльність дещо подібна до роботи дитячих організацій: шефська допомога ветеранам, пенсіонерам, самотнім людям. Проте саме вікова різниця клієнтів і визначає форми й методи соціальної роботи. Так, наприклад, волонтери Кременчуцького відділення Соціалістичного конгресу молоді здійснюють шефську діяльність у виправно-трудовій колонії для неповнолітніх, волонтери молодіжних громадських організацій беруть шефство над будинками дитини, інтернатами для дітей-сиріт, допомагають дитячим спортивним секціям. На жаль, за нашими спостереженнями, молодіжні організації орієнтують своїх волонтерів на соціальну допомогу, насамперед, молодшим і старшим, але не своїм ровесникам. Стосовно молоді, молодіжні організації виступають, здебільшого, пропагандистами того чи іншого політичного руху, а масові заходи, організовані ними, часто також мають політичне спрямування.

Соціальна робота волонтерів молодіжних громадських організацій, зазвичай, обмежується організацією дозвілля, рідше – захистом прав молоді. А індивідуальна і групова соціальна допомога, скажімо, у вигляді консультацій молодіжними організаціями майже не надається. Для надання соціально-психологічної допомоги своїм членам молодіжні організації користуються послугами центрів соціальних служб для молоді. Таким чином, можна дійти висновку, що волонтери молодіжних громадських організацій є досить значущим, але ще не повністю реалізованим потенціалом у соціальній роботі з молоддю.

Значну роботу щодо надання соціальної допомоги молоді проводять волонтери жіночих організацій. Їхня діяльність орієнтована, переважно, на роботу з жіночою молоддю. При цьому соціальна робота волонтерів жіночих організацій з молоддю, передусім, спрямована на захист прав жінок.

Слід зазначити, що у практичній діяльності жіночих організацій досить широко представлені індивідуальні форми роботи. Спеціалісти-волонтери, члени організацій проводять консультації для жінок та їхніх дітей, надаючи їм психологічну, педагогічну, медико-соціальну допомогу. Велика робота провадиться у плані надання соціальних послуг, соціально-психологічних, фінансово-економічних послуг для багатодітних сімей, одиноких і неповнолітніх матерів. Значне місце у діяльності жіночих організацій займає соціально-педагогічна робота, спрямована на підготовку молоді до майбутнього сімейного життя чи на роботу з молодими сім'ями. Зокрема, серйозна увага приділяється проблемі збереження сім'ї, причому провадиться як індивідуальна робота, так і масові заходи. У багатьох регіонах України розпочато роботу волонтерів щодо надання психологічної і соціальної допомоги жінкам та дітям, які зазнали фізичного чи психологічного насильства.

Значну соціальну роботу з молоддю проводять волонтери – члени громадських організацій соціально-медичного профілю, зокрема служби планування сім'ї. Специфіку діяльності таких організацій визначає професійна компетенція її членів. У таких організаціях волонтери – це медичні працівники, які беруть на себе обов'язок виконувати соціально-просвітницьку функцію, роботу, пов'язану зі здоров'ям та здоровим способом життя клієнтів. В роботі волонтерів громадських організацій соціально-медичного профілю домінують дві основні форми: лекції на актуальні соціально-медичні теми і консультативна допомога (з питань планування сім'ї, сексуального виховання, лікування від наркотичної, алкогольної залежності та тютюнопаління).

Водночас волонтери – члени громадських організацій соціально-медичного спрямування – надають гуманітарну допомогу тим, хто її потребує: самотнім людям, дітям-сиротам, багатодітним сім'ям. Це пов'язано з тим, що такі організації часто мають зарубіжних партнерів, які передають громадським організаціям свої повноваження у сфері гуманітарної допомоги певним категоріям клієнтів.

Аналізуючи діяльність волонтерів, членів громадських організацій у соціальній роботі з молоддю, можна дійти висновку, що вони, безперечно, мають великий потенціал. Реально кожна із громадських організацій має свій специфічний об'єкт (свої соціальні групи) соціальної допомоги і свої форми роботи з ними.

Сьогодні великою проблемою щодо розгортання соціальної роботи громадських організацій є те, що вони нараховують невелику кількість і є не досить численними. Тому, сприяючи розвитку громадських організацій, допомагаючи їх організаційному і структурному становленню, держава водночас вирішує кілька важливих соціальних проблем, і, насамперед, розгортання, активізація соціальної роботи з різними категоріями молодих людей та цілеспрямоване соціальне виховання як членів громадських організацій, так і клієнтів, з якими ті працюють.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити пріоритети введення підлітків до волонтерської діяльності.
2. Розкрити, що відбувається у процесі самореалізації під час роботи волонтерами.
3. Виокремити напрямок підготовки, за яким здійснюється напрямки волонтерів.

Література

1. *Бондаренко З. П.* Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / АПН України; Інститут проблем виховання. – К., 2008.
2. *Волонтери в соціальній роботі:* Навч. посіб. – К. : Главник, 2006. – 128 с. – Бібліогр.: С. 126–127.
3. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. *Комарова Н. М., Вайнова Р. Х., Капська А. Й. та ін.* – К., 1999.
4. *Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»* від 5 жовтня 2000 року № 2017–III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14>. – Заголовок з екрану.
5. *Закон України «Про загальнодержавну підтримку молоді на 2004–2008 рр.»* від 18 листопада 2003 року № 1281–IV. – Режим доступу:

- <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1281-15>. – Заголовок з екрану.
6. Закон України „Про соціальні послуги” 19 червня 2003 року № 1435. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Заголовок з екрану.
  7. Закон України „Про соціальну роботу” (Проект) від 29 листопада 2005 року № 4210. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb>. – Заголовок з екрану.
  8. Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” // Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. – К.: ДЦССМ, 2002. – С. 5–11.
  9. Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні (від 05.03.1993 р.) // Молодь і закон. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 128–139.
  10. Капська А. Й., Карпенко О. Г., Комарова Н. М. Підготовка волонтерів до соціальної роботи: Навч.-метод. посібн. – К.: Держсоцслужба, 2005.
  11. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проєктів / І. Зверева, Г. Лактіонова. – К.: Науковий світ, 2001.
  12. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 р. № 1895 «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг».
  13. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 р. № 255-р «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху».

РОЗДІЛ 5. СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Сім'я як провідний фактор соціального виховання особистості

Сім'я – динамічна мала група людей, котрі разом проживають, пов'язані родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю [7].

Сім'я також визначається як соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства. Це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановлені зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві, прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів [8, 4]. Як виховний інститут нуклеарна сім'я складається з трьох основних підсистем: *чоловік – жінка; батьки – діти; дитина – дитина*. Ці системи дещо автономні одна від одної, проте взаємозалежні у повсякденному житті.

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості. Основні *соціалізуючі функції* сім'ї, передусім, полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда; формуванні статевої ідентифікації дитини; її розумовому розвитку та розвитку здібностей і потенційних можливостей; забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами.

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. В процесі свого розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту.

Кожна сім'я відрізняється одна від одної такими основними параметрами: *соціально-культурний* – освітній рівень подружжя, їх участь

у житті суспільства; *соціально-економічний* – майнові характеристики сім'ї, зайнятість подружжя у сфері суспільного виробництва; *техніко-гігієнічний* – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя; *демографічний* – кількість членів сім'ї [7].

Дотепер у вітчизняній науці не існує усталеної класифікації сім'ї, побудованої на певних критеріях та ознаках. Систематизована типологія сімей подана в таблиці.

Таблиця 5.1

Класифікація сімей

Класифікаційна ознака	Види сімей
За складом	Нуклеарна сім'я (з двох поколінь-батьків та дітей) Складна сім'я (сім'я з кількох поколінь) Неповна сім'я (з одним з батьків та дітьми) Материнська сім'я (жінка, яка не була в шлюбі, та дитини)
За кількістю дітей	Бездітна сім'я Однодітна сім'я Малодітна сім'я (з двома дітьми) Багатодітна сім'я (з трьома та більше дітьми)
За наявністю нерідних дітей	Опікунська сім'я Прийомна сім'я
За сімейним стажем	Молода сім'я Сім'я середнього шлюбного віку Зріла сім'я
За типом главенства в сім'ї	Демократична (партнерська) сім'я Авторитарна (домінаторна) сім'я
За національним (етнічним) складом	Однаціональна сім'я Міжнаціональна сім'я Сім'я з громадян різних держав Сім'я з осіб різного віросповідання
За місцем проживання	Міська сім'я Сільська сім'я Віддалена сім'я
За рівнем матеріального достатку	Сім'я з середнім матеріальним достатком Малозабезпечена сім'я Сім'я, що перебуває за межею бідності Заможна сім'я Елітарна сім'я

За професійною діяльністю подружжя	Робітнича сім'я Фермерська сім'я
За соціальним складом	Соціально гомогенні (однорідні) сім'ї Соціально гетерогенні (неоднорідні) сім'ї
За особливими умовами сімейного життя	Студентська сім'я Дистантна сім'я Сім'я у громадянському шлюбі Сім'я біженців
За якістю сімейних взаємин	Благополучні сім'ї Неблагополучні сім'ї (сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між подружжям, батьками і дітьми; сім'ї з алко- чи наркозалежними членами; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї з насильством щодо членів родини; сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені; сім'ї, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей)

Особливості соціалізації дитини в сім'ї обумовлені, передусім, особливостями батьківства. Це соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства [4].

Батьківство – процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними стосовно дитини) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей [11]. Основними характеристиками батьківства є:

- ціннісні орієнтації подружжя;
- батьківські установки та сподівання;
- батьківські почуття;
- батьківська позиція;
- батьківська відповідальність;
- стиль сімейного виховання.

Ціннісні орієнтації об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як

представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Дослідники, які вивчають сім'ю, виокремлюють поняття „схожість сімейних цінностей”, під яким розуміють соціально-психологічну якість, що відображає єдність поглядів, ставлення членів родини до загальнолюдських норм, правил, принципів тощо. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми.

Батьківські установки та сподівання – ще одна характеристика батьківства. Батьківські установки – погляд на свою роль батька або матері, який поєднує, в тому числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах. Батьківські сподівання передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих.

Батьківські почуття емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, яка відрізняється від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя дитини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Щоб дитина могла нормально розвиватися, вона має відчувати безумовну любов батьків та інших членів родини.

Батьківська позиція – психологічна і виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що отримує своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Батьківська позиція має такі ознаки: адекватність (найбільш близька до об'єктивної оцінки психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); гнучкість (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); перспективність (спрямованість виховних зусиль на майбутнє відповідно до вимог, які поставить перед дитиною подальше життя).

Справжнє батьківство неможливе без такого компонента, як відповідальність. Вона має дуальну природу і поєднує як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед собою за життя та виховання дітей.

Досить поширеною є класифікація стилів виховання Є. Г. Ейдемільера, в якій виокремлені такі стилі: гіпопротекція (недостатній догляд за дитиною, контроль за її поведінкою, брак чи відсутність турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, відсутність інтересу до справ дитини); домінуюча гіперпротекція (завищена увага і турбота про дитину, яка проявляється в надмірній опіці та постійному контролі, великій кількості заборон та обмежень); потураюча гіперпротекція (центрація батьків на дитині як “кумирі сім’ї”, оберігання дитини від усіляких труднощів, надмірне обожнювання дитини, потурання всім її бажанням, захоплення мінімальними успіхами); емоційне відчуження (дитина є тягарем для батьків, вони часто виявляють незадоволення з приводу її існування, ігнорують потреби дитини. Причиною цього може бути те, що дитина була небажаною, або не справдилися очікування батьків щодо народження дитини певної статі); підвищена моральна відповідальність (від дитини вимагають таких проявів почуття обов’язку, які не відповідають її віку, покладають на дитину відповідальність за життя і благополуччя близьких (здебільшого, молодших дітей чи старих людей), що не відповідає її реальним можливостям; очікують від дитини великих досягнень в житті і вона боїться не справдити ці сподівання рідних) [15].

Не менш важким для дитини є непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість вимог батьків до дитини. Це позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжує в неї підвищену тривожність.

Щоб створити сприятливі умови для соціалізації дитини в сім’ї, необхідне дотримання таких основних умов:

- ставлення до дитини як до рівної;
- повага до дитини – визнання її особистості;
- згода з дитиною, а не примушення підкорятися волі батьків;
- оптимістична віра в можливості дитини, в її найкращі якості;
- справедливість та міра в заохоченнях і покараннях;
- створення відповідного поля можливостей для розвитку дитини;
- допомога дитині в задоволенні її потреб в пізнанні, самовираженні;
- визнання права дитини на власний вибір;
- створення доброзичливої атмосфери в сім’ї.

Отже, сім’я – головне середовище для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку особистості.

Найважливішими особливостями життєдіяльності сім'ї є добре налагоджений побут, стійкі міжособистісні стосунки та сприятлива морально-психологічна атмосфера.

Сьогодні одним із напрямків соціальної політики є сімейна політика. Її можна розглядати як систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує. Необхідність сильної державної сімейної політики зумовлена суспільними потребами: сім'я є партнером суспільства у розв'язанні його головних проблем, збереженні моральних основ, соціалізації дітей, розвитку культури та економіки. Таким чином, суспільство зацікавлене в такій сім'ї, яка здатна виробити та реалізувати власну життєву стратегію, забезпечити не лише своє виживання, а й розвиток молодого покоління.

Виходячи з цього, об'єктом сімейної політики є соціальний інститут сім'ї, захист її прав та інтересів у процесі суспільного розвитку. Можна виокремити такі орієнтири сучасної сімейної політики в Україні:

- стабілізація сім'ї, зниження рівня розлучень;
- підтримка молодого сім'ї;
- підвищення престижу сім'ї та сімейних цінностей у суспільстві;
- забезпечення розумово та фізично здорового потомства, орієнтація на середньодітну сім'ї;
- підвищення виховного потенціалу сім'ї.

Для успішного функціонування позитивно спрямованої сім'ї в Україні можна виокремити такі напрямки реалізації сімейної політики:

- законодавче забезпечення;
- економічні заходи;
- соціальна робота з сім'єю.

Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю обумовлюються групою таких показників: типом сім'ї; проблемами, які існують в сім'ї; видом соціального інституту, що працює з сім'єю; напрямком фахової підготовки спеціаліста, який надає послуги сім'ї.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю має базуватися на таких принципах:

- визнання автономності сім'ї та особистості, яка отримує допомогу, її права на вільний вибір свого шляху розвитку (якщо її стиль життя не загрожує життю та здоров'ю дітей і найближчого оточення);
- індивідуальний підхід з опорою на реально існуючі можливості та ресурси, використання позитивних можливостей розвитку сім'ї без штучного нав'язування чужої волі;

- об'єктивна оцінка потреб сім'ї та надання їй допомоги у вирішенні власних проблем, яка базується на усвідомленні членами сім'ї тих труднощів, які мають місце;
- визнання первинності реального соціального оточення та життєдіяльності сім'ї та вторинності соціально-педагогічної допомоги [1, С. 24–25].

Соціально-педагогічна робота з сім'єю може бути визнана досить ефективною, якщо вона сприяє підтримці, збереженню та позитивному розвитку сім'ї як цілісного утворення, зокрема здійснює виховання і соціальне становлення рідних чи прийомних дітей.

Основний зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю становлять: забезпечення сім'ї різних видів соціального обслуговування (соціальної допомоги та соціальних послуг), реабілітаційна та профілактична робота, соціальний супровід окремих категорій сімей та соціальне інспектування неблагополучних сімей. Вони реалізуються в практичній діяльності соціального педагога шляхом використання різноманітних методів, прийомів та форм соціально-педагогічної роботи, вибір яких обумовлений переліком зазначених вище показників сім'ї. Так має здійснюватись соціальне обслуговування сім'ї, соціально-реабілітаційна робота з сім'єю, соціально-профілактична робота з сім'єю, соціальний патронаж, супровід сім'ї, соціальне інспектування.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтувати роль сім'ї у соціальному вихованні особистості.
2. На основі яких провідних ознак визначаються типи сімей?
3. Охарактеризувати особливості соціалізації дитини в різних типах сімей.
4. Розкрити зміст різних напрямків соціально-педагогічної роботи з сім'єю.
5. Скласти перелік форм соціально-педагогічної роботи з сім'єю.

Література

1. *Адресный социальный патронаж семьи и детей* / Под ред. Л. С. Алексеевой. – М.: Государственный НИИ семьи и воспитания, 2000.
2. *Антонов В. В., Медков В. М.* Социология семьи. – М.: Академия, 1996.
3. *Алексеевко Т. Ф.* Молода сім'я: умови виховання дитини: Науково-метод. посіб. – К.: Кондор, 2004.

4. *Бондарчук О. І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: Кондор, 2001.
5. *Книга для батьків.* Посібник до тренінгового курсу „Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі” / За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К.: Основа-Принт, 2006.
6. *Кравець В. П.* Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. – К.: Либідь, 2001
7. *Овчарова Р. В.* Психологическое сопровождение родительства. – М.: ТЦ „Сфера”, 2003.
8. *Основи батьківської компетитності:* Навч. посіб./ За ред. І. Д. Звереві. – К.: Науковий світ, 2006.
9. *Трубавіна І. М.* Зміст та форми просвітницької роботи з батьками. – К.: ЦССДМ, 2000.
10. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю – К.: ЦССДМ, 2002.
11. *Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади* / За заг. Ред. Г. М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2004.
12. *Эйдемиллер Е.Г.* Психотерапия семьи. – Спб., 2001.

§ 2. Сім'я – інститут соціального виховання дітей та молоді

Сім'я як соціальний фундамент кожного суспільства, його первинний осередок забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом росту та матеріального добробуту людей, у ній закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, формування шлюбно-сімейних уявлень у молоді, через неї передаються нащадкам духовні цінності історичного і культурного спадку, зберігаються особливості виховання дитини в родині.

Як відомо, становище сім'ї як структурної соціальної одиниці значною мірою відображає загальний стан суспільства, всі суперечності й наслідки процесів, які відбуваються в ньому [1].

Успішна реалізація виховного потенціалу сім'ї, спрямованого на формування повноцінного громадянина суспільства, який у майбутньому зможе створити повноцінну сім'ю, значною мірою залежить від її типу та рівня матеріального забезпечення, культури сімейних стосунків, педагогічної культури батьків, характеру батьківського контролю та рівня поінформованості про життя дитини поза межами родини, особливостей взаємодії з освітньо-виховними закладами.

Суперечності перехідного періоду, який переживає українське суспільство, безперечно гальмують процес формування позитивного сімейного середовища для виховання дітей та підлітків. Неблагополучне сімейне оточення, прорахунки у вихованні, погіршення внутрішньосімейних стосунків призводять до збільшення кількості дітей та підлітків, чия поведінка виходить за межі моральних та правових норм, зокрема, призводить до набуття шкідливих звичок у дітей (куріння цигарок, вживання алкоголю, знайомство з наркотичними речовинами), що в результаті стає способом життя молоді людини [1].

У літературі можна зустріти різні точки зору на те, чим є сім'я для майбутнього батька чи матері. Іноді вони абсолютно протилежні.

Але, можна з впевненістю сказати, що у кожній сім'ї складається своя, індивідуальна виховна система, яка постійно апробується у досвіді, містить багато педагогічних «знахідок», засобів і методів впливу на дитину, проте не позбавлена прорахунків і серйозних помилок. Цілі, принципи та зміст виховання у сім'ї часто мають не сформульований характер, видозмінюються залежно від цілого ряду причин (ціннісних орієнтацій, рівня освіти, загальної та педагогічної культури батьків, їх етнічної приналежності, міри відповідальності за майбутнє дітей тощо) [5].

Як результат перебудовчих процесів у період державотворення посткомуністичного періоду сучасна сім'я втратила соціальний орієнтир щодо виховного ідеалу. Цінності порядного сім'янина в Україні зазвичай живилися родинними міжпоколінними традиціями: культу роду і матері, честі роду, родоводу, родинної злагоди, збереження родинних реліквій, родинної солідарності, етикету стосунків між членами родини, любові й пошани до батьків, їхньої культури, піклування батьків про дітей, гостинності та ін. Батько завжди уособлював гідність, стійкість духу свого роду, виступав захисником природного стану дитини, виховував у своїх дітей вольові якості – витривалість, відповідальність; мати – завжди була носієм любові, гуманізму, доброчинності, берегинею своєї родини. Дітей навчали «робити так, щоб батьку–матері не було соромно перед людьми». Традиції добросусідства сприяли вихованню людяності, доброти, співчуття, взаємодопомоги [1].

Однак сучасна соціально-економічна ситуація провокує і є фоном до формування більш жорсткого стилю спілкування в родині, її орієнтації на виховання у дітей, насамперед, тих якостей, які допомагають витримувати конкуренцію і виживати, навіть за рахунок іншого.

Загалом на формування готовності молоді сім'ї до реалізації її виховного потенціалу впливають такі сучасні тенденції, що значно послаблюють можливості передавання соціального, зокрема, сімейного досвіду від старших поколінь молодшим. Це: по-перше, послаблення родинних зв'язків, урбанізація, територіальна розмежованість сімейних колективів, підвищена мобільність молоді у сфері професійних, побутових інтересів, дозвілля, що зменшує можливості соціального контролю і знижує міру впливу батьківської сім'ї; по-друге, зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей протягом життя одного покоління призводить до повної або часткової переоцінки досвіду сімейного життя, який має старше покоління; по-третє, зменшення кількості дітей у сім'ї, орієнтація на одну дитину не дозволяють відтворити природню школу підготовки майбутніх батьків за рахунок співробітництва старших з меншими; по-четверте, збільшення кількості та складнощів побутових проблем, матеріальні нестатки послаблюють можливості батьківського впливу на дітей в умовах і засобами сім'ї; п'яте – велика кількість розлучень, збільшення неформальних (неофіційних) шлюбів свідчать про недооцінку ролі сім'ї в житті суспільства і кожної людини зокрема, для виховання, комфортного самопочуття і самоствердження дитини [1].

Фактори, які впливають на формування підростаючої особистості у сім'ї, спеціалісти умовно поділяють на три групи:

1. Соціальне мікросередовище сім'ї.
2. Внутрішня і зовнішня сімейна діяльність.
3. Сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів батьків.

За традиційним розподілом сфер сімейних стосунків, на думку С. В. Ковальова, перша група факторів охоплює морально-психологічний аспект цих стосунків, тоді як друга – господарсько-побутову сферу діяльності сім'ї [6]. Третя група факторів поєднує комплекс виховних впливів батьків, а також вплив їх особистості на власну дитину і міру участі у вихованні.

Розглянемо кожну групу факторів з позиції того, яким чином вони впливають на формування певних морально-психологічних, господарських та особистісних якостей, які допоможуть молодим людям, котрі створюють нову сім'ю.

1. Перша група факторів – *соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на розвиток і формування підростаючої особистості.*

Можна зустріти різні класифікації видів сімейних стосунків залежно від того, який соціально-педагогічний та психологічний зміст і яке смислове наповнення вкладають автори в їх основу. Наведемо декілька прикладів.

Традиційно **сфери життєдіяльності сім'ї** поділяють на *господарсько-економічні, морально-психологічні та інтимно-особистісні*.

За глибиною і міцністю зв'язку між членами сім'ї їхні взаємини поділяють на:

- *психофізіологічні* – це стосунки біологічної спорідненості, а також статеві стосунки;
- *психологічні* – включають відкритість, довіру, піклування один про одного, взаємну моральну та емоційну підтримку;
- *соціальні* – включають розподіл ролей, матеріальну залежність у сім'ї, а також статусні стосунки: авторитет, керівництво, підкорення тощо;
- *культурні* – це особливі внутрішньосімейні зв'язки і стосунки, обумовлені традиціями, звичаями, які склалися в умовах певної культури (національної, релігійної) і де сім'я виникла та існує [10].

У соціальній психології **залежно від позиції суб'єктів спілкування** стосунки між ними поділяються на:

- *співробітництво* – взаєморозуміння та підтримка;
- *аритет* – взаємовигода членів союзу;
- *змагання* – прагнення домогтися більшого та кращого становища;
- *конкуренція* – прагнення мати зверхність над іншими;
- *антагонізм* – різке протиріччя у позиціях [6].

Уся ця складна система взаємин обумовлює і характер взаємостосунків членів сім'ї.

У науковій літературі визначають три основних *стилі сімейних взаємостосунків*:

- авторитарний – безапеляційне і безцеремонне ставлення членів сім'ї, їх жорстокість, агресія, диктат, черствість і прохолодність один до одного;
- попускаючий (ліберальний) – відторгненість і відчуженість членів сімейного союзу один від одного, їхня повна байдужість до справ і почуттів іншого;
- демократичний – передбачає співробітництво, взаємодопомогу, розвинену культуру почуттів та емоцій, а також дійсну і повну рівноправність всіх учасників сімейного союзу [4].

Смислова спрямованість взаємостосунків визначає напрямок їх педагогічного впливу. Розрізняють три типи цієї спрямованості:

- на діяльність;
- на стосунки з іншими людьми;
- на себе і самозадоволення.

Домінуюча смислова спрямованість батьківської сім'ї, зазвичай, відтворюється потім дітьми у їх власних шлюбно-сімейних взаєминах. Проте, домінування якогось одного із типів спрямованості може зумовити у дорослому житті негативні наслідки.

Абсолютне домінування ділової спрямованості може породити бездушних прагматиків, які не беруть до уваги емоції і помисли інших; абсолютизація спрямованості на взаємини призведе до орієнтації на створення і підтримку тісного кола «своїх» і «потрібних» людей; а домінування індивідуалістичної спрямованості сформує егоїстів і властолюбців [6].

Певне значення для засвоєння адекватних шлюбно-сімейних уявлень мають так звані вертикальні взаємостосунки батьків і дітей. Вихідною характеристикою цих взаємостосунків є міра і характер емансипації (звільнення від залежності) дітей від батьків по мірі дорослішання перших. Більшість сучасних батьків вважає цю емансипацію неминучою і з появою перших її ознак або безсило опускає руки, або починає «боротися» за своїх дітей, використовуючи різні заборони.

У взаємостосунках батьків і дітей наявні чотири функції, кожна з яких має домінуючий вплив на дитину у певний віковий період її розвитку:

- для немовляти батьки виступають джерелом емоційного тепла і підтримки;
- у ранньому і дошкільному віці батьки – це влада, найвища інстанція, розпорядник усіх благ;
- у молодшому і середньому шкільному віці батьки є зразком і прикладом для наслідування;
- із настанням наступних періодів життя батьки повинні бути другом і порадиником для дитини [4].

Безумовно, в будь-якому віці у взаєминах батьків з дітьми повинні бути присутні всі чотири функції. Проте з дорослішанням дітей і для збереження батьками свого виховного впливу з'являється необхідність перебудови характеру взаємостосунків і спілкування з підростаючими дітьми на основі співробітництва, взаєморозуміння і взаємопідтримки.

Отже, соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на становлення особистості дитини, має певні характеристики. Це:

- структура сімейного колективу, яка визначає місце кожного члена сім'ї по відношенню один до одного і обумовлює її морально-психологічний клімат;
- система взаємостосунків, яка сприяє виробленню, закріпленню і використанню у подальшому дорослому житті певних стереотипів поведінки.

Друга група факторів впливу сім'ї на становлення особистості дитини – *внутрішня і зовнішня діяльність сім'ї*. Ця група факторів охоплює, здебільшого, господарсько-економічну сферу сімейних взаємостосунків, яка безпосередньо формує сукупність шлюбно-сімейних уявлень дітей про права і обов'язки членів сім'ї, розподіл домашніх справ, обов'язків, бюджету та інших питань. Сім'ям, особливо у нових соціально-економічних умовах, буває складно вирішити господарсько-економічні питання через різні об'єктивні і суб'єктивні причини. Розуміння і свідоме ставлення до господарських обов'язків у сім'ї є однією з умов гармонійних взаємостосунків подружжя, взаєморозуміння з дітьми.

Сімейний бюджет є основою ведення домашнього господарства: він задає стиль життя сім'ї та зміст її господарської діяльності. І тому упорядкованість або розбалансованість сімейного бюджету може суттєво вплинути на психологічний клімат у сім'ї. Спеціалістами [1; 4] помічено, що навіть функції сім'ї, які мають, переважно, матеріальний характер, здобувають помітне емоційне забарвлення.

Проте психологи стверджують, що для спокійного сімейного життя важливіше не стільки вміле ведення господарства, скільки однакові погляди подружжя на те, як його вести. Аналізуючи статеві ролі сучасних чоловіків і жінок, Т. В. Говорун зазначає: «Хоч українська родина й зберегла притаманний етнокультурі високий статус жінки-матері, проте насадження патріархальної нормативної шлюбності не могли не позначитися на зміні ціннісних орієнтацій як чоловіків, так і жінок» [3, С. 102]. І як наслідок цього – насаджування і нав'язування певного образу жінки через засоби масової інформації, «в масовій свідомості глибоко вкорінилося хибне переконання, що тільки жінка здатна справлятися з веденням домашнього господарства, тільки їй під силу прати, куховарити, прибирати, доглядати, опікуватися тощо. Ці сфери – її священна парафія, до якої чоловік не має ніякого відношення» [3, С. 129].

Діти, спостерігаючи за буденним життям своєї сім'ї, чітко диференціюють сфери діяльності, в яких задіяні їхні батьки. Це сприяє закріпленню у малюків відповідних моделей статево типізованої поведінки, що у подальшому може відобразитись у небажанні (особливо якщо це хлопчик) виконувати «не свою роботу». Адже саме в умовах повсякденного життя розкриваються дійсно людські взаємини між членами сім'ї, їх звички, уподобання, формуються риси характеру.

Психологи [4; 6] вважають, що ефективність сім'ї у підготовці дитини до подальшого самостійного життя визначається тією позицією, яку остання займає у ній. Недостатня включеність у сім'ю, невиконання побутових обов'язків, неприйняття участі в обговоренні загальносімейних справ і проблем характеризує своєрідне відчуження і відсторонення від сім'ї, що в подальшому проявляється у втраті сім'єю впливу на поведінку, думки і почуття підростаючих дітей.

Внутрішньо- і зовнішньосімейна діяльність не обмежується тільки сферою господарсько-економічних взаємостосунків. Вміло організоване дозвілля (тобто вільний час) характеризує відновлюючу функцію сім'ї. Тут простежується пряма її залежність від упорядкованості домашнього господарства і побуту сім'ї. Наведена вище статистика бюджету позаробочого часу чоловіків і жінок яскраво свідчить про перевантаженість жінки домашніми справами, які для неї часто є повсякденними, а для чоловіків мають лише епізодичний характер. Це не залишає жінці часу для відпочинку.

Вивчення рівня «соціального самопочуття» показало, що серед основних проблем, які ускладнюють життя сучасної сім'ї, найчастіше позначають проблеми здоров'я, тривогу за майбутнє дітей, втому і відсутність перспектив. Для підтримки здоров'я і працездатності організму, відновлення сил необхідні раціональний режим і повноцінне задоволення життєвих потреб. Відновлююча роль сучасної сім'ї, її життєздатність багато в чому залежать від настрою її дорослих членів. Тому звільнення жінки від «подвійного навантаження» за рахунок перебирання домашніх справ іншими членами сім'ї (чоловіком і, обов'язково, дітьми) – одна з багатьох умов гармонізації сімейних взаємостосунків.

Вільний час сім'ї виконує специфічну роль, спрямовану на її підтримку як цілісної системи. Зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, освіти, місця проживання, доходів, національних традицій, віку членів сім'ї, їхніх індивідуальних нахилів та уподобань.

Дозвілля сучасної сім'ї може бути активним і змістовним, якщо враховуються інтереси і потреби всіх її членів. Адже, сімейне дозвілля повинно здійснювати розвиваючий вплив на всіх членів родини: підвищувати освітній, загальнокультурний рівень, об'єднувати спільністю інтересів, переживань. Об'єднуючим може бути інтерес до природи, театру, книжок, спорту тощо. Тоді дозвілля стає дієвим засобом сімейного виховання.

Третя група факторів — *сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів* на дитину найближчого оточення.

Методи виховання, які використовуються у сім'ї, обумовлені взаємозв'язками суб'єктів виховного процесу (які характеризуються неформальним характером) і різняться як кількістю, так і змістом (тобто за сутністю та ефективністю впливу на дитину) щодо методів виховання, що використовуються в інших соціальних інститутах.

Взаємини батьків і дітей передбачають здійснення певних впливів. Батьки і діти свідомо і несвідомо використовують різні види впливу один на одного з метою отримання певних «винагород», привілеїв, користі тощо. І не завжди ці впливи є конструктивними. Наприклад, застосування батьками фізичної сили (побиття) щодо дитини — це фізична дія, а втеча дитини з дому — це соціальна дія.

Методів впливу на дитину з боку батьків існує безліч, існує і багато класифікацій цих методів. Нас цікавить цілеспрямований вплив батьків як фактор формування особистості дитини. У цьому аспекті виховні впливи можна поділити за характером того, на що у самому об'єкті виховання вони спрямовані:

Когнітивні виховні впливи. Націлені на систему знань людини, на її перетворення.

Емоційні виховні впливи. Покликані викликати і підтримувати у дитини певні афективні стани, які полегшують або утруднюють прийняття нею інших психологічних впливів.

Поведінкові виховні впливи безпосередньо спрямовані на вчинки дитини. Примушуючи її діяти певним чином і забезпечуючи відповідні позитивні або негативні підкріплення вчинкам, такі впливи опосередковано діють і на особистість [10].

Структура стосунків у сім'ї певною мірою визначає особливості позицій і ролей її членів. Існує певна думка, що головним в аналізі дитячо-батьківських стосунків є поняття «роль». Отже, прийняття тієї чи іншої ролі батьками щодо дитини визначає стиль виховання. Вище вже були наведені приклади неправильних стилів виховання у сім'ї.

Під специфікою сімейного виховання розуміється комплекс відмінних, притаманних тільки їй особливостей. Зокрема, це:

- своєрідність сім'ї як соціального інституту виховання та її вихованих можливостей;
- засоби і процес реалізації мети і завдань виховання;
- особливості сім'ї як об'єкта педагогічних впливів з боку школи і громадськості.

Отже, сім'я є тим соціальним інструментом, за допомогою якого суспільство впливає на особистість, передає новим поколінням накопичені людством досягнення культури, соціального досвіду [2].

Сім'я як соціальний інститут виховання володіє широкими та різноманітними можливостями впливу на дитину, майбутнього батька чи матір, формуючи в них певні шлюбно-сімейні уявлення. Виховна діяльність батьків передбачає вирішення різноманітних завдань, які умовно поділяють на *стратегічні* (спрямовані на віддалені цілі та розраховані на тривалі зусилля) та *оперативні* (спрямовані на вирішення наболілих питань сьогодення) [2]. Проте, коло впливу сім'ї на дитину не обмежується тільки виховною діяльністю батьків – на формування особистості дитини великий вплив має загалом спосіб життя сім'ї.

Крім того, наявність у сім'ї батька і матері, кількість дітей у її складі, чисельність і співвідношення поколінь впливають не тільки на життя конкретної сім'ї, але й на певні аспекти життя суспільства.

Розглянемо виховні можливості сім'ї з точки зору формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень у молоді, тобто чим володіє сім'я як соціальний інститут, чого не має в інших соціальних інститутах виховання, і визначимо особливості виховання у сім'ї як соціальному інституті виховання:

1. Сімейне виховання тільки одна з форм виховання у суспільстві. Проте, сім'я, виступаючи одним із перших інститутів виховання, виконує функцію ранньої соціалізації.
2. Особливістю є неперервне поєднування цілеспрямованих педагогічних впливів батьків та інших дорослих на дітей із повсякденним впливом устрою життя сім'ї.
3. Сімейному вихованню притаманні неперервність і довготривалість, а, отже, виховний вплив сім'ї зазнають на собі не лише діти, а й дорослі.

Людина зазнає на собі вплив сім'ї від дня народження до кінця свого життя. Неперервність сімейного виховання проявляється у

тому, що у час вечірнього відпочинку сім'ї, у вихідні та святкові дні, під час канікул, у період відпустки батьків дитина засвоює багато нового, продовжує пізнавати життя, себе, дорослих. З роками забуваються деталі сімейного виховання, але на все життя лишається у пам'яті яскраві, емоційно забарвлені образи близьких дорослих і типова атмосфера взаємин, що панувала у сім'ї.

4. Вплив сім'ї на дітей у різні періоди їх життя неоднаковий.

5. Батькам та іншим членам родини належить вирішальна роль у тому, щоб дитина розвивалася як людина, ставала особистістю. Адже із народженням дитини ще не народжується особистість – вона формується у людському оточенні. А найближче оточення новонародженого – сім'я: мати, батько, бабусі, дідусі, брати і сестри [9].

Яскраві приклади порушення розвитку дитини внаслідок відлучення дитини від батьків і людського оточення – госпіталізм та “синдром Мауглі”.

6. Сімейне виховання більш емоційне за своїм характером, ніж будь-яке інше виховання, оскільки взаємостосунки у сім'ї мають неформальний характер. Афективна насиченість спілкування між членами сім'ї, перевантаження позитивними та негативними емоціями істотно відбивається на самопочутті дитини, її світосприйманні та усвідомленні образу близьких дорослих.

Можна назвати такі фактори емоційного впливу сім'ї на дитину:

Психологічний клімат сім'ї поєднує особливості, якими позначається найбільш типова гама переживань членів родини, їх настрої, афекти, емоційні контакти, а також прояви любові та поваги один до одного.

Взаємини батьків: розлад у стосунках між батьками дуже негативно позначається на самопочутті дитини і обумовлює виникнення, так званих, конфліктних переживань. Подібні переживання є наслідком зіткнення у свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

Поведінка і розмови батьків проявляються у характері ігор, в яких діти відтворюють те, що їх найбільше вражає. Якщо ж при дитині ведуться “дорослі” розмови, вона не розуміє змісту розмови загалом, проте нею запам'ятовуються лише окремі слова, які найчастіше вживаються батьками, і емоційно сприймається саме ставлення батьків до предмета їхньої думки.

Різні прояви оцінного ставлення близьких дорослих до дитини: осуд – веде до зниження самоповаги і вияву негативних емоцій (якщо осуд виражений у різкій емоційній формі, то сприймається дітьми як глибока образа); похвала – підносить дитину у власних очах, викликає позитивні емоційні переживання, проте якщо перетворюється у захвалювання, може дезорієнтувати дитину у власних можливостях, знизити активність [6].

Розглянуті фактори емоційного впливу сім'ї на дитину позначаються на зниженні або підвищенні рівня її емоційно-ціннісного ставлення до самої себе.

7. Сім'я об'єднує людей різної статі, віку і, нерідко, з різними професійними інтересами.
8. Правильне ставлення батьків до виховання дітей раннього і дошкільного віку позитивно відображається потім на їх навчальній, трудовій та суспільній активності, зокрема, у формуванні таких якостей, як працелюбність, самостійність, ініціативність тощо.
9. Своєрідний вплив виховного потенціалу сім'ї на дітей, який, за можливості, повинен мати інтегративний характер сукупності усіх компонентів.

Під виховним потенціалом сім'ї розуміється комплекс умов і засобів, які у сукупності складають педагогічні можливості сім'ї. Це зокрема:

- матеріальні та побутові умови життя;
  - чисельність і структура сім'ї;
  - рівень розвитку сім'ї як колективу (взаємодопомога);
  - характер стосунків між її членами;
  - моральна, емоційно-психологічна та трудова атмосфера сім'ї;
  - життєвий досвід та особистий приклад батьків;
  - культурно-освітній рівень і професійні якості дорослих членів сім'ї;
  - система і характер внутрісімейного спілкування і спілкування сім'ї з оточуючим;
  - рівень педагогічної культури дорослих (насамперед, батька і матері);
  - наявність вільного часу і характер організації сімейного відпочинку;
  - можливість використання засобів масової інформації і культури;
  - розподіл між дорослими членами сім'ї виховних обов'язків;
  - сімейні традиції.
10. Члени сімейного союзу поєднані родинними зв'язками, які крім правового регулювання передбачають ще й моральний аспект, а отже, взаємну турботу і відповідальність один за одного [7; 12].

11. Особливості і характер сімейного спілкування впливають на становлення морально-етичних, інтелектуальних та емоційно-психологічних якостей дитини, її поведінку та всебічний розвиток.

Специфічність сімейного спілкування обумовлена: багатоаспектністю сімейних стосунків (економічні, емоційно-психологічні, статеві, морально-родинні); їх характером (природність, постійність, інтимність тощо); різноманітністю зв'язків сім'ї із навколишнім середовищем; характером впливу на сім'ю навколишнього середовища; своєрідністю сприйняття цих впливів сім'єю [2].

14. Наявність різної чисельності дітей у сім'ї і відмінності у їх статі обумовлюють різні підходи у вихованні як дівчат, так і хлопчиків, адже не всі психолого-педагогічні закономірності розвитку особистості відображаються на дітях різної статі однаково.

15. Правильний розподіл педагогічних сил у сім'ї (тобто, міра участі батька і матері у вихованні), знання про статеві вікові закономірності розвитку дитини забезпечують високу результативність виховних впливів батьків. У сім'ї для дитини менш помітні навмисні виховні впливи і вона активніше проявляє себе як суб'єкт самостійної діяльності. Педагогічні впливи дорослих майже завжди індивідуальні, тому у батьків більше можливостей врахувати при цьому вікові та індивідуальні особливості дітей, використовувати у вихованні життєві ситуації [11].

16. Система стосунків батьків між собою, їхні відносини з дітьми, внутрісімейна атмосфера загалом – все це є для дітей незамінною практичною школою майбутнього батьківства і материнства.

Поведінка дорослого визначається досить великим і складним набором різноманітних мотивів. При цьому можна виокремити найбільш типові випадки впливу деяких домінуючих мотивів у структурі особистості батьків на реалізацію процесу виховання:

а) виховання і потреба в емоційному контакті:

Потреба в емоційному контакті розуміється як певна форма орієнтування – спрямованість на психічний образ іншої людини. При цьому дитині важливо відчувати, що і вона є предметом зацікавленості з боку інших. (У такому співзвучному емоційному контакті відчуває потребу кожна здорова людина незалежно від віку, освіти, ціннісних орієнтацій). Тоді дитина стає центром потреби, єдиним об'єктом задоволення. Це у сім'ях, де батьки з різних причин мають труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми (матері-одиначки, бабусі, що весь вільний час присвячують піклуванню про

онуків). При такому вихованні батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу дитини за межі сімейного кола.

б) виховання і потреба сенсу життя:

Без задоволення цієї потреби людина не може нормально функціонувати, не може мобілізувати усі свої здібності максимально.

Задоволенням потреби сенсу життя для молодшої сім'ї може стати турбота про дитину. Батьки можуть вважати, що сенсом їх існування є догляд за фізичним станом і вихованням дитини. Вони не завжди можуть це усвідомлювати, вважаючи, що мета їхнього життя в іншому, проте щасливими себе вони почувають тільки тоді, коли вони потрібні. Відчуження дитини сприймається батьками як "втрачання сенсу життя".

в) виховання і потреба досягнення:

У деяких батьків виховання дитини спонукається мотивацією досягнення. Тоді мета виховання полягає у тому, щоб їхні діти змогли того, чого не вдалося батькам через відсутність необхідних умов або ж через те, що самі вони не були досить здібними і наполегливими. Такий прояв егоїзму часто самими батьками не усвідомлюється. Дитина позбавляється необхідної незалежності, перекручується сприйняття притаманних їй задатків, сформованих особистісних якостей. Переважно не беруться до уваги можливості, інтереси та здібності дитини, які відрізняються від тих, що окреслили самі батьки.

г) виховання як реалізація відповідної системи:

Подібна система виховання є варіантом реалізації потреби досягнення. Мета виховання відсторонюється від самої дитини і спрямовується, переважно, на реалізацію певної системи виховання, що визнається батьками. Якщо ця система виховання сподобалась батькам, вони довірилися їй, то батьки педантично і цілеспрямовано беруться до її невпинної реалізації. Батьки, що втілюють певну систему виховання, внутрішньо схожі, їх об'єднує одна загальна особливість – відносна неухважність до індивідуальності психічного світу своєї дитини.

д) виховання як формування певних якостей:

Виховання підкоряється мотиву формування у дитини певної бажаної для батьків якості. Під впливом минулого досвіду, історії розвитку особистості людини у її свідомості можуть з'являтися, так звані, надцінні ідеї. Ними можуть бути уявлення про ту чи іншу

людську якість як найбільш цінну, необхідну, що допомагає у житті. У цих випадках батьки будують своє виховання так, щоб дитина обов'язково була наділена цією "особливо цінною" якістю. Наприклад, батьки впевнені у тому, що їх дитина обов'язково повинна бути ерудованою, або сміливою.

Проблема самостійності, незалежності дитини особливо загострюється, коли цінності батьків починають вступати у протиріччя або з віковими особливостями розвитку дитини, або з притаманними їй індивідуальними особливостями.

Введення того чи іншого мотиву у процес виховання дитини обумовлює ту чи іншу міру незалежності, що надається дитині, визначає межі дистанції у взаємодії батьків і дітей.

Ціннісні орієнтації сучасного сімейного життя відповідають загальній соціокультурній ситуації. Провідним фактором вибору їх змісту залишається характер потреб і мотивів. Домінують потреби, які відображають прагнення до самоствердження сім'ї в різних сферах життєдіяльності та пошук шляхів пристосування до нових форм існування.

Сім'я стала більш незалежною і самостійною у виконанні своїх функцій, більш замкнутою для безпосереднього педагогічного впливу, більш відкритою для інтеграції впливів інших культур, проте, більш агресивною щодо інших членів та структур суспільства. Зміст своєї життєдіяльності, її форми підпорядковує завданням виживання. В основі цих змін – глибокі соціальні перетворення, спосіб життя та загальний рівень культури. Це впливає на низький рівень готовності молоді до створення власної сім'ї.

Причинами низького рівня готовності молоді до створення сім'ї є: відсутність цілеспрямованої, поетапної, організованої системи виховання майбутніх батьків в державі, їх підготовки до виконання соціальних ролей чоловіка і дружини, батька і матері; негативний досвід і негативний приклад ставлення до дітей, їхніх потреб у батьківській родині; нерозуміння сутності гуманних взаємин, відсутність умов для підвищення загальнокультурного і педагогічного рівня батьків; відсутність забезпеченої мотивації до такої діяльності (нерозуміння того, для чого їм це потрібно), низький рівень педагогічної культури родини [3]. Як стверджують результати опитування молодих батьків, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, переважна їх більшість (67 %) дотримується думки, що без підтримки держави сім'я сама не в змозі надати повноцінне ви-

ховання дитини, водночас 22 % респондентів покладаються у вихованні дитини лише на сім'ю [1].

Сьогодні особливо важливим є завдання духовного відродження сім'ї, основа якого – оволодіння її членами нормами суспільної моралі, етики, поведінки та культури взаємовідносин, ставлення до громадських обов'язків, підготовки дітей до соціального, суспільного життя, до праці. З огляду на це, одним із важливих напрямків роботи соціального педагога з сім'ями має стати підвищення рівня готовності до створення сім'ї, до виконання виховної функції, передусім, молодих батьків. Перспективи вирішення сучасних проблем сім'ї залежать від формування дієвості державної сімейної політики, розроблення і реалізації програм різного рівня – від національних до галузевих та регіональних, які визначають пріоритетне становище і повноцінний соціальний статус сім'ї в суспільстві, від оптимальної взаємодії сім'ї та держави.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Що розуміють під “специфікою сімейного виховання”?
2. Які найхарактерніші відмінності сімейного виховання від виховання, що здійснюється у суспільних інститутах?
3. Які фактори емоційного впливу сім'ї на дитину ви знаєте?
4. Що становить виховний потенціал сім'ї?
5. Які фактори визначають особливості сучасного сімейного виховання? Перерахуйте мотиви, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків?
6. Чому сім'я є фактором формування шлюбно-сімейних уявлень молоді?
7. Які сучасні тенденції впливають на формування готовності молоді сім'ї до реалізації її виховного потенціалу?

Література

1. *Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року.* – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002.
2. *Гребенников И. В.* Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991.
3. *Говорун Т., Шарган О.* Батькам про статеve виховання. – К.: Рад. школа, 1990.

4. *Дружинин В. Н.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996.
5. *Карпенчук С. Г.* Теорія і методика виховання. – К: Вища школа, 1997.
6. *Ковалев С. В.* Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988.
7. *Ковбас Б., Костів В.* Родинна педагогіка: У 3-х т. – Т. II. Основи родинного виховання. – І.-Ф., 2006.
8. *Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти.* – 200. – № 3. – С. 7–13.
9. *Костів В.* Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – І.-Ф., 1996.
10. *Кравець В.* Психологія сімейного життя: Навч. посіб. – Т.: Богдан, 1995.
11. *Кравець В.* Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя. – Т.: Богдан, 1997.
12. *Сухомлинський В. О.* Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978.

§ 3. Соціально-педагогічні аспекти в роботі з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах

Починаючи з 2006 року в практику роботи центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді з сім'ями, які виховують дітей, введений новий термін – *сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах*. Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї наведений у спільному наказі семи міністерств «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах» (від 14.06.2006 р. № 1983/388/452/221/56/596/106). Згідно з наказом, до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не спроможні подолати їх самостійно у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості, як такий, що шукає роботу;

- сім'ї, у яких існує ризик передавання дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;
- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;
- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Водночас термін «*складні життєві обставини*», визначений Законом України «Про соціальні послуги», вміщує значно ширший перелік життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність особи: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо (стаття 1). Тобто простежується невідповідність між термінологією та критеріями, які визначають сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах і є об'єктом діяльності центрів соціальних служб для молоді.

Враховуючи спрямування соціальної роботи з сім'єю на забезпечення безпечних і гармонійних умов розвитку і виховання дитини у ній, можна дати визначення терміну «сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах», як об'єкта діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді через оцінку реалізації саме виховної функції. *Сім'я у складних життєвих обставинах* – сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Моніторинг здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, центрами СССДМ, проведений у 2006 році [1; 2], демонструє основні проблеми сімей, які потребують соціальної допомоги. Умовно їх можна поділити на три групи:

- *матеріальні труднощі* внаслідок безробіття, відсутність житла, необхідність оформлення лікування, матеріальної допомоги пільговим категоріям сімей. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів, сімей, в яких виховуються діти-інваліди, для людей, що втратили працездатність за хворобою, випускників інтернатів, малозабезпечених родин тощо.
- *юридичні проблеми*, які ґрунтуються на елементарному незнанні своїх прав, невмінні спілкуватися з представниками органів дер-

жавної влади, психологічної незахищеності, брак коштів на відновлення документів таких, як прописка, паспорт, свідоцтво про народження, та оформлення документів на опікунство, захист майнових прав когось із дорослих клієнтів, захист прав дитини при розлученні батьків, оформлення аліментів. Специфічною проблемою в цьому контексті є проблема отримання українського громадянства клієнтами центрів для Південного регіону, що тягне за собою відсутність необхідних документів для отримання житла, роботи тощо.

- *психологічні проблеми* (з приводу труднощів перехідного віку, при повторному шлюбі одного з батьків, у разі гіперконтролю з боку батьків, потреби у спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини або де діти під опікою тощо).

З огляду на потребу у визначенні основних видів соціальної допомоги сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, можуть бути класифіковані відповідно *несприятливих умов або складних життєвих обставин*, що негативно впливають на виховання і забезпечення розвитку дітей [2]:

- соціально-демографічні – неповні, багатодітні, сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;
- матеріально-побутові – малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні тощо;
- медико-соціальні – сім'ї, де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;
- психологічні і соціально-педагогічні – сім'ї, де простежуються недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;
- соціально-правові – сім'ї, де простежуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені.

Запропонований розподіл складних життєвих обставин дозволяє визначити основні напрямки надання соціальної допомоги сім'ї відповідно до обставин, що провокують сімейне неблагополуччя.

Соціальної допомоги потребують не лише ті сім'ї, які вже перебувають у складних життєвих обставинах, а й такі, які можна віднести до категорії сімей «соціального ризику». Такі сім'ї самостійно справляються зі своїми соціальними функціями, проте в них наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виник-

нення кризових станів, з якими родина самостійно не зможе впоратися, що переведе її до розряду неблагополучних. До них належать:

- сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);
- малозабезпечені сім'ї;
- багатодітні сім'ї;
- сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами;
- неповні сім'ї;
- молоді сім'ї тощо.

Сім'я соціального ризику – сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, що можуть спровокувати виникнення кризових явищ та потребу соціальної підтримки. Соціальна робота з сім'ями соціального ризику є превентивною і спрямована на профілактику кризових явищ, неблагополуччя сім'ї.

Заклади, що надають соціальну підтримку сім'ям. Спеціальними закладами, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю» від 27 серпня 2004 року. № 1126, є центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Основною метою діяльності центру є надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг сім'ям, дітям та молоді.

Безпосереднє здійснення соціальної підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, реалізується *Службою соціальної підтримки сім'ї*, яка є підрозділом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Служба не є юридичною особою, це спеціалізоване формування центру соціальних служб.

Основними завданнями Служби є:

- здійснення соціальних заходів, спрямованих на вихід сімей зі складних життєвих обставин, які вони не в змозі самостійно подолати за допомогою наявних засобів і можливостей;
- попередження виникнення складних життєвих обставин в сім'ї;
- створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають в сім'ї, та повернення до повноцінного життя родини.

Отже, основним завданням надання соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, є не лише надання безпосередньої допомоги сім'ї, а створення сприятливих умов, навчання членів родини самостійно вирішувати власні проблеми.

Соціальні послуги, що надаються сім'ям. Основні засади соціальної роботи з особами та сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, регулюються Законом України «Про соціальні послуги». Відповідно до статті 1 Закону, *соціальні послуги* визначаються як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (далі – особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Основною вимогою надання соціальних послуг є дотримання конфіденційності: інформація особистого характеру, що стала відомою спеціалісту, який надає соціальну допомогу, не має бути розголошеною.

Закон України «Про соціальні послуги» розрізняє такі види соціальних послуг: соціально-побутові, соціально-економічні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, інформаційні послуги, послуги з працевлаштування, послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями (стаття 5). Потреби сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначають змістове наповнення кожного із напрямків соціальної роботи та умови їхнього впровадження.

Соціально-побутові послуги – забезпечення продуктами харчування, м'яким і твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання й доставка медикаментів тощо.

Такі послуги доцільні, коли в родині є дуже хворі дорослі. Якщо хвороба тимчасова – соціальні робітники повинні допомогти сім'ї пройти цей важкий період, забезпечити належне утримання та виховання дітей, збереження сім'ї. При цьому необхідно прийняти рішення служби про соціальний супровід сім'ї, підготувати план соціального супроводу, в якому розподілити роботу щодо допомоги сім'ї між різними організаціями: представники відділів соціального

забезпечення можуть надавати допомогу хворим, працівники дошкільних закладів, шкіл, закладів охорони здоров'я – надавати послуги сім'ї, соціальні працівники – надавати соціально-педагогічні, інформаційні та інші види послуг.

Якщо хвороба дорослих має тривалий характер, дітей (дитину) необхідно передати під тимчасову опіку в сім'ю родичів чи іншу сім'ю, де за ними буде здійснюватися належний нагляд та виховання. Передавати дітей у притулок чи інтернат можна тільки в особливих випадках, коли діти мають тяжкі захворювання чи педагогічну занедбаність.

Соціально-побутові послуги можуть бути складовою соціально-го супроводу чи кризового втручання.

Результатом соціально-побутових послуг буде отримання необхідної допомоги членами сім'ї, насамперед, дітьми, забезпечення її (сім'ї) функціонування при важкій хворобі дорослих членів сім'ї.

Соціально-економічні послуги – задоволення матеріальних інтересів і потреб сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій.

Порядок надання державної матеріальної допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, визначається Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»¹. Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги і встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми.

У ході надання соціально-економічних послуг сім'ї соціальний працівник чи інший фахівець, які здійснюють соціальну роботу щодо сім'ї з дітьми, що опинилася у складних обставинах, допомагає сім'ї оформити необхідні документи та отримати матеріальну допомогу, яка повинна виплачуватися цій сім'ї відповідно до законів. Причому завданням соціального працівника є допомога, давання вмінь вирішувати проблеми самостійно, а не безпосереднє оформлення необхідних документів. Клієнт повинен зробити це самостійно, у такому випадку він не тільки одержує гроші, субсидію чи інші форми допомоги, а й отримує навички самостійного вирішення проблем сім'ї через різні заклади і установи.

---

¹ Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (від 21 листопада 1992 р. № 2811-ХІІ).

Результатом надання матеріальних послуг є отримання:

- грошей чи інших форм матеріальної допомоги;
- інформації щодо видів допомоги різним категоріям сімей;
- знань щодо органів, які вирішують проблеми матеріальної допомоги;
- навичок спілкування з представниками державних установ і громадських організацій задля розв'язання проблем своєї сім'ї.

Соціально-психологічні послуги – надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад.

Психологічні консультації можуть надавати тільки професійні психологи, які мають достатню компетенцію для надання послуг сім'ї з дітьми. Такі послуги надаються за стандартами надання психологічної допомоги. Одним із видів психологічної допомоги є кризове втручання.

Результати соціально-психологічних послуг визначаються початковим станом клієнта, кваліфікацією психолога та використаними технологіями.

Соціально-педагогічні послуги – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб.

Соціально-педагогічні послуги широко використовуються в практиці соціальної роботи із сім'ями з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах. Вони можуть бути адресовані, насамперед, дітям із цих сімей. Надаючи соціально-педагогічні послуги, можна домогтися таких *результатів*:

- *підвищення самооцінки дітей* шляхом досягнення успіхів у різнобічних напрямках, що не пов'язані із сім'єю і навчанням, – участь у спортивних змаганнях, художній самодіяльності, творчість та ін.;
- *позбавлення дітей постійного перебування в негативній обстановці в сім'ї* шляхом організації активного дозвілля;
- *прищеплення навичок організації позитивного дозвілля*. Для того, щоб змінити стиль життя сім'ї та окремих її членів, необхідно,

щоб вони мали вміння позитивного проведення часу, тому всі заходи з організації дозвілля, корисні для всіх членів сім'ї, бо крім навичок вони придбають нових друзів, які, на відміну від їхнього соціального оточення, ведуть позитивний спосіб життя і мають навички самостійного розв'язання проблем.

Одним із найбільш ефективних видів соціально-педагогічних послуг є групи взаємної підтримки (допомоги), які дозволяють клієнтам набути навичок позитивного спілкування, пропонують шляхи вирішення власних проблем з урахуванням досвіду інших, створюють атмосферу взаємної підтримки, надають допомогу для самодопомоги. Наприклад, допомога дітям у покращенні успішності в навчанні – цей аспект допомоги є дуже важливим, тому що шкільні проблеми дуже часто в кризових сім'ях стають причиною конфліктів між батьками й дітьми, а інколи – психологічного і фізичного насильства над дітьми.

Соціально-педагогічні послуги можуть бути надані не тільки суб'єктами соціальної роботи, а й закладами дозвілля, громадськими організаціями, зацікавленими особами.

Соціально-медичні послуги – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка й охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія.

Змістом соціально-медичних послуг є, насамперед, надання медичних консультацій з питань збереження і зміцнення здоров'я, формування ідеології здорового способу життя й подолання шкідливих звичок, формування сексуальної культури і навичок захищених статевих відносин, профілактика ВІЛ/СНІДу та інших інфекційних захворювань.

Соціально-медичні послуги можуть надавати як професійні медики, так і підготовлені працівники, у т. ч. й волонтери. Саме серед соціально-медичних послуг особливо ефективним є надання послуг за принципом «рівний – рівному».

Результатом соціально-медичних послуг є набуття клієнтами – всіма членами сім'ї, а, особливо, дітьми, – знань, умінь і навичок стосовно підтримки, збереження та зміцнення здоров'я, подолання шкідливих звичок.

Юридичні послуги – надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню дер-

жавного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій стосовно певної особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо).

Надавати юридичні послуги можуть професійні юристи, державні службовці різних установ, що мають достатню компетенцію для вирішення проблем сім'ї, працівники соціальної сфери, що мають підготовку з питань юриспруденції.

Працівники організацій – суб'єктів соціальної роботи із сім'ями з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах, можуть представляти інтереси сімей, а, особливо, дітей із сімей клієнтів, на засіданнях судів, здійснювати захист їхніх прав та інтересів в інших організаціях і установах.

Результатом надання юридичних послуг є отримання інформації щодо окремих позицій законодавчих актів з питань, що цікавлять клієнта, описання реальних шляхів досягнення виконання закону, а також допомога клієнтам у проходженні цього шляху.

Послуги з працевлаштування – пошук роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальний супровід працевлаштованої особи.

Послуги з працевлаштування соціальна служба надає разом із центрами зайнятості, молодіжними біржами праці, іншими установами, що здійснюють допомогу в працевлаштуванні, безпосередньо роботодавцями.

Ця послуга щодо дорослих членів сім'ї має традиційний характер. Специфічною вона стає при працевлаштуванні неповнолітніх дітей та молоді із сімей, що потрапили в складні життєві обставини. У таких випадках проблема не тільки в процесі працевлаштування, а й у допомозі клієнту здобути навички працівника: навчитися виконувати режим трудового дня, адекватно реагувати на зауваження роботодавця чи керівника, відповідально ставитися до доручень та ін.

Результатом надання послуг із працевлаштування є отримання клієнтами роботи, яка допоможе вирішити економічні проблеми сім'ї, конкретному клієнту – отримати певний соціальний статус, стати повноправним членом суспільства, підвищити особистісну самооцінку.

Послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями – комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість.

Цей вид соціальних послуг надається, зазвичай, дітям у спеціалізованих державних закладах або службах, створених громадськими організаціями й об'єднаннями.

Результатами послуг з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями є соціалізація дітей з вадами розвитку, їхня професійна орієнтація, освіта і зайнятість у межах фізичних та психологічних можливостей клієнта.

Інформаційні послуги – надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); впровадження нових тенденцій розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги).

Інформаційні послуги мають декілька напрямків.

1. Інформація про існування та координати закладів, які можуть надати послуги сім'ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі їх подолати самостійно. Ця інформація адресована безпосередньо отримувачам послуг і розміщується в доступних місцях: у медичних, освітніх закладах, організаціях соціального захисту, засобах масової інформації, на різноманітних рекламних носіях.

Джерелом інформації для працівників соціальної сфери можуть бути державні документи національного, регіонального і місцевого рівнів, спеціально розроблені інформаційні бюлетені, виступи представників соціальних служб на професійних зборах та ін.

У результаті отримання цієї інформації сім'ї – носії проблем, знають, до кого слід звернутися для вирішення своїх проблем.

Спеціалісти соціальної сфери знають, кому направляти інформацію про сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі їх подолати самостійно, для вирішення їхніх проблем. А також – куди спрямовувати сім'ї для отримання соціальної допомоги.

2. Окремим видом інформації є інформація для дітей із сімей, які мають невирішені проблеми. Для дітей необхідна інформація про місця, де їм та їхнім сім'ям може бути надана допомога, перелік послуг, які надаються, та ін. Така інформація може бути розміщена в місцях скупчення дітей: на дитячих і спортивних майданчиках, у позашкільних закладах, школах, комп'ютерних клубах,

кінотеатрах. Місця розміщення інформації для дітей залежить від розмірів поселення і наявності тих чи інших закладів.

Внаслідок проведення такої інформаційної кампанії діти, які проживають у сім'ях з невирішеними проблемами, зможуть звернутися до служб, які допоможуть їм, а, значить – і їхнім сім'ям.

З іншого боку, в усіх дітей з'явиться впевненість у тому, що якщо в них трапиться біда, їм допоможуть, вони знають, до кого звернутися, щоб їм допомогли.

Спрямованість соціальних послуг. Залежно від життєвих обставин і потреб соціальну роботу із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, поділяють на такі напрямки:

- 1) консультування за зверненням;
- 2) екстрені дії, спрямовані на гарантування безпеки дитини (термінова соціальна допомога, надання притулку, негайне вилучення з родини дітей, що зазнають жорстокого ставлення, перебувають у небезпеці чи залишені без піклування батьків);
- 3) допомога у розв'язання проблеми, яку сім'я не в змозі подолати самостійно.

Результатом соціального супроводу є виокремлення головної проблеми сім'ї; набуття членами сім'ї необхідних навичок і вмій для її вирішення, поступове розв'язання головної проблеми і проблем, які виникли внаслідок її існування.

Результатом кризового втручання є вихід сім'ї або окремих її членів з кризи.

Форми соціальної роботи з сім'ями. В узагальненому вигляді можна виокремити такі форми соціальної роботи із сім'єю:

- 1) індивідуальна робота з кожним членом родини;
- 2) спільна робота з усіма членами родини;
- 3) групова робота, що виходить за межі родини.

У випадку організації соціальної роботи з конкретною сім'єю визначається, яка саме допомога буде надана сім'ї. Умовно визначаються такі варіанти:

- 1) одноразова послуга;
- 2) надання послуг певного соціального плану;
- 3) комплексна допомога.

Надання одноразової соціальної послуги сім'ї передбачає здійснення таких етапів:

- 1) визначення потреб сім'ї;
- 2) направлення до відповідного спеціаліста;

3) надання відповідної допомоги.

Надання таких послуг не передбачає продовження контактів із сім'єю і фіксується в журналі роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Результатом одноразової послуги є задоволення потреби сім'ї, з якою представник сім'ї звернувся до служби.

Соціальні послуги певного спрямування. Надання послуг певного соціального спрямування визначається потребою надання допомоги родині або окремому її члену у вирішенні конкретного питання, що потребує здійснення певних процедур, яке є тривалим у часі. Така діяльність не передбачає залучення спеціалістів інших професій і забезпечується спеціалістами (у тому числі залученими) соціальних служб.

До такого виду робіт належать:

- оформлення документів, соціальних виплат, пільг;
- соціально-педагогічна, психологічна корекція;
- набуття клієнтом певних соціальних навичок: виховання, спілкування, партнерської взаємодії тощо.

Комплексна соціальна допомога. Комплексна соціальна робота з сім'єю із дітьми, яка перебуває в складних життєвих умовах, передбачає планову, комплексну роботу спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також залучення до співпраці спеціалістів інших галузей, спрямованих на надання допомоги сім'ї у вирішенні основних проблем, які провокують її неблагополуччя. Найбільш ефективною формою комплексної допомоги є соціальний супровід.

Технологія надання соціальних послуг сім'ї. Надання соціальних послуг сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, передбачає виконання певних поступових етапів.

Інформація про сім'ї з дітьми, які не в змозі вирішувати власні проблеми, може бути отримана зі звернення чи заяви одного із членів сім'ї. Таку інформацію можуть надати організації, установи, підприємства, які за змістом своєї роботи причетні до дітей: селищні ради, міські та районні державні адміністрації, органи охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ, установи виконання покарань, житлово-комунальні установи та ін. Усі вони повинні терміново, у триденний строк після отримання, передавати таку інформацію за певною формою в місцевий орган влади, на який законодавче покладений захист прав дитини. Несвоєчасне надання або ненадання інформації

про неблагополуччя сім'ї, яке може призвести до погіршення стану здоров'я чи розвитку дитини, порушення його прав, розглядається як ознака професійної некомпетентності з подальшим вирішенням питання про відповідальність посаді, яку займає фахівець.

Якщо стан справ в сім'ї загрожує життю чи здоров'ю дитини, інформація повинна передаватися негайно до органів внутрішніх справ.

Інформація про неблагополуччя в сім'ї з дітьми може бути надана пересічними громадянами.

Для забезпечення своєчасного отримання інформації про неблагополуччя в сім'ях з дітьми в державному органі, якій відповідає за захист прав дитини, соціальній службі чи іншій установі (за рішенням місцевих органів влади), організується робота щодо отримання інформації фахівців та громадян. Вся отримана інформація передається до центрів соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді. Представники центрів мають підґрунтя для здійснення перевірки інформації, соціального інспектування таких сімей з метою вивчення реального стану справ.

Перевірка інформації про наявність неблагополуччя в сім'ях з дітьми здійснюється державним органом, якій відповідає за захист прав дитини, соціальною службою чи іншою установою (за рішенням місцевих органів влади).

Перевірка інформації про наявність складних життєвих обставин у сім'ях з дітьми може здійснюватись безпосередньо працівниками державного органу, якій відповідає за захист прав дитини, соціальною службою чи іншою установою, яку місцеві органи влади визначили відповідальною за цей напрямок діяльності, а також доручатися органам місцевого самоврядування (головам сільських рад, міських виконавчих комітетів та ін.).

У ході перевірки інформації про сім'ю підготовлений фахівець чи представник місцевого самоврядування (також попередньо навчений) відвідує сім'ю, ознайомлює її членів з отриманою інформацією, вивчає стан справ. У вивчення ситуації обов'язково входить розмова з батьками, дітьми, найближчим оточенням.

У результаті перевірки інформації, що надійшла до органів влади, підтверджується чи скасовується факт наявності проблем, з якими сім'я з дітьми не може впоратися самостійно. Інформація про стан справ у сім'ї (за затвердженою формою) передається до місцевих органів влади чи соціальних служб для прийняття рішення щодо подальшої роботи з сім'єю.

Соціальне інспектування сімей з дітьми, що опинилися у складних життєвих обставинах, – це візит до сім'ї (з попередженням чи без нього) групи уповноважених осіб з метою ознайомлення зі станом справ у сім'ї, насамперед, – стану утримання, розвитку й виховання дітей (дитини). Соціальне інспектування здійснюється працівниками служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших закладів, які надають соціальні послуги, представниками органів місцевого самоврядування, громадськості й, за необхідності, працівниками служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах дітей.

Соціальне інспектування може здійснюватися для перевірки інформації про неблагополуччя в сім'ї з дітьми, мати плановий характер або здійснюватися для оцінювання сім'ї щодо можливого влаштування дитини-сироти або дитини, що залишилася без батьківської опіки.

Під час соціального інспектування вивчаються (за затвердженою формою) такі складові життєдіяльності сім'ї, як наявність дорослих в родині, умови проживання, санітарний стан приміщень, наявність харчування, стан здоров'я дитини, стан здоров'я й наявність шкідливих звичок дорослих членів сім'ї, взаємовідносини між членами родини та ін.

Результатом соціального інспектування є знайомство представників державних органів та громадськості з реальним станом справ у сім'ї, яке дає підстави для формування висновків щодо:

- безпеки/небезпеки перебування дітей (дитини) в родині;
- необхідності вилучення дітей (дитини) із сім'ї й прийняття екстрених дій для їх (її) тимчасового влаштування;
- необхідності початку надання соціальних послуг з метою вирішення існуючих проблем;
- констатації наявності нормальних умов для розвитку та виховання дітей.

Формальним результатом соціального інспектування є акт обстеження житлових приміщень, у якому описують ситуацію та висновки учасників соціального інспектування щодо конкретної сім'ї. Акт складається в кількох екземплярах – для кожної організації, представники якої брали участь у соціальному інспектуванні, один екземпляр акту повинен залишитися в сім'ї. Акт є першим документом особистої справи сім'ї, яка отримує соціальні послуги.

Результатом соціального інспектування для сімей, де вже виникли певні проблеми, але члени родини їх не усвідомлюють, є мож-

ливість спілкування з фахівцями, усвідомлення наявності проблем, своєчасного отримання допомоги.

Перший візит соціального працівника у сім'ю. Перший візит у сім'ю не може збігатися в часі з проведенням соціального інспектування. Соціальне інспектування та аналіз інформації дотичних організацій стають підґрунтям для підготовки до першого візиту в сім'ю.

Перший візит проводить кваліфікований спеціаліст із соціальної роботи з метою:

- налагодження контакту із сім'єю;
- зняття недовіри і психологічного захисту щодо можливого втручання в сім'ю,
- вивчення стану дітей (дитини) та ставлення до них (неї);
- вивчення думки членів сім'ї про проблеми і потреби родини, шляхи їх подолання;
- виявлення ресурсів сім'ї та її найближчого оточення;
- інформування сім'ї про соціальні послуги, які вона може отримати;
- пояснення стосовно кваліфікації фахівців та забезпечення конфіденційності соціальних послуг;
- отримання згоди на подальше співробітництво.

Основне завдання фахівця при першій зустрічі – не звинувачувати сім'ю в негативних проявах і недбалому ставленні до дітей, не залякування вилученням дітей, не обіцянки про якнайшвидше вирішення проблем, а розуміння реального положення дітей, ресурсів сім'ї, наявності підґрунтя для початку надання соціальних послуг.

Якщо наслідки візиту позитивні, фахівець із соціальної роботи:

- налагоджує контакт із членами сім'ї;
- отримує інформацію щодо становища дітей та бачення і сприйняття сім'єю своїх проблем;
- отримує інформацію про наявні й потенційні ресурси сім'ї, її готовність до співпраці.

У разі, коли контакт не встановлений, фахівець повинен звернутися до керівництва соціальної служби по допомогу, разом проаналізувати хід розмови, виявити помилки, невикористані можливості. Керівництво служби вирішує, яким чином можна повторити зустріч із сім'єю і хто це буде робити.

У випадку позитивного варіанту результатом першої зустрічі для сім'ї буде:

- розуміння того, що існує установа, яка розуміє їхні проблеми, хоче допомогти, пропонує свою допомогу;

- надія на те, що проблеми сім'ї можуть бути вирішені;
- готовність активно отримувати соціальні послуги.

За підсумками першого візиту складається звіт.

Збір і аналіз інформації про сім'ю. Інформацію про стан справ в сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, можна отримати як від самих членів сім'ї, так і з інших джерел:

- від окремих громадян;
- від окремих організацій, установ, підприємств;
- від сільських, селищних, міських рад;
- від житлово-комунальних служб;
- від органів охорони здоров'я;
- від органів освіти;
- від органів внутрішніх справ, органів виконання покарань;
- інших закладів і установ.

Джерело надходження інформації й сама інформація про сім'ю фіксуються в особовій справі сім'ї, яка перебуває в складних життєвих обставинах. Вся подальша робота з сім'єю, спостереження соціальних працівників, результати супервізії фіксуються в цьому документі. Особиста справа є документом конфіденційним. Після закінчення роботи з сім'єю вона повинна зберігатися в архівах установи.

Завдання збору інформації – цілісне вивчення всієї сфери зв'язків сім'ї. Тобто, не лише членів родини, а й усієї системи, причетної до ситуації (наприклад, зв'язків і взаємин, що походять від структур навчання, роботи, дозвілля, оточення за місцем проживання, родичів тощо).

План надання соціальних послуг. Уже під час оцінки ситуації і потреб сім'ї та її окремих членів соціальний працівник інформує клієнтів про необхідність розробки плану співпраці. При цьому важливо визначити пріоритети діяльності, адже більшість проблем мають багатосторонній характер. Важливо, щоб клієнти брали активну участь у визначенні пріоритетів, тобто тих завдань, які слід вирішити насамперед.

Плануються методи, засоби втручання, можливі варіанти розвитку ситуації. За потреби і можливості (наявності психолога), планується використання різних технік психологічної підтримки (наприклад, методика вербалізації емоційних станів, програвання ролей один одного, методика опосередкованого сімейного спілкування тощо).

Особливо важливо правильно спланувати стратегію пошуку порушень у сім'ї та їх корекції, тобто передбачити основні напрямки співпраці з клієнтом, мету, завдання й бажані результати на весь час роботи. Цьому сприяє узагальнення даних, зібраних раніше під час діагностики, їх аналіз та виявлення думок усіх учасників процесу планування, документування і подальшої реалізації соціальної роботи з клієнтом.

Умови початку надання послуг. Основним критерієм прийняття рішення про допомогу сім'ї є бажання членів родини змінити ситуацію на краще і реальна оцінка ситуації, впевненість соціального працівника в тому, що допомога у вирішенні окремих питань змінить становище родини. Соціальна служба бере на себе розв'язання не всіх проблем сім'ї, а лише тих, з якими родина не може справитися самостійно, що і призводить до кризового стану.

Реалізація соціальних послуг. Після того, як план сформований, починається його реалізація. У цьому процесі беруть участь обидві зацікавлені сторони (соціальна служба і сім'я). Кожна бере на себе те завдання, яке їй під силу. На цьому етапі для клієнта особливе значення мають ситуації успіху. Завдання соціального працівника – дати кожному клієнту можливість пережити радість досягнення мети, повірити в себе.

Реалізація плану передбачає застосування різноманітних процедур з обраної послідовності використання методів та засобів допомоги. Їх зміст залежить від конкретного випадку. На цьому етапі соціальний працівник прагне налагодити зв'язки між сім'єю та іншими місцевими службами й установами, які можуть і повинні надалі надавати постійну допомогу сім'ї. Він інформує ці служби про потреби сім'ї, а сім'ю – про види допомоги та послуги, які вона може отримувати від цих служб.

Завершення надання соціальних послуг. У разі, якщо сім'я, що отримує соціальні послуги, без поважних причин не виконує вимоги для їх одержання, суб'єкт, що надає соціальні послуги, виносить письмове попередження про можливість відмови від надання соціальних послуг або обмеження у їх наданні.

Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями. Діяльність державних установ щодо виявлення та надання соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, функціональні обов'язки кожного із суб'єктів регулюється Порядком взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в

складних життєвих обставинах, затверджений спільним наказом семи міністерств: Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 року № 1983/388/452/221/556/596/106.

Таким чином, вперше в національній практиці впроваджений механізм взаємодії, роль, повноваження кожного з 6-ти міністерств та їх відповідних територіальних підрозділів у вирішенні проблем сімей, які опинилися у скрутних життєвих обставинах.

Порядком визначено, які саме державні структури мають взаємодіяти при виявленні та наданні соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах:

- управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту;
- служби у справах дітей;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- управління (відділи) охорони здоров'я;
- заклади охорони здоров'я;
- управління (відділи) освіти і науки;
- дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні та позашкільні навчальні заклади;
- органи праці та соціального захисту населення;
- відділи з питань взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю, організаційно-аналітичної роботи Міністерства транспорту та зв'язку України;
- органи внутрішніх справ;
- установи виконання покарань.

Порядком взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, визначені також основні етапи роботи з сім'єю:

- 1) виявлення сімей;
- 2) соціальне інспектування;
- 3) визначення потреби сім'ї у соціальному супроводі на засіданні дорадчого органу;
- 4) соціальний супровід сім'ї;
- 5) припинення соціального супроводу.

Враховуючи комплексність потреб сімей, потребу налагодження міжвідомчої взаємодії та координації діяльності спеціалістів

різних структур, при управлінні у справах сім'ї, молоді та спорту створюється *дорадчий орган*, що координує та контролює діяльність різних служб щодо надання соціальної допомоги сім'ям у складних життєвих обставинах. До складу дорадчого органу входять: начальник управління (відділу) у справах сім'ї, молоді та спорту, директор центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, начальник служби у справах неповнолітніх; та за запрошенням управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту: керівники управлінь охорони здоров'я, керівники управлінь освіти і науки, керівники органів праці та соціального захисту населення, керівники органів внутрішніх справ, керівники установ виконання покарань, керівники інших структурних підрозділів місцевої адміністрації, представники підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян.

Порядком не визначена необхідність підписання угоди про взаємодію між центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та членами сім'ї, що перебуває під соціальним супроводом. Підписання угоди є важливою умовою здійснення такої форми соціальної роботи, оскільки знімає патерналістське ставлення членів сім'ї до отримання безкоштовних соціальних послуг.

На завершення роботи, або за потреби, проводиться оцінка результатів соціального супроводу. Справа сім'ї може бути розглянута на засіданні дорадчого органу повторно у випадку, якщо вирішується питання щодо продовження або припинення соціального супроводу цієї сім'ї.

Соціальний супровід може припинитися у разі:

- подолання сім'єю складної життєвої ситуації;
- відмови сім'ї від допомоги, якщо це не загрожує іншим особам;
- переїзду сім'ї (суб'єкт, який здійснює соціальний супровід, повинен повідомити відповідний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за новим місцем проживання (перебування) цієї сім'ї, якщо воно відоме).

Інформацію про сім'ї, яким надається соціальна допомога центрами СССДМ, вміщує Єдиний банк даних щодо сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Основна мета створення Державного банку даних сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах – запровадження в Україні єдиної структурованої інформаційно-аналітичної системи раннього виявлення та обліку сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, удосконалення соціальної роботи з цією категорією сімей, підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити категорії сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.
2. Розкрити основні завдання діяльності Служби підтримки сім'ї.
3. Створити таблицю видів соціальних послуг, що надаються сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.
4. Визначити форми робіт із сім'ями, які застосовуються під час надання соціальних послуг.
5. Охарактеризувати основні етапи надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.
6. Вмотивувати необхідність взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Література

1. *Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.* – К.: Держсоцслужба, 2006.
2. *Козубовська Г. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В.* Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. – У.: Ужду, 1998.
3. *Молода сім'я: проблеми та умови її становлення* / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003.
4. *Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінгів курс для спеціалістів соціальної сфери* / За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – К.: Основа-Принт, 2007.
5. *Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: Метод. посіб.* / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко та ін. – К.: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2003.
6. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посіб. – К.: ДЦССМ, 2002.

§ 4. Прийомна сім'я – позитивне соціальне середовище розвитку дитини

Сімейним кодексом України, Законами України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначено пріоритетом влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, саме сімейне виховання.

Законом України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” пріоритетними формами влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування і потребує термінового влаштування, визначено усиновлення, оформлення опіки (піклування), влаштування у прийомну сім’ю, до дитячого будинку сімейного типу.

Починаючи з 2005 року, з початком реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, робота щодо створення прийомних сімей та дитячих будинків в Україні помітно активізувалась. До основних причин, які вплинули на зміну соціальних державних пріоритетів щодо захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, належать:

- формування соціальної політики, заснованої на гуманістичних засадах, що передбачає орієнтацію соціальних інститутів на врахування індивідуальних запитів і потреб особистості;
- стрімке зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують влаштування;
- неспроможність державної інтернатої системи забезпечити соціалізацію вихованців з урахуванням потреб розвитку суспільства.

Перші кроки у створенні в Україні прийомних сімей (foster care), як сімейної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зроблені у 1998 р.

Передумови до активного розвитку прийомної сім’ї як соціального інституту закладає Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (№ 2342-IV від 13 січня 2005 року). Законом основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування визначена пріоритетність сімейного влаштування дитини, яка залишилася без піклування батьків (стаття 3).

Визначення на державному рівні пріоритетності розвитку сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяє розвитку інституту прийомної сім’ї в Україні. Станом на 1 листопада 2008 року в Україні діє 2339 прийомних сім’ї, в яких виховується 3836 дітей (порівнянно з 113 прийомними сім’ями, які діяли на 1 січня 2005 року).

Прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1-го до 4-х дітей на виховання та спільне проживання (відповідно до Закону України “Про охорону дитинства”). Функціонування прийомних сімей регулюється Положенням про прийомну сім'ю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України (№ 565 від 26 квітня 2002 року).

Метою створення прийомних сімей є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні діти влаштовуються в сім'ю до досягнення вісімнадцятирічного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку[1].

Створення прийомних сімей дозволяє вирішувати питання тимчасового влаштування долі дитини, батьки якої за певних обставин (хвороба, засудження) певний проміжок часу не можуть займатися її вихованням. У такому випадку дитина влаштовується у прийомну сім'ю на той проміжок часу, поки родина не справиться з проблемами, які не дозволяють біологічним батькам займатися дитиною, забезпечувати необхідний рівень життя й розвитку.

Діти, уражені ВІЛ-інфекцією, можуть влаштовуватися на виховання і спільне проживання у прийомні сім'ї за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування і закладів охорони здоров'я, їх загальна кількість не повинна перевищувати трьох осіб. Влаштування у родини дітей з таким діагнозом потребує проходження прийомними батьками та спеціалістами, які здійснюють соціальний супровід, відповідної підготовки.

Прийомна сім'я як форма сімейного влаштування дітей-сиріт. Особливістю прийомної сім'ї як форми сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є те, що:

- дитина, яка виховується в прийомній сім'ї *не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування*, за нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством для таких категорій дітей;
- кандидати в прийомні батьки *обов'язково проходять курс підготовки*, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних з приходом в сім'ю нового вихованця, опанування соціального статусу – вихователя прийомної дитини;

- прийомні батьки у вирішенні проблем прийомної дитини *співпрацюють з соціальним працівником*, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї; соціальний працівник виступає посередником між прийомною сім'єю і державними структурами, які опікуються проблемами дітей;
- *утримання прийомної дитини* в сім'ї фінансується державою, одному із прийомних батьків виплачується грошове забезпечення;
- сім'я *отримує статус прийомної* на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками та органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін;
- *контроль за функціонуванням* прийомної сім'ї здійснює служба в справах дітей.

У прийомну сім'ю може бути влаштовано від однієї дитини до чотирьох прийомних дітей. Між батьками і прийомними дітьми сімейних правовідносин не виникає.

Прийомні батьки влаштовують дитину на власну житлову площу, ніяких пілг щодо поліпшення житлових умов при оформленні прийомної сім'ї законодавством не передбачено. Однією з умов влаштування прийомної дитини є можливість виділити їй індивідуальне місце проживання в прийомній родині.

Прийомні батьки. Прийомними батьками можуть бути як особи, які перебувають у шлюбі, так і одинокі особи. Відповідно до чинного Положення про прийомну сім'ю, прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей на підприємствах, в установах та організаціях без спеціальних на те повноважень, несуть персональну відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток прийомних дітей. Щодо сімей, які виховують ВІЛ-інфіковану дитину-сироту, то обов'язком прийомних батьків є дотримання принципу конфіденційності інформації щодо діагнозу дитини.

На відміну від усиновлення та оформлення опіки (піклування) кандидати на створення прийомної сім'ї в обов'язковому порядку мають пройти курс підготовки, спрямований на формування усвідомленого ставлення батьків до соціальної ролі вихователів дитини-сироти. Організація і проведення навчання покладається на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які залучають до цього психологів, педагогів, медиків, соціальних працівників.

Окрім попередньої підготовки потенційних кандидатів на створення прийомних сімей, передбачено проведення періодичних навчань для батьків, які вже виховують прийомних дітей, з метою підвищення і розвитку їхнього виховного потенціалу. Програми навчання прийомних батьків затверджуються наказом Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді.

Окрім проходження спеціальної підготовки, до кандидатів на створення прийомної сім'ї висуваються вимоги щодо достатнього матеріального забезпечення. Середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї кандидатів, обчислений за останні шість календарних місяців, що передували місяцю звернення із заявою про утворення прийомної сім'ї, не може бути меншим ніж рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум), встановленого законодавством.

Також необхідною умовою створення умов розвитку та виховання прийомної дитини в сім'ї є згода всіх її членів на влаштування нового вихованця. При оформленні прийомної сім'ї така згода всіх повнолітніх членів родини, які проживають разом, є необхідною. Своєю чергою, прийомні батьки мають враховувати згоду не лише дорослих членів родини, а й рідних дітей, які не досягли повноліття.

Ще однією вимогою щодо кандидатів, введеною до Положення про прийомну сім'ю у 2006 р., є обмеження за віком. Прийомними батьками можуть бути особи працездатного віку, що пояснюється, насамперед, захистом інтересів прийомної дитини – окрім бажання дорослих слід враховувати й те, що дитина не повинна ще раз переживати втрату близьких людей.

Вік батьків враховується при визначенні, які саме діти можуть бути влаштовані до прийомної сім'ї. При влаштуванні дитини у прийомну сім'ю має бути враховано таке: дитина має досягти повноліття до досягнення прийомними батьками пенсійного віку. Час влаштування дітей визначається відповідно до віку молодшого з батьків.

На момент досягнення батьками пенсійного віку всі прийомні діти мають вийти із сім'ї, вона втрачає статус прийомної. Проте, враховуючи непередбачені обставини, наприклад, якщо дитина була влаштована у прийомну сім'ю, а через певний час виникає потреба влаштування старшого брата чи сестри, в окремих випадках прийомна сім'я продовжує функціонування після досягнення батьками пенсійного віку, але термін не має перевищувати п'яти років. На подовження терміну діяльності прийомної сім'ї має бути згода прийомних батьків та місцевого органу виконавчої влади.

Окрім визначених вимог щодо кандидатів на створення прийомної сім'ї, законодавчо визначені обмеження, що стосуються психічного та фізичного здоров'я батьків, виконання ними свої обов'язків стосовно дітей. Прийомними батьками не може бути подружня пара, коли хоча б один із подружжя:

- не пройшов курс підготовки кандидатів у прийомні батьки;
- визнаний в установленому порядку недієздатним або обмежено дієздатним;
- позбавлений батьківських прав;
- колишній опікун (піклувальник, усиновитель), позбавлений відповідних прав за неналежне виконання покладених на нього обов'язків;
- за станом здоров'я не може виконувати обов'язки щодо виховання дітей: інваліди I і II груп, які за висновком медико-соціальної експертної комісії потребують стороннього догляду, особи, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, крім сімей, які беруть на виховання дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства.

Підвищені вимоги стосуються не лише батьків, а й їхнього соціального оточення. Не можуть бути прийомними батьками особи, з якими на спільній житловій площі проживають члени сім'ї, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства.

Діти, які влаштовуються у прийомну сім'ю. *Прийомна дитина* – дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування, влаштована у прийомну сім'ю (відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Згідно із законом “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” до прийомної сім'ї влаштовуються діти з державних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме: з дитячих будинків, будинків дитини, шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, лікарень, притулків для неповнолітніх. Законодавче обмеження можливості оформлення дитини із родини, в якій вона перебуває, не дає змоги безпосереднього розміщення в сім'ю дітей, які потребують термінового влаштування.

Обмежує розміщення дітей у прийомній сім'ї вимога оформлення її соціального статусу – без документів, що засвідчують соціальний статус дитини, неможливе оформлення на неї соціальної допомоги, передбаченої на вихованців прийомної сім'ї.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, визначений відповідно до законодавства про становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення та отримання передбачених законодавством пілг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування (відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Інформацію про дітей, які потребують термінового влаштування, містить банк даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, формування якого покладається на служби у справах дітей. У випадку влаштування до прийомної сім'ї збір інформації про дітей та налагодження співпраці з працівниками закладів, у яких вони перебувають, мають проводити спеціалісти служб у справах дітей.

На кожну дитину, яка передається до прийомної сім'ї, спеціалісти органів опіки та піклування спільно із представниками адміністрації закладу, в якому дитина перебуває, готують і надають прийомним батькам такі документи:

- рішення органу опіки і піклування за місцем походження дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, про встановлення відповідного статусу такої дитини та документи, на підставі яких ухвалено таке рішення (документи про батьків або осіб, що їх замінюють: копія свідоцтва про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними своїх дітей тощо);
- свідоцтво про народження дитини;
- висновок про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дитини;
- довідка (атестат) про освіту або висновок про рівень розвитку, наданий психолого-медико-педагогічною консультацією;
- опис належного дитині майна, у тому числі житла, та відомості про осіб, які відповідають за його збереження;
- пенсійне посвідчення на дітей, які одержують пенсію, копію ухвали суду про стягнення аліментів.

Відповідальність за оформлення документів і достовірність поданих у них відомостей несуть керівники закладів, з яких діти передаються до прийомної сім'ї, і органи опіки та піклування.

Прийомні діти мають право підтримувати контакти з біологічними батьками й іншими родичами в тому випадку, якщо таке спілкування не суперечить інтересам дитини і не заборонене рішенням суду.

Діти, які виховуються в прийомних сім'ях, не втрачають статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, що передбачає залишення пільг, які гарантуються державою таким дітям: при отриманні житлової площі, влаштуванні на навчання, матеріальної підтримки тощо. У випадку, якщо за дитиною закріплені майно та житло, воно зберігається до досягнення вихованцем повноліття, відповідальність за його збереження покладається на органи опіки та піклування за місцем знаходження майна.

За прийомними дітьми зберігаються раніше призначені аліменти, пенсії, інші виплати, які перераховуються на їх особисті рахунки, відкриті в установах банку. Суми коштів, що належать прийомним дітям, переходять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.

Взаємодобір прийомної сім'ї і прийомної дитини. Інформація про дітей, які можуть бути влаштовані до прийомної сім'ї, міститься у банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, який створюється і ведеться службою у справах дітей. Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування здійснюється відповідно до наказу Міністерства України у справах молоді та спорту від 29 липня 2005 року № 1466.

Сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, яка висловили бажання взяти на виховання дитину-сироту, обов'язково інформується про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дітей, яких вони бажають взяти на виховання та спільне проживання. Відповідальність за достовірність інформації, яка надається кандидатам на створення прийомної сім'ї щодо прийомної дитини, покладається на служби у справах дітей.

Спеціаліст служби у справах дітей надає потенційним прийомним батькам інформацію, що міститься у банку даних про дитину (дітей), які потребують влаштування. Знайомство батьків і дитини відбувається лише за умови, коли прийомні батьки за документами

визначаються, що вони остаточно визначилися щодо кандидатури дитини.

У випадку, якщо потенційні прийомні батьки не можуть визначитися щодо кандидатури дитини за наявними відомостями банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлюється наступний термін їхнього звернення до служби у справах дітей. Потенційні прийомні батьки, які протягом півроку не визначаються щодо дитини, мають пройти повторний курс підготовки.

Соціальний працівник центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді разом із спеціалістами служб у справах дітей, при визначенні кандидатури дітей, які будуть влаштовані у сім'ю, повинні вибрати таку прийомну сім'ю, яка б найбільше відповідала інтересам дитини, виходячи з потреб дитини та рівня компетентності її сильних сторін прийомної сім'ї.

Обираючи прийомну сім'ю, яка б найбільше відповідала інтересам дитини, соціальні працівники повинні звернути увагу на такі фактори:

- вік дитини;
- стать дитини;
- культурне/етнічне походження дитини;
- компетентність, рівень підготовки батьків (ресурс прийомної сім'ї);
- спроможність прийомної сім'ї допомагати іншим членам сім'ї (особливо братикам та сестричкам) та підтримувати контакт із біологічними родичами;
- наявність ресурсів прийомної сім'ї та громади, необхідних для задоволення конкретних потреб дитини.

Прийомні батьки мають підготуватися до влаштування дитини. Діти, які влаштовуються в прийомні сім'ї, внесуть туди свої очікування, виходячи із характеристик власної сім'ї та інших прийомних сімей чи сімей-усиновителів, де вони проживали раніше. Соціальний працівник повинен допомогти прийомним батькам зрозуміти попередній досвід проживання дитини у сім'ях та вплив їх власних сімейних характеристик та досвіду на дітей, які до них влаштовуються. Окрім того, при повазі до правил та традицій прийомної сім'ї, соціальний працівник повинен допомогти прийомним батькам пристосувати в міру доцільності правила та традиції, які приносить із собою дитина.

Підготовка дітей до влаштування у прийомну сім'ю. Соціальний працівник, що надає послуги прийомної сім'ї, та прийомні батьки повинні співпрацювати, щоб підготувати дитину до влаштування та створити і підтримувати стосунки між дитиною та прийомною сім'єю.

Перехід дитини до прийомної сім'ї – це період емоційного сум'яття та збентеження, що переживає і дитина, і члени родини. Прийомні батьки повинні сконцентруватися на чіткості, послідовності, надійності та постійності своєї допомоги впродовж усього періоду підготовки дитини до влаштування. Відповідно до віку та рівня розвитку дитини соціальний працівник, який працює з сім'єю, та прийомні батьки повинні:

- задовольняти у максимально можливому обсязі потреби дитини у інформації про її переїзд, у тому числі куди, чому, коли та як надовго;
- допомогти дитині висловити та справитися зі своїми думками та почуттями щодо влаштування;
- повідомити дитині, що можна очікувати від соціального працівника та прийомних батьків;
- допомогти дитині визначити та зібрати речі в дорогу: іграшки, фотографії, м'які іграшки або інші предмети, що мають сімейну цінність, відповідно до віку, щоб забезпечити відчуття певної безпеки під час переїзду;
- повідомити дитині, коли відбудеться наступний контакт з батьками, якщо це відомо;
- допомогти дитині сформулювати пояснення такого переїзду для інших людей;
- розробити план термінової допомоги дитині на випадок, якщо дитині знадобиться негайна допомога з боку соціального працівника.

У дітей необхідно сформувати почуття прив'язаності до прийомної сім'ї і тоді вони зможуть найефективнішим чином використати досвід перебування в ній. Якщо в основі стосунків буде прив'язаність, діти зможуть з більшою готовністю вибудувати або відновити здорові стосунки з батьками та рідними, або перейти до сім'ї усиновителів.

Прихід нової дитини в прийомну сім'ю може мати великий вплив на тих дітей, які вже є в цій сім'ї, особливо якщо це для них вперше. Прийомні батьки повинні проводити підготовку та надава-

ти підтримку всім дітям сім'ї, у т. ч. біологічних дітей, усиновлених дітей та інших дітей, які з ними проживають.

Юридичне оформлення прийомної сім'ї. Відповідальність за створення та функціонування прийомних сімей покладається на райдержадміністрацію або виконавчий комітет міськради. Безпосередня робота з кандидатами на створення прийомної сім'ї та діючими прийомними сім'ями з 2006 р. покладається на місцеві служби у справах дітей і центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Кандидатури прийомних батьків та дітей, які передаються на виховання у сім'ю, розглядаються на засіданні опікунської ради. Витяг з протоколу засідання опікунської ради входить до пакету документів, які готуються при юридичному оформленні прийомної сім'ї.

Між батьками та місцевим органом виконавчої влади укладається договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї. Договір визначає права й обов'язки кожної зі сторін, містить вимоги до умов виховання і утримання дітей у родині.

Юридичний статус прийомної сім'я отримує на підставі рішення райдержадміністрації або міськвиконкому. Підписання договору є підставою для початку фінансування сім'ї.

Припинення дії договору передбачено в таких випадках:

- у разі виникнення в прийомній сім'ї несприятливих умов для виховання дітей та спільного проживання: важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, відсутність взаєморозуміння батьків з дітьми, конфліктні стосунки дітей;
- невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку й утримання дітей;
- порушення схеми антиретровірусної терапії дитини;
- повернення дітей рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю);
- досягнення дитиною повноліття;
- досягнення батьками пенсійного віку;
- за згодою сторін.

У разі припинення дії договору сім'я позбавляється статусу прийомної, а подальше влаштування прийомних дітей визначається органом опіки та піклування.

Матеріальне забезпечення прийомної сім'ї. Однією із особливостей функціонування прийомної сім'ї є матеріальна підтримка з боку держави. З 2006 р. в Україні розпочато формування принци-

пово нового механізму фінансування інститутів виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, що базується на принципі «гроші ходять за дитиною». Передбачається впровадження фінансування не інститутів виховання, а дитини, позбавленої батьківського піклування, незалежно від того, у якому закладі або родині вона виховується. Цей механізм з 2006 року впроваджується у розрахунках фінансування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. У подальшому за таким принципом має бути налаштовано забезпечення інтернатних закладів, що є однією із складових реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У 2006 році соціальні виплати на дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї фінансуються з державного бюджету, що дало позитивний імпульс розвитку цих соціальних інститутів. Механізм фінансування дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей регулюється Порядком призначення й виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2006 році (постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2006 року № 106).

На прийомних дітей та дітей-вихованців дитячих будинків сімейного типу щомісячно виділяється державна соціальна допомога, що становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку. Якщо на дитину виплачуються пенсія, аліменти, стипендія, державна допомога, то розмір соціальної допомоги визначається як різниця між двома прожитковими мінімумами і загальними виплатами на дитину.

Одному із прийомних батьків виплачується грошове забезпечення з розрахунку 35 відсотків розміру соціальної допомоги на кожную прийомну дитину, яка виховується в сім'ї. Нарахування грошового забезпечення починається з моменту влаштування дитини в сім'ю.

Соціальний супровід. Приймона сім'я відрізняється від усиновлення та опіки (піклування) наявністю державної соціальної підтримки, що реалізується у формі соціального супроводу. Соціальний супровід прийомних сімей, відповідно до Положення про прийомну сім'ю, здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що передбачає надання комплексу правових, психологіч-

них, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування прийомної сім'ї.

Соціальний супровід є формою державної підтримки сім'ї в інтересах дитини. Соціальна робота з сім'ями, які виховують дітей-сиріт, насамперед, спрямована на вирішення проблемних питань життя та розвитку саме вихованців. Проте, враховуючи потребу забезпечення нормальних умов сімейного оточення дітей, робота проводиться і з батьками, і з біологічними дітьми. Комплексність у соціальній роботі з такими сім'ями і визначається терміном “соціальний супровід прийомних сімей”, на противагу “соціальному супроводу прийомної дитини в сім'ї”.

Технологія здійснення соціального супроводу регламентується Порядком здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, затвердженого наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 31 жовтня 2006 року.

Безпосередньо соціальний супровід прийомних сімей здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання сім'ї. Соціальний працівник закріплюється за прийомною сім'єю наказом директора відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на підставі рішення про створення прийомної сім'ї. Один соціальний працівник може здійснювати одночасно соціальний супровід не більше 7 прийомних сімей, у яких загальна кількість прийомних дітей не перевищує 35 осіб.

Метою соціального супроводу є захист та забезпечення дотримання прав та інтересів дитини, оптимальних умов її життя та розвитку з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини шляхом надання соціальних послуг прийомній сім'ї.

Реалізація соціального супроводу спрямована на вирішення певних *завдань* залежно від терміну влаштування дитини у сім'ю та її основних потреб. Зокрема, соціальний супровід зорієнтований на:

- адаптацію дитини в новій сім'ї;
- створення позитивного психологічного клімату у родині;
- забезпечення оптимальних умов життя;
- забезпечення захисту прав дитини;
- створення можливостей для розвитку дитини шляхом надання комплексу якісних соціальних послуг.

Вирішення поставлених перед соціальним супроводом завдань здійснюється шляхом надання прийомній сім'ї комплексу соціальних послуг, які можна умовно розділити на такі сфери: соціально-економічні, юридичні, соціально-педагогічні, психологічні, соціально-медичні, інформаційні.

Соціально-економічні послуги:

- допомога у залученні додаткових ресурсів для задоволення потреб дитячого будинку сімейного типу на лікування, оздоровлення;
- допомога у своєчасному отриманні батьками державних виплат на утримання дитини; допомога у вирішенні побутових проблем, працевлаштування дітей-вихованців після досягнення ними повноліття чи закінчення навчання.

Юридичні (правові) послуги:

- консультування з питань застосування чинного законодавства;
- представлення та захист прав і законних інтересів дитячого будинку сімейного типу та дітей, що в них виховуються, в органах державної влади та інших установах, організаціях, підприємствах незалежно від форм власності та підпорядкування; допомога в оформленні документів, необхідних для розв'язання проблем клієнтів;
- здійснення правової освіти батьків-вихователів та дітей, що виховуються в їх сім'ях; співпраця з різними установами та фахівцями для надання фахової юридичної допомоги.

Соціально-педагогічні послуги:

- допомога у вирішенні питань навчання дітей, здобутті ними освіти; організація додаткових занять, навчання;
- виявленні розвитку різнобічних інтересів і потреб прийомних дітей;
- залученні до науково-дослідної, гурткової роботи, влаштування дитини до клубу, гуртка, секції;
- забезпеченні доступності відповідних освітніх послуг для дітей з вадами розумового або фізичного розвитку шляхом індивідуального навчання;
- просвітницькій роботі щодо всебічного і гармонійного розвитку дитини;
- особливостей розвитку сім'ї та сімейних стосунків;
- здорового способу життя;

- організація навчання батьків ефективним методам виховання без покарання, мобілізації власних ресурсів сім'ї для вирішення проблем надалі; допомога батькам у здійсненні статевого та гендерного виховання;
- встановлення та підтримка стосунків з біологічною сім'єю, якщо це не суперечить інтересам дитини;
- участь у формуванні життєвих навичок дитини:
  - планування свого життя та його здійснення;
  - допомога у розв'язанні конфліктних ситуацій сімейного виховання,
  - підготовці до виходу з сім'ї у самостійне життя;
  - організація зустрічей дітей з біологічними батьками або особами, що їх замінюють;
  - вжиття заходів щодо підготовки біологічних родин до повернення їм дітей;
- здійснення моніторингу захисту дитини від жорстокого поводження та насильства;
- представлення інтересів клієнта в інших установах та закладах (здійснення функцій посередника між сім'єю та адміністрацією школи, центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами опіки й піклування тощо);

Психологічні послуги:

- адаптація дитини до нової сім'ї та сім'ї до дитини, у створенні належного психологічного клімату, для якого характерними є повага, любов, турбота, емоційні зв'язки;
- допомога в запобіганні виникненню непорозумінь та конфліктів між членами сім'ї, в т.ч. рідними дітьми;
- участь у формуванні у дитини почуття власної гідності, адекватної самооцінки, самосвідомості, самостійності, громадянськості позиції;
- мінімізація негативних наслідків психологічних травм;
- організація реабілітаційних заходів, спрямованих на подолання затримок, відставань у розвитку, психічних та психологічних проблем, пов'язаних з занедбаністю, травмами та хворобами, жорстоким поводженням або насильством, які зазнала дитина до влаштування в дитячий будинок сімейного типу; корекція поведінки дітей;
- консультування з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем; організація сімейної психотерапії;

- проведення психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації; надання методичних порад;

Соціально-медичні послуги:

- допомога прийомним батькам у вирішенні питань збереження, підтримки та охорони здоров'я дітей-вихованців;
- надання необхідної інформації, настанов щодо здорового способу життя, профілактики туберкульозу, венеричних захворювань та ВІЛ/СНІДу;
- допомога у проходженні прийомними дітьми обов'язкового медичного огляду та, за необхідності, контроль за виконанням призначень лікаря;
- допомога у забезпеченні регулярного та якісного медичного обслуговування;
- допомога у вирішенні питань щодо оздоровлення прийомних дітей та рідних дітей (до 18-ти років);
- налагодження, за необхідності, ефективної співпраці із закладами охорони здоров'я та іншими організаціями соціального спрямування, які надають допомогу ВІЛ-позитивним дітям;

Інформаційні послуги:

- інформування про ресурси громади та допомога у їх використанні на користь дитини (про дитячі навчальні заклади, гуртки, спортивні школи та заняття, про діяльність дитячих, молодіжних громадських організацій, турпоходи, культурні заходи);
- надання довідкової інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації, надання інформації про послуги, які можна отримати в ЦСССДМ, графіки роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я, центрів зайнятості, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; розповсюдження буклетів, листівок, пам'яток, плакатів соціального спрямування.

Реалізація соціального супроводу прийомної сім'ї передбачає періодичне планування соціальної роботи з дитиною, батьками, членами родини, соціальним оточенням тощо.

План соціального супроводу містить комплекс послуг щодо забезпечення умов для підвищення виховного потенціалу сім'ї та створення умов для утримання, виховання та розвитку прийомної дитини. Планом передбачаються конкретні заходи щодо надання

соціально-економічних, соціально-побутових, юридичних, психологічних, соціально-медичних, соціально-педагогічних та інформаційних послуг.

Структура плану соціального супроводу визначена орієнтовно основних проблемних питань: адаптація дитини до умов сімейного життя; здоров'я; контакт з біологічними батьками, родичами; освіта та навчання; особливості характеру; соціальні проблеми; фізичний розвиток; юридичні питання тощо. Планом передбачені і 1) розробка заходів, спрямованих на забезпечення дитини в розвитку та вихованні і 2) створення умов щодо розвитку й виховання дитини в прийомній сім'ї.

План соціального супроводу розробляється на основі інформації про *індивідуальні потреби конкретної дитини* і має включати ті позиції, які є *актуальними на відповідний термін* реалізації соціального супроводу.

У процесі налагодження взаємодії з батьками, соціальний працівник має чітко усвідомлювати, що прийомні батьки є законними представниками інтересів дитини і при влаштуванні прийомної дитини в сім'ю саме *батьки беруть на себе основні обов'язки* щодо виховання, розвитку, забезпечення дитини. Соціальний супровід виступає не як заміна піклування про прийомну дитину, а як організація соціальної підтримки та допомоги прийомним батькам у розв'язанні тих питань, які вони самостійно не можуть ефективно виконати.

План соціального супроводу, за потреби, але не рідше ніж раз на рік, аналізується та корегується за участю прийомних батьків та дитини з урахуванням її віку та стану здоров'я. До уваги беруться результати супервізії соціального супроводу прийомної сім'ї, щорічна інформація про ефективність її функціонування.

Позитивним результатом влаштування дитини у сімейне оточення слід розглядати набуття нею сімейних стереотипів життя та побутових стосунків, а в кінцевому підсумку – можливість самостійного існування та забезпечення першочергових потреб. Саме на досягнення такої мети має бути спрямована робота з прийомною сім'єю. Стратегічним напрямком соціального супроводу має стати визначення перспектив подальшого влаштування дитини після досягнення нею повноліття – працевлаштування, забезпечення житлом, продовження освіти. Саме ці проблеми мають вирішуватися батьками та соціальними працівниками протягом всього періоду проживання дитини у сім'ї.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити особливості прийомної сім'ї як форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Чим обумовлений вибір кандидатів на створення прийомної сім'ї.
3. Дати характеристику дітей, які влаштовуються до прийомної сім'ї?
4. Розробити механізм юридичного оформлення прийомної сім'ї.
5. Соціальний супровід як специфічна форма соціальної роботи з прийомною сім'єю.
6. Розробити план соціального супроводу прийомної сім'ї.

Література

1. *Державна доповідь* про становище дітей в Україні за підсумками 2005 року. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування. – К.: ДІРСМ, 2006.
2. *Комарова Н. М., Пеша І. В.* Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 1.
3. *Комарова Н. М., Пеша І. В.* Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006.
4. *Методичні рекомендації щодо навчання прийомних батьків, соціальних працівників, національних та регіональних тренерів* / Комарова Н. М., Пеша І. В. . – К.: Держсоцслужба, 2006.
5. *Методичні рекомендації щодо сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у запитаннях та відповідях)* / Бабак Т. М., Васильєва С. Ю. та ін. – К.: Держсоцслужба, 2005.
6. *Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн.* / Бевз Г. М., Бондаренко Т. В., Комарова Н. М., та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 2.

7. *Прийомна сім'я: методика створення та соціального супроводу*: Метод. посіб. / Бевз Г. М., Кузьмінський В. О., Доля Н. Г. та ін. – К.: Центр стратегічної підтримки, 2005.
8. *Прийомна сім'я: оцінка створення, функціонування і розвитку*: Навч. пос. – К.: Главник, 2006.
9. *Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу*: Навч.-метод. комплекс / За заг. ред. Лактіонової Г. М., Петрочко Ж. В. – К.: Науковий світ, 2006.
10. *Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу*: Збірн. метод. матер. / Авт. кол. Бевз Г. М., Капська А. Й., Комарова та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.

§ 5. Дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Міжнародний досвід влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, засвідчує поступову відмову держав, що мають гуманістичне спрямування соціальної політики, від інтернатних форм, орієнтацію на створення та підтримку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Усиновлення дітей-сиріт та оформлення опіки (піклування) в Україні були і залишаються пріоритетними формами влаштування долі дитини, залишеної без батьківської опіки. Водночас визначення державних пріоритетів сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створює передумови розвитку в Україні дещо нових соціальних інститутів: *дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей*.

Принцип сімейного виховання як передумови формування гармонійної особистості дитини, позбавленої батьківської опіки, був визначений австрійським педагогом Германом Гмайнером, який розробив систему функціонування містечок для дітей-сиріт з сімейними формами виховання – „SOS-Kinderdorf”. У розвитку виховних інституцій для дітей-сиріт Г. Гмайнер виступав за форми виховання, які були б максимально наближені до сімейних, за спільне навчання і утримання хлопчиків і дівчаток. Гаслами виховної системи, запропонованої Г. Гмайнером, стали поняття „захищеність”, „домашнє вогнище”, а основними пріоритетами – „розуміння” і „любов” [1].

У Радянському Союзі дитячі містечка за подібним принципом почали створюватися у формі дитячих будинків сімейного типу. Їх організатором став Дитячий Фонд ім. Леніна. У 1987 році розпочалася дослідно-експериментальна робота щодо визначення оптимального типу закладів для виховання та розвитку дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою їх влаштування від часу народження до початку трудової діяльності. У 1988 році була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР „Про створення дитячих будинків сімейного типу”, яка юридично закріпила нову форму сімейного влаштування. За положенням цієї постанови було запропоновано дві соціально-виховні структури утримання дітей:

- 1) дитячі містечка із одноквартирних багатокімнатних будинків для проживання сімей, що виховують більше 10 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- 2) окремі сім'ї, що виховують не менше 5 дітей-сиріт та проживають у багатокімнатних окремих квартирах, спеціалізованих будинках.

Під час розробки педагогічних основ діяльності дитячих містечок постали серйозні проблеми саме педагогічного плану, що поставило під сумнів доцільність існування таких соціальних структур виховання дітей-сиріт. Та відмова від поширення практики дитячих містечок, передусім, була пов'язана з проблемами економічного характеру.

Друга форма дитячих будинків сімейного типу набула досить широкого впровадження. Юридичною підставою її розвитку стало „Тимчасове положення про дитячі будинки сімейного типу” 1989 року, яким було визначено, що дитячий будинок сімейного типу – це сім'я, яка, маючи своїх кровних дітей, бере на виховання 5 або більше дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Дитячий будинок сімейного типу як інститут виховання дітей-сиріт є не дитячим закладом особливого типу, тобто дитячим будинком, а багатодітною сім'єю, що забезпечує вихованцям сімейне оточення та виховання. Виховний потенціал дитячого будинку сімейного типу, як форми сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має об'єктивні переваги перед іншими соціальними інститутами, насамперед, – інтернатного типу, виходячи із таких міркувань:

- природність процесу виховання;
- основою виховного впливу є емоційний контакт дитини з батьками-вихователями, який базується на довірі дітей до дорослих;

- виховання в малій групі найповніше відповідає вимозі поступового залучення дитини до соціального життя;
- тривалість виховного впливу батьків-вихователів на прийомних дітей;
- комплексний підхід у вихованні;
- індивідуальний підхід до кожної дитини;
- взаємозацікавлений характер стосунків вихователів та вихованців;
- контроль за негативними проявами та негативними впливами як серед дітей, так і зовнішніх факторів (однолітки, засоби масової інформації, література тощо).

У дитячому будинку сімейного типу формування особистості дитини відбувається в природніх умовах, домінуючу роль виконує вплив батьків-вихователів на світогляд і самоусвідомлення дитини. Сімейне оточення формує у дитини морально-етичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації, тобто усі ті якості, які формують індивідуальність. На формування особистості вихованця впливають характер стосунків між батьками та між батьками і дітьми, іншими членами родини, ставлення батьків до праці, їх участь у суспільному житті, інтереси, ціннісні орієнтири, загальний культурний рівень тощо.

В Україні створення дитячих будинків сімейного типу розпочалося у 1988 р. На початок 2000 року в Україні функціонував 91 дитячий будинок сімейного типу у 22 областях, АР Крим та м. Севастополі, на початок 2005 року функціонувало 128 таких сімей. Державна підтримка сімейних форм влаштування дітей-сиріт стимулювала суттєвий розвиток цього соціального інституту – станом на 1 листопада 2008 року в Україні діяло 380 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховувалося 2483 дитини.

Досвід функціонування дитячих будинків сімейного типу в Україні засвідчує, що їхні соціальні функції як соціального інституту не відрізняються від функціонування звичайної біологічної сім'ї. Водночас, є ряд особливостей, притаманних лише дитячому будинку сімейного типу:

- батьки біологічно не пов'язані з прийомними дітьми;
- батьки-вихователі повинні виконувати обов'язки не тільки вихователів, а й господарів великої родини;
- перед сім'єю постають завдання щодо корекції та компенсації вад розвитку вихованців, відставання та занедбаності здоров'я, а також подолання наслідків психічних травм.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менше п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (Сімейний кодекс України, стаття 256-2). Функціонування дитячих будинків сімейного типу регулюється Положенням про дитячий будинок сімейного типу, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 564 від 26 квітня 2002 року.

Метою створення дитячого будинку сімейного типу є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Сім'я може отримати статус дитячого будинку сімейного типу лише за умови прийому на виховання п'яти та більше дітей, позбавлених батьківського піклування, що, безперечно, є досить доброю умовою для влаштування у родину більшої кількості осиротілих дітей. Але, згідно із Положенням про дитячий будинок сімейного типу, кількість дітей у сім'ї, як рідних, так і прийомних, не повинна перевищувати десяти осіб, зважаючи на необхідність створення оптимальних умов для їх повноцінного виховання та розвитку. Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення повноліття, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівнів акредитації – до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

Виховання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у дитячих будинках сімейного типу можна розглядати як делегування державою батькам права на їх виховання та утримання. Це передбачає здійснення контролю з боку держави щодо того, яким чином батьки-вихователі виконують зобов'язання, взяті на себе щодо вихованців. Такий контроль, згідно з положеннями, покладається на місцеві органи опіки та піклування та служби у справах дітей.

Від існуючих форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячий будинок сімейного типу відрізняються, передусім, тим, що держава надає сім'ї, яка бере на виховання дітей, матеріальну та соціальну підтримку. Необхідною умовою є підготовка кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу до соціальної ролі вихователів прийомних дітей, що забезпечується проходженням ними системи відповідної підготовки (тренінг-курс з підготовки кандидатів).

У прийомні сім'ї і дитячі будинки сімейного типу влаштовуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Суттєва відмінність дитячого будинку від прийомної сім'ї – кількість дітей, які влаштовуються на виховання. Виховання та влаштування більше п'яти дітей у сім'ю, за умови створення дитячого будинку сімейного типу, вимагає від батьків більшої підготовки, переорієнтації такої родини, насамперед, на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.

Контроль за умовами проживання вихованців у дитячих будинках сімейного типу, відповідно до Положення, здійснюють органи опіки та піклування і служби у справах дітей. Раз на рік місцева служба у справах дітей готує звіт про стан виховання, утримання і розвитку дітей в дитячому будинку сімейного типу на основі інформації, що надається соціальним працівником, який здійснює соціальний супровід родини, вихователем дошкільного навчального закладу або класним керівником загальноосвітнього навчального закладу, де навчається дитина, дільничним лікарем-педіатром і дільничним інспектором місцевого відділку міліції. Батьки-вихователі обов'язково ознайомлюються зі складеним звітом, який затверджується начальником служби у справах дітей.

Діти-вихованці. До дитячого будинку сімейного типу влаштовуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Перевага, звичайно, надається дітям, у яких є проблеми щодо подальшого їх влаштування на виховання у сім'ю, – діти раннього віку, з ослабленим здоров'ям, щодо яких не прийнято рішення про подальше влаштування тощо.

Підбір вихованців здійснюється поступово, протягом дванадцяти місяців. Насамперед влаштовуються діти, які перебувають між собою в родинних стосунках, за винятком випадків, коли за медичними показниками або з інших причин вони не можуть виховуватися разом. Допомогу та контроль за влаштуванням дітей здійснює служба у справах дітей.

Обов'язковою умовою влаштування до дитячого будинку дитини є згода дитини, якщо вона досягла відповідного віку й такого рівня розвитку, що може її висловити. Згода на влаштування до дитячого будинку сімейного типу з'ясовується представником закладу, в якому дитина перебуває, за присутності батьків-вихователів та представника органу опіки та піклування і оформлюється документально (Див. «Сімейний кодекс України»).

Органом опіки та піклування на кожного вихованця, який влаштовується до дитячого будинку сімейного типу, готується та передається батькам-вихователям пакет документів:

- 1) свідоцтво про народження дитини;
- 2) медична довідка про стан здоров'я або витяг з історії розвитку дитини;
- 3) довідка (атестат) про освіту або висновок психолого-медико-педагогічної консультації про рівень розвитку дитини;
- 4) документи про батьків або осіб, які їх замінюють (свідоцтво про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними своїх дітей);
- 5) довідка про наявність та місцезнаходження братів і сестер чи інших близьких родичів дитини;
- 6) опис належного дитині майна, у тому числі житла, та відомості про осіб, які відповідають за його збереження;
- 7) пенсійна книжка на дітей, які одержують пенсію, копія ухвали суду про стягнення аліментів.

Якщо на момент влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу деякі із зазначених документів відсутні, місцева служба у справах дітей зобов'язана надати їх протягом двох місяців. За достовірність відомостей у наданих батькам-вихователям документах відповідальність у межах своєї компетенції несуть органи опіки і піклування за місцем походження або місцем проживання дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та керівник закладу, в якому перебувала дитина.

Діти, які виховуються в дитячих будинках сімейного типу, не втрачають статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, що передбачає залишення пілг, які гарантуються державою таким дітям: при отриманні житлової площі, влаштуванні на навчання, матеріальної підтримки тощо. У випадку, якщо за дитиною закріплено майно та житло, воно зберігається до досягнення вихованцем повноліття, відповідальність за його збереження покладається на органи опіки та піклування за місцем знаходження майна.

При влаштуванні дітей до дитячого будинку сімейного типу сімейних правовідносин не виникає – вихованці мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їх інтересам і не заборонено рішенням суду. Фор-

му такого спілкування визначають органи опіки та піклування за погодженням з батьками-вихователями та за участю соціального працівника, який здійснює соціальний супровід, на підставі аналізу родинних взаємин і причин, через які дитина втратила батьківське піклування.

На етапі створення дитячого будинку сімейного типу є потреба психологічної підготовки батьків-вихователів з приводу можливості тимчасового перебування дитини у родині чи навіть повернення її до біологічних батьків, що диктує необхідність контактів з ними та іншими родичами. Якщо батьки-вихователі психологічно готові вирішувати питання про місцеперебування дитини-вихованця, виходячи, насамперед, із її інтересів, то у процесі виховання вони будуть враховувати необхідність налагодження стосунків із родичами дитини, збереження зв'язків із біологічними батьками. Це питання має стати одним із основних при проведенні бесід з батьками-вихователями на початку їх соціально-виховної роботи. Збереження правових зв'язків вихованця дитячого будинку сімейного типу і біологічних батьків, якщо вони не втратили своїх прав, є особливістю, що впливає на характер взаємин між вихователями та вихованцями.

Хто може створити дитячий будинок сімейного типу?
Батьки-вихователі – особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (Положення про дитячий будинок сімейного типу).

Відповідно до Закону України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” № 2342-IV від 13 січня 2005 року, батьки-вихователі мають право:

- захищати дитину, її права та інтереси як опікуни або піклувальники без спеціальних на те повноважень;
- на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав батьків дітей-вихованців;
- на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним щодо дітей, які проживали разом із ними та передані на усиновлення;
- на усиновлення дітей, які перебувають на вихованні та утриманні в їхніх сім'ях;
- брати участь у вирішенні органом опіки та піклування питання про управління майном дитини;

- вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;
  - вимагати надання їм органами опіки та піклування повної інформації про дитину та її батьків, стан її здоров'я, рівень та особливості розвитку дитини;
  - самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування.
- Окрім прав, батьки-вихователі мають такі зобов'язання:
- захищати права та інтереси дітей, бути їхніми представниками в установах і організаціях;
  - створити належні умови для всебічного гармонійного розвитку дітей;
  - піклуватися про здоров'я, фізичний, психічний та моральний розвиток, навчання дітей, готувати їх до праці;
  - забезпечувати проведення двічі на рік медичного обстеження дітей лікарями-спеціалістами та виконувати їх рекомендації;
  - забезпечити здобуття дітьми освіти, стежити за навчанням і розвитком дітей у навчально-виховних закладах, підтримувати зв'язки з учителями та вихователями;
  - займатися розвитком здібностей дітей, у тому числі залучати їх до занять у позашкільних навчальних закладах;
  - не перешкоджати спілкуванню дитини з її рідними батьками та поверненню дитини в разі поновлення їх у батьківських правах, звільнення з місць позбавлення волі та в інших випадках, якщо це не суперечить інтересам дитини і не заборонено рішенням суду;
  - співпрацювати з місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування та соціальними працівниками, залучати спеціалістів до вирішення проблемних питань;
  - повідомляти відповідні служби опіки та піклування в разі виникнення в дитячому будинку сімейного типу несприятливих умов для утримання, виховання та навчання дітей.

Законодавчо визначені певні обмеження щодо осіб, які мають бажання створити дитячий будинок сімейного типу. Батьками-вихователями можуть бути повнолітні особи, за винятком:

- 1) осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними;
- 2) осіб, позбавлених батьківських прав;
- 3) осіб, звільнених від обов'язків опікунів (піклувальників, усиновителів) за неналежне виконання покладених на них обов'язків;

- 4) осіб, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки щодо виховання дітей (інваліди I і II групи, особи, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства).

При прийнятті рішення про створення дитячого будинку сімейного типу вимоги висуваються не лише до осіб, які висловлюють бажання взяти на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, а й до членів їхньої родини. Не можуть бути батьками-вихователями особи, з якими проживають члени сім'ї, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства.

Законодавчо встановлені вікові обмеження щодо кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу залежно від віку дітей, які влаштовуються в сім'ю. При влаштуванні різниця у віці батьків-вихователів і дітей має бути такою, щоб на час досягнення обома батьками-вихователями пенсійного віку всі вихованці досягли віку вибуття з дитячого будинку сімейного типу. Вікові обмеження визначаються відповідно до віку молодшого з батьків. За певних обставин передбачена можливість подовження терміну діяльності дитячого будинку сімейного типу за домовленістю батьків-вихователів та місцевих органів виконавчої влади. Проте цей термін не має перевищувати п'яти років.

Обов'язковою умовою створення дитячого будинку сімейного типу є проходження батьками-вихователями курсу підготовки для кандидатів на створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, проведення якого забезпечують обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Основне завдання навчання: підготувати батьків до виконання нових соціальних ролей – вихователів дітей, позбавлених батьківського піклування. Батьки функціонуючих дитячих будинків сімейного типу мають раз на п'ять років проходити курс періодичної підготовки, проведення якого забезпечують обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

З огляду на кількість дітей, які виховуються в родині, у дитячому будинку сімейного типу один із батьків (зазвичай, мати) не працює і займається вирішенням справ великої родини. Враховуючи необхідність

пенсійного забезпечення батьків, які займаються вихованням дітей, Положенням про дитячий будинок сімейного типу передбачено здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування та збору на обов'язкове державне пенсійне страхування батьків-вихователів. Сплата внесків проводиться із суми грошового забезпечення. Період, протягом якого особи вважалися батьками-вихователями у дитячому будинку сімейного типу, зараховується до їх загального трудового стажу.

Висновок про можливість подружжя (або одиної особи) взяти на виховання п'ять дітей, позбавлених батьківського піклування, складається спеціалістами служби у справах дітей на підставі співбесід з кандидатами, перевірки документів, рекомендацій центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Положенням про дитячий будинок сімейного типу не визначено вимогу розгляду кандидатів на опікунській раді, проте на практиці така процедура здійснюється.

Оформлення рішення місцевого органу виконавчої влади є підставою для набуття родиною статусу "дитячий будинок сімейного типу". Між органами виконавчої влади та батьками, які беруть на себе зобов'язання щодо утримання дітей-сиріт, складається угода про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу, що визначає права й обов'язки кожної із сторін, формулює вимоги щодо умов виховання та утримання дітей у сім'ї, регулює питання захисту житлових прав батьків-вихователів та членів їхньої сім'ї.

Укладання угоди між адміністративними органами і батьками-вихователями накладає на представників обох сторін певні права й обов'язки. Так, орган виконавчої влади зобов'язаний виділяти грошові виплати на утримання вихованців, надавати всіляку допомогу сім'ї, виплачувати батькам-вихователям грошову винагороду. Водночас, представники органів виконавчої влади мають право контролювати умови виховання, утримання дитини, і якщо вони не виконуються, мають право розірвати угоду з батьками-вихователями.

Підстави, які можуть призвести до розірвання угоди, можуть бути спровоковані внутрішньо сімейними обставинами: важка хвороба батьків-вихователів, відсутність взаєморозуміння з дітьми, конфліктні стосунки між дітьми, невиконання батьками-вихователями обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей, а також пов'язаними з виходом вихованців із сім'ї: повернення вихованців рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття тощо. Розірвання угоди може бути здійснене на підставі рішення суду.

Матеріальне забезпечення функціонування дитячого будинку сімейного типу. Однією з умов створення дитячого будинку сімейного типу є надання родини житлової площі, що дозволяє забезпечити гармонійний розвиток дітей, гарантує кожному вихованцю, а також рідним дітям батьків-вихователів, нормальні умови життя і розвитку.

Умови забезпечення дитячого будинку сімейного типу жилими приміщеннями визначаються в статті 46-1 Житлового кодексу України. Місцева державна адміністрація поза чергою має надати батькам-вихователям індивідуальний будинок або багатокімнатну квартиру. Користування наданим житловим приміщенням здійснюється в порядку, встановленому законодавством для користування службовими приміщеннями. Житлове приміщення має бути обладнане необхідними меблями, побутовою технікою та іншими предметами тривалого вжитку, перелік яких визначається органом, який прийняв рішення про створення дитячого будинку сімейного типу. Угода на створення дитячого будинку сімейного типу передбачає визначення умов, за якими сім'ї надається житлове приміщення, правила користування житлом, питання врегулювання захисту житлових прав батьків-вихователів та членів їхньої сім'ї.

Дитячому будинку сімейного типу мають бути надані жиле приміщення та земельна ділянка для ведення садівництва й городництва поблизу місця його знаходження, а також транспортний засіб. Умови передавання й користування земельною ділянкою та транспортом визначаються угодою про створення дитячого будинку сімейного типу.

Однією із особливостей функціонування дитячого будинку сімейного типу є матеріальна підтримка з боку держави.

З 2006 року соціальні виплати на дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї фінансуються з державного бюджету, що дало позитивний імпульс розвитку цих соціальних інститутів. Механізм фінансування дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей регулюється Порядком призначення й виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2006 році» (постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2006 року № 106).

На дітей-вихованців дитячих будинків сімейного типу щомісячно виділяється державна соціальна допомога, що становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку. Якщо на дитину виплачуються пенсія, аліменти, стипендія, державна допомога, то розмір соціальної допомоги визначається як різниця між двома прожитковими мінімумами і загальними виплатами на дитину.

Розмір грошового забезпечення батьків-вихователів становить 35 відсотків розміру соціальної допомоги на кожну дитину-вихованця, але не більше п'яти прожиткових мінімумів для працездатної особи. Нарахування грошового забезпечення починається з моменту влаштування дитини в сім'ю.

Відповідно до законодавства, дитячим будинкам сімейного типу може надаватися матеріальна, фінансова й інша благодійна допомога підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими об'єднаннями, фондами, фізичними особами. Залучення позабюджетних коштів дозволяє покращити умови розвитку й виховання дітей, і така практика широко використовується в регіонах.

Соціальний супровід. Однією із специфічних відмінностей прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу від усиновлення та опіки (піклування) є державна соціальна підтримка таких сімей, яка реалізується у формі соціального супроводу. Згідно за Порядком соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, **соціальне супроводження** прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу – це вид соціальної діяльності, що передбачає надання спеціалістом (або групою спеціалістів) центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у співпраці з фахівцями інших установ, організацій та закладів комплексу юридичних (правових), психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг, спрямованих на забезпечення належних умов функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Один соціальний працівник може здійснювати одночасно соціальний супровід не більше 7 прийомних сімей або дитячих будинків сімейного типу, у яких загальна кількість дітей-вихованців не перевищує 35 осіб. Навантаження на одного соціального працівника

щодо соціального супроводу залежить від ряду факторів: новостворені дитячі будинки сімейного типу, чи з досвідом функціонування, кількість дітей в них, їх вік, стан здоров'я; міра складності соціально-психологічних проблем, які підлягають розв'язанню; місце проживання.

Спеціалісти, які здійснюють соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу, мають пройти курс спеціальної підготовки за програмою, затвердженою наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту від 3 січня 2006 року № 2670, і мати відповідний сертифікат. Організація підготовки спеціалістів, котрі здійснюють соціальний супровід, та підвищення їхньої кваліфікації покладається на обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Одним із напрямків діяльності соціального працівника з дитячим будинком сімейного типу є посередницька діяльність між батьками-вихователями та службами, які захищають права дитини, налагодження співпраці з різними фахівцями для забезпечення якнайкращих умов виховання дитини в сім'ї.

Реалізація соціального супроводу спрямована на вирішення певних *завдань*, залежно від терміну влаштування дитини у сім'ю та її основних потреб. Зокрема, соціальний супровід зорієнтований на:

- адаптацію дитини в новій сім'ї;
- створення позитивного психологічного клімату у родині;
- забезпечення оптимальних умов життя;
- забезпечення захисту прав дитини;
- створення можливостей для розвитку дитини шляхом надання комплексу якісних соціальних послуг.

Соціальний супровід виступає не як заміна піклування про дитину-вихованця, а як організація соціальної підтримки та допомоги батькам-вихователям у розв'язанні тих питань, які вони самотійно не можуть ефективно виконати.

Соціальний працівник у процесі соціального супроводу взаємодіє з рідними дітьми батьків-вихователів; біологічними батьками дитини чи особами, які їх замінюють; рідними дітей-вихованців; найближчим оточенням батьків-вихователів; найближчим оточенням дітей-вихованців; членами громад, до складу яких входить дитячий будинок сімейного типу.

Тобто допомога надається не лише дитині, і не лише дитячому будинку сімейного типу, а всьому оточенню, щоб потім сім'я, оточення дитини, громада могли створювати умови для правильного

розвитку дитини. Допомога для самопомоги – головний принцип соціального супроводу.

Реалізація соціального супроводу базується на дотриманні таких основних *принципів*:

- гарантований захист прав дитини, пріоритетність її інтересів, врахування її думки;
- реалізація першочергового права дитини на зростання та виховання в сім'ї;
- цілісний підхід до виховання та догляду за дитиною, що передбачає підтримку її психофізіологічного, інтелектуального, емоційного, соціального та духовного розвитку;
- індивідуальний підхід до кожної дитини, кожної сім'ї з урахуванням їх потреб та особливостей;
- забезпечення стабільності, тривалості сімейних форм виховання;
- важливість відновлення та розвиток сімейних зв'язків, збереження етнічної, культурної спадщини дитини;
- пріоритетність повернення дитини до біологічної сім'ї, усиновлення, встановлення опіки як форми виходу з дитячого будинку сімейного типу;
- врахування результатів наукових досліджень, досвіду та кращої світової практики;
- системність, комплексність, безоплатність, доступність соціальних послуг;
- взаємодія соціальних працівників з батьками-вихователями та постійне підвищення їх професійної компетентності.

Здійснюючи супровід дитячого будинку сімейного типу, соціальний працівник керується положеннями Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України.

Вирішення поставлених перед соціальним супроводом завдань здійснюється шляхом надання дитячому будинку сімейного типу комплексу соціальних послуг, які за Законом України охоплюють такі сфери: соціально-економічні, юридичні, соціально-педагогічні, психологічні, соціально-медичні, інформаційні.

Соціально-економічні послуги:

- *допомога* у залученні додаткових ресурсів для задоволення потреб дитячого будинку сімейного типу на *лікування, оздоровлення* тощо;
- *допомога* у своєчасному отриманні батьками *державних виплат* на утримання дитини; *допомога* у вирішенні *побутових проблем*,

працевлаштування дітей-вихованців після досягнення ними повноліття чи закінчення навчання.

Юридичні (правові) послуги:

- *консультування* з питань застосування чинного законодавства;
- *представлення* та захист прав і законних інтересів дитячого будинку сімейного типу та дітей, що в них виховуються, в органах державної влади та інших установах, організаціях, підприємствах незалежно від форм власності та підпорядкування; допомога в оформленні документів, необхідних для розв'язання проблем клієнтів;
- *здійснення правової освіти* батьків-вихователів та дітей, що виховуються в їх сім'ях; співпраця з різними установами та фахівцями для надання фахової юридичної допомоги.

Соціально-педагогічні послуги:

- допомога у вирішенні питань *навчання* дітей, здобутті ними освіти; організація додаткових занять, навчання;
- у виявленні *різнобічних інтересів і потреб* вихованців дитячих будинків сімейного типу;
- у залученні до науково-дослідної, гурткової роботи, влаштування дитини до клубу, гуртка, секції;
- у *забезпеченні доступності відповідних освітніх послуг для дітей з вадами розумового або фізичного розвитку* шляхом індивідуального навчання;
- у просвітницькій роботі щодо *всєбічного і гармонійного розвитку дитини*;
- щодо особливостей *розвитку сім'ї та сімейних стосунків*;
- *щодо здорового способу життя*;
- у організації *навчання батьків ефективним методам виховання* без покарання, мобілізації власних ресурсів сім'ї для вирішення проблем надалі; допомога батькам у здійсненні статевого та гендерного виховання;
- у встановленні та *підтримці стосунків з біологічною сім'єю*, якщо це не суперечить інтересам дитини;
- участь у *формуванні життєвих навичок дитини*:
  - *планування* свого життя та його здійснення;
  - *допомога у розв'язанні конфліктних* ситуацій сімейного виховання,
  - *підготовці до виходу з сім'ї у самостійне життя*;
  - *організація зустрічей* дітей з біологічними батьками/особами, що їх замінюють, вжиття заходів щодо *підготовки біологічних родин до повернення їм дітей*;

- здійснення моніторингу *захисту дитини від жорстокого поводження* та насильства;
- представлення інтересів клієнта в інших установах та закладах (*здійснення функцій посередника* між сім'єю і адміністрацією школи, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами опіки і піклування тощо).

Психологічні послуги:

- адаптація дитини до нової сім'ї та сім'ї до дитини, *у створенні належного психологічного клімату*, для якого характерними є повага, любов, турбота, емоційні зв'язки;
- допомога в *запобіганні виникненню* непорозумінь та *конфліктів* між членами сім'ї, в т.ч. рідними дітьми;
- участь у *формуванні* у дитини *почуття власної гідності*, адекватної *самооцінки*, самосвідомості, самостійності, громадянськості позиції;
- *мінімізація негативних наслідків психологічних травм*;
- організація реабілітаційних заходів, спрямованих на *подолання затримок, відставань у розвитку, психічних та психологічних проблем*, пов'язаних з *занедбаністю, травмами та хворобами, жорстоким поведінням або насильством*, які зазнала дитина до влаштування в дитячий будинок сімейного типу; корекція поведінки дітей;
- *консультування* з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем; організація сімейної психотерапії;
- проведення психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її *психологічної корекції або психологічної реабілітації*; *надання методичних порад*.

Соціально-медичні послуги:

- допомога батькам-вихователям у вирішенні питань *збереження, підтримки та охорони здоров'я* дітей-вихованців;
- *надання необхідної інформації*, настанов щодо здорового способу життя, профілактики туберкульозу, венеричних захворювань та ВІЛ/СНІДу;
- допомога у проходженні дітьми-вихованцями обов'язкового *медичного огляду* та, за необхідності, контроль за виконанням призначень лікаря;

- допомога у забезпеченні регулярного та якісного *медичного обслуговування*;
- допомога у вирішенні питань щодо оздоровлення дітей-вихованців та рідних дітей (до 18-ти років);
- налагодження, за необхідності, ефективної співпраці із закладами охорони здоров'я та іншими організаціями соціального спрямування, які *надають допомогу ВІЛ-позитивним дітям*.

Інформаційні послуги:

- інформування про *ресурси громади* та допомога у їх використанні на користь дитини (про дитячі навчальні заклади, гуртки, спортивні школи та заняття, про діяльність дитячих, молодіжних громадських організацій, турпоходи, культурні заходи);
- надання довідкової інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації, *надання інформації про послуги*, які можна отримати в ЦСССДМ, графіки роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я, центрів зайнятості, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; розповсюдження буклетів, листівок, пам'яток, плакатів соціального спрямування.

Початок соціального супроводу фіксується відповідним наказом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на основі рішення про створення дитячого будинку сімейного типу та угоди між органом, що прийняв рішення про створення дитячого будинку сімейного типу та батьками-вихователями про влаштування дитини (дітей) у сім'ю. Наказом за створеним дитячим будинком сімейного типу закріплюється соціальний працівник, який здійснюватиме соціальний супровід. Доцільно закріплювати за сім'єю спеціаліста, який провадив попередню роботу з батьками як кандидатами на створення, надавав допомогу у процесі взаємодобору дитини.

Реалізація соціального супроводу дитячого будинку сімейного типу передбачає періодичне планування соціальної роботи з дитиною, батьками, членами родини, соціальним оточенням тощо.

План соціального супроводу містить комплекс послуг щодо забезпечення умов для підвищення виховного потенціалу сім'ї та створення умов для утримання, виховання та розвитку дитини-вихованця. Планом передбачаються конкретні заходи щодо надання соціально-економічних, соціально-побутових, юридичних, психологічних, соціально-медичних, соціально-педагогічних та інформаційних послуг.

Структура плану соціального супроводу визначена орієнтовно основних проблемних питань: адаптація дитини до умов сімейного життя; здоров'я; контакт з біологічними батьками, родичами; освіта та навчання; особливості характеру; соціальні проблеми; фізичний розвиток; юридичні питання тощо. Планом передбачені:

- 1) розробка заходів, спрямованих на забезпечення дитини в розвитку та вихованні;
- 2) створення умов щодо розвитку й виховання дитини в дитячому будинку сімейного типу.

У плані соціального супроводу фіксуються такі положення:

- конкретні потреби – питання, які мають бути вирішені, – проведення медичного обстеження дитини, пошук біологічних родичів, організація оздоровлення, влаштування дитини до дитячого садка тощо;
- очікувані зміни – яких результатів планується досягти в процесі надання соціальних послуг;
- зміст послуги – що необхідно зробити для вирішення конкретного питання;
- виконавець – особа, яка відповідає за розв'язання проблеми (соціальний працівник, батьки, дільничний педіатр, ін.);
- планований термін розв'язання проблеми;
- види послуги відповідно до Порядку здійснення соціального супроводження прийомної сім'ї / ДБСТ.

Якщо розглянути розподіл зобов'язань батьків-вихователів та соціальних працівників щодо забезпечення основних життєво необхідних потреб вихованців, то переважна більшість пунктів буде визначена як спільна взаємодія. Проте процес соціального супроводу не повинен перетворюватися на постійну інтенсивну опіку. Основне завдання – досягнення максимальної самостійності сім'ї виконувати внутрішньосімейні та соціальні функції.

Основним критерієм визначення ефективності сімейного виховання дитини-сироти можна визначити рівень її адаптації у дорослому житті відповідно до вимог розвитку суспільних відносин. Оцінка виховної роботи повинна залежати від того, наскільки успішно змогли батьки-вихователі підготувати дитину самостійно діяти і приймати рішення, виходячи із того, що самостійність, творча ініціатива і соціальна відповідальність стають визначальними рисами виховного процесу на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Розширення мережі дитячих будинків як необхідна умова захисту прав дітей, позбавлених рідних, на сімейне виховання, потребує формування системи спеціалізованих соціальних служб зорієнтованих на підготовку, підтримку та соціальний супровід сімейних форм влаштування дітей-сиріт.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтувати причини розвитку дитячих будинків сімейного типу.
2. Дитячий будинок сімейного типу як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
3. Охарактеризувати дітей-вихованців дитячого будинку сімейного типу. Скласти перелік етапів його створення.
4. Вимоги до батьків-вихователів, окреслені в державних документах.
5. Процедура юридичного оформлення дитячого будинку сімейного типу.
6. Розкрити особливості матеріального забезпечення дитячого будинку сімейного типу.
7. Скласти схему соціального супроводу дитячого будинку сімейного типу

Література

1. *Брускова Е. С.* Семья без родителей (социально-педагогическая система Г. Гмайнера). – М., 1993.
2. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Антіпкін Ю. Г., Балім Л. В., Волинець Л. С. та ін. – К.: УІСД, 2000.
3. *Власова О. І.* Проблеми професійної підготовки вихователів дитячих містечок у спадщині Германа Гмейнера. Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1993.
4. *Комарова Н. М., Пеша І. В.* Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 1.
5. *Комарова Н. М., Пеша І. В.* Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімей-

- них форм виховання. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006.
6. Методичні рекомендації щодо сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у запитаннях та відповідях) / Бабак Т. М., Васильєва С. Ю. та ін. – К.: Держсоцслужба, 2005.
  7. *Методичні рекомендації щодо навчання прийомних батьків, соціальних працівників, національних та регіональних тренерів* / Комарова Н. М., Пеша І. В. – К.: Держсоцслужба, 2006.
  8. *Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн.* / Бевз Г. М., Бондаренко Т. В., Комарова Н. М. та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 2.
  9. *Проблеми виховання в дитячих будинках сімейного типу: Зб.* – К.: ІЗМН, 1997.
  10. *Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс* / За заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко. – К.: Науковий світ, 2006.
  11. *Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу: Збірн. метод. матер.* / Бевз Г. М., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.

§ 6. Сім'я військовослужбовця – особливий об'єкт роботи соціального педагога

Одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики України є захист та підтримка сім'ї як важливого соціального інституту. Це стосується і сім'ї військовослужбовця Збройних Сил України, яка посідає одне з провідних місць у соціальному устрої українського суспільства. Адже від вирішення багатьох проблем, що виникли перед сучасною сім'єю військовослужбовця, залежить результативність реформ, які здійснюються сьогодні у Збройних Силах, боєздатність держави, а також характер процесів, що відбуваються як усередині неї, так і за її межами.

Військова служба у Збройних Силах – це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю суттю вона є діяльністю військовослужбовців, для якої характерні певні обмеження: чітка регламентація професійної діяльності, поведінки та побуту; певні обмеження у деяких особистих, грама-

дянських, політичних та соціально-економічних правах (наприклад, військовослужбовцям заборонено вступати до політичних партій, або членство у таких на період служби призупиняється; свобода слова, доступ до отримання інформації обмежуються таким поняттям як «нерозголошення військової таємниці»); відсутність звичних умов життя; звуження кола людей, з якими спілкується військовослужбовець і його сім'я. Діяльність військовослужбовців, які виконують конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, часто пов'язана з ризиком для життя. На особистість, стиль життя військовослужбовця впливає також можливість застосування насильства (іноді – з використанням зброї) при виконанні закріплених законом функцій.

Незважаючи на все це, специфіка праці військовослужбовця формує у нього такі соціально-типові якості, характерні для військової професії, як: законопослушність, відповідальність, мужність, дисциплінованість, виконавчість, вольові якості і ін. Ці якості набувають характеру духовно-моральних зразків, цінностей, норм, що формують так звану військову субкультуру.

Особливості професійної діяльності, наявність тих чи інших особистісних якостей, безперечно, накладають відбиток і на сім'ї військовослужбовців, їх функціонування та розвиток. Традиційно сім'ї військовослужбовців є нуклеарними, малодітними (виховують двох дітей), що зумовлюється частими переїздами через зміну місця проходження служби та, зазвичай, низьким рівнем матеріального забезпечення військовослужбовців. Більше 75 % сімей військовослужбовців є дистантними сім'ями, що викликано проблемами у забезпеченні роботою дружин військовослужбовців за місцем проходження служби чоловіком та труднощами у забезпеченні сім'ї житлом.

Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України здійснюється відповідно до Законів України «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Концепції виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях України, Концепції гуманітарного і соціального розвитку Збройних Сил України, ряду інших законодавчих та нормативних документів.

Об'єктом діяльності соціального педагога з сім'єю військовослужбовця є конкретна сім'я (індивід), включена у соціальне військово-середовище. *Метою* соціально-педагогічної роботи є організація позитивно спрямованої життєдіяльності сім'ї військовослужбовця

та гармонізація її взаємодії з соціальним середовищем. При цьому слід враховувати, що саме взаємозв'язок сім'ї військовослужбовця і соціального середовища, в якому вона функціонує, обумовлює основні завдання цієї роботи: створення умов для формування соціально-педагогічної стійкості сім'ї до сприйняття і подолання важких життєвих ситуацій; підвищення потенціалу соціалізуючої дії сім'ї на своїх членів; відновлення і підтримка активності сім'ї; стимулювання потреби членів сім'ї у трансформації соціально-педагогічних знань у процесі соціальної взаємодії; досягнення такого кінцевого результату, за якого необхідність у соціально-педагогічній підтримці сім'ї зникне.

Уся соціально-педагогічна діяльність з цією категорією сімей підпорядковуватиметься таким *принципам*:

- 1) соціально-політичним: принципу законності та прав людини, який полягає у забезпеченні державою та відповідними соціальними інститутами реалізації прав і свобод, ратифікованих нашою державою; принципу державного підходу до завдань, який реалізується шляхом активної участі держави у підготовці і організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців; принципу зв'язку змісту соціально-педагогічної діяльності з конкретними умовами функціонування сім'ї військовослужбовця, що полягає у організації допомоги та підтримки, зумовленій умовами макро- і мікросередовища цієї сім'ї;
- 2) соціально-педагогічним: принципу особистісного соціально-діяльнісного підходу до професійної діяльності, який забезпечує облік у соціально-педагогічній роботі усієї сукупності потреб кожного члена сім'ї військовослужбовця, переорієнтацію членів сім'ї з пасивно-споживчої на активно-змінюючу соціальну діяльність; принципу диференційованого і індивідуального підходу до об'єкта діяльності, який передбачає необхідність відмежування конкретних потреб сім'ї військовослужбовця від загальних, врахування індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї і ситуації, що склалася; принципу суверенності сім'ї, який забезпечує врахування права сім'ї на пошук та отримання (чи відмови від) допомоги, вибору з наявних варіантів надання допомоги найбільш прийняттого для сім'ї, погодження щодо втручання в особисте життя сім'ї військовослужбовця (за винятком випадків, обумовлених законом);

- 3) організаційним: принципу педагогізації соціально-педагогічної діяльності, передбачає використання соціально-педагогічної теорії як комплексної основи для організації соціально-педагогічної діяльності; принципу інтеграції, який забезпечує координацію зусиль керівництва військової частини, державних і недержавних організацій у вирішенні проблем сімей військовослужбовців; принципу професійної компетентності, який передбачає надання допомоги спеціалістами відповідної кваліфікації та підкреслює обов'язковість професійної підготовки фахівця; принципу контролю, який забезпечує контроль щодо організації та здійснення соціальної підтримки і захисту, їх результативності, а також формування рекомендацій з підвищення ефективності цих процесів;
- 4) специфічним: принципу соціокультурної спрямованості соціально-педагогічної діяльності, який передбачає використання поняття «культура соціального військового середовища» як мети і критерію оцінки рівня розвитку середовища існування сімей військовослужбовців у конкретних військових частинах, містечках, гарнізонах, місцях їх компактного проживання; принципу наукової обґрунтованості соціально-педагогічної діяльності, що забезпечує вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, визначення змісту, організації і методики соціально-педагогічної діяльності з військовослужбовцями і їх сім'ями; принципу цілеспрямованості, відповідно до якого соціальний педагог повинен цілеспрямовано досягати позитивного результату у роботі з сім'єю військовослужбовця, впливаючи на свідомість, волю, почуття і вчинки як членів сім'ї, так і її оточення; принципу універсальності, згідно з яким слід виключити дискримінацію при наданні соціально-педагогічної допомоги сім'ї військовослужбовця за будь-якими ознаками: ідеологічними, політичними, релігійними, національними, расовими, віковими тощо; принципу соціального реагування, який передбачає усвідомлення необхідності вживати заходів до виявлених соціально-педагогічних проблем сім'ї військовослужбовця, діяти відповідно до конкретних обставин соціальної ситуації індивідуальної сім'ї; принципу клієнтоцентризму, що означає визнання пріоритету прав сім'ї військовослужбовця в усіх випадках, крім тих, де це суперечить правам та інтересам інших людей; принципу опори на власні сили, який підкреслює суб'єктну роль сім'ї військовослужбовця, її активну позицію у вирішенні своїх проблем (йдеться про сім'ї, достатньо

діездатні з огляду на їх інтелектуальні, психічні та фізичні ресурси); принципу конфіденційності, що полягає у забезпеченні нерозголошення тієї інформації про сім'ю військовослужбовця, яка може завдати їй шкоди чи дискредитувати її членів; принципу толерантності, якого слід дотримуватись, насамперед, у роботі з сім'ями, які можуть не викликати симпатії у фахівця (політичні, релігійні й національні особливості індивідів, які потребують допомоги, їхні поведінкові стереотипи й сама зовнішність можуть виявитися неприємними для соціального педагога); принципу системності, згідно з яким сім'я військовослужбовця – це органічна єдність, що становить складну систему структурних елементів і функціональних взаємодій; принципу об'єктивності, який у широкому соціологічному аспекті передбачає об'єктивний підхід до проблем сім'ї військовослужбовця на теоретичному й державно-організаційному рівнях; у вузькому розумінні – вимагає від фахівця, який надає допомогу сім'ї, подолання усіх проявів аберації (перекручувань у результатах соціального спостереження й технологічного вибору), які виявляються у результаті дії чинників, визначених самим соціальним педагогом; принципу гуманізму, що має на меті професійну діяльність на основі людяності, емпатії, альтруїзму, прийняття особистості такою, як вона є – з усіма позитивними і негативними сторонами; принципу фамілієцентризму (родиноцентризму), який передбачає, що у процесі організації соціально-педагогічної діяльності на всіх її рівнях права та інтереси сім'ї стоятимуть на першому місці, маючи пріоритет перед правами та інтересами держави, товариства та ін.

У своїй сукупності вказані вище принципи визначають *функції і сфери* соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України, а саме:

- діагностичну функцію, яка зумовлює сферу соціальної діагностики і прогнозування. Соціальній діагностиці підлягають: власне соціальні потреби сімей військовослужбовців; міра розвитку цих потреб і їхнього задоволення в конкретній військовій частині, військовому містечку, гарнізоні, місці компактного проживання військовослужбовців і членів їхніх сімей; міра розвитку інфраструктури конкретного військового соціуму і її відповідності потребам його мешканців; міра оптимальності і гармонійності взаємодії військовослужбовців і членів їхніх сімей із середовищем їхнього перебування та ін.;

- обслуговуючу функцію, яка зумовлює розвиток відповідної сфери соціально-побутового обслуговування;
- адаптаційну функцію, якій відповідає сфера соціальної адаптації (реадаптації) сімей військовослужбовців та становлення кожного члена сім'ї як сім'янина, члена колективу, фахівця та ін.;
- превентивну, профілактичну і корекційну функції, які формують сферу соціальної профілактики і корекції поведінки членів сімей військовослужбовців і умов та факторів військового середовища;
- реабілітаційну функцію, що зумовлює розвиток і функціонування сфери соціальної реабілітації і реалізується стосовно тих сімей військовослужбовців, які мають несприятливу, негативну динаміку розвитку; військовослужбовців і членів їхніх сімей, які зазнали психотравмуючого впливу військової служби та ін.;
- анімаційну функцію, яка зумовлює формування і функціонування сфери соціально-культурного розвитку і пов'язана не лише з організацією дозвілля сімей військовослужбовців, але і з гуманізацією вільного часу кожного члена військового соціуму;
- освітню функцію, що зумовлює розвиток сфери підготовки і перепідготовки кадрів і охоплює військовослужбовців, які звільняються або вже звільнилися з військової служби, а також членів їхніх сімей, та пов'язана з їхньою професійною орієнтацією, перепідготовкою на нові для них спеціальності і працевлаштуванням відповідно до потреб місцевого або регіонального ринків праці;
- прогностичну функцію, яка дозволяє прогнозувати перспективи розвитку і задоволення потреб сімей військовослужбовців;
- організаційно-розпорядчу функцію, яка зумовлює розвиток і функціонування сфери менеджменту соціально-педагогічної діяльності;
- функцію забезпечення сприятливих соціально-екологічних умов для життєдіяльності і розвитку сімей військовослужбовців, що передбачає діяльність з усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту військовослужбовців, сприяння підвищенню можливостей працездатності військовослужбовців і здатності їх сімей до соціального функціонування;
- функцію розвитку соціальних комунікацій, яка полягає у ліквідації напруженості, конфліктів, особливо в закритих військових містечках, відірваних від широких соціальних контактів;

- функцію соціальної освіти, яка формує відповідну їй сферу соціальної освіти та проявляється у проведенні симпозіумів, семінарів, конференцій соціальних педагогів, які працюють з сім'ями військовослужбовців, організації вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду соціально-педагогічної діяльності; виданні і поширенні наукової, навчальної і методичної літератури з соціально-педагогічної роботи у військовому середовищі; презентації програм і проектів соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців.

Функції соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців тісно пов'язані з її напрямками. Основні напрямки соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців зумовлюються проблемами, які виникають у кожній конкретній сім'ї. Їх можна одночасно вважати і цілями, що можуть конкретизуватися у вигляді певних завдань. До *напрямків* роботи соціального педагога з сім'ями військовослужбовців належать: соціальна допомога, соціальний захист, соціальна підтримка, соціальне забезпечення, соціальне обслуговування, соціальне посередництво, соціальна адаптація, соціальна діагностика, соціальна профілактика, соціальна корекція, соціальна реабілітація, підготовка до цивільного життя та організація освітньо-дозвілєвої діяльності. Таким чином, соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців покликана задовольняти різні соціальні потреби військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців та її результативність залежать від багатьох чинників, і, насамперед, – від типу кожної конкретної сім'ї, особливостей її життєдіяльності, професіоналізму соціального педагога, який працюватиме з цієї сім'єю, наявності зацікавлених у позитивному вирішенні проблеми партнерів (членів сім'ї, працівників військового підрозділу, соціальних служб, навчально-виховних закладів, оточення сім'ї та ін.).

Тип сім'ї військовослужбовця можна визначити за рядом ознак: якістю зовнішніх і внутрішніх меж (ретрофлексуючі і дезорганізовані); структурою влади (авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї); стадією становлення (молоді, середні, зрілі); складом (нуклеарні, розширені, змішані (перебудовані), неповні сім'ї, подружні); розподілом ролей (традиційні (патріархальні чи матріархальні), егалітарні); психологічним кліматом (сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом); мірою негараздів (проблемні,

конфліктні, кризові); основними функціями сім'ї: рівнем матеріальної забезпеченості (бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті), професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням до релігії та особливими умовами сімейного життя, складом сім'ї (прості (неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі – у різних варіантах), великі (батьківська пара, декілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар)), кількістю дітей в сім'ї (інфертильні (бездітні), одnodітні, малодітні (дві дитини), багатодітні (трьох і більше дітей до 16 років)), однорідністю соціального складу (однорідні, різнорідні); тривалістю подружнього життя (сім'ї молодят, сім'ї з тривалістю подружнього життя: від 1 до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 20 років, від 20 до 25 років, від 25 до 30 років, від 30 років і більше), типом керівництва (гелітарні; авторитарні); типом юридичних взаємостосунків (побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні; оформлені юридично, але проживають окремо), юридичними взаємостосунками батьків та дітей (рідні діти; зведені діти; усиновлені діти; опікунські сім'ї), якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї (гармонійні; конфліктні; емоційно невірноважені; дезорганізовані); сім'ї зі специфічними проблемами (наявністю психічних чи фізичних захворювань, правопорушників, алкоголіків, наркоманів, захворювань на СНІД, схильності до суїциду, інвалідів); благополучні і неблагополучні (у тому числі – зовні благополучні) сім'ї; професійною ознакою (сім'ї офіцерів (молодших і старших, керівного складу), сім'ї прапорщиків (які перебувають на командних, технічних посадах і посадах тилового забезпечення), сім'ї курсантів, сім'ї рядового і сержантського складу, сім'ї військовослужбовців-жінок, сім'ї цивільного персоналу (робочих, що служать)); ставленням до військового соціуму (новоприбулі сім'ї; сім'ї, що вибувають до місця служби військовослужбовця; осілі сім'ї; сім'ї військових пенсіонерів; сім'ї військовослужбовців, звільнених у запас; сім'ї військовослужбовців – ветеранів війни, учасників бойових дій) тощо. Типів сучасних сімей військовослужбовців можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожного типу можна ще визначити окремі види сімей військовослужбовців.

Щодо *особливостей життєдіяльності сімей військовослужбовців*, то найголовнішими з них (які докорінно впливають на зміст соціально-педагогічної роботи), є:

- а) подружні відносини усе більше визначаються мірою і глибиною прихильності між членами подружжя, різко підвищується їх рівень сподівань стосовно один одного, реалізувати які більшість не може як в силу традицій, культури, індивідуальних особливостей, так і через специфіку військової професії;
- б) традиційний розподіл праці на «чоловічу» і «жіночу» у більшості сімей, у зв'язку зі специфікою військової служби, зведений до мінімуму; закономірним є підвищення статусу жінки в сім'ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства;
- в) велика кількість сімей мають одну дитину і складаються з двох поколінь – батьків і дітей; бабусі і дідусі, інші родичі, зазвичай, живуть окремо. У результаті – батьки не лише не мають можливості повсякденно використовувати досвід і підтримку попереднього покоління, але й гіпотетичне використання цього досвіду часто є проблемним;
- г) у зв'язку зі специфікою професійної діяльності батьків-військовослужбовців, частими переїздами, діти раніше дорослішають, швидше навчаються тому, як переборювати труднощі, долати стреси, характерні для нашого часу (зокрема розлучення батьків та їх наслідки, конфліктні сімейні ситуації, проблеми пристойного виживання тощо);
- д) відносини дітей і батьків стали складнішими, адже діти отримують можливість проводити велику частину вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом матері. Зазвичай, цей час вони присвячують заняттям, що є прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення їх батьками. Авторитет батьківської влади часто не спрацьовує – на зміну йому повинен приходити авторитет особистості батьків.

Виходячи із зазначеного вище, важливою умовою ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є організація в них *соціально-педагогічного процесу* – спеціально організованої послідовної зміни функціонування сім'ї, яка розвивається в часі і в межах визначеної виховної системи та спрямована на перетворення особистісних властивостей і якостей її членів. Зміст цього процесу полягає у перетворенні соціально-педагогічних знань у власний потенціал сім'ї, що відбувається у чотири етапи:

- інформаційно-аналітичний, характерною особливістю якого є створення банку даних про: актуальні проблеми різних типів сімей, їх структуру, можливі наслідки життєдіяльності, ресур-

си і можливості та їх використання в обставинах, що склалися. Найважливішими завданнями соціально-педагогічної роботи на цьому етапі є збір інформації і розробка загального стратегічного плану дій соціального педагога; оцінка рівня складності і характеру проблем сім'ї; аналіз можливостей щодо надання сім'ї необхідної допомоги;

- прогностичний, для якого характерним є інтенсивне формування обґрунтованих думок про можливі зміни у сім'ї в найближчому майбутньому і далекій перспективі, або про альтернативні шляхи її розвитку. До завдань цього етапу належить: прогнозування змісту і тенденцій розвитку можливих психолого-педагогічних проблем сім'ї на різних стадіях, або в змінних умовах її життєдіяльності; моделювання та прогнозування ефективності діяльності фахівця щодо надання допомоги цій сім'ї;
- спонукально-супровідний, який відрізняється особливою динамічністю і евристичним характером діяльності як соціального педагога, так і членів сім'ї, з якою він працює. Найважливіші завдання цього етапу: розробка і впровадження методик оцінки різних явищ, діяльності, спілкування, технологій соціального виховання; психолого-педагогічна допомога сім'ї (батьківський всеобуч, консультування, профілактика, корекція, сімейна терапія та ін.); соціалізація (соціальне виховання) членів сім'ї;
- відновно-реабілітаційний, який є етапом активного залучення сім'ї до вирішення власних проблем і освоєння членами сім'ї технологій відновлення і підтримки життєвого потенціалу сім'ї. До найважливіших на цьому етапі належать завдання: діагностика сімей, на які подіяли стресогенні чинники (втрата близьких, стихійні лиха, непередбачені зміни в житті та ін.); відновлення втрачених функцій психічного здоров'я клієнтів і психологічного здоров'я сім'ї; проведення психолого-педагогічної реабілітації; узагальнення і впровадження вітчизняного і зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з сім'єю, інновацій у соціальній сфері.

Під час соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця фахівець почергово виступає у трьох основних *ролях*: порадника (інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії подружжя між собою та з дітьми; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей); консультанта (консультує з питань сімейного законодавства, організації соціальної

взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності в сім'ї; інформує про методи виховання, орієнтовані на конкретну сім'ю; пояснює батькам способи забезпечення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї); захисника (захищає права індивіда (сім'ї) у випадку, коли відбувається порушення законних прав і свобод, нормальних умов життєдіяльності чи деградація особистості (алкоголізм, наркоманія, жорстоке ставлення до дітей, тощо)).

Форми соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців класифікують за такими ознаками: складом і кількістю учасників (індивідуальні, групові, масові); тривалістю (одноразові заходи, постійно діючі, «пульсуючі»); перспективою (розраховані на близьку перспективу, розраховані на середню перспективу, розраховані на віддалену перспективу); місцем проведення (стаціонарні, виїзні, пересувні, циклічні); мірою самостійності учасників (групи самодопомоги, взаємодопомоги; ті, які працюють за допомогою консультанта, сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального педагога); рівнем творчості (інформаційні, репродуктивні, тренувальні, творчі); видом діяльності (ігрові, комунікативні, трудові, навчальні); умовами здійснення (екстрені, звичайні); характером спілкування (безпосередні, опосередковані); метою (спрямовані на збір та аналіз інформації, участь у формуванні сімейної політики і завдань соціально-педагогічної роботи, участь у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу сім'ї, профілактику неблагополуччя та його рецидивів, узагальнення результатів, контроль за якістю соціально-педагогічної роботи); складністю побудови (прості, складні, комплексні).

Метод – це спосіб взаємодії соціального педагога з сім'єю (індивідом), який сприяє соціалізації клієнта або його реабілітації в соціумі. Найпоширенішими методами роботи соціального педагога з сім'ями військовослужбовців є: бесіда, переконання, формування перспективи, вправа, заохочення і покарання, методи подолання конфліктів (прямі і опосередковані), методи діагностики (спостереження (включене, систематичне, не систематичне, ситуативне), анкетування (відкрите і закрите), тестування, соціометрія, інтерв'ю, моніторинг). Ефективність діяльності соціального педагога зумовлюється чіткою взаємодією та взаємовідповідністю методів, прийомів і засобів, які використовуються в межах усієї методики. *Прийом* – це конкретизований метод або його частка (метод реалізується саме через прийом).

У роботі з сім'ями військовослужбовців використовують твірні (заохочення, увага, прохання, довіра, зміцнення індивіда у власні сили) і гальмівні (наказ, натяк, вдавана байдужість, недовіра, осуд, попередження, вибух емоцій) прийоми. *Засоби* соціально-педагогічної діяльності – це сукупність матеріальних, інтелектуальних, емоційних прийомів, які використовуються соціальним педагогом в своїй діяльності. Як засоби найчастіше виступають книги, засоби масової інформації, природа і навколишнє середовище. Сукупність методів, прийомів і засобів оптимального вирішення назрілої у сім'ї проблеми чи виконання певного виду діяльності – це *методика* впливу на сім'ю військовослужбовця.

Для забезпечення ефективної соціально-педагогічної діяльності соціальний педагог співпрацює з керівництвом військового підрозділу, частини, в якій служить військовослужбовець Збройних Сил, різноманітними соціальними службами, державними і недержавними установами та організаціями, навчальними закладами.

Найбільш розповсюдженою організацією, покликаною здійснювати соціально-педагогічну діяльність з сім'ями військовослужбовців, є Жіноча Рада військової частини. Головною метою діяльності Жіночих Рад є сприяння командирам усіх рівнів, органам виховної і соціально-виховної та просвітницької роботи серед військовослужбовців та членів їхніх сімей у відродженні духовних традицій українського народу та формуванні серед військовослужбовців готовності до подвигу заради незалежності України. Головними завданнями Жіночих Рад є: надання допомоги командирам усіх рівнів щодо формування серед військовослужбовців та членів їхніх сімей високої моральності, виховання у них національної самосвідомості, гордості за історичне, героїчне минуле України, вірності бойовим традиціям Українського війська; активна популяризація української мови, літератури, мистецтва, народної творчості, свят та звичаїв як головних чинників відродження духовності військовослужбовців та членів їх родин; проведення серед дружин військовослужбовців роз'яснення актуальних питань соціально-політичного життя України, будівництва її Збройних Сил; національно-патріотичне виховання дітей військовослужбовців, пропаганда педагогічних знань серед батьків, надання допомоги в організації позашкільної роботи, діяльності дошкільних закладів, проведення оздоровчих заходів під час шкільних канікул; надання всебічної допомоги у вирішенні питань соціального захис-

ту військовослужбовців та членів їхніх родин, працевлаштуванні дружин та створенні умов для отримання ними нових професій; надання благодійної допомоги багатодітним сім'ям та сім'ям загиблих військовослужбовців, а також тим сім'ям, у яких члени сім'ї отримали інвалідність під час виконання службового обов'язку у лавах Збройних Сил; сприяння створенню побутових умов, що відповідають естетичним та санітарним нормам; проведення активної роботи щодо естетичного виховання військовослужбовців та членів їхніх сімей, організації доцільного дозвілля; створення умов для розвитку народної творчості військовослужбовців та членів їх родин, фольклорно-етнографічних колективів, забезпечення їх активної участі у проведенні конкурсів, оглядів, фестивалів; організація для військовослужбовців та членів їхніх сімей конференцій, семінарів та інших заходів з метою підтримки тісних зв'язків із громадськими організаціями.

Оптимізація соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців забезпечуватиметься: створенням мережі спеціалізованих соціально-педагогічних служб; наявністю у фахівців соціально-педагогічної діяльності спеціальної підготовки щодо роботи у військовому середовищі та вирішення проблем військовослужбовців і їхніх родин; організацією самопомоги і взаємодопомоги родин військовослужбовців; задоволенням різноманітних потреб членів сімей військовослужбовців, що виникають у процесі взаємодії із соціальним військовим середовищем; формуванням дієвої соціальної політики держави загалом та у сфері соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей зокрема.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Проаналізувати особливості життєдіяльності сімей військовослужбовців Збройних Сил України.
2. Розкрити зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців.
3. Назвати основні форми, методи, прийоми і засоби діяльності соціального педагога з сім'ями військовослужбовців.
4. Проаналізувати умови ефективності соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців.
5. Розробити програму соціально-педагогічної роботи з дистантною сім'єю військовослужбовця.

Література

1. *Закон України «Про Збройні Сили України»*. від 6 грудня 1991 року // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – Офіц. вид. Комітету з питань оборони і державної безпеки Верховної Ради України. – К., 1998. – № 231.
2. *Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»*. (зі змінами і доповненнями) від 20 грудня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 21.
3. *Указ Президента України «Про концепцію виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях України»* // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – Офіц. вид. Комітету з питань оборони і державної безпеки Верховної Ради України. – К., 1998. – № 981/98.
4. *Указ Президента України «Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку Збройних Сил України»* // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – Офіц. вид. Комітету з питань оборони і державної безпеки Верховної Ради України. – К., 2004. – № 28/2004.
5. *«Про введення в дію Положення про жіночі Ради у Збройних Силах України»* // Наказ Міністра оборони України № 107 від 16.04.1994 р.
6. *Молода сім'я: проблеми та умови її становлення.* / За ред. А. Й. Капської. – К, НПУ ім. М. Драгоманів 2003.
7. *Педагогічний словник для молодих батьків.* – К.: ДЦССМ, перевидання, 2003.
8. *Постовий В. Г.* Сучасна сім'я та її педагогіка. – К., 1994.
9. *Словарь по социальной педагогике: Учебное пособие для студентов высш. учеб. завед.* / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М.: Академия, 2002.
10. *Соціолого-педагогічний словник* / За ред. В. В. Радула. – К.: Екс-Об, 2004.
11. *Социальная педагогика: Опыт словаря-справочника/ Под общей ред. И. И. Калачевой, Я. Л. Коломинского, А. И. Левко.* – Мн.: НИО, 2000.
12. *Соціальна педагогіка: підручник* / За ред. проф. А. Й. Капської – К. Центр учб. літ., 2003.
13. *Социальная педагогика: Учеб. пособ. для студ.* / Под ред. В. А. Никитина. – М., 2002.
14. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. – К., ДЦССМ 2003.

РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ

§ 1. Особливості захисту і підтримки дітей і молоді з функціональними обмеженнями

Тривалий час поняття «інвалідність» розглядалося тільки у медичному аспекті та визначалося у термінах психологічної, фізіологічної, анатомічної «дефектності», «ненормальності» або «нормальності» людини. Згодом це поняття інтерпретувалося як функціональні обмеження можливостей людини (тимчасові або постійні).

Поступово зміна дефініції «інвалідність» була пов'язана з уточненням понять «хвороба», «дефект», «непрацездатність», які отожднювалися одне з одним та з «інвалідністю», в результаті чого спостерігалася певна термінологічна невизначеність. Це, своєю чергою, заважало адекватному розумінню проблеми.

У процесі поглиблення та розширення знань про інвалідність науковцям стало зрозуміло, що «непрацездатність» – це лише один з проявів інвалідності, і тому процес інтегрування не може обмежуватися тільки заходами щодо відновлення працездатності та вироблення компенсаторних функцій організму.

До того ж, поняття «функціональне порушення», «фізичний дефект», «хворобливий стан» або «недоліки в розумовому розвитку» тощо, які часто використовувалися при визначенні різних форм інвалідності, залежно від певного виду захворювання, аж ніяк не давали повної картини інвалідності і лише частково розкривали сутність проблеми.

За останні десятиріччя значно змінилося визначення поняття «інвалідність». Якщо раніше воно тлумачилось як «функціональне порушення органів чуття» або «фізичні недоліки», то тепер воно означає несприятливе становище, в якому може опинитися людина-інвалід внаслідок тих чи інших дефектів розвитку [1].

Заслуговує на увагу той факт, що поряд із поняттями «інвалід», «інвалідність» використовуються в суспільстві такі дефініції, як: «люди з особливими потребами», «люди з обмеженими фізичними можливостями», «люди з інвалідністю», «люди з функціональними обмеженнями». І хоча ці терміни не є законодавчо закріплені, але в законодавчих документах їх намагаються все частіше використо-

вувати. Тому необхідно теоретично обґрунтувати такі дефініції, як «інвалід», «люди з особливими потребами», «інвалідність».

Слово «інвалід» походить з латинської мови і означає «важко поранений», «слабкий», «безсилий». З англійської «invalid» перекладається як «хворий», «непридатний», «неповноцінний», «непрацездатний» [7]

Тривалий час у суспільній свідомості слово «інвалід» ототожнювалося з такими поняттями, як «маргінал», «соціальний аутсайдер», «неповноцінна людина», «дефектна людина». Ці характеристики тією чи іншою мірою свідчили про низький соціальний статус інвалідів і відображали негативну установку в суспільстві щодо інвалідності.

Як науковий термін дефініція «інвалід» використовується у соціальній педагогіці і характеризує особу, що через обмеження життєдіяльності з причин фізичних, сенсорних або розумових недоліків потребує соціальної допомоги, підтримки та захисту [3].

Традиційно при визначенні інвалідності людини фахівці враховують міру і якість первинного дефекту (стану чи хвороби), час настання інвалідності, вікові та статеві особливості психофізичного розвитку, міру працездатності або непрацездатності. Відповідно до цього, визначені такі групи інвалідів:

- за віком (діти-інваліди, молоді інваліди, дорослі інваліди, інваліди похилого віку);
- за походженням інвалідності (інваліди від народження або інваліди дитинства, інваліди праці, інваліди війни, інваліди за загальним захворюванням);
- за видами захворювання та обмежень (особи з розумовими обмеженнями, особи з сенсорними та фізичними обмеженнями, тобто з порушенням зору та сліпі, зі слабким слухом і глухі, з обмеженнями мовлення, глухонімі, з порушеннями опорно-рухового апарату, хворі на дитячий церебральний параліч);
- особи із внутрішніми захворюваннями, особи з нервово-психічними захворюваннями [1].

Такий підхід до розуміння проблеми інвалідності виявляє відносний характер відмінностей у поведінці та становищі інвалідів, а також тих, хто до цієї групи не належить. Це дає підставу стверджувати, що основою соціальної допомоги людям з функціональними обмеженнями має бути така система заходів, через яку можна було б зменшити (або навіть повністю усунути) будь-які відмін-

ності шляхом певного впливу на фізичні, психологічні, освітні та соціально-культурні інтеграційні процеси, які відбулися в усіх галузях людської діяльності. Водночас, гуманізація суспільних відносин сприяла виходу проблеми інвалідності за межі вузької сфери медичної реабілітології. Це, своєю чергою, стало предметом пильної уваги та вивчення у таких галузях, як статистика, політика, освіта, економіка, педагогіка, антропологія, соціологія, демографія тощо, що дозволило розглядати феномен інвалідності через призму стосунків інваліда та суспільства.

Термін «людина з функціональними обмеженнями» є найбільш уживаним на сьогодні в Україні і в соціальному сенсі найбільш гуманним. Проблема полягає у ставленні суспільства до таких людей і, як наслідок, у формуванні внутрішньої та зовнішньої картини світу людей з функціональними обмеженнями. Зокрема, Джон Джойнер, директор центру, наголошує, що семантика слова «*disabled*» – недієздатний – змушує людей формувати відповідну соціальну установку стосовно таких людей, що накладає відбиток і на них самих. Він пропонує називати таких людей протилежним словом «*abled people*» або «*people with abilities*», тобто людьми, які мають здібності, оскільки це може відіграти важливу роль у визначенні потреб таких людей і шляхів допомоги їм [2].

Велику роль у перегляді позицій щодо інвалідності зіграв рух самих інвалідів за незалежне життя. Основним принципом, що поєднав самозахист та саморепрезентацію інвалідів, став принцип імпауерменту («*improvement*») або «надання можливостей», в основу якого була закладена ідея про те, що «...саме соціальні умови та соціально зумовлені ставлення через механізми сегрегації, ізоляції та вигнання перетворюють людину в інваліда» [2]. Соціальна активність людей із різними психофізичними обмеженнями, що спрямовувалася на самоствердження та покращення умов існування, змусила широке коло науковців, громадськість, державних діячів звернутися до пошуку найбільш ефективних форм та методів вирішення проблем інвалідів, побудови принципово інших, нових, науково обґрунтованих моделей інвалідності. Це актуалізувало питання стандартизації підходів до інвалідності, вироблення такої інтерпретації цього соціального явища, яка була б всеохоплюючою та гуманістичною й найповніше відображала права та інтереси як окремої людини-інваліда, так і суспільні інтереси загалом. Певного значення в цьому питанні набула систематизація вже існуючих наукових підходів, на основі

яких формується сучасна соціальна політика. Опис таких моделей вперше був зроблений американцем К. Денсоном. Подальші дослідження у цьому напрямку здійснювалися в Канаді та країнах Західної Європи.

Пізніше спроби класифікувати різні підходи до розуміння сутності інвалідності були здійснені російським професором О. І. Холостовою [2]. За її визначенням, *медична модель* тлумачить інвалідність як дефект – психічний, фізичний, анатомічний (постійний або тимчасовий), що призводить до стійкої дезадаптації.

У межах *соціальної моделі* інвалідність розуміється як скорочення здатності людини «соціально функціонувати та визначитися у суспільстві», а також як «обмеження життєдіяльності». Ця модель передбачає вирішення проблем, пов'язаних з інвалідністю, через створення системи соціальних служб, обов'язком яких має бути надання допомоги людям з функціональними обмеженнями. Отже, соціальна модель є дуже близькою до медичної і характеризується патерналістським підходом до проблем інвалідності.

Політико-правова модель розглядає проблеми інвалідності у контексті захисту прав хворої людини нарівні з іншими брати участь у суспільному житті й наголошує на обов'язку держави та суспільства сприяти усуненню соціальної несправедливості, не допускати дискримінації. Відповідно до цього, найголовнішим обов'язком держави щодо інвалідів має бути забезпечення соціальної захищеності, створення належних умов для індивідуального розвитку, реалізації творчих та виробничих можливостей і здібностей у відповідних державних програмах, надання їм соціальної допомоги в усіх видах діяльності, усунення перешкод у реалізації прав на охорону здоров'я, праці, освіти, житлових та інших соціально-економічних прав (законодавчі акти) [4].

Поряд з медичною, соціальною та політико-правовою моделями інвалідності О. І. Холостова розглядає як суттєво нову *культурну модель* і називає її «культурний плюралізм». За її визначенням, остання ґрунтується на принципах філософії незалежного життя: «Незалежне життя – це спосіб мислення, психологічна орієнтація особистості, яка повною мірою обумовлена взаємовідносинами з іншими людьми, суспільством, навколишнім середовищем» [6].

У соціально-політичному значенні культурний плюралізм – це право людини бути невід'ємною частиною суспільства і брати активну участь в усіх аспектах його життя, право на свободу вибору

та самовизначення. Концепція культурного плюралізму походить з ідеї унікальності кожної особистості, її права на самореалізацію та самовираження. У такому розумінні, культурне багатство суспільства перебуває в тісній залежності від культурного багатства особистості, а сама особистість розглядається як активний суб'єкт культури, творець та носій її цінностей, відносин, – з іншого, адже для особистості в усі часи найважливішою і найціннішою є свобода, міра якої залежить від рівня соціалізації особистості індивіда з одного боку, та рівня розвитку суспільства і суспільних відносин – з іншого [5].

Отже, нове бачення проблеми, що ґрунтується на ідеї незалежного життя інвалідів, суттєво відрізняється від традиційних підходів, згідно з якими ігнорувалася соціальна значущість людини з обмеженнями як повноцінного члена суспільства.

Ідеологія незалежного життя розглядає інвалідність як «обмежену здатність людини ходити, бачити, чути, говорити або мислити звичайним способом, що обумовлено психологічними, функціональними, фізіологічними порушеннями та аномаліями» [4].

Навряд чи хто буде заперечувати, що проблема незалежного життя інвалідів чекає на негайне вирішення, а допомогу у здійсненні можливостей незалежного життя повинні надавати різні соціальні інститути. Не потребує також спеціальних обґрунтувань і те, що це має бути нормою в суспільстві, якщо воно керується принципом рівності людських прав [4].

З огляду на сказане, стає зрозумілим, що причиною інвалідності є несприятливе становище, в якому опиняється людина внаслідок тих чи інших дефектів розвитку, які частково або повністю позбавляють можливості виконання нею звичайної для того чи іншого віку, статі та соціально-культурного оточення ролі у суспільстві, задоволення культурних потреб, що призводить до соціальної неповноцінності або соціальної дефектності і руйнує процес соціалізації та інтегрування у суспільство.

У цьому контексті варто зазначити, що саме у теперішніх соціокультурних умовах загострюється проблема соціальної інтеграції дітей-інвалідів і молодих інвалідів, бо, як зазначають науковці, в Україні спостерігається ціла низка негативних явищ, «соціальних хвороб»: слабкість моральної та правової ціннісно-нормативної системи, соціальна аномія, апатія [6].

Ставлення до людини визначається, передусім, словом, яким ми її називаємо. За кордоном, як зазначає Г. Г. Силласте, поняття «люди з функціональними обмеженнями» припускає наявність певних можливостей у хворих людей до суспільно корисної праці в різних формах і за певних умов [7].

Усвідомлюючи інвалідність як складне соціальне явище, яке поєднує взаємовідносини між індивідом, що має вади, соціальним контекстом, в якому певна ситуація має місце, і значенням, яке їй приділяється, можна передбачити, що проблеми інвалідів можуть бути вирішеними настільки, наскільки суспільство готове змінити свої звички і очікування, щоб включити людей, котрі мають певні відхилення, в соціальне життя.

Інтеграція в суспільство – це процес поновлення втрачених зв'язків людини з суспільством, що забезпечує його введення до основних сфер життєдіяльності: праця, побут, дозвілля.

Якщо ж говорити про інтеграцію соціальну, то це процес і стан поєднання складових частин соціуму, передусім, індивідів і груп, в єдину соціальну цілісність або систему: а) процес і стан поєднання різних за якістю соціальних елементів у функціонально єдиний організм, систему, цілісність утворення; б) процес входження до певної системи (цілісності), яка вже утворилась, тієї чи іншої соціальної частки (групи, індивіда), що зливається з системою й набуває ознак структурного, складового елемента.

Звідси можна говорити, що соціально-педагогічна робота з інвалідами має бути як професійна або волонтерська діяльність, спрямована на гармонізацію та гуманізацію відносин особистості і суспільства через педагогізацію середовища дитини і надання соціальних послуг.

Головною метою соціально-педагогічної допомоги людям з особливими потребами є інтеграція у суспільство.

Базовими *етичними принципами* соціально-педагогічної роботи з цією категорією дітей та молоді є:

- співчуття, милосердне, позитивне ставлення до кожної особистості, повага і прийняття її такою, яка вона є;
- вирівнювання можливостей у різних сферах життя;
- свобода вибору видів соціально-педагогічної допомоги.

Головні завдання соціально-педагогічної допомоги:

- адаптація та реадаптація, соціалізація особистості;
- задоволення особливих і соціальних потреб інваліда;

- педагогізація життєвого простору інваліда;
- нормалізація життя родини, в якій живе інвалід.

У структурі соціально-педагогічної допомоги першим визначається соціальний компонент. Тому цілком природнім є задоволення особливих потреб інвалідів шляхом надання соціальних послуг.

Соціальні послуги – це система соціальних дій, які спрямовані на задоволення потреб людини. У вузькому сенсі слова – це система соціальних зручностей, що надаються особистості. Зміст соціальних послуг становлять: інформаційно-консультаційна допомога сім'ї із правових питань, соціально-психологічне консультування, допомога у догляді і нагляді за дитиною, забезпечення ліками і продуктами харчування, організація життєдіяльності і дозвілля особистості. Соціальні послуги здійснюються шляхом індивідуальної роботи.

Соціально-педагогічна допомога інвалідам побудована на реалізації і впровадженні певних форм і методів роботи, взаємодії індивіда і соціального оточення. Відповідно до цього, соціальний педагог як експерт надає допомогу окремій особі та його сім'ї у розв'язанні соціально зумовлених педагогічних і психологічних проблем, аналізує взаємозалежності між цими проблемами та відповідними соціальними факторами; виступає партнером у мобілізації джерел соціально-педагогічної і психологічної підтримки; є посередником між членами сім'ї та іншими соціальними інститутами у розв'язанні конфліктних ситуацій.

Загальний процес соціально-педагогічної допомоги поділяється на 4 етапи:

1. Дослідницький: виявлення особливих і соціальних потреб інвалідів, збережених здібностей.
2. Планування системи соціально-педагогічних впливів.
3. Організація соціально-педагогічної допомоги.
4. Оцінка результатів діяльності.

Зміст соціально-педагогічної допомоги інвалідам становить соціально-педагогічна профілактика, соціальне обслуговування (соціально-педагогічний патронаж), соціально-психологічна реабілітація.

Соціально-педагогічна профілактика – це система превентивних дій, спрямованих на попередження соціальних наслідків інвалідності: соціальної відокремленості та ізольованості людини.

Соціальне обслуговування – це мобілізація джерел соціально-педагогічної та психологічної підтримки з метою задоволення особливих потреб дітей, молоді і сім'ї.

Соціально-психологічна реабілітація розглядається як цілісний динамічний безперервний процес розвитку особистості, її самоактуалізації та самореалізації.

У цьому випадку «реабілітація» тлумачиться як «відновлення порушених функцій», «компенсація втрачених можливостей», «повернення до активного життя». Ці визначення базуються, з одного боку, на етимології цього слова (лат. *rehabilitation* – відновлення), а з другого – на розумінні цього процесу як наближення до вихідного стану, відновлення втраченого, що іноді майже неможливо. Тому метою реабілітації може бути не повернення до певної позитивної вихідної точки, а розширення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації, здатності бути адекватним до нових умов, управляти своїм життям.

Реабілітація має бути спрямованою на формування у людини якостей, які можуть допомогти їй оптимально пристосуватися до навколишнього середовища. Крім того, реабілітація, будучи за своїм змістом комплексною, повинна бути спрямованою не лише на особу, а й на всю її сім'ю. Реабілітація має сприйматися не лише як боротьба проти хвороби, але й боротьба за людину і її місце у суспільстві. Тому кінцевими результатами можуть бути не тільки медико-фізіологічні показники, а й показники соціальні, а за наслідками соціальна-рольова функція реабілітованого має бути адекватною його потенційним здібностям.

Особливо важливим аспектом в реабілітації є розуміння її не як впливу, а як взаємодії з сім'єю на основі партнерства щодо реалізації цілей реабілітації, особистісно-орієнтованого підходу, комплексності і системності зусиль. В цьому випадку особливої уваги як форми взаємодії заслуговує реабілітація соціокультурна, головною метою якої є особистісний розвиток індивіда, підвищення його рівня саморегуляції.

В умовах демократизації суспільства важливим завданням є створення рівних стартових можливостей для всіх людей, незалежно від психофізичного розвитку, стану здоров'я, віку, статі, соціально-економічного статусу людини. Створення рівних можливостей для інвалідів означає, що кожна людина має право на життя, навчання, виховання і працевлаштування разом зі своїми ровесниками, не інвалідами. Визначаються такі цільові сфери для створення рівних можливостей: фізична доступність, освіта, зайнятість, підтримка доходів і соціальне забезпечення, сімейне життя і свобода особистості, культура, відпочинок, спорт і релігія [8].

Визнання принципу рівних можливостей у сфері початкової, середньої та вищої освіти для дітей та молоді позначилось на створенні у багатьох країнах світу інтегрованих структур (мейстрімінг) – спільного навчання дітей-інвалідів зі здоровими дітьми. Принцип рівних можливостей у соціальній роботі означає надання соціальної допомоги незалежно від категорії інвалідності.

В основі соціально-педагогічної допомоги дітям-інвалідам є також соціально-педагогічний патронаж сім'ї, головна мета якого – збереження її цілісності і основних функцій. Соціально-педагогічний патронаж сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими функціональними можливостями, – це система регулярної допомоги батькам у вихованні дитини, догляді і нагляді за нею, організації міжособистісних стосунків, нормального ритму життя, індивідуального фізичного комфорту, правового захисту.

Тому зараз слід підтримувати найбільш пріоритетні напрямки соціально-педагогічної роботи, які заперечують максимальну активність і самостійність інвалідів: активізація життєдіяльності за місцем проживання, створення центрів трудової діяльності, допомога в організації вдалого бізнесу, налагодження контактів з ровесниками [9]. Загальним принципом соціальної роботи з людьми з обмеженою життєдіяльністю повинен стати девіз, прийнятий Міжнародною організацією інвалідів: «Нічого для Вас без Вас», який свідчить про прагнення соціальних структур до активного залучення громадських організацій інвалідів до соціальної роботи, тобто до соціальної взаємодії [7].

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Написати протягом 10 хвилин невеличке (на одну сторінку) ессе „Мій власний досвід і ставлення до інвалідності”. Обговоріть текст ессе у мікрогрупах студентів.
2. Дайте відповідь на такі запитання:
  - Хто така людина з обмеженими функціональними можливостями?
  - Що означає інвалідність?
  - Що я знаю про інвалідність? Які мої актуальні і потенційні ресурси для соціальної роботи з інвалідами?
3. Порівняти характерні ознаки медичної моделі соціальної моделі інвалідності?
4. Як ви розумієте процес інтеграції івалідів в соціальне середовище? В чому ви згоджуєтесь, а що відкидаєте в цьому процесі.

Література

1. *Технології соціально-педагогічної роботи*: Навч. посіб. /За заг. ред. проф. Капської А. Й. – К.: 2000.
2. *Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників* / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук., С. В. Толстоухової. – К., 2000.
3. *Соціальна педагогіка*: Навч. посіб. /За. Ред. А. Й. Капської. –К., 2000.
4. *Іванова І. Б.* Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. – К.: Логос, 2000.
5. *Холостова Е. И., Дементьева Н. Ф.* Социальная реабилитация: Учеб. пособ. – М., 2002.
6. *Інвалід і суспільство*: проблеми інтеграції. – К.: А.Л.Д., 1995.
7. *Добровольская Т. А., Шабалина Н. Б.* Инвалид и общество, социально- психологическая интеграция // Социс. 1991. – № 5, С. 3–8.
8. *Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями*: Навч.-метод. посіб. для соц. працівників і соц. педагогів / За ред. проф. А. Й. Капської – К.: ДЦССМ, 2003.
9. *Права дітей з особливими потребами* Посіб. –довід. нормативно-правових документів / За заг. ред. академіка О. Л. Копиленко. – К.: РННЦ „ДІНІТ”, 2002.

§ 2. Виявлення реального стану вирішення проблеми дитячої інвалідності

Нині, коли ринкова політика змусила частково демократизувати державні структури і зробити кілька кроків у бік лібералізації економіки, соціальні працівники і соціальні педагоги знайшли себе в соціальній політиці стосовно дітей з обмеженими функціональними можливостями. Вони повернули професійну діяльність не в бік політичних реформ, а до людини, зосередившись на створенні місцевих організацій, різних громад, які добре знають потреби жителів і тому роблять усе, щоб підтримати задоволення їхніх потреб.

Не можна однозначно стверджувати, що питання соціального захисту сімей з дітьми-інвалідами перебуває десь на задвірках сімейної політики. Навпаки, проблемі захисту дітей з обмеженими функціональними можливостями в останні роки приділяється все більше уваги. Позитивну роль у цьому відіграв Закон України від 16

листопада 2000 року “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, де вперше порушене питання про необхідність пошуків шляхів і механізмів поліпшення життя таких дітей та створення умов для їхньої інтеграції в суспільство; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту інвалідів».

Деталізації заходів з удосконалення системи підготовки і перепідготовки спеціалістів для роботи з цією категорією дітей є відображенням уваги держави до цієї проблеми у затвердженій в Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів у Положенні про міжвідомчу координаційну раду з питань ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, Постанові Кабінету міністрів (від 12 жовтня 2000 року) та Положенні про навчально-реабілітаційний центр (Наказ Міністерства освіти й науки України від 28 серпня 1997 року). Певним стимулом в активізації соціально-реабілітаційної роботи з дітьми-інвалідами став Указ Президента України від 2 грудня 2002 року “Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 році Року людей з інвалідністю”, на який відгукнулися обласні і міські державні адміністрації, соціальні служби для молоді, управління у справах сім’ї та молоді.

Ці документи поєднані основною ідеєю з Конвенцією ООН про права дитини, в якій статтею 23 визначається право дитини-інваліда вести повноцінне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють формуванню впевненості в собі, а також право дитини на особливе піклування, доступ до освіти, відновлення здоров’я, забезпечення соціального, культурного і духовного життя.

Ці положення знайшли також відображення і в Національній програмі “Діти України”, в якій реабілітація дітей-інвалідів розглядається як проблема національного значення, що потребує першочергового розв’язання.

І якщо до 90-х років ХХІ століття соціальна політика щодо інвалідів мала, переважно, компенсаційний характер, коли вся увага концентрувалась на грошових виплатах, то сьогодні, у ХХІ столітті, створення реабілітаційних центрів передбачає завдання іншого характеру: адаптацію дітей і молодих інвалідів до соціального і життєвого середовища, створення умов для реалізації інтересів та потреб інвалідів.

Важливим кроком у створенні умов для активної життєдіяльності стала Постанова Кабінету Міністрів України “Про Компенса-

ційну програму розв'язання проблем інвалідності”, прийнята 1992 році, у якій викладений комплекс дій, спрямованих на поетапне вирішення проблем інвалідів у сфері:

- профілактики інвалідності, медичної, соціально-трудової реабілітації;
- надання інвалідам протезно-ортопедичної допомоги і забезпечення транспортними засобами;
- культури, відпочинку, фізкультури та спорту;
- поліпшення матеріально-побутових умов проживання;
- поширення наукових досліджень із проблем інвалідності;
- створення інвалідам рівних можливостей та умов для здобуття освіти, їх реабілітація в освітніх закладах.

Для фінансування робіт і державних програм із соціального захисту інвалідів постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 1991 року № 92 створений Фонд соціального захисту інвалідів з відділеннями в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі.

Враховуючи основні причини розвитку дитячої інвалідності (спадкові хвороби, вроджені вади розвитку та дитячий травматизм), з метою зниження негативного впливу цих факторів на стан здоров'я населення України в навчальні плани загальноосвітніх закладів введені предмети, які засобами просвітницької роботи стимулюють молодь до здорового способу життя – “Фізична культура і здоров'я” та “Основи безпеки життєдіяльності людини”.

У вищих навчальних закладах всіх рівнів акредитації, незалежно від форм власності, Державними стандартами вищої освіти передбачається вивчення курсу “Безпека життєдіяльності людини” як обов'язкової загальноосвітньої дисципліни, що містить розділи долікарської допомоги і валеології. Передбачається вивчення майбутніми вчителями курсів “Основи валеології” і “Основи медичних знань” як складових фахової підготовки педагогів усіх профілів.

Водночас, з урахуванням реальної ситуації в Україні розроблена ціла система соціального захисту інвалідів, це, зокрема:

- пенсійне забезпечення;
- державне соціальне страхування;
- державна соціальна допомога;
- система пільг та компенсацій як соціальна підтримка;
- соціальний захист потерпілих від Чорнобильської катастрофи;
- фінансове забезпечення програм соціального захисту інвалідів;

- медичне забезпечення інвалідів;
- освіта інвалідів;
- соціальна і професійна реабілітація тощо.

Система соціальної реабілітації дитини лише тоді зможе спрацювати на повну потужність, якщо вона у своїй сукупності сприятиме відновленню фізичного, психічного і соціального статусу дитини з вадами більш якісно при значно менших фінансових витратах, оскільки основні витрати лягають на плечі батьків, котрі виховують дитину.

Така система характеризується відкритістю та доступністю, наближена до місця проживання дитини, що дозволяє батькам або особам, які їх замінюють, брати участь у реабілітаційному процесі. Діти не вилучаються із сім'ї, не порушуються біологічні, фізіологічні та психологічні зв'язки дитини з матір'ю, рідними та близькими людьми.

Вирішуючи комплексно питання дитячої інвалідності та реабілітації, відділення Фонду соціального захисту інвалідів акцентують основну увагу на підтримці діяльності і створенні реабілітаційних центрів для дітей-інвалідів.

Створення системи ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів при здійсненні професійної, медичної та соціальної реабілітації осіб з обмеженими фізичними і психічними можливостями дає змогу завершити формування цілісної реабілітаційної системи в Україні, проводити цілеспрямовану загальнодержавну політику, запроваджувати новітні реабілітаційні методики, спільними зусиллями спрямувати їх на допомогу дітям-інвалідам.

Оптимальним варіантом, як стверджують дослідники, батьки і спеціалісти, є спеціалізована служба "Центри соціально-психолого-педагогічної реабілітації дітей та молоді з обмеженими функціональними можливостями" (далі – служба), діяльність якої регламентує Положення, розроблене Державним центром соціальних служб для молоді".

Із метою оптимального вирішення проблеми соціального захисту і підтримки дітей з обмеженими функціональними можливостями УДЦССС, Державним комітетом у справах сім'ї та молоді, а також Державним інститутом проблем сім'ї та молоді було проведено соціологічне дослідження "Соціальна адаптація дітей та молоді з функціональними обмеженнями", яке дозволило виявити основні соціальні проблеми дітей і молоді з функціональними обмеженнями та їхніх батьків, окреслити можливі шляхи удосконалення процесу вирішення проблем цієї групи.

Висновки, зроблені після проведення опитування методом анкетування респондентів трьох категорій, показали, що основні проблеми дітей і молоді з функціональними можливостями зосереджені у 8 основних сферах:

- *матеріальне забезпечення* (різниця між реальним прожитковим мінімумом і встановленими виплатами по інвалідності, брак реалізації встановлених законодавством пільг і нестача деяких додаткових, недостатність безкоштовного забезпечення технічними і медичними засобами лікування, реабілітації, компенсації вад і захворювань);
- *медичне обслуговування* (недостатня кількість і якість послуг безкоштовного лікування, а також профілактики, реабілітації і ранньої діагностики, брак спеціалізованих закладів і кваліфікованих фахівців, особливо в невеликих поселеннях, нестача заходів щодо оздоровлення і санаторного лікування, зокрема брак путівок для дітей з батьками);
- *психологічна допомога дітям і батькам* (нестача відповідних осередків і фахівців, матеріально-технічного та інформаційно-методичного забезпечення інноваційних методів роботи);
- *освіта і професійне навчання* (нестача спеціальних груп у дитячих садках і спеціальних класів у загальноосвітніх школах, спеціальних шкіл, особливо в малих поселеннях, недостатня якість надомного навчання і спеціальної підготовки педагогів, що його здійснюють, недостатність закладів професійного навчання і можливостей безкоштовного продовження освіти);
- *працевлаштування дітей і батьків* (невиконання законодавчих квот щодо працевлаштування, нестача спеціальних робочих місць, прийняттого режиму і умов праці, брак можливостей надомної праці, спеціалізованих підприємств, недостатність зусиль Державної служби зайнятості);
- *спілкування, заняття улюбленими справами* (нестача осередків – клубів, денних центрів соціальної адаптації, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями – спеціалізованих служб ЦССМ, творчих майстерень тощо, інноваційних форм роботи – груп взаємодопомоги, спеціальних змін у таборах відпочинку тощо, інших форм роботи державних і громадських організацій, які займаються проблемами інвалідності);
- *підготовка дітей і молоді до самостійного життя* (нестача центрів соціальної адаптації, центрів соціально-психологічної ре-

абілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями – спеціалізованих служб ЦССМ, закладів професійної орієнтації і навчання, діяльності щодо сприяння працевлаштуванню, створення спеціалізованих служб знайомств тощо);

- *вільне пересування* (невиконання вимог законодавства щодо пристосування будівельних споруд і транспорту до потреб людей з функціональними обмеженнями, певна нестача транспортних пілґ).

Виявлення реальних проблем дітей і молоді з обмеженими функціональними можливостями потребує вирішення низки актуальних питань.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Характеристика законодавчої бази стосовно захисту дітей і молодих інвалідів.
2. Дати аналіз реальної необхідності соціального захисту інвалідів.
3. Визначити основні сфери, в яких проявляються проблеми дітей та молоді з функціональними обмеженнями, і окреслити по одній із них можливі шляхи вирішення.

§ 3. Створення соціально-педагогічних умов для оптимальної життєдіяльності дітей і молоді з функціональними обмеженнями

Зважаючи на те, що і Державний центр ССМ, і місцеві спеціалізовані центри ставлять собі за мету створити всі можливі умови, щоб допомогти дітям інтегруватися в соціальне середовище, у суспільство, важливо було звернути увагу на одну із проблем, яка стосується, насамперед, дітей – форма і місце навчання. Причому особливий інтерес викликають відповіді самих дітей з функціональними обмеженнями (паралельно проводилося опитування їхніх батьків і експертів).

Серед функціональних характеристик сімей, які мають дітей з обмеженими можливостями, найбільш значущими є такі:

- 1) матеріальне забезпечення сімей;
- 2) психологічний клімат в сім'ї;
- 3) загальна культура сім'ї;
- 4) реабілітаційна культура сім'ї;
- 5) реабілітаційна активність;
- 6) ставлення до патології дитини.

Із метою виявлення особливостей сім'ї, окрім структурних і функціональних характеристик, важливо знайти також індивідуальні особливості членів конкретної сім'ї. До них належать: соціально-демографічні, фізіологічні, психологічні, патологічні звички окремих членів сім'ї, а також характеристика дитини, вік, рівень фізичного, психічного, мовного розвитку, інтереси, здібності, освітня установа, яку вона відвідує, рівень навчання і спілкування, наявність поведінкових відхилень, патологічні звички, мовленнєві і психічні відхилення.

Поєднання індивідуальних характеристик членів сім'ї з її структурними і функціональними можливостями утворюють комплексну характеристику – статус сім'ї. Для визначення статусу доцільно користуватись такими поняттями:

- соціально-економічний статус;
- соціально-психологічний статус;
- соціально-культурний статус.

Індивідуальні характеристики членів сім'ї фіксуються у ході інтерв'ю, безпосереднього спостереження і (або) за результатами обстежень, проведених іншими спеціалістами (лікарем, психологом, корекційним педагогом).

Структурні компоненти сім'ї визначаються, переважно, під час бесіди з її членами чи у процесі вивчення офіційних документів (медична соціальна карта).

Для визначення психологічного клімату сім'ї можна використовувати відкрите та опосередковане спостереження, тести (тест-опитувальник, опитувальник для батьків, малюнок сім'ї), а також результати спостережень, проведених психологом чи психотерапевтом.

Рівень загальної культури містить показник освіти дорослих членів сім'ї, побутову та поведінкову культуру членів сім'ї. При цьому можна застосовувати інтерв'ю, що дозволяє виявити коло інтересів, розвиток духовних потреб, організацію дозвілля, спільні форми відпочинку.

У ході вивчення умов забезпечення ранньої реабілітації дітей зверталася увага на ряд показників, які дозволили виявити певні “білі плями” у роботі з цією категорією дітей та їх батьками:

- матеріальне забезпечення;
- медичне обслуговування;
- психологічна допомога дітям і батькам;

- освіта і професійне навчання;
- працевлаштування дітей і батьків;
- спілкування, заняття улюбленими справами;
- підготовка дітей і молоді до самостійного життя;
- вільне пересування.

Зокрема, відповіді експертів стосувалися причин, що зумовлюють матеріальні, медичні, освітні проблеми сімей, які виховують дітей і молодь з функціональними обмеженнями.

Відповіді показують, що найбільш гострою із ряду проблем, з якими стикаються сім'ї з дітьми і молоддю з функціональними обмеженнями, є *причина недостатнього матеріального забезпечення*. Експерти вважають, що матеріальні проблеми зумовлені такими факторами (наводяться в порядку частоти згадувань):

- нестабільна економічна ситуація в країні;
- недосконалість законодавчої бази стосовно матеріального забезпечення і соціального захисту родин, що виховують дітей-інвалідів;
- значна мінусова різниця між державними виплатами на дітей-інвалідів і реальним прожитковим мінімумом;
- ліквідація, в багатьох випадках, допомоги матерям, що не працюють і доглядають дітей-інвалідів, з причин незначного перебільшення норми доходів на члена сім'ї, яка є жебрацькою і обривною;
- наявність частини безробітних батьків, котрі виховують дітей-інвалідів;
- дорогі ціни на лікування й медикаменти;
- високі комунальні платежі;
- відсутність будівництва державного житла унеможливорює покращення санітарно-житлових умов, тобто поліпшення здоров'я дітей і батьків;
- недоступність безкоштовного санаторно-курортного лікування;
- нестача центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, недостатня можливість залишити дитину у денний час і піти працювати, брак інших форм розвантаження батьків для роботи та відпочинку;
- відсутність центрів ранньої діагностики, що збільшує кількість інвалідів та ін;
- дорожня діагностика й консультування;
- недоступність спеціалізованої допомоги в невеликих населених пунктах;

- відсутність профілактичних заходів;
- відсутність інформації для батьків про методи ранньої діагностики і реабілітаційні заходи та ін.

Причинами *психологічних проблем дорослих членів родини* є:

- усвідомлення неможливості забезпечити гідне життя своїй дитині;
- страх перед майбутнім дитини (труднощами працевлаштуванням, створення власної сім'ї);
- поширеність хибних уявлень щодо інвалідності (наприклад, думка, що фізично обмежена людина неповноцінна й інтелектуально);
- брак інформації про виховання і характер взаємостосунків з дітьми і молоддю з обмеженими можливостями і, відповідно, нерозуміння батьками проблем, власних дій;
- підвищене відчуття відповідальності, намагання зробити усе за дитину часто трансформується в гіперопіку;
- прагнення сховати дитину від оточуючих, а також – звуження кола її спілкування, ізолюваність та ін.

Причини *психологічних проблем самих дітей і молоді з функціональними обмеженнями*, на думку експертів, наявні у зв'язку з:

- відчуттям непотрібності і “меншовартості” (формуванню останнього сприяють демонстрації співчуття або навпаки – відсторонення оточуючих);
- недоступністю багатьох закладів культури, нестачею спілкування взагалі, зокрема з однолітками, внаслідок обмежень у пересуванні, з інших причин;
- відсутність інформації, замкненість лише на власних проблемах;
- усвідомлення своєї залежності від батьків і близького оточення та ін.

Стосовно проблем у сфері *освіти дітей і молоді з функціональними обмеженнями*, то експерти зазначають такі причини:

- неспроможність відвідувати загальноосвітню школу, оскільки наявні труднощі у пересуванні та віддаленість спеціальних навчальних закладів, що заважає отримати спеціальність;
- недостатня адаптованість навчальних програм загальноосвітніх і навіть спеціальних шкіл для дітей з певними порушеннями, брак індивідуального підходу та навчальних програм, адаптованих до особливостей різних видів інвалідності дітей, які навчаються вдома;

Причини *недостатнього спілкування дітей і молоді з функціональними обмеженнями*:

- труднощі пересування, відсутність спеціального обладнання в громадських місцях, взагалі знижений рівень мобільності інвалідів;
- психологічний бар'єр у спілкуванні, неготовності людей сприймати інвалідів рівними собі;
- психологічні комплекси батьків, які соромляться своєї дитини і не прагнуть розширювати коло її спілкування;
- відмежованість від середовища загальноосвітніх шкіл, недостатня кількість центрів соціальної адаптації і спеціалізованих навчальних закладів;
- відсутність клубів для спілкування або їх територіальна недоступність;
- небажання здорових дітей спілкуватися з інвалідами та ін.

Звичайно, названі вище лише окремі причини серед десятків інших. Проте вони можуть привернути особливу увагу державних структур, різних соціальних інститутів і громадських організацій до питання щодо шляхів усунення окреслених причин і механізмів впливу на досягнення певних змін у тій ситуації, яка склалася навколо дітей і молоді з функціональними обмеженнями, і зокрема – навколо сімей, які виховують таких дітей.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Здійснити характеристику функціоналу сімей, які виховують дітей з функціональними обмеженнями.
2. Охарактеризувати основні проблеми, з якими стикається ця категорія клієнтів.
3. Окреслити основні шляхи усунення визначених проблем в одному із конкретних мікросередовищ.

§ 4. Принципи і закономірності соціально-педагогічної реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями

Закономірності, представляючи одну із найбільш важливих складових теорії соціально-педагогічної реабілітації, обумовлюють її зміст у практиці соціальної роботи з дітьми з обмеженими можливостями і визначають стратегічні шляхи впровадження наукових досягнень у сфері соціального захисту. Основні закономірності ба-

зуються на принципах, які обумовлюють їхній зміст. Ці принципи представлені на рис. 6.1.

До загальних закономірностей належать: *зміна сутності державної політики стосовно дітей з обмеженими можливостями і впровадження певних механізмів для її реалізації.*

Основною передумовою успішного вирішення актуальних проблем соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями є державна політика щодо інвалідів. Саме так, у некоректній формі, формулюються поки всі державні документи стосовно цієї категорії осіб з обмеженими функціональними можливостями.

Обмеженість життєдіяльності дитини проявляється у повній чи частковій втраті нею здатності здійснювати самообслуговування, переміщення, орієнтацію, спілкування, контроль за своєю поведінкою, а також повноцінно займатися ігровою, навчальною чи трудовою діяльністю.

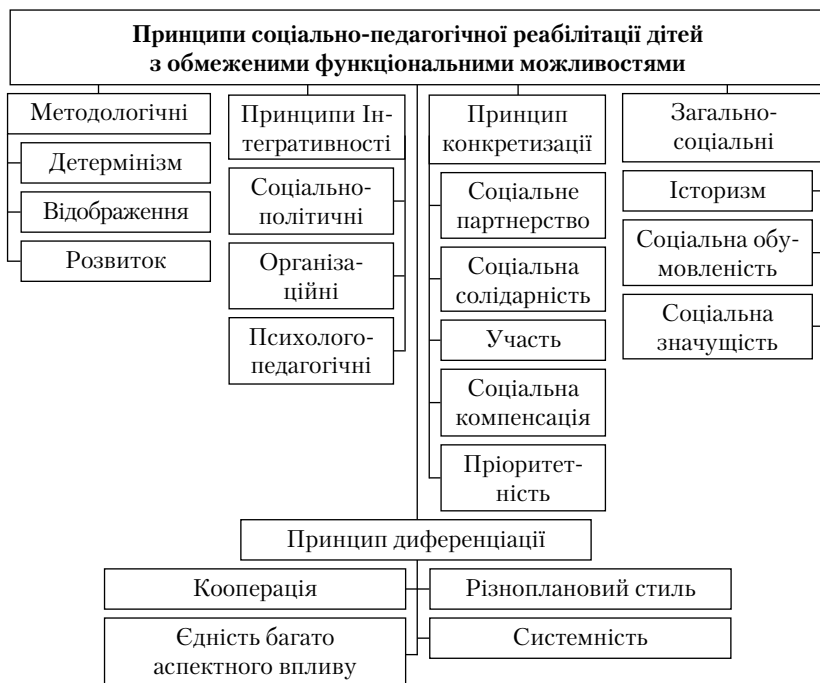

Рис. 6.1. Принципи соціально-педагогічної реабілітації

Через це важливим завданням держави є забезпечення соціальної захищеності інвалідів, створення нею необхідних умов для індивідуального розвитку, реалізації інтелектуального чи творчого потенціалу. Це здійснюється завдяки участі інвалідів у відповідних державних програмах, розроблених на основі врахування виявлених потреб, і регулюється наданням соціальної допомоги у передбачених законодавством видах для усунення наявних перешкод. З цією метою держава визначає для дітей з обмеженими можливостями додаткові гарантії для реалізації їхніх прав і законних інтересів, проявляючи при цьому особливу турботу про дітей. Хоча, слід сказати, що сьогодні ці діти і їхні сім'ї належать до найбільш соціально незахищеної категорії населення.

Останніми роками в державі і суспільстві визначилися позитивні тенденції в галузі соціальної політики щодо дітей з обмеженими можливостями і їхніх сімей, що знайшло своє відображення у першій із зазначених закономірностей. Розроблено низку документів, згідно з якими державні структури, громадські об'єднання, залучаючи до цього приватні ініціативи, покликані здійснювати заходи, спрямовані не лише на охорону здоров'я населення і профілактику інвалідності, але й на створення умов для реабілітації інвалідів, задоволення їхніх інтересів, інтеграцій у суспільство і професійну діяльність.

Досить ефективним механізмом реалізації державної політики і вирішення проблем інвалідів в Україні стали загальнодержавні і регіональні програми, які об'єднують усі зусилля різних відомств. Особливе місце в цьому списку посідає цільова Концепція ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 року № 1545 та Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів» в Україні від 5 липня 2001 року.

Наступна загальна закономірність – розробка і вдосконалення нормативно-правової бази соціальної роботи з дітьми з обмеженими можливостями.

Вітчизняний і зарубіжний досвід засвідчує, що соціальну роботу з дітьми, котрі мають функціональні обмеження, необхідно проводити постійно з урахуванням нормативно-правової бази документів світового співтовариства (установчі акти, декларації, пакти, конвенції, рекомендації і резолюції ООН, ВОЗ, МОР, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та ін.) та законодавчих і підзаконних актів України.

У практиці соціальної реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями залучають такі базові документи світового співтовариства: Всесвітня декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Декларація соціального прогресу і розвитку (1969 р.), Декларація про права розумово відсталих осіб (1971 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Всесвітня декларація про особливості впливання, захисту і розвитку дітей (1990 р.), Конвенція і Рекомендації про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів (1983 р.) та інші.

Незаперечним є те, що головним серед цих документів, який становить загальне підґрунтя і вимоги для прийняття конкретних заходів у національному і міжнародному плані в галузі захисту прав інвалідів, а також сприяння щодо включення їх у нормальне життя суспільства, є Декларація про права інвалідів, прийнята Генеральною асамблеєю ООН у грудні 1971 року. Розробляючи цю стратегічну лінію далі, Конвенція про права дитини підкреслює:

- Держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому чи фізичному плані дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють її впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.
- Держави-учасниці визнають право неповноцінної дитини на особливу турботу, заохочують і забезпечують надання, за умов наявності ресурсів, дитині, яка має на це право, і відповідальному за турботу про неї допомоги, про яку подано прохання і яка відповідає стану дитини та становищу її батьків чи інших осіб, що забезпечують турботу про дитину.

Цей документ наголошує ще й на тому, що держави-учасниці мають право на обмін інформацією, у т.ч. й інформації про методи реабілітації, що дозволяє всім державам, і Україні в тому числі, поліпшити свої можливості і знання, а також розширити свій досвід у цій галузі.

Слід звернути увагу на один важливий нюанс: права дитини, в тому числі із обмеженими можливостями, зароджуються в сім'ї, яка є природнім середовищем для зростання і добробуту всіх її членів, особливо дітей. У плані соціальної роботи незаперечним є факт, що права людини і дитини невіддільні від сім'ї, саме сім'я є їхнім гарантом. Цим самим дитина захищена від будь-яких посягань на свою гідність.

Деякі аспекти розробки й удосконалення нормативно-правової бази в галузі соціальної роботи з дітьми і молоддю з обмеженими

функціональними можливостями наявна в Україні не лише на загальнодержавному рівні, але й на регіональному.

Отже, друга загальна закономірність, яка проявляється в інтенсивному розвитку і вдосконаленні нормативно-правової бази соціально-педагогічної роботи з дітьми з обмеженими функціональними можливостями має важливе значення як юридична база цієї діяльності.

Розгортання соціально-педагогічної роботи з дітьми з обмеженими функціональними можливостями щодо їхньої інтеграції потребує того, що суспільство має сприяти створенню мережі реабілітаційних центрів для таких груп дітей, де здійснюється профорієнтація завдяки профнавчанню, консультації з правових проблем, надається конкретна допомога по працевлаштуванню. Все це потребує кваліфікованої роботи, що зумовлює ще одну загальну закономірність *зростання потреб сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими функціональними можливостями, у кваліфікованій соціальній допомозі, що передбачає різноманітні види реабілітації*.

Спостереження і вивчення особливостей роботи з дітьми з обмеженими можливостями дозволило нам визначити ряд *специфічних закономірностей*. Загальною особливістю їх стало те, що дитина-інвалід у будь-якому аспекті специфічних закономірностей не може розглядатися поза сім'єю, де вона проходить первинні стадії соціалізації. Тому першу специфічну закономірність ми визначаємо як *залежність ефективності соціально-педагогічної реабілітації дитини з обмеженими можливостями від мобілізації потенціалу сім'ї*.

З одного боку, сім'я як спільнота є об'єктом багатоаспектного впливу з боку різних соціальних інститутів. Власний потенціал сім'ї і дієздатність, які є головною підтримкою дитини з проблемами у розвитку в процесі реабілітації, багато в чому залежать від ефективності, адресності і педагогічної доцільності допомоги держави і суспільства.

Безперечно, власний потенціал сім'ї є комплексним, інтегративним показником її соціальної стабільності. Його дієвість поширюється на всіх членів сім'ї, які, за потреби, спроможні мобілізувати свої ресурси для підтримки того, хто їх найбільше потребує. Виходячи з таких позицій, можна стверджувати, що власний потенціал сім'ї є важливою ланкою в загальній системі реабілітаційних заходів, тим додатковим ресурсом, значення якого важко переоцінити.

Таким чином, величезний діапазон і унікальність засобів впливу роблять її одним із найбільш сильних засобів соціалізації, соціальної підтримки і захисту особистості, формування в ній загальнолюдських і, до того ж, індивідуалізованих властивостей.

Другою специфічною закономірністю соціально-педагогічної реабілітації проблемних дітей є *реалізація індивідуальної програми реабілітації для кожної дитини з обмеженими можливостями згідно з її реабілітаційним потенціалом.*

Сьогодні соціальна допомога не може мати абстрактний характер. Предметом уваги спеціаліста є сім'я з притаманними лише їй проблемами. Одне і те саме захворювання, наприклад ДЦП, має десятки різновидів, складних комбінацій первинних і вторинних дефектів. Особистість дитини є унікальною сама по собі, а у поєднанні з виявленими відхиленнями є взагалі неповторною. Цим і пояснюється необхідність індивідуального підходу до реабілітації, що повинне знайти реальне відображення у повсякденній роботі з дітьми.

Індивідуальна програма реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями є переліком реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здібностей дитини до побутової, суспільної, майбутньої професійної діяльності згідно з її потребами, колом інтересів, рівнем домагань з урахуванням спрогнозованого потенціалу його соматичного стану, психофізіологічної витривалістю, соціального статусу і реальних можливостей соціального середовища.

Реалізація індивідуальної програми характеризується *чітко вираженим психолого-педагогічним наповненням усіх реабілітаційних заходів.* При цьому простежується послідовність, комплексність і неперервність при виконанні індивідуальних програм.

Розробка індивідуальної програми реабілітації дитини з обмеженими функціональними можливостями має такі етапи:

- проведення реабілітаційно-експертної діагностики;
- оцінка реабілітаційного потенціалу, який містить власний потенціал сім'ї, котра виховує дитину;
- реабілітаційний прогноз;
- визначення адекватних заходів, технічних засобів та послуг, які дають змогу дитині відновити порушені чи компенсувати втрачені здібності до виконання побутової, пізнавальної діяльності, рухової активності з врахуванням вікових особливостей дитини.

Третя специфічна закономірність соціально-педагогічної реабілітації дитини з обмеженими функціональними можливостями полягає *в об'єднанні зусиль сукупного потенціалу соціуму для найбільш повного задоволення потреб сім'ї дитини з проблемами здоров'я і розвитку.*

У цьому випадку йдеться про інтеграцію діяльності як державних органів, так і громадських, приватних ініціатив різного профілю з метою найбільш повного задоволення потреб цієї категорії сімей у її самореалізації, розкритті власної корисності.

Зазначена закономірність відображає залежність результатів реабілітації від міри впливу сукупного потенціалу соціуму як багатомірного явища: життєве середовище, соціальне мікросередовище, середовище проживання конкретної людини, життєвий простір, соціальний простір.

Соціум, у якому традиційно відбувається процес соціалізації особистості дитини з обмеженими функціональними можливостями і яка виховується вдома, зазвичай, має два виміри – сім'я і сімейно-сусідська спільнота.

Практика свідчить, що успіх реабілітації залежить від багатства зв'язків (контактів), у які вступає сім'я хворої дитини і яка обрала для себе інтегративний шлях розвитку.

Взаємодія соціуму і дитини та її сім'ї доповнюють один одного. Наприклад, спілкування і співробітництво здорових дітей і дітей з обмеженими функціональними можливостями призвело до народження нового соціального явища – волонтерського руху як прояву дитячого милосердя.

Отже, можна сказати, що третя специфічна закономірність соціально-педагогічної реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями досить тісно пов'язана як із загальними закономірностями, так із двома попередніми специфічними закономірностями, що відображають найбільш істотні зв'язки і взаємозалежності між спеціалістами соціальної реабілітації, дитиною з обмеженими функціональними можливостями і її сім'єю, а також всіма соціальними інститутами, які повинні на різних рівнях забезпечити ефективність процесу соціально-педагогічної реабілітації.

Визначені загальні і специфічні закономірності соціально-педагогічної роботи та принципи соціально-педагогічної реабілітації дітей і молоді з обмеженими функціональними можливостями дозволили окреслити принципи діяльності фахівця, котрий спеціалізується на роботі з дітьми з обмеженими функціональними можливостями:

- дотримання прав дитини;
- надання державних гарантій у сфері соціального обслуговування;
- забезпечення отримання рівних можливостей щодо отримання соціальних послуг і їх доступності для дітей і молоді цієї категорії;
- послідовності всіх видів соціального обслуговування;
- орієнтації соціального обслуговування на індивідуальні потреби;
- пріоритетність заходів по соціальній адаптації дітей-інвалідів і молодих інвалідів;
- відповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування за збереження прав дітей-інвалідів у сфері соціального обслуговування.

У забезпеченні соціальної допомоги і підтримки дітей з обмеженими функціональними можливостями помітну роль відіграє фахівець, котрий повинен:

- забезпечити допустиме і доцільне посередництво між особистістю дитини, сім'ї, з одного боку, і суспільством з різними державними і громадськими структурами;
- виконувати своєрідну роль “третьої особи”, зв'язуючої ланки між дитиною і мікросередовищем, між дитиною і молоддю з обмеженими можливостями і здоровими людьми, сім'єю і суспільством;
- впливати на спілкування інваліда і його відносини у мікросоціумі, стимулювати, спонукати його до тієї чи іншої діяльності, яка буде сприяти її прогресивному розвитку;
- допомагати сім'ї, котра виховує дитину з обмеженими функціональними можливостями, організувати спеціалізовані види реабілітації, причому необхідно враховувати, що медична реабілітація не має чіткого відмежування від психологічної, педагогічної, соціально-економічної та професійної.

Зважаючи на законодавчу базу та особливості потреб дітей і молоді з функціональними обмеженнями важливою умовою у допомозі такій категорії людей є незаперечна реалізація Державних програм (2001 р.), що сприяє захисту інвалідів.

У межах цієї програми виконується низка заходів, які стосуються окремих аспектів проблеми соціально-педагогічної реабілітації (див. мал. 1). Серед них можна назвати такі:

1. *Програмно-методичне забезпечення спеціальних (корекційних) освітніх установ.*

Мається на увазі розробка змісту спеціальної освіти, соціально-трудової адаптації, психолого-педагогічної реабілітації дітей з порушенням інтелекту.

2. *Підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, котрі працюють з дітьми з обмеженими можливостями.*

Створюються пакети науково-методичних навчальних матеріалів для спеціалістів і батьків щодо забезпечення групового та індивідуального навчання дітей з порушенням емоційно-вольової сфери під час інтеграції в середовище здорових ровесників.

3. *Створення нових і розвиток діючих Центрів реабілітації дітей з обмеженими можливостями.*

З метою поліпшення їхньої роботи на сьогодні розроблена модель психолого-педагогічної консультації з діагностичним підходом.

4. *Створення нових освітніх моделей для дітей-інвалідів.*

В Україні робляться перші кроки у плані впровадження моделі інтегрованого виховання і навчання дітей з відхиленнями у розвитку.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. У чому виявляються загальні і специфічні закономірності соціально-педагогічної роботи з дітьми і молоддю, що мають функціональні обмеження.
2. Розкрити основні принципи соціально-педагогічної роботи з дітьми-інвалідами.
3. Здійснити характеристику одного Закону чи Постанови Кабінету Міністрів України щодо соціального захисту дітей і молоді з функціональними обмеженнями.
4. Розкрити основні механізми можливого вирішення найбільш важливих проблем дітей-інвалідів.

§ 5. Зміст реабілітації дітей з функціональними обмеженнями

В Україні останнім часом інвалідність як соціальне явище привертає значну увагу органів виконавчої влади та суспільства. І ця тенденція викликана, передусім, проблемами, з якими стикається більшість інвалідів різних вікових груп, а також обумовлюється неухильним зростанням загальної кількості інвалідів. Досить згадати, що станом на 2008 р. в Україні нараховувалось близько 2 мільйонів осіб з функціональними обмеженнями. Чималий відсоток із них –

діти. Так, за даними МОН України, у спеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах отримують освіту близько 58 тисяч дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку. Ще 65 тисяч дітей з інвалідністю навчаються в загальноосвітніх школах. У професійно-технічних навчальних закладах здобувають освіту і професію 3,5 тисячі дітей з інвалідністю. У вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації кількість студентів з інвалідністю характеризувалось неухильним збільшенням і зросло з 2587 осіб у 1995/6 н.р. до 10 тисяч осіб.

Проблеми соціальної незахищеності людей з функціональними обмеженнями чи з обмеженими можливостями є особливо актуальними сьогодні, коли в процесі реформування нашого суспільства старі форми і методи соціальної підтримки таких громадян виявилися в більшості випадків непридатними, а нова система соціально-го захисту ще тільки створюється.

Сутність терміну «реабілітація», яким спершу позначали відновлення честі і прав безвинно засуджених, дещо пізніше – відновлення попередньої незаплямованої репутації чи повернення незаконно відібраних прав, а потім поняття „реабілітація” набуло виразно медичного та соціального змісту. Цю смислову трансформацію свого часу і було відображено у Великій Радянській Енциклопедії, в якій зазначено, що крім лікувальних заходів (трудотерапія, лікувальна фізкультура, спортивні ігри, електролікування, грязелікування, масаж), що проводяться у відділеннях і центрах реабілітації при великих лікарнях та інститутах (травматологічних, психіатричних, кардіологічних та інших), реабілітація включає також заходи щодо розвитку в потерпілого основних навичок щодо самообслуговування (соціальна, побутова реабілітація) і підготовки інвалідів до трудової діяльності (професійна, виробнича реабілітація) [3].

Із наведених аспектів реабілітації найбільш розробленим був і тривалий час залишався медичний. Це наочно підтверджується численними дослідженнями [2]. Серед них значне місце посідає монографія О. Тарасова і М. Фонарьова „Реабілітація при дитячих хворобах”. У ній реабілітація трактується як сукупність медичних, соціально-економічних та інших заходів, спрямованих на максимально швидке і повноцінне відновлення здоров'я хворого та його ефективне і раннє повернення до звичайних умов життя, праці, навчання [3].

Виходячи із змісту наведених дефініцій, можна вважати, що реабілітація є досить ємким поняттям і в контексті вироблення правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів означає процес, який має на меті допомогти інвалідам досягти оптимального фізичного, інтелектуального, психічного чи соціального рівня діяльності та підтримувати його, забезпечуючи тим самим умови для зміни їхнього життя і розширення межі їхньої незалежності. Таким чином, реабілітація передбачає не лише надання медичної допомоги, а включає також комплекс соціальних заходів, спрямованих на відновлення працездатності [8].

Тому цілком закономірно, що в Законі України „Про соціальні послуги” під реабілітацією розуміється ціла система медичних, професійних, соціальних заходів, спрямованих на надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, допомоги у відновленні ними порушених функцій організму, компенсації обмежень життєдіяльності, а також підтриманні оптимального фізичного, інтелектуального, психічного, соціального рівнів та якості життя для досягнення соціальної і матеріальної незалежності, соціально-професійної адаптації та інтеграції в суспільство [7].

Виходячи з того, що реабілітація відбувається в конкретних соціальних умовах і має комплексний характер, цілком правомірно виокремити її соціальну складову, що має найрізноманітніші аспекти соціальної роботи, а саму реабілітацію назвати соціальною. Тобто, слід розуміти під нею комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок стійкого розладу функцій організму (інвалідність) чи зміни соціального статусу (люди похилого віку, безробітні, біженці) [3].

Що ж стосується соціальної реабілітації інвалідів, то її визначено як систему відновлення соціальних зв'язків, соціального статусу, працездатності через комплекс соціально-медичних, соціально-психологічних і соціально-правових заходів [2]. Інакше прийнято вважати її системою заходів, що сприяють оптимізації і коригуванню становища інваліда (дитини-інваліда) в сім'ї, трудовому колективі, суспільстві. Це й зміна ставлення його до своїх вад, виховання у нього навичок самообслуговування, а також протезування, ортезування, забезпечення засобами реабілітації з метою покращання рівня його життєдіяльності [7].

Загалом соціальну реабілітацію для окремої людини з особливими потребами фахівці здебільшого розглядають як шлях перетво-

рення її з об'єкта соціальної допомоги в активно діючого суб'єкта суспільства [1]. Вичерпне визначення цього поняття знаходимо в нещодавно виданому Законі України „Про реабілітацію інвалідів в Україні”. У ньому, зокрема, під соціальною реабілітацією розуміють систему заходів, які забезпечують умови для повернення особи до активної трудової діяльності, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування та забезпечення засобами реабілітації [7].

Донедавна соціальна реабілітація складалась з окремих напрямків: медичного, соціально-психологічного та соціально-трудоного. Однак практичний досвід соціальної роботи показав, що система соціальної реабілітації інвалідів може бути значно ефективнішою за умови оптимізації реабілітаційного процесу через організовану педагогічну діяльність. Навчання і виховання у цьому випадку виступає як частина процесу соціального становлення людини і полягає в свідомому цілеспрямованому впливові на індивіда чи соціальну групу з боку суб'єктів виховної діяльності – педагогів. Кажучи інакше, соціально-педагогічна реабілітація – це процес і результат, що відображає включеність людини з особливими потребами в навколишній соціум за умови цілеспрямованого педагогічного впливу. Під процесом соціально-педагогічної реабілітації розуміють динаміку розвитку явища, якості чи послідовності дій (педагогічних прийомів), взаємодії фахівців, спрямованої на досягнення певного соціально-педагогічного ефекту [6].

О. Безпалько, вводячи в соціальну реабілітацію медичний, психологічний, професійний та педагогічний компоненти, визначає також кілька її принципів, а саме:

- здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми;
- безперервність та постійність їх проведення;
- комплексний характер реабілітаційних програм;
- індивідуальний підхід до визначення обсягу, характеру та змісту реабілітаційних заходів [1].

Соціальна реабілітація не може бути абстрактною, тому що в кожній людині з особливими потребами є свої специфічні проблеми, які потребують індивідуального підходу та вирішення їх під керівництвом психолога і соціального педагога.

Загалом соціальну реабілітацію деякі фахівці, зводять до „системи заходів, спрямованих на найповніше відновлення здоров'я хворих та інвалідів, повернення їх до активного життя” в суспільстві [14].

Законом України „Про реабілітацію інвалідів в Україні” передбачено створення Державною службою медико-соціальної експертизи та реабілітації інвалідів – Державної типової програми реабілітації інвалідів на підставі державних соціальних нормативів у згаданій сфері, єдиних науково обґрунтованих критеріїв та вимог до реабілітаційних заходів. Зокрема, у ньому виокремлений гарантований перелік реабілітаційних заходів у складі послуг з медичної, професійної, трудової, фізкультурно-спортивної і соціальної реабілітації. Згідно із Законом, індивідуальна програма реабілітації розробляється медико-соціальною експертною комісією відповідно до Державної типової програми реабілітації інвалідів. Індивідуальною програмою передбачені такі види реабілітаційних заходів:

- медичні (медикаментозне лікування, відновлювальна терапія, хірургічне втручання, протезування);
- фізичні (відновлення, покращання, стабілізація, координація рухових дій, уміння користуватися протезами);
- психологічні (психокорекція якостей і функцій інваліда, його мотивації до життєдіяльності та праці, навчання прийомів і методів психологічної саморегуляції);
- професійні (професійне навчання, професійна адаптація);
- трудові (раціональне працевлаштування);
- соціальні (соціально-побутова адаптація, соціально-середовищна орієнтація, соціальне обслуговування, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення);
- психолого-педагогічні (психологічна і педагогічна корекція розвитку);
- фізкультурно-спортивні (фізкультурно-спортивна підготовка та адаптація, організація і проведення фізкультурно-оздоровчих і спортивних занять) [7].

Відповідно до існуючої практики, розробка індивідуальної програми реабілітації складається з таких етапів:

- проведення реабілітаційно-експертної діагностики;
- оцінка реабілітаційного потенціалу, що має власний потенціал інваліда;

- визначення реабілітаційного прогнозу;
- визначення заходів, технічних засобів і послуг, що дають змогу відновити порушені чи компенсувати втрачені здібності для виконання побутової, пізнавальної діяльності, рухової активності тощо.

Як визначено положеннями Закону, учасниками реабілітаційного процесу є педагогічні, медичні, соціальні, музичні працівники, майстри виробничого навчання, реабілітаційні установи, інваліди, які проходять реабілітацію, батьки, законні представники інвалідів (у випадку недієздатності інваліда).

Надзвичайно цінною для нашого дослідження є твердження А. Капської та А. Шевцова, що ефективність соціально-педагогічної реабілітації дітей і молоді з особливими потребами залежить, насамперед, від адекватності створеного соціально-педагогічного середовища та його спроможності надати необхідну допомогу і підтримку в реабілітаційному процесі [2; 15].

Розгортанню соціальної роботи з людьми з особливими потребами, спрямованої на їх інтеграцію в суспільство, сприяє створення мережі реабілітаційних центрів, де здійснюється профорієнтація, проводиться професійне навчання, консультування з психологічних, правових і організаційних проблем, надається конкретна допомога по набуттю професії, навчання й працевлаштуванню.

Відповідно до наведених визначень суті інвалідності, проектується соціальна реабілітація дитини з функціональним обмеженням. Реабілітація передбачає діагностику розвитку дитини одразу ж після появи у неї перших ознак відхилення у розвитку з метою своєчасного забезпечення сім'ї спеціальною допомогою.

- Реабілітація у всіх її видах є результатом впливу на особистість, її окремі психічні і фізичні функції.
- Реабілітація є наступним етапом після адаптації. Якщо адаптація розглядається як пристосування з використанням компенсаторних здібностей, то реабілітація – відношення, активізація особистості. Отже, потрібна опора на адаптивний апарат (фізіологічний, психологічний, біологічний, соціальний).
- Реабілітацію дитини не можна розглядати при відмежуванні її від сім'ї, яка зобов'язана сприяти розкриттю реабілітаційних можливостей.
- Соціальна реабілітація – неперервний, але обмежений за часом процес, протягом якого повинні з'явитися нові якісні характеристики дитини.

- Соціальну реабілітацію не потрібно розуміти як абстрактну категорію, вона має свою спрямованість: специфіку для кожного вікового етапу.

Аналізуючи різні думки щодо ставлення до дітей з обмеженими можливостями, доцільно виокремити ті аспекти життєдіяльності дитини, які є найбільш значущим для розкриття реабілітації як соціального процесу:

1. *Ставлення до дефекту в дитини.* Воно може проявлятися в таких категоріях, як усвідомлення (повне, часткове) чи не усвідомлене, сприйняття чи несприйняття (дитиною), пригніченість (стан), адаптація чи дезадаптація, депривація тощо.

Зазначені категорії не є стабільними і піддаються змінам відповідно до рівня розвитку особистості, до того ж ставлення до власного дефекту обумовлене ставленням людей, що оточують дитину як індивіда й особистість.

1. *Становище в сім'ї.* Тут найбільш поширеними можуть бути категорії стійкості чи нестійкості, доброзичливості чи відчуження, гіпертоніки чи гіпотоніки (недостатня увага), афективність (надмірність батьківського роздратування, незадоволення тощо), авторитарність виховання, гіперсоціальність (спроба будувати виховання за певною схемою), примус, репресія тощо.

Таким чином, за сукупністю причин і факторів, які викликають сімейне благополуччя чи неблагополуччя, визначальним є стан міжособистісних відносин і традиції виховання в сім'ї.

2. *Навички самообслуговування.* У цьому випадку спектр опису в категоріях є досить широким і багато в чому пов'язаний із понятійним апаратом дитячої, вікової і педагогічної психології. Сюди належать: предметна діяльність, маніпулювання, дії, зона найближчого розвитку, уміння, навчання, наслідування, звички тощо.

Прояви особистості дитини у сфері самообслуговування досить різноманітні. Одним із важливих індикаторів тут є можливість опосередкування, самостійного регулювання своєї поведінки.

Розвиток навичок самообслуговування посідає особливе місце у вихованні і соціалізації. Зокрема, враховуюється той фактор, що у всіх дітей з відхиленнями у розвитку досить важко формуються дрібні ручні навички – дрібна моторика, координація рухів і орієнтація у просторі.

Зона реабілітації поєднує навчання навичкам довільно брати й опускати предмети, перекладати їх із руки в руку, докладати зусилля відповідно до розмірів предмету, ваги і форми. Цей факт відображається в тих категоріях, які використовуються для характеристики рівня самообслуговування дітей з обмеженими можливостями.

3. *Рухова активність.* Цей аспект реабілітаційної діяльності є досить важливим для всіх категорій дитячої інвалідності, але він є удвічі значущим для дітей, котрі страждають дитячим церебральним паралічем (ДЦП). Тому головними категоріями для цієї групи можна назвати корекційні фізичні вправи, руховий режим, корекція помилкових установок опорно-рухового апарату (кінцівок, частин хребетного стовпа та інші), подолання слабкості (гіпотрофія, атрофія) окремих м'язових груп, поліпшення рухливості у суглобах (профілактика або розробка контрактур), розвиток предметно-маніпулятивної діяльності рук (пальців рук) та інші.

Звертаючи увагу на одну із досить важливих особливостей рухового розвитку дітей, можна здійснити сильний вплив на їхній загальний розвиток, а також і на соціальну реабілітацію загалом. Це має вплив і на формування мовлення, психіки, інтелекту, таких аналізаторних систем, як зорова, слухова, тактильна, а також, у широкому розумінні, на їхню поведінку. Все це свідчить про те, що сфера рухової активності вбирає в себе додаткові категорії, які описують:

- а) розвиток мови за допомогою рухів – поєднання звуків і рухів, звуконаслідування, звукове забарвлення руху, рольові рухливі ігри, ритмізація рухової діяльності, дрібна моторика тощо;
- б) формування в процесі фізичного виховання просторових і часових уявлень типу: далі – ближче, вище – нижче, зліва – справа, більше – менше, багато-мало, швидко-повільно, часто-рідко та інші;
- в) вивчення у процесі реабілітаційної діяльності на заняттях з фізичної культури матеріалів, різних за фізичними властивостями, що пов'язано з категоріями важкий – легкий, гладкий – шорухуватий, пластичний – крихкий тощо.

4. *Пізнавальна активність.* Насамперед, вона пов'язана зі стимуляцією сенсомоторного розвитку дитини. Розвиток сенсомоторних функцій у поєднанні з емоційно-позитивним спілкуванням дитини є основою формування всіх психічних функцій, які представлені в категоріях: мова, увага, цілеспрямована діяльність, емоційна реакція, комплекс оживлення, мислення, уявлення та інші.

Специфіка сенсомоторного виховання дитини з відхиленнями у розвитку спрямована на одночасний розвиток органів почуття і моторики дитини. У випадку розладу опорно-рухового апарату (ДЦП) реабілітаційне середовище павине враховувати правильність розміщення тіла, голови, рук, ніг, що пов'язано з такою категорією, як поза.

Досить часто у дітей, котрі належать до групи ДЦП, зустрічається порушення формування однієї з важливих сенсомоторних функцій – фіксація зору на одному й тому ж предметі. Своєю чергою, це пов'язано з такими психічними категоріями, як зорова зосередженість і стеження за предметом, а у випадку прояву в дитини позитивних емоцій – з першими голосовими реакціям.

На наступному етапі відбувається навчання дитини групуванню і зіставленню, що також закріплюється у відповідних категоріях. Якщо всі навички формуються у здорової дитини на третьому році життя, то у хворої – значно пізніше. Особливо важко відбувається процес оволодіння кольорами, який досить довго співвідноситься з предметом.

Не менш важливим є навчання диференціювати форму предмета – коло, квадрат, куб, кульку та їх розміри. Виконуючи різноманітні завдання, діти навчаються фіксувати увагу на тотожності і відмінності, оволодівають категоріями “такий”, “не такий”, “однаковий”, “різний”, “великий”, “маленький” тощо.

5. *Соціальна активність.* Це поняття розуміється як складна динамічна функціональна система, яка характеризується сімейно-побутовою, комунікативно, суспільно-трудовою діяльністю, проявом духовних і фізичних здібностей людини в гармонії з соціальним середовищем, природою. Вона поєднує чималу кількість категорій медичної, валеологічної, екологічної спрямованості: гігієна, здоровий спосіб життя, профілактика, превентивний характер соціальної роботи, відносини з природою, забруднення навколишнього середовища, урбанізація, генетичні зміни, інвалідизація, соціум, діагностика та ін.

Таким чином, в категорії галузі соціальної активності ми закладаємо ідею про те, що хвору дитину не можна розглядати поза сім'єю і середовищем. Це ще раз дозволяє підкреслити, що збереження і розвиток інтелектуального, творчого потенціалу, формування у дитини-інваліда здатності і готовності до самопомогли у власному життєзабезпеченні є важливим аспектом процесу соціаль-

ної реабілітації, що відображається в категорії поняття соціальної активності.

Метою ранньої соціально-реабілітаційної роботи є: забезпечення соціального, емоційного, інтелектуального і фізичного розвитку дитини, яка має відхилення, і спроба максимального розкриття її потенціалу для навчання. Це є головною метою.

Другою важливою метою є попередження вторинних дефектів у дітей з відхиленнями у розвитку. Це може проявитися в результаті двох основних причин: або ж після невдалої спроби призупинити (купірувати) прогресування первинних дефектів за допомогою медичного, терапевтичного чи навчального впливу, або ж у результаті порушення взаємовідносин між дитиною і сім'єю, викликаного, зазвичай, тим, що сподівання батьків стосовно дитини не виправдались.

Третьою метою ранньої соціально-реабілітаційної роботи є абілітація (приспосовання) сім'ї, яка має дітей з відхиленнями у розвитку, щоб максимально ефективно задовольнити потреби дитини. Для такої сім'ї має бути розроблена фахівцями індивідуальна програма, що відповідає потребам і стилям життєдіяльності сім'ї.

Як допомогти сім'ї? Як розмовляти з дитиною і її батьками у цій ситуації? Що означає програма реабілітації?

Це система заходів, які сприяють розвитку можливостей дитини і всієї сім'ї. Вона розробляється командою фахівців (лікарі, соціальні працівники, педагоги, психологи) разом із батьками. У багатьох країнах такими програмами керує один спеціаліст. Це може бути один із названих вище. Він має відстежувати і координувати реабілітаційну програму (спеціаліст-куратор).

Програма може розроблятися на півроку, на рік, все залежить від віку та умов розвитку дитини.

Спеціаліст-куратор періодично обговорює з батьками досягнуті результати, успіхи і невдачі, разом аналізують всі незаплановані події, які відбулися за період реалізації програми. Лише після цього команда спеціалістів розробляє програму реабілітації на наступний період.

Програма реабілітації передбачає не лише сприяння розвитку дитини, але й набуття батьками спеціальних знань, психологічну підтримку сім'ї, допомогу сім'ї щодо можливості відпочити, відновлення сил тощо.

Кожен період програми має мету, окремі цілі, оскільки робота проводиться за різними напрямками і з залученням різних фахівців.

Під час реалізації програми періодично проводиться моніторинг, регулярне відстеження ходу подій, за потреби, куратор сприяє батькам у подоланні труднощів, ведучи переговори з потрібними спеціалістами, представниками установ, роз'яснюючи права дитини і сім'ї. При цьому куратор має відвідувати сім'ю, щоб краще розібратися з труднощами, які з'являються у ході виконання програми. Таким чином, програма реабілітації має циклічний характер.

Однією із важливих особливостей реабілітаційної програми має бути: 1) наявність міждисциплінарної команди спеціалістів, а не ходіння батьків по різних установах; 2) участь батьків у процесі реабілітації, що є найбільш складною проблемою; 3) увага спеціалістів спрямовується як на дітей, так і на батьків; 4) налагодження партнерства у реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями.

Залежно від того, як взаємодіє спеціаліст з батьками, можна окреслити п'ять основних тактик соціально-реабілітаційної роботи.

У практиці використовуються довготермінові і короткотермінові моделі роботи. Серед короткотермінових варто назвати кризово-інтервентну і проблемно-орієнтовну моделі взаємодії.

Кризовоінтервентна модель роботи з клієнтом передбачає надання допомоги безпосередньо в кризовій ситуації. Самі кризові ситуації можуть бути обумовлені змінами в природному циклі чи випадковими травмуючими подіями. Проте, не зважаючи на індивідуальні відмінності і багатоаспектність причин, які призводять індивіда до кризового стану, його тривалість обмежена, як свідчить практика, приблизно 6–7 тижнями. І втручання спеціалістів у такий період є досить ефективним, оскільки в період кризової ситуації людина особливо сприйнятлива і швидко відгукується на прояв допомоги. В такий період використовуються як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Незалежно від того, що призвело клієнта до кризового стану, завданням соціального працівника чи педагога є надання емоційної підтримки і спроба пом'якшити вплив стресової ситуації.

Поява в сім'ї дитини з певними фізичними чи психічними вадами є також причиною таких стресів. З метою попередження негативних наслідків цієї проблеми, сім'ї надається допомога соціального педагога, який оперативно має входити в життєву ситуацію і допомогти мобілізувати всі сили на підтримку батьків і дитини.

Звичайно, в цій ситуації психологічна допомога є домінуючою. Проте і втручання соціального педагога є виправданим, оскільки допомога має бути не тільки глибоко психологічною, скільки комплексною і широкою за обсягом проблем та учасників подій, чію увагу потрібно привернути до проблеми сім'ї.

Щоб попередити відмову від дитини і залучити сім'ю до процесу реабілітації, необхідно, щоб вона мала реальну уяву про перспективи дитини і про ту роль, яку сім'я може відіграти в її житті. Головним у цій ситуації є допомога сім'ї подолати пригніченість, розгубленість, відчай, допомогти батькам зайняти активну позицію щодо реабілітації дитини.

З цією метою спеціаліст Центру надає освітню інформаційну допомогу, яка дозволяє сім'ї “побачити” етапи відновлювального лікування і перспективу дитини, повідомляє про можливості визнання тимчасової інвалідності і пов'язаних з нею пільг. Крім того, і соціальний педагог, і соціальний працівник виступають посередниками між іншими спеціалістами, установами і сім'єю.

Таким чином, соціальний педагог шляхом застосування просвітницької і посередницької допомоги досягає ефекту психологічної підтримки, впливає на почуття сумніву і страху, які заважають контролю над ситуацією. Крім того, сім'я може бути залучена до програми сімейної терапії і навчальних тренінгів, метою яких є налагодження контактів між сім'ями та вирішення прихованих проблем, які з'являються в кризових ситуаціях.

Звичайно, що у кризовій ситуації кожна сім'я потребує особливої уваги і різного рівня активності в допомозі.

Втручання в кризову ситуацію, зазвичай, є першою сходинкою у взаємодії соціального педагога з сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами. Наступною сходинкою є проблемно-орієнтовна модель взаємодії, яка також належить до короткотермінової стратегії роботи, протяжність якої не перевищує 4 місяців і передбачає приблизно 10–12 контактів з клієнтом.

Проблемно-орієнтовна модель має на меті вирішення суто практичних питань, тобто зосередження лише на тій проблемі, яку усвідомить клієнт, над якою він готовий працювати. Саме в цей період клієнт переходить до вирішення ряду проблем самостійно, що свідчить про результативність роботи спеціаліста.

Ця технологічна модель застосовується як в індивідуальній, так і в груповій терапії, в тому числі і в роботі з сім'ями. Основний прин-

цих роботи з сім'єю полягає в концентрації уваги на пом'якшенні основних проблем шляхом визначення досить простих завдань. А поступовий перехід до вирішення складних завдань переконує клієнта у його спроможності долати з проблеми.

Соціальний педагог в межах цієї технологічної моделі поєднує в єдину систему методи роботи з окремим індивідом (одним із батьків чи дитиною), сім'єю загалом, а також із сім'єю і її найближчим оточенням. Звичайно, робота з усією сім'єю потрібна, якщо назріла кризова ситуація у стосунках членів сім'ї, порушився стиль виховання, поганий психологічний клімат тощо.

Важливим методом проблемно-орієнтовної моделі є укладання угоди між спеціалістом, який надає допомогу і клієнтом – в такому випадку сім'єю чи її окремим представником. Угода повинна мати:

- опис стрижневої проблеми (чи проблем), яка має вирішуватись;
- мету і завдання спроектованої роботи;
- процедури і методики, які будуть застосовані;
- вимоги до клієнта і спеціаліста, визначення ролей кожного з них у процесі вирішення проблеми (для соціального педагога – це, переважно, зустрічі, бесіди, листи, оформлення документів, телефонні контакти тощо);
- обумовлюються також терміни спільної діяльності і дії на випадок, якщо угода буде порушена однією зі сторін.

У роботі з підлітками і молоддю укладання угоди надає відносинам відтінку “доброго”, ділового характеру.

Звичайно ж, угода визначає відносини, а не їхній зміст. Хоча, на жаль, часто цей метод в роботі соціального педагога ігнорується.

Довготривалі форми роботи потребують пролонгованого спілкування з клієнтом (від 4-х місяців і більше) і, переважно, базуються на психолого-соціальному підході. *Психо-соціальна модель* взаємодії з клієнтом передбачає повніше розуміння людей у контексті існуючої дійсності і використання цих знань у допомозі клієнту. Таким чином, основна ідея цієї моделі в тому, щоб зрозуміти людину в ситуації, пов'язати її почуття, переживання, вчинки з впливом довкілля і, виявивши причинно-наслідкові зв'язки, знайти вихід із несприятливого становища.

У межах цієї моделі аналізується не лише сучасне, але й минуле клієнта, для чого можна використати метод генограм сімейного дерева. Водночас, використовується метод індивідуальної роботи, оскільки клієнт в психо-соціальній моделі часто займає пасивну позицію.

Основне завдання цієї моделі – зміна клієнта у конкретному випадку сімейної системи, адаптуючи її до виконання своєї специфічної функції – реабілітації дитини-інваліда.

Використання у роботі соціального педагога різних моделей методів і форм роботи свідчить, що його участь у комплексній реабілітації сімей, які виховують дітей з особливими потребами, з метою підвищення їх соціальної адаптації може давати помітні соціально значущі і педагогічні результати.

В умовах низької мотивації звернення сімей за соціально-педагогічною, психологічною допомогою доцільно застосувати таку модель роботи з сім'єю, як *патронаж* (або послуга клієнту вдома). Така модель діяльності практикується педіатричними службами, центрами соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів. В межах патронажу можуть надаватися різні види освітньої, психологічної, посередницької допомоги. Саме патронаж дає змогу мобілізувати сім'ю на подолання проблем у природних умовах і може продовжуватися досить тривалий час.

Здійснення патронажу потребує дотримання низки етичних принципів: самовизначення клієнта, добровільність прийняття допомоги, конфіденційність, тому завжди слід інформувати сім'ю про візит спеціаліста і його цілі.

Патронаж може проводитися з такими цілями:

- *діагностики*: ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику, дослідження проблемних ситуацій;
- *контролю*: оцінка стану сім'ї і дитини, динаміка проблеми, аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій тощо;
- *адаптивно-реабілітаційної допомоги* (освітньої, психологічної, посередницької).

При цьому соціальний педагог може завуалювати діагностичні і контрольні цілі, щоб сім'я не відчувала себе підконтрольною і залежною. Хоча в асоціальних сім'ях такі цілі не варто приховувати, оскільки ці сім'ї мають усвідомлювати невідворотність “втручання” спеціаліста у їхню життєдіяльність і виховання дітей-інвалідів.

Патронаж має епізодичний характер або регулярний, залежно від розробленої стратегії щодо конкретної сім'ї.

Таким чином, можна стверджувати, що патронаж – одна із форм роботи соціального педагога, яка проявляється у відвідуванні клієнта вдома з діагностичними, контрольними адаптивно-реабілітаційними цілями, що дозволяє налагоджувати і підтримува-

ти тривалі зв'язки з клієнтом, своєчасно виявляючи його проблемні ситуації, надаючи термінову допомогу.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити спільне і відмінне у різних тлумачення поняття «реабілітація».
2. Назвати основні цілі соціальної реабілітації дітей з функціональними обмеженнями.
3. Дати характеристику моделей соціально-реабілітаційної роботи з дітьми і їхніми сім'ями.
4. Скласти таблицю основних етапів реабілітації дітей з обмеженими фізичними можливостями.

Література

1. *Безпалько О., Едель С.* Підготовка волонтерів до роботи з дітьми обмеженими функціональними можливостями: Методичні рекомендації // За ред. А. Й. Капської. – К: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001.
2. *Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями: Навч.-метод. посіб. для соц. працівн. і соц. педагог.* // За ред. А. Й. Капської -К.:ДЦССМ, 2003.
3. *Зайнятість молоді з функціональними обмеженнями / Яременко О., Бондарчук К., Комарова Н. та ін.* – Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003.
4. *Кротюк, Мистецтво як засіб психотерапії дітей та молоді з особливими потребами / Упорядн.: В. Певна, Н. Циганов.* – Л.: ЛОЦ ССМ, 2001.
5. *Мостіпан О.* Державна політика щодо інвалідів і перспектива та пріоритети // Соціальний захист. – 2002. – № 11.
6. *На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами / Борщевська Л. В., Зіброва А. В., Іванова І. Б.* – К, 1999.
7. *Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами: Державна доповідь.* – К., 2002. – (Міністерство праці та соціальної політики України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство освіти і науки України та ін).
8. *Социальная работа с инвалидами: Настольная книга для родителей / Под ред. Е. И. Холостовой.* – М.: Институт социальной работы, 1998.

9. *Соціальна адаптація* дітей та молоді з вадами розвитку: Звіт про НДР / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Державний центр соціальних служб для молоді. – К., 2002.
10. *Соціальна реабілітація* дітей та молоді з особливими потребами: Інформац.-метод. збірн. – О.: ООЦССМ, 2001.
11. *Соціальна реабілітація* молоді з обмеженою дієздатністю / За ред. С. Толстоухової, І. Пінчук. – К.: УДЦССМ, 2000.
12. *Щербакова К. В. Петрочко Ж. В.* Реабілітація дітей з функціональними обмеженнями засобами мистецтва: Навч. посіб. – К.: ДЦСМ – ЕПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.
13. *Що треба знати молоді з особливими потребами* / За ред. Л. Селіванової. – Х.: ХОЦССМ, 2000.
14. *Шевцов А. Г.* Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я: Монографія. – К.: НТІ «Інститут соціальної політики», 2004.
15. *Войтенко В. П., Кошель Н. М.* Інвалідність в Україні: демографічні студії. – К.: Науковий світ, 2008. – 197 с. – Бібліогр.: С. 192–194.
16. *Журов В. В.* Психолого-педагогічна профілактика релігійно-сектанської психічної інтоксикації інвалідів. – Ч., 2003.
17. *Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні»*: За станом на 3 лютого 2006 року / Верховна Рада України. – К.: Парламентське видавництво, 2006.
18. *Кравченко Р. І.* Соціальна реабілітація інвалідів з розумовою відсталістю: соціально-побутовий патронаж: Навч.-метод. посіб. / Всеукраїнська громадська організація «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб із інтелектуальною недостатністю»; Благодійне товариство допомоги інвалідам та особам із інтелектуальною недостатністю «Джерела». – К.: Март, 2007.
19. *Ляшенко В. І.* Формування життєвої компетентності дітей-інвалідів у центрах ранньої соціальної реабілітації: Дис... канд. пед. наук: 13.00.05. – Херсон, 2004. – 277 с. – Бібліогр.: С. 211–236.
20. *Молчан О. І.* Соціально-культурна реабілітація інвалідів юнацького віку в умовах дозвілля: Дис... канд. пед. наук: 13.00.06. – К., 2003. – 202 с. – Бібліогр.: С. 162–180.
21. *Система центрів соціальної реабілітації дітей з інвалідністю в Україні*: Довідник / Інститут соціальної політики / А. Г. Шевцов (уклад.). – К.: НТІ «Інститут соціальної політики», 2003.

РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ПО ПОДОЛАННЮ РІЗНИХ ФОРМ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ

§ 1. Важковихованість як передумова виникнення відхилень у поведінці підлітків

Ускладнення, з одного боку, світу, в якому ми живемо, а з іншого – самої людини, зумовило зростання актуальності всіх питань, пов'язаних з вихованням. До найбільш актуальних, що вимагають свого вивчення, належить проблема девіантної особи, як об'єкта дослідження різними науками, і важковиховуваних неповнолітніх, зокрема як об'єкта вивчення соціально-педагогічною наукою.

Слід зазначити, що, коли оцінюється соціальна поведінка підлітка, то вона не зводиться лише до зовнішніх проявів, оскільки за всіх обставин так чи інакше виявляється його соціальна позиція. Тому, коли йде мова про готовність засвоювати та реалізовувати ним на практиці соціальні норми, слід оперувати поняттями вихованості та важковихованості.

Вихованість розглядають як *здатність особистості правильно сприймати та засвоювати основні суспільні норми та вимоги, здатність позитивно реагувати на соціально-педагогічні впливи ззовні, готовність до переходу на нові рівні розвитку особистості* (А. К. Маркова). Вихованість підлітків обумовлюється певним рівнем розвитку їх інтелекту, волі, почуттів, позитивним фондом навичок, звичок, стосунків, соціального досвіду, засвоєного ними в ранньому дитинстві, на якому базується подальший їхній соціальний розвиток. Тобто вихованість підлітка визначає його підготовленість до досить швидкого формування нових для нього пізнавальних, емоційних, соціальних і поведінкових умінь і навичок.

Якщо рівень вихованості (здатності/підготовленості) достатньо високий, то йдеться про **вихованість** – *сформованість (на певному рівні) соціально значущих якостей особистості школяра* [4]. Вихованість учнів – це своєрідний показник ефективності та якості навчально-виховного процесу.

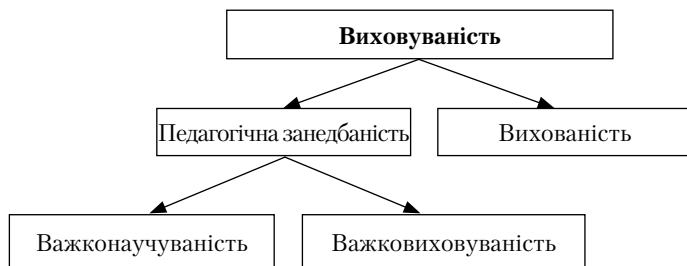
Іншою характеристикою підлітків В. А. Поварниціна [9] пропонує розглядати **педагогічну занедбаність**, тобто *несформованість у підлітків важливих соціальних якостей особистості, актуальних для їх віку*. Вона протилежна вихованості й є результатом низького

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації рівня виховуваності. Її проявами є: закритість підлітка до допомоги інших людей у його розвитку, небажання прислухатися до порад оточуючих, труднощі орієнтування в нових соціальних умовах. Риси та якості педагогічно занедбаного школяра обумовлюють його неадекватні реакції на соціально-педагогічні впливи через недостатній розвиток свідомості, волі, почуттів.

В. Г. Баженов [1] розрізняє *ознаки педагогічної занедбаності*, що вказують на нездатність підлітка сприймати соціально-педагогічні впливи. До них належать:

- порушення в мотиваційній сфері та сфері потреб, відсутність необхідних позитивних чи переважання негативних орієнтацій особистості;
- нездатність правильно підпорядковувати вибір засобів поставленим цілям через несформованість цих засобів чи нерозбірливість у їх виборі, несформованість почуття обов'язку, відповідальності;
- нездатність правильно і самостійно прийняти відповідальне рішення через невпевненість у своїх силах чи надмірну самовпевненість;
- безвідповідальність, нездатність до обов'язкового виконання своїх рішень, доручень старших, колективу товаришів;
- невміння адекватно оцінити результати своєї поведінки, свій вчинок, некритичність, несформованість соціально значущих критеріїв оцінки і самооцінки і необхідних навиків оцінювання;
- нездатність до закріплення в індивідуальному досвіді позитивних результатів і способів моральної діяльності, переважання шкідливих звичок.

Педагогічна занедбаність є своєрідною передумовою виникнення *важковиховуваності*. Взаємозв'язок цього поняття з описаними вище можна відобразити на такій схемі:

Поняття «важкий» почало використовуватися вже у другій половині XIX ст. у працях дослідників О. Зака, Д. Дріля, П. Каптерева, П. Лесгафта, П. Люблінського, І. Сікорського. «Важкими» вважалися діти, котрі не усвідомлювали своїх негативних вчинків, були жорстокі та байдужі до страждань оточуючих, в ранньому віці ставали на злочинний шлях. Тому поняття «важка дитина» та «малолітній злочинець» ними ототожнювалися.

Термін «важковихованість» увійшов в науку в 30-ті роки XX століття і спочатку означав лише «несприйнятливість та опір» вихованця педагогічній дії. У загальному розумінні до важковиховуваних відносили фізично здорових дітей, у поведінці яких спостерігалися неорганізованість, недисциплінованість, правопорушення [8].

Зараз дослідники під важковиховуваністю розуміють педагогічну занедбаність такого рівня, при якому подальший соціальний розвиток неповнолітнього відбувається таким чином, що створюються внутрішні передумови для деформованого сприйняття ним соціальних норм, виникає потреба зберегти негативне в своєму духовному світі всупереч соціально-педагогічним впливам [6]. Тобто, важковихованість – це не просто несприйнятливість до позитивного соціального досвіду чи нездатність його засвоювати. Важковихованість – це стійке небажання засвоювати соціально-педагогічні впливи і адекватно на них реагувати.

Безумовно, утруднення в оволодінні соціальним досвідом спостерігаються в неповнолітнього вже в ранньому дитинстві, в сім'ї, в дошкільному закладі, однак особливо гостро вони відчутні в підлітковому та юнацькому віці. Можна стверджувати, що важковихованість притаманна індивідам будь-якого віку, але як гостра психолого-педагогічна проблема вона наявна у молоді, яка навчається, особливо підлітків.

Важковихованість можуть викликати різні причини, у т.ч. прорахунки вихователів, батьків, відхилення від психічного та соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики вихованців, що утруднюють соціальну адаптацію, засвоєння соціальних ролей. У ряді досліджень [2; 10] широко застосовується поняття «важковихованість» при поясненні такої міри відхилення від соціальних норм у внутрішній позиції дитини, при якій мають місце порушення моральної норми та правил співіснування людей. Тобто це поняття використовується для позначення максимально

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації
наближеного рівня відхилень у поведінці дитини до норми (на від-
міну від правопорушень чи патологій діяльності).

У зарубіжній літературі часто поряд із поняттям «важковихову-
вані» вживають поняття «діти з проблемами» [7]. Однак виникнення
у підлітків проблем не завжди викликає труднощі при їх розв'язанні
та не завжди ускладнює роботу з такими неповнолітніми. Тому не
варто розглядати ці поняття як синоніми.

Не можна також ототожнювати поняття «важковиховуваний» і
«важконаучуваний». Важконаучуваність – це певна міра низької на-
учуваності [10]. Ознаками важконаучуваності неповнолітніх є: не-
сформованість основних навчальних умінь; дисгармонія навчальних
мотивів; низька навчально-пізнавальна активність; неуспішність на-
вчання; шкільна тривожність. Вона може поєднуватися і з важковихо-
вуваністю через відсутність об'єктивного підходу до неповнолітніх.

Що ж до важких підлітків, то у ряді досліджень зазначено, що
вони не вміють вирішувати свої проблеми соціально прийнятним
чином. Тому поняття «важкий підліток» слід використовувати для
характеристики неповнолітнього, який особливо болісно переживає
кризу перехідного віку [5]. Такі підлітки характеризуються внутріш-
німи конфліктами, акцентуаціями характеру, нестійкістю емоційно-
вольової сфери. Як засвідчує педагогічна практика, переважну біль-
шість учнів вчителі вважають важкими, однак це не значить, що всі
вони завжди є важковиховуваними.

Важковиховуваність завжди зумовлюється комплексом причин,
поєднанням ряду несприятливих обставин. Причини, що виклика-
ють важковиховуваність не діють ізольовано одна від одної. Ніяка
окремо взята причина не може фактично бути єдиною.

Серед соціально-економічних умов, які впливають на виникнен-
ня важковиховуваності, виділяють такі [8]:

- загально-соціальні (порушення принципів демократії, соціаль-
ної справедливості, крах соціальних ілюзій, прояв тенденцій до
дегуманізації);
- економічні (порушення в народному господарстві, плануванні
та розподільчих відносинах, незадоволеність потреб молоді в
матеріальних благах, засобах дозвілля);
- соціально-демографічні (перехід до малодітної сім'ї, масове за-
лучення жінок до виробництва, відчуження дитини від сім'ї);
- соціо-технічні (втрати від НТП у вигляді міграції, урбанізації,
негативний вплив ЗМІ);

- організаційно-управлінські (несвоєчасність і непослідовність у здійсненні заходів з актуальних молодіжних проблем).

Поряд із соціально-економічними та соціально-політичними на виникнення відхилень у поведінці підлітків впливають психолого-педагогічні фактори: прагнення до самоутвердження, до дорослості, підвищена емоційність, юнацький максималізм, намагання виділитися, знайти себе. Якщо ці прагнення не задовольняються в суспільному житті, вони спрямовуються в негативне русло.

Виникнення важковиховуваності спричиняють і складні умови сімейного виховання [4]:

- батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя;
- конфліктні ситуації;
- утриманські настрої членів сім'ї, споживацтво, турбота лише про матеріальне благополуччя сім'ї на шкоду духовному;
- сім'ї зі зниженим морально-освітнім рівнем батьків;
- зовні благополучні сім'ї з безвідповідальним ставленням дорослих до виховання дітей, зневажливим ставленням до духовного розвитку дитини, безконтрольністю, суперечливістю вимог.

Причинами важковиховуваності є також упущення в навчально-виховній роботі школи [3]:

- недоліки в організації учнівського колективу;
- вади в організації навчально-виховної роботи в позанавчальний час;
- незнання чи неврахування педагогами індивідуально-психологічних особливостей учнів;
- недостатність знання причин важковиховуваності, а тому нецільний вибір засобів виховного впливу;
- недостатня увага до розвитку духовності та моральності учнів;
- незнання умов сімейного виховання, недиференційований підхід у роботі з батьками «важких» дітей;
- відсутність системності у роботі школи з такими дітьми та їх батьками;
- недостатнє залучення до роботи з учнями і батьками громадськості, трудових колективів;
- відсутність соціальної підготовки колективів шкіл до роботи з важковиховуваними, одноманітність виховних впливів; формалізм.

Важковиховуваність може спричинюватися різними нескладними розладами нервової системи, акцентуаціями, ЗПР [7].

Ці соціально-економічні і соціально-політичні, психолого-педагогічні та медико-біологічні причини виникнення важковихованості, зазвичай, діють у тісному зв'язку.

Важливе місце при розгляді проблеми важковихованості посідає діагностика особистості підлітка, котра дозволяє не лише встановити причини його поведінки та глибше пізнати сутність його проблем, а й намітити адекватні шляхи профілактичної роботи з ним. Мінімально-необхідна діагностика важковихованості підлітка повинна містити дані за такими параметрами:

1. Критерії опірності підлітка педагогічним впливам:

- контактність з класним колективом;
- стосунки з педагогами: доброзичливі / нейтральні / відчужені / ворожі;
- реакція на педагогічні вимоги: доброзичлива / вибіркова / нейтральна / ворожа;
- піддатливість педагогічним впливам: звичайна / суперечлива / опір.

На початковому рівні важковихованості позначається безконтрольність дій, на середньому – вихід з поля педагогічного контролю; обтяжена важковихованість характеризується бездоглядністю.

2. Ознаки, що визначають рівень соціально-цінного життєвого досвіду підлітка:

- досвід спілкування з людьми: широкий / обмежений / вузький;
- характер спілкування: контакти різносторонні / на обмеженій особистій сфері / стійкий прояв негативних дій;
- досвід участі у різних видах діяльності: всесторонній / спеціалізований / обмежений / слабкий;
- досвід подолання труднощів: зібраність і цілеспрямованість при зіткненні з труднощами / вимогливість до себе при невдачах / безпорадність / відчай / паніка.

3. Загальний розвиток особистості: для важких підлітків характерні протиріччя між низьким рівнем розумового розвитку і багатим, хоча й негативним, життєвим досвідом. Через це виникає неправильне осмислення дійсності. При обтяженій важковихованості переважають мотиви звинувачення всіх і в усьому. Про рівень моральної вихованості свідчить ставлення до діяльності і себе.

4. Ставлення до своїх недоліків: для цього оцінюється самокритичність підлітків і їх самовимогливість.

5. Рівень самоуправління поведінкою вивчається через використання тестів і різних завдань. Доцільно використовувати соціометричні методики.

При вивченні особистості важковиховуваного важливо встановити його типологію. Традиційно визначаються 4 типи важковиховуваності з характерними для них причинами виникнення та діагностичними ознаками:

1. Педагогічна занедбаність, що виникає як наслідок виховання за типом гіпопротекції (зниженої уваги до дитини). Батьки украй мало цікавляться справами, успіхами, переживаннями підлітка. Такі діти: недоглянуті, неохайні; у них проявляється зманіженість, імпульсивність. Соціальна дезадаптація починається з неуспіхів у навчанні; як результат – негативні емоції, порушення стосунків з вчителями, перенесення негативного досвіду спілкування у сім'ї на однолітків. Вони усвідомлюють свої проблеми і готові до змін. При діагностиці достатньо використати бесіду за карткою-схемою, отримана інформація буде правдивою. При використанні тестових завдань необхідна позитивна емоційна стимуляція.
2. Відхилення у психічній діяльності або опірність педагогічним впливам – зумовлені граничними порушеннями в емоційній та вольовій сферах, акцентуаціями характеру, що при збереженні інтелекту викликає труднощі в навчанні, спілкуванні. Реакція емансипації, угруповання та ін. можуть набувати патологічного характеру. Діагностику таких неповнолітніх слід проводити обережно, щоб не ускладнити ситуацію. Корисно спостерігати за емоційно-духовними проявами неповнолітнього під час бесіди, його зовнішнім виглядом, оскільки словесна інформація часто викривлена характеристиками оточуючих.
3. Ситуативна важковиховуваність зумовлена невмілими виховними діями. У цих дітей яскраво проявляються всі ознаки підліткового віку: конфліктність, замкнутість, грубість. Але викликані вони саме необережними вчинками дорослих. Контакт з дитиною встановлюється швидко за умови активного слухання, уникнення оціночних суджень. Тоді дитина сама дає інформацію про себе.
4. Власне важковиховуваність виникає в результаті виховання за гіперпротекцією¹, потурання, альтернуючого виховання². Соціальному педагогу слід нейтралізувати чи обминути заперечення

---

¹ Гіперпротекція – тобто підвищена опіка дитини, позбавлення її самостійності, надмірний контроль за поведінкою. В результаті дитина зростає безвільною, у всьому залежить від впливу навколишнього мікросередовища або від лідера, більш активного, ніж вона сама.

² Альтернуюче виховання – нестійке емоційне ставлення з боку батьків, особливо матері. Похвала або докір залежать від настрою батьків.

такою дитиною своїх проблем. Такий підліток не бажає говорити на «суспільні» теми. Варто використати методи встановлення довірливих стосунків.

Для організації соціально-педагогічної роботи з *власне важковиховуваними* їх можна поділити на такі *профілактичні групи*:

- а) *«вразливі»* – підлітки з високим рівнем тривожності та з різними рівнями дезадаптації, які є основними чинниками девіантної поведінки. Зазначені ознаки, зазвичай, поєднуються із заниженою самооцінкою, низьким рівнем мотивації досягнень, ускладнюючи характер девіантних проявів. Встановлено, що спільним для підлітків цієї групи є: надмірна особистісна тривожність; емоційна напруженість та швидка зміна настрою; ізольованість у групі однолітків; похмурість; постійне очікування негативних оцінок; емоційна вразливість, нервозність; апатія, в'ялість, безініціативність.

Однак у них непогано розвинені комунікативні здібності, девіантна поведінка прослідковується, переважно, в психотравмуючих ситуаціях, на що слід звертати особливу увагу при організації профілактичної роботи; спрямованість переважно нестійка; домінує порушення культурних норм, рідше – соціальних; характерні недоліки поведінки – початкова стадія розвитку соціальних відхилень.

При роботі з цією профілактичною групою варто знати: якщо соціальний педагог у процесі продумано організованої діяльності прагне підкреслити в класі їхні успіхи, досягнення, підтримує їхні починання, акцентує увагу інших на позитивних проявах підлітків, то вони поступово закріплюються, стають нормою поведінки. В процесі такого прояву себе по-новому, на доброзичливій основі, складаються стосунки і з однокласниками, що, безперечно, впливає на емоційне самопочуття таких підлітків, знижує їх напруженість, незадоволеність собою.

Завдання соціально-педагогічної роботи з підлітками профілактичної групи «вразливих»: сформувати вміння позитивно оцінювати певну ситуацію та її перспективи; розвивати вміння долати відчуття власної неповноцінності; розвивати відчуття справедливого, доброзичливого ставлення до себе оточуючих; розвивати впевненість у собі та своїх діях; формувати навички самоконтролю; розвивати вміння знаходити і використовувати адекватні засоби і способи задоволення основних потреб.

Завдання соціально-педагогічної роботи дорослих з підлітками профілактичної групи «вразливих»: удома – створити умови для

прояву здібностей та інтересів, цікавитись успіхами та доручати по- сильні завдання; у школі – залучати до громадської роботи на пози- ціях помічників; у класі – доручати виступи, організацію словесних конкурсів, створювати ситуації для прояву ініціативності, організу- вати шефство однолітками зі стійкою позитивною поведінкою.

Основний напрямок соціально-педагогічної роботи – профі- лактика, провідні суб'єкти соціально-педагогічної роботи – школа, сім'я.

б) *«конфліктні»* – важковиховувані підлітки з низьким рівнем комунікативних здібностей, високим рівнем конфліктності. Ці ознаки можуть супроводжуватися високою тривожністю, ім- пульсивністю, низьким рівнем мотивації досягнень та неадек- ватною самооцінкою, різними рівнями неадаптованості. Такі підлітки: мають труднощі у встановленні контактів з однолітками, не прагнуть до спілкування; вважають за краще проводити час наодинці; не обстоюють свою думку; важко переживають образи; хворобливо реагують на критику; часто шкодують про свої помилки, однак не визнають цього; проявляють негативізм. Спрямованість має переважно конфліктний характер. Домінує порушення соціальних норм у поведінці, а саме: особистісні не- доліки як наслідок типових помилок у поведінці.

Досвід показує, що ключем до перевиховання цих підлітків може бути опора на такі якості, як енергійність, наполегливість у досягненні поставленої мети, прагнення до престижу, першості в по- єднанні з напівсвідомим почуттям власної соціальної непотрібності. Чітко виражений характер суспільної значимості виконуваних та- кими підлітками справ, організація їх діяльності в невеликих групах (2-3 особи), де їм час від часу доручається керівництво роботою то- варишів, сприяють дієвому їх залученню до роботи колективу.

Завдання соціально-педагогічної роботи з підлітками профілак- тичної групи «конфліктних»: формувати навички роботи в групі, ко- лективі; розвивати вміння активного слухання; сформувати прийо- ми вербального і невербального спілкування; виробляти толерантне ставлення до оточуючих; розвивати навички гідної поведінки; озна- йомити з механізмами вирішення конфліктних ситуацій.

Завдання соціально-педагогічної роботи дорослих з підлітками профілактичної групи «конфліктних»: вдома – забезпечення до- брозичливої установки, обмеження конфліктів при дитині; у шко- лі – створення ситуацій вибору між особистісними і соціальними

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації цінностями; формування стійких позитивних мотивів поведінки; у класі – залучення до аналізу вчинків різних героїв, подій, самодіагностичні та формуючі практики (особистісна цінність).

в) *«самовпевнені»* – підлітки, для яких характерна неадекватна, переважно, завищена самооцінка та висока схильність до ризику. Вони можуть зумовлювати девіантну поведінку, поєднуючись з високою імпульсивністю та конфліктністю. Однак у таких підлітків проявляються різні рівні адаптованості, достатньо розвинена комунікативність та мотивація досягнень. Характерними ознаками їх поведінки є: комунікабельність, хоча й існують проблеми у взаєминах як з дорослими, так і однолітками; ревнивість; широке коло спілкування з метою пошуку друга; надмірна вимогливість до оточуючих поряд із безконтрольністю власних дій; схильність до образ; прагнення до лідерства; часто необдумані дії; некерованість поведінки. Для підлітків цієї профілактичної групи характерна спрямованість на себе, порушення соціальних норм у поведінці та спрямованість різкого негативного характеру у поєднанні з порушенням правових норм, зокрема, делінквентною поведінкою.

Тут слід зазначити, що для підлітків профілактичної групи «самовпевнених» особливе значення має сама зміна обстановки та стереотипних форм реагування на неї: підкреслена довіра до них, залучення до організаційно-громадської роботи, обігравання їх досягнень; однак залучення їх не тільки до виконавської, а, передусім, до організаторської діяльності, яка передбачає вироблення вміння не тільки керувати, а й підкорятися.

Завдання соціально-педагогічної роботи з підлітками профілактичної групи «самовпевнених»: сформувати почуття впевненості в собі; розвивати позитивну, соціально значущу позицію і усвідомлення свого «Я», подолання інфантилізму; сприяти становленню підлітка як суб'єкта життєдіяльності, що володіє навичками самопізнання; оволодіння вміннями використовувати свої сильні сторони для позитивної діяльності.

Завдання соціально-педагогічної роботи дорослих з підлітками профілактичної групи «самовпевнених»: удома – нейтралізація фактів негативного досвіду поведінки; у школі – створення ситуацій вибору між матеріально та духовно-корисним, підвищення рівня правової свідомості та досвіду правовідповідної діяльності; у класі – залучення до самооцінки і взаємооцінки з метою формування критеріїв позитивного і негативного, залучення до роботи у підгрупах.

Соціально-педагогічна робота щодо профілактики важковихованості підлітків може мати такі основні блоки:

I. Соціально-педагогічна діагностика за такими напрямками:

1. Вивчення житлово-побутових умов учнів (класні керівники).
2. Вивчення оточення учнів за місцем проживання (класні керівники, соціальний педагог).
3. Вивчення інтересів учнів, їх зайнятості в позаурочний час (класні керівники, соціальний педагог).
4. Аналіз соціальних зв'язків учнів (класні керівники, соціальний педагог).
5. Діагностика соціально-ціннісних якостей особистості (соціальний педагог).
8. Діагностика соціально-психологічного клімату сім'ї (психолог, соціальний педагог).
9. Вивчення стану здоров'я учнів «групи ризику», схильності до шкідливих звичок (медсестра, лікар).

II. Підготовка соціальним педагогом творчої групи до соціально-педагогічної профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками, їх сім'ями.

1. Виокремлення напрямків диференціювання окремих видів соціально-педагогічної профілактичної роботи між соціальним педагогом, психологом та класним керівником та визначення провідної ролі соціального педагога при організації профілактичної роботи.
2. Підвищення методичної компетентності педагогічного колективу щодо соціально-педагогічної профілактичної роботи з важковиховуваними (заступник директора з виховної роботи, соціальний педагог).
3. Проведення систематичних соціально-педагогічних консультацій (соціальний педагог, психолог).

III. Організація соціальним педагогом педагогічної просвіти батьків та соціально-педагогічної співпраці з громадськістю:

- a) участь у роботі ради профілактики у школі, надання необхідної соціально-педагогічної допомоги службі у справах сім'ї, дітей та молоді міськвиконкому, батьківському комітету, психологам;
- б) обмін соціально-педагогічною інформацією;
- в) проведення бесід виховного змісту з підлітками, які стоять на обліку в школі, чи вже скоїли злочини;

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

- г) виступи, лекції перед учнями певних класів у невеликих аудиторіях, що проводяться у формі діалогу, «запитань – відповідей»;
- д) організація виїзного консультпункту з постійним «Телефоном довіри», а в сільських школах «Пошти довіри».

IV. Заходи щодо соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки важковиховуваних підлітків.

1. Здійснення щоденного контролю за відвідуванням учнями школи (класні керівники).
2. Пропаганда здорового способу життя (психолог, соціальний педагог).
3. Систематичне проведення засідання комісії з профілактики правопорушень (заступник директора, соціальний педагог, психолог).
4. Заслуховування звітів та аналіз профілактичної роботи класних керівників з підлітками групи ризику на засіданні методичного об'єднання (керівник методичного об'єднання, соціальний педагог).
5. Організація позакласної соціально-педагогічної профілактичної роботи з важковиховуваними:
  - а) робота в тренінгових профілактичних групах;
  - б) ініціювання та проведення класних та шкільних позаурочних заходів;
  - в) організація циклу психолого-педагогічних профілактичних бесід і кінолекторіїв з правових питань (заступник директора з виховної роботи, представники Відділу у справах неповнолітніх кримінальної міліції, Центру соціальних служб для молоді);
  - г) проведення систематичних індивідуальних та групових профілактичних бесід і консультацій з важковиховуваними та їх батьками (психолог, соціальний педагог);
  - д) залучення важковиховуваних до суспільно-корисної праці, громадської роботи, виконання громадських доручень (класні керівники);
  - е) залучення підлітків до участі в роботі гуртків (класні керівники, керівники гуртків).

На завершення варто зазначити, що проблема пошуку шляхів підвищення ефективності соціально-педагогічної профілактичної роботи набула останнім часом особливої актуальності через зростання у державі злочинності, зокрема, серед неповнолітніх. У сучасних умовах повинні принципово змінитися підходи до організації

профілактичної роботи, щоб від заходів адміністративно-правового впливу перейти до надання соціально-педагогічної допомоги неповнолітньому. А така робота вимагає чіткого визначення її засад і глибоких спеціальних знань, які розкривають сутність явищ важковихованості та девіантної поведінки.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити питання «важких» дітей в історії соціально-педагогічної думки.
2. Проаналізувати взаємозв'язок педагогічної занедбаності та важковихованості школярів.
3. Скласти таблицю критеріїв класифікації типів важковихованості та їхні ознаки.
4. Охарактеризувати основні профілактичні групи важковиховуваних та основні напрямки профілактики важковихованості школярів.
5. Проаналізувати зовнішні симптоми і особистісні причини важковихованості певної дитини.
6. Скласти картку-схему для обстеження важковиховуваного підлітка.

Література

1. *Баженов В. Г.* Воспитание педагогически запущенных подростков. / В. Г. Баженов. – К.: Раденська школа, 1986. – 130 с. – С. 18-25.
2. *Воспитание* трудного ребенка: дети с девиантным поведением: Учеб.-метод. пособ. / Под ред. М. И. Рожкова. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 240 с. – С. 65–68.
3. *Зайцева З. Г.* Школа та важковиховувані підлітки / Зайцева З. Г.. – К.: Радянська школа, 1991. – С. 71–72.
4. *Запобігання* відхиленням у поведінці школярів. – К.: Вища школа, 1993. – 143 с. – С. 9–14, 20–30, 42–44.
5. *Зюбин Л. М.* Растить человека: Записки психолога. / Зюбин Л. М. – Л.: Лениздат, 1988. – 87 с. – С. 97–114.
6. *Кочетов А. И.* Работа с трудными детьми: Книга для учителя. / Кочетов А. И., Верцинская Н. Н.. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с. – С. 6–10, 21–33.
7. *Максимова Н. Ю.* Основи дитячої патопсихології: Навч. посіб. / Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. – К.: Перун, 1996. – 464 с. – С. 154–160.

8. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навч.-метод. посіб. / Оржеховська В. М.. – К.: ВУАН, 1996. – 352 с. – С. 36–40, 284, 302–303, 327.
9. *Поварнищина В. А.* Воспитательная работа школы с трудными учащимися-подростками: Учеб. пособ. / Поварнищина В. А. – Ч.: ЧГПИ, 1984.
10. *Степанов В. Г.* Психология трудных школьников: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений. / Степанов В. Г. – 3-е изд., перераб. і доп. – М.: Академия, 2001. – 336 с. – С. 8–11.

§ 2. Девіантна поведінка дітей та молоді як форма соціальної дезадаптації

Девіантна поведінка людини – це система вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятним в суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою.

Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників не існує єдиної точки зору на термін “девіантна поведінка”. Одні вважають, що мова має йти про всі відхилення від схвалюваних суспільством соціальних норм, інші пропонують включати в це поняття тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (алкоголізм, наркогізм, вбивства).

Девіантна поведінка завжди пов’язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, способів діяльності поширеним в суспільстві чи групах нормам, правилам, стереотипам, очікуванням, цінностям. При цьому девіантна поведінка може виступати як засіб досягнення мети, як спосіб психологічного розвантаження, як самоціль, що задовольняє потреби людини в самореалізації та самоствердженні.

Кожне суспільство має свою певну систему норм (цінностей), які містять вимоги до поведінки та обов’язків членів цього суспільства. Норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, які схвалює група, та найбільш частих суджень членів групи про вимоги до поведінки людей з урахуванням їх соціальних ролей, що створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють, та відображаючи, формують його. Аналізуючи поняття норми, її можна розглядати як: приписи чи заборони; ідеал, що відповідає вимогам соціального середовища, в якому живе людина; діапазон варіативності поведінки. Деякі з норм мають абсолютні та однозначні кри-

терії, розписані в законах та правилах (правові норми), інші – транслуються у вигляді традицій, вірувань чи сімейних, професійних, суспільних регламентацій (моральні та естетичні норми). Соціальні норми в суспільстві виконують орієнтаційну, регулюючу, інформаційну, корекційну, виховну функції. У них закладені певні способи дій, відповідно до яких індивіди будують та оцінюють свою діяльність, спрямовують та регулюють поведінку.

У теорії девіантної поведінки виокремлюється кілька підходів до оцінки поведінкової норми і девіацій [9]. *Соціальний підхід* базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки людини. Відповідно до цього, до девіантної поведінки належить поведінка, яка може бути потенційно небезпечною для суспільства чи оточуючих людей.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у зв'язку з конфліктом, деструкцією та саморуйнівною поведінкою особистості. Девіант, згідно з цим підходом, свідомо чи неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, не дозволити собі реалізувати свої нахили.

У межах *психіатричного* підходу девіантні форми поведінки розглядаються як дохворобливі особливості особистості, що сприяють формуванню психічних розладів та захворювань. Під девіацією в цьому підході розуміють психічні розлади, які не повною мірою досягли психопатологічних якостей.

Етнокультурний підхід визначає, що девіації доцільно розглядати з урахуванням традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одному соціокультурному середовищі, можуть значно відрізнятись від норм інших груп людей. Тому дуже важливим є врахування етнічних, національних, расових, конфесійних характеристик людини.

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей та норм. Поведінка, що не відповідає віковим стандартам, може бути визнана як девіантна.

Девіантна поведінка має різноманітні динамічні характеристики, може бути стійкою чи нестійкою, мати різну спрямованість та соціальну значимість. Девіантні форми поведінки поділяються на тимчасові і постійні, стійкі та нестійкі. Для тимчасових девіацій характерна обмежена тривалість поведінки, що суперечить певним нормам. Наприклад, підлітки можуть проявляти девіантні форми поведінки лише під час перебування в таборі відпочинку, бути агре-

сивними лише в певній групі тощо. До постійних девіацій належать такі форми асоціальної поведінки, які мають тенденцію до повторення. Стійкими називають девіації, для яких притаманний лише один вид асоціальної поведінки (наркоманія, дромоманія). При нестійких девіаціях позначається схильність до проявів різних видів девіантної поведінки (алкоголізм з агресією до близьких).

Виокремлюють стихійні і сплановані, структуровані (організовані) та неструктуровані (слабоорганізовані) різновиди девіантної поведінки. Стихійні девіації характеризуються спонтанністю та хаотичністю. Вони виникають під впливом зовнішніх обставин і характеризуються тимчасовим характером. Їх причиною, зазвичай, є емоційний стан індивіда та збіг обставин. Найбільш типовими стихійними девіаціями для підлітків є вербальна, фізична агресія, спроби самогубства тощо. Сплановані девіації мають характер регламентованості та чіткої спрямованості. Людина завчасно готується до їх реалізації, нерідко переживає радісне і водночас тривожне очікування певного виду діяльності (наприклад, стан комп'ютерної залежності у підлітків). Структурована девіація – це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників. Для неструктурованого різновиду групової девіантної поведінки характерна відсутність ієрархічних взаємостосунків, регламентація вчинків.

Девіантні форми поведінки за своєю спрямованістю на себе та інших бувають експансивні, неекспансивні, егоїстичні та альтруїстичні. Експансивні девіації, на відміну від неекспансивних, характеризуються вторгненням в сфери життя і діяльності оточуючих, здійсненням щодо них різних форм фізичного, психічного та сексуального насильства. При неекспансивних девіаціях індивід своєю поведінкою не зачіпає інтереси інших (наприклад, нервова анорексія – стурбованість вагою свого тіла, постійне обмеження себе в їжі). Егоїстичні девіації відрізняються спрямованістю на отримання задоволення чи особистого зиску. Альтруїстичні девіації спрямовані на задоволення інтересів інших людей, нерідко поєднуються зі схильністю до самопожертви та самознищення. Альтруїстичні цілі може переслідувати самогубець, якщо він прощається з життям заради порятунку інших.

За рівнем усвідомлюваності та критичності поведінки розрізняють усвідомлені та неусвідомлені девіації. Усвідомлені девіації – це такий вид поведінки, при якій людина усвідомлює, що її вчинки су-

перечать певним нормам і щодо яких вона може переживати негативні емоції, бажає змінити свою поведінку. Неусвідомлені девіації, зазвичай, притаманні людям з психічними розладами, які переконані, що їх поведінка, має адекватний характер, порівняно з вчинками оточуючих, в них відсутнє бажання змінити будь-що у своїй поведінці.

Розрізняють також первинну та вторинну девіації. Первинна девіація – це, власне, ненормативна поведінка, яка має різні причини (“бунт” підлітка проти авторитарності дорослих; бажання до самовираження, яке за певних причин не може здійснитися в межах “нормативної” поведінки). Вторинні девіації виникають в результаті свідомого чи неусвідомленого девіантом прагнення діяти відповідно того ярлика, яким оточуючі позначити його поведінку, що мала місце раніше.

Девіантна поведінка обумовлюється певними причинами. Сьогодні науковці виокремлюють кілька груп детермінантів девіації дітей та молоді.

Соціально-економічні:

- зниження життєвого рівня населення;
- майнове розшарування суспільства;
- обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку;
- безробіття;
- доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх;
- неконтрольована реклама психоактивних речовин.

Соціально-педагогічні:

- криза інституту сім'ї;
- виховання в неповній сім'ї;
- завищені вимоги батьків до дитини;
- ворожість та конфлікти між батьками, батьками та дітьми;
- критицизм підлітка щодо школи, сім'ї, відчуженість від них;
- низький статус підлітка у класному колективі;
- слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді.

Соціально-культурні:

- зниження морально-етичного рівня населення;
- поширення кримінальної субкультури;
- негативний вплив засобів масової інформації;
- лібералізація статевої моралі;
- домінування серед молоді культу сили.

Психологічні:

- прагнення бути незалежним від дорослих;
- бажання бути визнаним в групі однолітків;
- потяг до самоствердження;
- бажання виглядати дорослим;
- гедоністичні мотивації;
- потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації;
- підвищена тривожність, низька самооцінка;
- підвищений, порівнянно з однолітками, рівень конформізму;
- акцентуації характеру, психопатії;
- психопатологічні синдроми (депресія, паранойя, мстивість тощо);
- негативні риси характеру (зздрість, лінощі, жадібність).

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушення тих чи інших суспільних норм виокремлюють кілька видів девіації: делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, наркозалежна поведінка, психопатологічна поведінка.

Делінквентна поведінка – це сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може накладатися покарання згідно статтями цивільного та кримінального кодексів [11].

До протиправних дій належать проступки (провини), правопорушення та злочини. Серед типових *проступків* неповнолітніх виокремлюють лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування (наприклад, жбурляння з балкону в перехожих різних предметів; дзвінки по телефону до незнайомих осіб тощо).

Психологи виокремлюють такі групи делінквентних осіб: 1) індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей; 2) особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників правових норм; 3) люди, що випадково здійснюють правопорушення; 4) особи, що свідомо порушують правові норми.

Адиктивна поведінка – це поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій. У результаті такої поведінки людина існує у своєрідному “віртуальному” світі. Вона не тільки не вирішує своїх проблем, але й зупиняється в особистісному розвитку, а в окремих випадках навіть деградує [16].

Розрізняють три групи адиктивної поведінки:

- нехімічні адикції (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), комп'ютерна адикція, трудоволізм);
- проміжні форми адикції (анорексія – відмова від їжі, булімія – прагнення до постійного споживання їжі);
- хімічні адикції (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії).

Адиктивну поведінку неповнолітніх визначають ще як поведінку, яка передує формуванню патологічної залежності від наркотичних речовин. При цій формі поведінки негативна пристрасть людини до хімічних речовин ще не досягла стадій психічної та фізичної залежностей, тобто захворювання на наркоманію, алкоголізм та токсикоманію.

Психопатологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах і синдромах, які є проявами певних психічних розладів та захворювань. Серед найбільш типових для дітей та молоді видів такої поведінки вчені виокремлюють аутоагресивну поведінку, дисморфоманічну поведінку, гебоїдну поведінку, дромоманію, патологічну сором'язливість.

Аутоагресивна поведінка проявляється у двох формах: самогубство (суїцид) та самотравмування (парасуїцид). Розрізняють три типи суїцидальної поведінки: 1) "аномічний", пов'язаний із кризовими ситуаціями в житті людини, особистими трагедіями; 2) "альтруїстичний", який здійснюється заради блага інших людей; 3) "егоїстичний", обумовлений конфліктом внаслідок неприйняття індивідом соціальних вимог та норм поведінки.

Суїцидальною поведінкою є внутрішні і зовнішні форми психічних актів, які спрямовуються уявленням позбавлення себе життя. Внутрішні форми суїцидальної поведінки поєднують суїцидальні думки, уявлення, переживання, суїцидальні тенденції, які діляться на задуми і наміри. До зовнішніх форм прояву суїцидальної поведінки належать суїцидальні спроби і завершені суїциди. Під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не скінчилося смертю.

Самогубство розглядається як процес, що поєднує: сприймання людиною значення життя і смерті; відсутність психологічних та соціальних ресурсів; сімейні та фізичні обставини, які роблять акт самодеструкції можливим. Щодо категорії мети розрізняють:

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

справжні самогубства, спроби та тенденції, метою яких є позбавлення себе життя; демонстративно-шантажна суїцидальна поведінка – мета якої є лише демонстрування цього наміру; самотравмування, які зовсім не стосуються уявлення щодо смерті.

Найбільш поширеними мотивами суїцидальної поведінки дітей та молоді є: переживання образи, самотності, відчуженості, неможливості бути зрозумілим іншими; переживання втрати батьківської любові або неподільне кохання, ревності; переживання, пов'язані зі смертю, розлученням, залишенням родини кимось з батьків; почуття провини, сором, зневажене самолюбство, незадоволення собою; страх ганьби, глузування, приниження, покарання; любовні невдачі, сексуальні ексцеси, вагітність; почуття помсти, протесту; бажання привернути до себе увагу, викликати співчуття, уникнути неприємних наслідків, відійти від важкої ситуації [10].

Розрізняють 4 типи підліткових аутоагресій: суїцидальна поведінка; суїцидальні еквіваленти (алкоголізація та наркотизація підлітків, підпорядкована бажанням забути, відійти від неприємностей); аутодеструкції – неусвідомлена реалізація наміру причини ушкодження фізичному та психічному здоров'ю (наприклад, ризиковані вчинки, ігри, види спорту); несуїцидальні агресивні прояви і різноманітні форми самотравмувань (самопорізи, самоопіки хімічними речовинами, сигаретами тощо).

Різновидами психопатологічної поведінки неповнолітніх є також дромоманія, дисморфоманія, гіперсором'язлива та гебоїдна поведінка.

Дисморфоманія базується на хибній впевненості підлітка про наявність у нього фізичних недоліків. Психічний стан таких підлітків характеризується комплексом неповноцінності, прагненням кардинально змінити свою зовнішність за допомогою радикальних засобів (пластична операція, постійне голодування, надмірні фізичні навантаження тощо). В поведінці таких підлітків спостерігається різке обмеження кола спілкування, занурення у власну проблему, постійний аналіз своєї зовнішності.

Гебоїдна поведінка підлітків характеризується інфантильним егоцентризмом, надмірним прагненням до самоствердження з грубою опозицією до оточуючих, повним ігноруванням моральних норм та цінностей, схильністю до імпульсивної агресії, відсутністю відповідальності, інтересу до продуктивної позитивної діяльності

при посиленому патологічному прагненні до всього, що пов'язане з насильством, знущанням, терористичними актами.

Дромоманія характеризується втечами дитини з дому чи школи, поїздками в інші райони міста або населені пункти, прагненням до подорожування, бродяжництва.

Одним із типових для підліткового віку явище гіперсором'язлива поведінка. Вона проявляється несміливістю, страхом перед спілкуванням, нездатністю ефективно діяти в присутності незнайомих осіб, відмові від знайомства з новими людьми, страхом бути незрозумілим іншими.

Наркозалежна поведінка характеризується патологічною залежністю від психоактивних речовин. Синдром залежності – поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, при яких вживання речовин або класу речовин починає займати перше місце в системі цінностей індивіда. Основною характеристикою синдрому залежності є потреба (часто сильна, іноді непереборна) приймати психоактивні речовини (які можуть бути прописані або не прописані лікарем), алкоголь або тютюн.

Діагноз залежності може бути поставлений тільки за наявності трьох і більше перерахованих нижче ознак, які виникали протягом певного часу: сильна потреба або необхідність прийняти речовину; порушення здатності контролювати прийом речовин, тобто початок вживання, закінчення або дозування вживаних речовин; фізіологічні ознаки; ознаки толерантності такі, як збільшення дози речовини, необхідної для досягнення ефекту, який раніше спостерігався при більш низьких дозах; прогресуюче забуття альтернативних інтересів на користь вживання речовини, збільшення часу, необхідного для придбання, вживання речовини або відновлення після її дії; продовження вживання речовини, незважаючи на очевидні шкідливі наслідки, такі, як спричинення шкоди печінці внаслідок зловживання алкоголем, депресивний стан після періоду вживання речовини, зниження когнітивних функцій внаслідок вживання наркотиків. Наркотики, залежно від свого хімічного складу, мають різний вплив на людину. На час формування залежності впливає спосіб вживання речовини, дозування, стан здоров'я людини, яка їх приймає. Розвиваючись, залежність від наркотиків проходить ряд стадій. Кожна наступна не змінює попередню, а навпаки додає до картини захворювання нові та нові прояви.

Про соціальну залежність говорять тоді, коли людина ще не почала вживати наркотики, але перебуває в середовищі тих, хто ро-

бить це. Вона переймає їх стиль поведінки, ставлення до наркотиків та зовнішні атрибути групи. В такій ситуації “близькості” від наркотику людина внутрішньо готова почати їх вживати. Особливо це характерно для підлітків, яких приваблює сама атмосфера, “дух” наркотизованої групи. До того ж підліток може спостерігати стан різкої зміни свідомості. Соціальної залежності сприяє усвідомлення підлітком того, що він будь-якої хвилини може змінити свій стан за допомогою наркотику.

На стадії психічної залежності поведінка людини змінюється, бо формується синдром психічного узалежнення, який виявляється спочатку неусвідомленим, а потім повністю усвідомлюваним і нездоланим потягом до наркотику. Ознаками неусвідомлюваного потягу можуть бути: стан незадоволеності за відсутності наркотику, похвалення в передбаченні його приймання, розмови на “наркотичні” теми, некритична позитивна оцінка співучасників наркотизації і неприязні почуття до людей, що перешкоджають цьому. Поступово думки про наркотик у свідомості підлітка посідають домінуюче місце. Стан наркотичного сп’яніння стає для нього найбільш бажаним. Сфера потягів, почуттів перебудовується, будь-які приємні переживання і відчуття втрачають значущість, порівнянно з дією наркотику. В цій стадії розвитку наркоманії підліток втрачає зв’язки з позитивним соціальним оточенням, цікавість до улюблених раніше занять (спорт, музика, розваги), майже перестає навчатися, часто прогулює заняття. Поступово зникає здатність до співпереживання, навіть щодо близьких і раніше коханих людей. Людина прагне або отримати певні відчуття від прийому наркотиків, які можуть бути досить сильними, або, перебуваючи під впливом наркотичних речовин, відмежуватися від неприємних переживань та негативних емоцій.

При продовженні вживання наркотичних речовин до яскраво вираженого психічного узалежнення від наркотику додається і фізичне узалежнення. Тепер вже відчуття не тільки психічного, а й фізичного комфорту досягається лише за наявності наркотику в організмі. Якщо дія наркотику припиняється, а чергової дози немає, то виникає абстинентний синдром (синдром позбавлення). Прагнення до наркотику в стані абстиненції переборює всі інші бажання, навіть такі, як голод і спрага. Воно повністю підкоряє собі поведінку індивіда. Підліток у подібному стані думає тільки про наркотики, він здатний на все, щоб якомога швидше здобути і прийняти наркотичну речовину.

На цій стадії наркозалежності повністю зникає захисний рефлекс організму на передозування, стабілізується максимальний рівень переносимості наркотику. Ця стадія захворювання супроводжується фізичними змінами, які свідчать про інтоксикацію організму: загальним виснаженням, зміною кольору шкіряних покривів; спостерігаються ламкість нігтів, випадання волосся, зубів, ознаки раннього старіння.

Відбуваються також значні зміни в психічній сфері індивіда: падіння життєвої активності, зниження інтелекту, пам'яті, остаточне згасання моральних почуттів. Відзначається повна втрата соціальних і особистих інтересів, порушуються зв'язки з рідними та близькими, згасають прихильності.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити сутність основних теорій девіації.
2. Які особливості виховної роботи з дітми з девіантною поведінкою?
3. Розкрити роль сім'ї у попередженні девіації неповнолітніх?
5. Підготуйте виступ на тему „Роль різних агентів соціалізації у деадаптації особистості”.

Література

1. Вермиенко Ю. В., Келасьєв В. Н. Профилактика наркомании в подростковой среде: Учеб. пособ. / Под ред. Келасьева. – Спб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001.
2. Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / Под общ. ред. И. Д. Зверевой. – К.: Науковий світ, 2001.
3. Иванова Ж. Е. Социология девиантного поведения. – М.: МГСУ, 1998.
4. Лукас К., Сейден Г. Молчаливое горе: жизнь в тени самоубийства. – М.: Смысл, 2001.
5. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2001.
6. Личко А. Е., Битинский В. Л. Подростковая наркология. – М., 1991.
7. Максимова Н. Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками. – К.: ИЗМН, 1997.
8. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Социально-психологичні аспекти профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. – К.: ЦССДМ, 2000.

9. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. – М.: МЕД пресс, 2001.
10. Моховиков А. Н. Телефонное консультирование. – М.: Смысл, 1999.
11. Оржехівська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. – К.: ІЗМН, 1996.
12. Понтон Линн. Сексуальная жизнь подростков. – М.: Институт психотерапии, 2001.
13. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / Под ред. С. В. Березина, К. С. Кислецкого, И. Б. Орешникова. – М., 2000.
14. Профілактика наркомании у подростков: от теории к практике / Сирота Н. А., Ялтонский В. М., Хажилина И. И. и др. – М.: Генезис, 2001.
14. Эдвин С. Шнейдман. Душа самоубийцы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2001.

§ 3. Профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі

Одним із важливих напрямків діяльності центрів соціальних служб для молоді сьогодні є профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі (наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, правопорушень, ВІЛ/СНІДу). Програми профілактики негативних явищ розраховані на проведення профілактичної роботи і, передусім, серед неповнолітніх та молоді, їхніх батьків, на професійну допомогу, що надається педагогічним колективам навчальних загальноосвітніх закладів. Особлива увага приділяється дітям та молоді, схильним до адиктивної поведінки, неповнолітнім, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, а також неповнолітнім та молоді, які засуджені умовно, з відстрочкою виконання вироку, та неповнолітнім і молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, безпритульним та бездоглядним дітям.

Основним змістом у системі соціально-профілактичної роботи є:

- соціально-педагогічна профілактика;
- соціально-психологічна допомога;
- соціальна адаптація і реабілітація.

Соціально-педагогічний характер діяльності центрів ССМ активно реалізовується шляхом накопичення і удосконалення форм і методів первинної профілактики [2]. У профілактичній роботі, як свідчить аналіз інформаційно-аналітичних та статистичних звітів

центрів ССМ, працівники центрів надають перевагу масовим формам роботи. Майже кожний четвертий масовий захід (акція, фестивалі, конкурси) організований центрами ССМ і був присвячений питанням профілактики негативних явищ саме у молодіжному середовищі.

У діяльності центрів ССМ поширені такі масові форми роботи, як акції “Молодь – за здоровий спосіб життя”, різноманітні конкурси, виставки, просвітницька робота, яка поєднує лекторії, розробку та розповсюдження інформаційно-реklamних листівок профілактичного спрямування, виступи на радіо, в телепередачах по формуванню і збереженню знань та навичок здорового способу життя, розрахованих на широкий загал дітей та молоді.

Однією із найпоширеніших і ефективних форм профілактичної роботи, що досить часто використовується у практиці, залишається лекційна робота, яка наповнюється новітніми технологіями та прийомами. 43 % загальної кількості лекцій, проведених центрами ССМ, на різному рівні присвячені питанням профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі, соціальної підтримки молоді з девіантною поведінкою та осіб, котрі повернулися з місць позбавлення волі. Під час лекцій використовуються профілактичні програми вітчизняних та зарубіжних авторів, проводяться дискусії, вікторини, рольові ігри тощо.

Із метою профілактичної роботи доцільно широко використовувати також масові профілактичні акції, які можна організовувати під час Всесвітніх днів без тютюну, боротьби з наркотиками, боротьби зі СНІДом. До проведення масових профілактичних акцій центри ССМ активно залучають різноманітні творчі колективи, котрі посилюють інформаційні матеріали емоційними чинниками. Одночасно фахівці та волонтери організують роздачу пам’яток, буклетів, листівок профілактичного змісту, засобів контрацепції; проводять експрес-опитування, вікторини, конкурси малюнків, плакатів, спортивні змагання тощо. Нерідко практикується надання індивідуальних консультацій спеціалістами різного профілю: психологами, юристами, медичними працівниками, соціальними працівниками тощо.

Соціально-психологічна допомога молоді девіантної поведінки надається як в індивідуальній, так і груповій формах. Спеціалісти центрів ЦССМ впроваджують у практику тренінги для підлітків та молоді з девіантною поведінкою з метою зняття схильності до кон-

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

флікту, агресивності, а також для формування здорових навичок і норм поведінки. Тренінги досить часто проводяться працівниками центрів ССМ у період функціонування літніх чи зимових таборів, у різних молодіжних і підліткових клубах, у притулках для неповнолітніх тощо.

Соціально-психологічна допомога клієнтам надається переважно через систему спеціалізованих служб центрів ССМ: консультанти (стаціонарні та виїзні), громадські приймальні, школи здорового способу життя, лекторії, “Телефони Довіри”, пункти медико-психологічного консультування.

Стаціонарні консультативні пункти створюються як на базі центрів ЦССМ, так і на базі закладів освіти (у школах-інтернатах, соціальних гуртожитках, гуртожитках навчальних закладів), у закладах Міністерства внутрішніх справ (приймальниках-розподільниках, виховно-трудових колоніях для неповнолітніх) тощо. Виїзні консультативні пункти створюються з метою надання консультативної допомоги в містах, районах та селах, віддалених від ЦССМ. Такі консультативні пункти залишаються ефективною і майже єдиною формою соціальної роботи в сільській місцевості, де потребується індивідуальна і групова допомога. До роботи консультативних пунктів залучаються висококваліфіковані фахівці: юристи, наркологи, сексопатологи тощо.

Основне завдання спеціалізованих пунктів медико-психологічного консультування – це надати індивідуальну допомогу підліткам та молоді, які належать до груп ризику. Залучені фахівці проводять не лише медико-психологічні консультації, а й здійснюють психокорекцію, надають різноманітні види психологічної допомоги.

Однією із форм соціально-психологічної допомоги підліткам та молоді з груп ризику є залучення їх до роботи в різноманітних клубах. З метою активізації цієї роботи у системі центрів ССМ створюється мережа різного типу молодіжних клубів та об'єднань, завданням яких є вироблення у молодих учасників клубу навичок психологічної стійкості, здорового способу життя, позитивно спрямованого спілкування.

Соціально-психологічна допомога фахівцями центрів ССМ надається і під час проведення спеціальних рейдів при виявленні бездоглядних дітей, неповнолітніх жебраків, дітей, котрі не відвідують школи, дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяль-

ність чи незаконні дії з наркотичними речовинами. З таким контингентом дітей проводиться психолого-корекційна робота.

Останнім часом одним із напрямків соціальної роботи з молоддю є запровадження патронажного обслуговування сімей, чії діти перебувають на обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх за епізодичне вживання алкоголю, наркотичних речовин чи за скоєні правопорушення. З батьками та дітьми проводяться індивідуальні бесіди, надається кваліфікована допомога соціальними педагогами, психологами, лікарями.

Для категорії дітей та неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, спеціалісти центрів ЦССМ створюють молодіжні табори соціально-психологічної реабілітації, спеціалізовані та профільні зміни тощо. За час перебування у нормальній обстановці дітям та підліткам спеціалісти різного профілю надають соціально-психологічну допомогу, спрямовану на корекцію поведінки, зняття агресивності, тривожності, на розвиток їхніх комунікативних здібностей.

Досить продуктивною є психологічна та педагогічна допомога щодо соціальної адаптації молоді, яку надавали центри ССМ у закладах пенітенціарної системи, зокрема в Донецькій, Рівненській, Дніпропетровській, Харківській, Чернігівській областях. Тут в училищах соціальної реабілітації, ВТК створені і діють консультативні пункти від ССМ, клуби, проводяться благодійні акції. Вихованці виховних трудових колоній та училищ соціальної реабілітації одержують медико-соціальну, педагогічну та інформаційну допомогу.

На сьогодні в Україні склалася своєрідна система передавання під патронат центрів ССМ вихованців, які звільняються з ВТК. Адміністрація ВТК повідомляє про звільнення ті регіональні центри ССМ, куди від їжджає звільнений. Отримавши повідомлення, фахівці центрів ССМ проводять обстеження матеріально-побутових умов сім'ї, куди повертається звільнений підліток, надають психолого-педагогічні консультації батькам.

Після повернення підлітків за місцем проживання фахівці центрів ССМ не залишають їх поза увагою, систематично проводять патронаж неповнолітніх, організовують консультації психолога, юриста, допомагають в оформленні прописки, працевлаштуванні, інформують про навчальні заклади, курси, де вони можуть оволодіти конкретною професією.

Соціально-адаптаційне і реабілітаційне спрямування діяльності центрів ССМ проблематичне, оскільки провести комплексну реабілітаційну роботу з молоддю, яка вживає алкогольні напої, наркотики,

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації майже неможливо без медичного лікування. Хоча і не можна заперечувати той факт, що досвід такої роботи поступово накопичується. Найбільша увага приділяється активізації діяльності груп взаємодітримки за програмою “12 кроків”. Фахівці ЦССМ виступили ініціаторами створення товариств, асоціацій, клубів, що сприяють соціальній адаптації молоді та неповнолітніх із груп ризику. Водночас, при деяких центрах почали створюватися терапевтичні групи соціально-психологічної реабілітації хворих на алкоголізм та наркоманію.

Переважно в профілактичній роботі центри ССМ надають перевагу масовим та груповим формам роботи, і, на жаль, значно менше індивідуальному підходу щодо соціально-психологічної допомоги молоді з девіантною поведінкою. Як свідчить аналіз статистичних та інформаційно-аналітичних даних, у будь-якого явища, що може призвести до вульгарного, звуженого його розуміння, слід пам'ятати, що результативність профілактики адитивної поведінки особистості залежить від знання причин, що її зумовлюють. Вивчення та аналіз існуючих класифікацій причин адитивної поведінки продемонстрували, що їх характерним недоліком є те, що у досліджуваних авторами випадках не вказується рівень, на якому розглядається це явище: особистісний, соціальний, біологічний. Більшість робіт присвячені вивченню відповідної причинно-наслідкової обумовленості соціального характеру. Особистісний аспект через надмірну ідеологізацію досліджень донедавна детально не розглядався. Тому, доцільним є систематизація та доповнення знання причин адитивної поведінки особистості, відповідних соціально-педагогічних умов, що призводять до переростання у певні закономірності поведінки, вчинки, які, у своєю чергою, сприяють переходу підлітка до нового соціального середовища, здатних позитивно впливати на його соціальне становлення.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити основний зміст соціально-профілактичної роботи у молодіжному середовищі.
2. Охарактеризувати основні форми профілактичної роботи з неповнолітніми.
3. У чому полягає суть соціально-адаптивної і реабілітаційної діяльності ССМ?
4. Розробити зміст однієї з організаційних форм профілактичної роботи у молодіжному середовищі (старшокласники, учні ПТУ, студентська молодь, формальні і неформальні групи, об'єднання).

Література

1. Профілактика вживання алкоголю, наркотиків і токсичних речовин серед молоді *Балакирева О. М., Дупленко П. Ю., Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л.* // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. — Вип. 7. — К.: НТЗФ «Студцентр», 1998.
2. *Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».*
3. *Запобігання палінню.* — К.: Абрис, 1995.
4. *Комарова В. В.* Алкоголізм, сім'я спадковість. — К.: Здоров'я, 1981.
5. *Профілактика алкоголізму и наркомании среди учащихся профтехучилищ.* — К.: ИСМО, 1997.
6. *Психолого-педагогічна робота з «дітьми вулиці»* / За ред. С. В. Толстоухової, І. М. Пінчук — К.: ІДЦ ССМ, 2000.

§ 4. Особливості педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків

Проблема адиктивної поведінки (англ. Adict – «згубна звичка») – поведінка людини, яка відзначається залежністю від того, що їй шкодить: алкоголю, наркотиків, тютюнопаління, азартних ігор тощо.

Причиною виникнення адиктивної поведінки, окрім вживання зазначених речовин, бувають також порушення у психічному розвитку дитини, зокрема, це: мінімальні мозкові дисфункції, психопатії, акцентуації характеру тощо.

У підлітків існує схильність до адиктивної поведінки. Така особистісна схильність має певні компоненти, які проявляються поступово. До них належать:

- відсутність мотивації досягнення аж до відмови вважати себе суб'єктом діяльності;
- несформованість функції прогнозування поведінки;
- низький рівень самоусвідомлення, а також відсутність навичок рефлексії;
- низький рівень самоповаги аж до неприйняття образу власного «Я»;
- самозахист від діяльності при появі труднощів;
- суперечливість між самооцінкою та рівнем домагань;
- схильність до втечі від реальності в ситуації фрустрації.

Звичайно, своєчасна психолого-педагогічна корекція набуття і прояву адитивної поведінки дозволяє уникнути ускладнень у жит-

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації
тедіяльності особистості, якщо з нею своєчасно організувати про-
філактичну роботу.

На основі термінології ВОЗ у визначенні видів профілактики та особливостей об'єкту профілактичного впливу визначені види педагогічної профілактики адиктивної поведінки.

Первинна педагогічна профілактика передбачає виховання антинаркогенної спрямованості особистості, її морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції віднови психотропних речовин. Завданнями первинної профілактики є:

- *для молодшого шкільного віку:*

- 1) формувати моральні поняття, пов'язані з почуттями бережливого ставлення до себе, відповідальності за власні вчинки;
- 2) виховувати вміння усвідомлювати себе частиною природи, осмислювати й оцінювати власні можливості;
- 3) формувати уявлення щодо позитивного та негативного досвіду людської поведінки у ставленні до самої себе та інших людей;
- 4) формувати необхідні початкові психологічні навички, що мають бути основою формування морально-психологічної стійкості людини;
- 5) попереджувати ранні прояви неправильних уявлень дитини про деякі шкідливі звички.

- *для учнів підліткового віку:*

- 1) формувати правильне розуміння особливостей психотропних речовин, їх впливу на центральну нервову систему людини, віддалених наслідків зловживань;
- 2) формувати поняття про морально-психологічну стійкість особистості як основу здорового способу життя;
- 3) виховувати культуру потреб, інтересів, захоплень підлітків;
- 4) формувати поняття про норми моралі у вихованні власної стійкості до деяких шкідливих звичок – тютюнопаління, вживання алкоголю, наркоманії, токсикоманії;
- 5) виховувати критичне ставлення до деяких атрибутів НМС;
- 6) виховувати свідоме бережливе ставлення до власного здоров'я, власного організму, формувати вміння раціонально використовувати власні психологічні можливості;
- 7) стимулювати саморегуляцію власних психо-фізичних можливостей особистості шляхом її включення у позитивну альтер-

нативу фізичних та психологічних випробувань, загартування, тренінгу;

- 8) формувати науково обґрунтовані уявлення про анатомо-фізіологічні та психологічні зміни, що відбуваються в організмі у ситуаціях стресу, інформаційних перевантажень, аутотренінгу, самопсихотерапії, умінь самоконтролю та самооцінки у поведінці;
- 9) формувати основи моральних звичок індивідуальної поведінки та прийняття рішення у ситуаціях можливих зловживань наркотичними речовинами.
- *для старшокласників:*
  - 1) формувати досвід антинаркотично-цілеспрямованої поведінки учнів, вироблення імунітету до негативного впливу наркотичної інформації та асоціально-спрямованих форм поведінки;
  - 2) формувати чіткі уявлення старшокласників про значущість власного життя, психо-фізіологічні можливості організму, наслідки впливу наркотичних речовин;
  - 3) створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її залучення до позитивно спрямованої альтернативної діяльності;
  - 4) формувати чіткі наукові поняття про природу психотропних речовин, біохімічні механізми їх впливу на організм; надавати наукову інформацію про стани наркотичної та алкогольної ейфорії, абстинентного синдрому тощо;
  - 5) формувати психологічну готовність особистості до спілкування з близькими, фахівцями у ситуаціях можливої алкоголізації чи наркотизації;
  - 6) виховувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням психотропних речовин.

Реалізація зазначених завдань здійснюється шляхом антинаркотичної освіти у процесі вивчення навчальних дисциплін на основі внесення до змісту навчального предмету відповідної антинаркотичної інформації та у позакласній виховній роботі.

Вторинна профілактика передбачає, переважно, діагностування та виявлення залежності підлітків від наркотичних речовин.

Основними завданнями вторинної профілактики є:

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

- 1) визначення рівнів поінформованості підлітків про дію наркотичних речовин на людський організм та можливі наслідки їх вживання;
- 2) вивчення можливих умов та факторів, що сприяють розвитку схильності до адиктивної поведінки;
- 3) виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам адиктивної поведінки;
- 4) вивчення зазначених умов і факторів прояву схильності особистості до адиктивної поведінки, станів, що їй передують, і на цій основі виявляти осіб групи “ризик”;;
- 5) здійснення діагностики мотивів адиктивної поведінки підлітків;
- 6) визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості учня (рис характеру, особливостей темпераменту, інтересів тощо).

Визначені завдання обумовлюють різноманітність методів психолого-педагогічної діагностики та перелік основних заходів вторинної профілактики:

- вивчення особових справ учнів, у т. ч. довідки про стан здоров'я;
- знайомство з сім'єю, вивчення в ній соціально-психологічного клімату;
- бесіди з іншими вчителями, класним керівником;
- спостереження за поведінкою підлітка на уроках та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, ставлення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до близьких, батьків, участь у громадському житті класу, школи, прояв навичок культури поведінки;
- організація безпосереднього спілкування фахівців з такими підлітками;
- спостереження за індивідом групи “ризик” у соціально-значущих ситуаціях тощо.

Третинна педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів є системою заходів, спрямованих на корекцію поведінки учня, його перевиховання, на переорієнтацію та реабілітацію хворих алкоголізмом та наркоманією. Цей етап базується на основі результатів організаційно-аналітичних заходів вторинної профілактики.

Завданнями третинної профілактики є:

- на основі встановлених груп “ризикую” здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів;
- створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки учнів умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

Зокрема, у загальноосвітній школі педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів може здійснюватись успішно за умови міцної взаємодії між класним керівником, вчителем-предметником, психологом, медпрацівником, а за необхідності і спеціалістами медичних (лікар-нарколог) та правоохоронних (служба у справах неповнолітніх, кримінальна міліція) служб.

При плануванні роботи з підлітками щодо профілактики вживань наркотичних речовин необхідно враховувати:

- 1) в які загальновиховні заходи доцільно включити елементи діагностико-профілактичного характеру (у цьому випадку загальновиховними вважаються такі заходи, під час проведення яких вирішуються завдання гармонійного розвитку особистості);
- 2) яке місце відводиться спеціальним заходам (до спеціальних ми відносимо такі форми роботи, які передбачають вирішення завдань попередження адиктивної поведінки учнів);
- 3) як співвідносяться між собою загальні та спеціальні форми роботи.

Кількість останніх повинна поступово збільшуватись, орієнтовно від 10–15 % для молодших школярів до 60–70 % для старшого підліткового та юнацького віку. Такий розподіл часу на загальновиховні та спеціальні форми не є абсолютним і може змінюватись відповідно до потреб профілактичної роботи з конкретною особою.

Реалізація завдань педагогічної профілактики вимагає створення відповідної комплексної методичної системи щодо попередження адиктивної поведінки учнів. Ця система представлена у моделі нижче.

Якщо говорити про школу, то особливості діяльності педагога щодо попередження адиктивної поведінки учнів в умовах загальноосвітньої школи на основі моделі конкретизують деякі організаційно-методичні положення комплексної системи педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів.

Стосовно організації заходів щодо попередження зловживань наркогенними речовинами можна назвати такі соціально-виховні інститути:

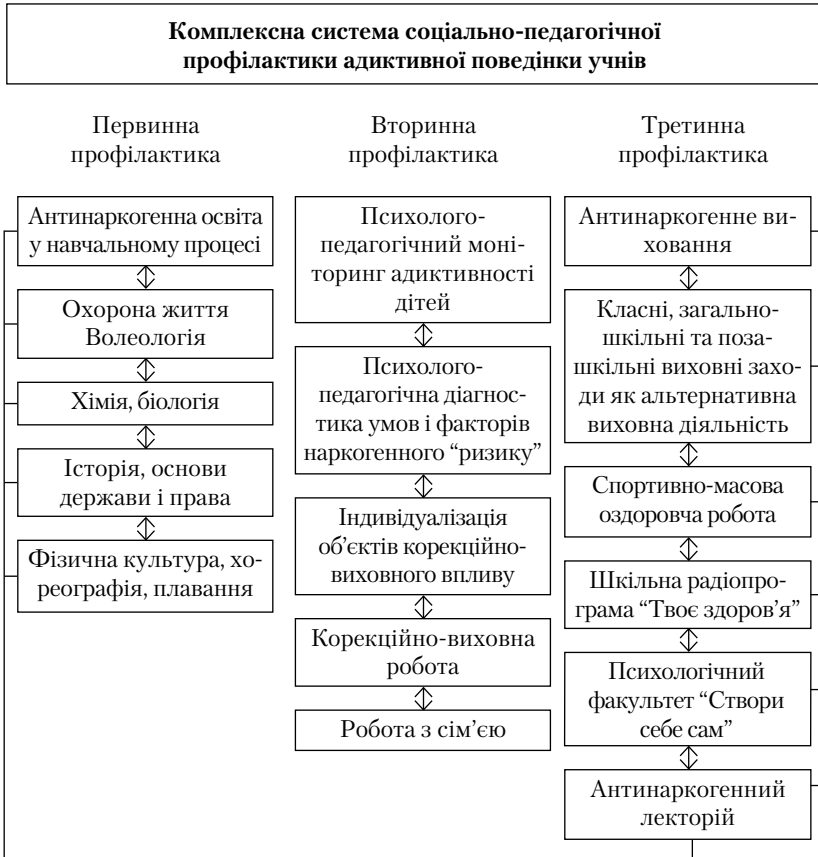
- а) школу як головну організаційну ланку;
- б) сім'ю (батьків), за умови їх міцної взаємодії зі школою;
- в) спеціальні служби: медичну (лікар-нарколог, шкільний лікар), юридичну (служба у справах неповнолітніх, правоохоронні органи) та психологічну (шкільний психолог), що відіграють роль як консультативних пунктів і посередніх учасників пропаганди спеціальних знань, організації відповідних спостережень за учнями, допомоги батькам, організації окремих виховних заходів антинаркогенного спрямування тощо;
- г) громадські організації (шефські, за місцем проживання та ін.) як консультанти та безпосередні учасники виховного процесу.

Методологічною основою діагностико-профілактичної діяльності педагога є ідеї гуманістичної філософії про цінність людської особистості, про право людини на соціальний захист, про гуманізацію умов розвитку і виховання.

Комплексне планування роботи по запобіганню зловживань підлітками наркогенних речовин має здійснюватись на основі спільного плану роботи інформаційно-методичного центру, школи, класу та інших соціально-виховних інститутів. Координація загальношкільних та класних виховних форм роботи, спеціальних навчальних годин та окремих інституцій передбачає обсяг, зміст, форми роботи безпосередніх організаторів та виконавців; визначення обсяг, змісту, форм роботи з батьками; організацію спеціальної підготовки педагогів у формі постійно діючого теоретико-методичного семінару.

Важливою психолого-педагогічною умовою функціонування запропонованої системи педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків є діагностико-корекційне забезпечення навчально-виховного процесу на основі спільної діяльності педагогічного колективу, психологічної та медичної служби, які забезпечують профілактичний моніторинг (систематичний контроль і відстеження показників можливих умов та факторів наркогенного ризику; діагностику осіб, схильних до адиктивної поведінки, а також тих, що мають досвід нарковживання, забезпечуючи при цьому гарантію психо-соціального розвитку особистості, її душевного благополуччя, індивідуальності); формування психологічної грамотності учасників навчально-виховного процесу, соціального і педагогічного середовища, інтелектуальне і духовне зростання, саморозвиток і самореалізацію кожної особистості.

Комплексна система педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів

Діагностико-корекційне забезпечення системи педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків передбачає:

- 1) створення високоякісних діагностико-моніторингових підсистем пофакторного вивчення адиктивності неповнолітніх;
- 2) розробку і практичне впровадження інваріантних програм корекційно-виховного впливу на дітей різних вікових категорій та однотипних груп з відповідною наркогенною орієнтацією;
- 3) досконале володіння педагогом (на основі співпраці з психологом) засобами психолого-педагогічної діагностики та корекції, у

т. ч. кваліфіковану постановку психолого-педагогічного діагнозу, професійну інтерпретацію системних даних, використання необхідного корекційно-виховного інструментарію.

Надзвичайно важливим питанням організаційно-методичного характеру у запропонованій системі є питання особистісно-професійного плану, тобто, адекватність того, хто у професійному плані має право працювати над реалізацією завдань соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки дітей і підлітків. Однозначно, що цим повинні займатись фахівці з відповідною підготовкою.

Звичайно, у шкільній практиці особливу роль мають відігравати вчителі, спільно з психологічною та медичною службами (лікар, психолог). При цьому не виключається участь у цій діяльності спеціальних підрозділів та структур, які покликані виконувати завдання соціальної адаптації дітей і молоді з урахуванням динаміки показників психофізіологічного та соціального самопочуття особистості (фахівців наркологічної та юридичної сфери, співробітників ЦССМ та інших).

Зміст роботи школи щодо запобігання зловживань наркогенними речовинами може бути представлений загальною інформацією, що має опосередковане відношення до адиктивної поведінки учнів; продуктивною пропедевтичною діяльністю, що не має суто антинаркогенного інформаційного навантаження, а створює соціально-психологічні умови для особистісного саморозвитку, самореалізації особистості дитини, в межах яких відбувається процес її соціалізації на рівні засвоєння знань, норм, цінностей, позитивного досвіду поведінки та спеціальною інформацією, що розкриває особливості дії на організм молоді людини різноманітних наркогенних речовин, наслідки їх зловживання, способи попередження тощо.

Особливою ланкою у системі педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів є планомірна і систематична робота з батьками. Ефективним в межах зазначеної проблеми, є використання різноманітних форм роботи: батьківських університетів, тематичних батьківських зборів, колективних та індивідуальних бесід, спеціальних зустрічей з представниками медичних та правоохоронних органів, загальношкільних батьківських конференцій, диспутів, обговорення реальних ситуацій наркотизації на основі результатів психолого-педагогічної діагностики стилю взаємин у сім'ї, емоційного контакту з батьками тощо. Така робота має здійснюватись паралельно з відповідною профілактичною роботою з дітьми, адек-

ватною рівню їх розвитку, віку, але дещо випереджати її за змістом. Такий підхід, без сумніву, є умовою успішної взаємодії школи і сім'ї у спільній профілактичній роботі антинаркогенного спрямування.

З метою забезпечення успішного функціонування запропонованої системи педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів та координації зусиль різноманітних державних, адміністративних, відомчих відділів та структур (наркологічної служби, служби у справах неповнолітніх, Центру соціальних служб для молоді тощо), що мають відношення до вирішення питань профілактики адиктивної поведінки молоді, позитивну роль може відіграти інформаційно-методичний центр педагогічної профілактики адиктивної поведінки.

Робота центру має будуватися на основі комплексного плану, компоненти якого диктуються життєвою необхідністю та інформацією щодо проявів адиктивної поведінки молоді, що надходить від різних відомств та ланок загальної, середньої спеціальної, системи профтех освіти.

Враховуючи, що педагогічна профілактика сьогодні має дещо ситуативний характер, що виключає системність і послідовність у її здійсненні, що дає високу результативність, завданням центру є надання необхідної організаційно-методичної, інформаційної, консультативної, психолого-педагогічної допомоги психологам, вчителям, сім'ям, особам, що мають досвід адиктивної поведінки, громадським організаціям.

Програма вивчення особистості, поєднуючи найбільш загальні питання характеристики підлітка і спеціальні, що орієнтують вихователя на визначення та розуміння можливих умов та факторів розвитку у підлітка схильності до адиктивної поведінки, може надати допомогу педагогові у плануванні його діяльності профілактичного характеру, добірї пакету методичних матеріалів відповідного змісту, доцільних форм роботи у певному напрямку, педагогічно обґрунтованих методів виховного впливу на особистість підлітка. Залежно від особливостей його поведінки і розвитку та обставин педагогічної ситуації під відповідним кутом зору може використовуватись оцінка інформації для будь-якого вікового періоду.

Програма вивчення особистості школяра (різного віку) має такі розділи:

I. Особливості соціально-психологічного клімату сім'ї:

- 1) склад сім'ї (повна, неповна);
- 2) соціально-професійний статус сім'ї (професії батьків);

- 3) матеріально-економічні умови сім'ї:
    - матеріальний добробут сім'ї;
    - побутові умови;
  - 4) умови навчання та розвитку дітей:
    - санітарно-гігієнічні умови;
    - харчування;
  - 5) культурно-освітній рівень сім'ї:
    - освіта батьків;
    - взаємовідносини в сім'ї (між батьками, між батьками і дітьми, між дітьми і членами сім'ї похилого віку);
    - сімейне дозвілля;
    - ставлення сім'ї до соціально-культурних цінностей (книг, творів мистецтва, музики, спорту, сімейних традицій);
    - ставлення сім'ї до наркогенних речовин;
  - 6) тип сімейного виховання.
- II. Індивідуально-типологічні особливості школяра:
- 1) стан здоров'я учня (здоровий, хворіє іноді, хворіє часто, оперативні втручання, травми, інфекційні хвороби, стан психіки, фізичні вади);
  - 2) спадковість (можливі ускладнення, пов'язані зі зловживанням батьків наркогенних речовин);
  - 3) психологічні особливості особистості:
    - тип темпераменту;
    - характерологічні риси;
    - інтелектуальний розвиток;
    - цінності та інтереси;
    - альтернативні цінності та інтереси.
- III. Соціально-психологічний статус у колективі:
- 1) положення у формальній групі;
  - 2) характер спрямованості неформальної групи;
  - 3) положення у неформальній групі.

Особливість роботи та визначені завдання зумовлюють різноманітність методів психолого-педагогічної діагностики. У цьому випадку рекомендується використовувати такі:

- повікову стандартизовану анкету В. М. Бенюмова для вивчення особливостей сімейного оточення учня;
- спостереження за спеціальною індивідуальною програмою на предмет визначення можливих умов і факторів адиктивної поведінки;

- невербальну тестову методику Ровена для вивчення інтелекту;
- методику ПДО А. Є Лічко для визначення типу акцентуації характеру;
- методику вивчення інтересів за К. К. Платоновим;
- методику вивчення інтересів школярів за О. Я. Польською;
- методику визначення самооцінки за А. В. Петровським;
- методику вивчення поведінки учня на уроці за Д. В. Ніколенко;
- методику вивчення особливостей міжособистісних стосунків в учнівському колективі за А. В. Петровським А. Л. Коломинським;
- методику визначення типу темпераменту за Айзенком.

Діяльність педагога на першому етапі профілактики адиктивної поведінки учнів було б доцільно завершити включенням отриманих показників вказаних параметрів у повікову методичну систему-програму:

Вік	Можливі умови та фактори адиктивної поведінки підлітка	Мотиви проявів адиктивної поведінки	Рівень інформованості підлітків щодо наслідків вживання наркогенних речовин	Найбільш чутливі до виховного впливу особистості

Другим етапом профілактичної діяльності педагога є визначення мети і завдання. Вони висуваються відповідно до вікових особливостей розвитку дітей та молоді та найбільш загальних вимог до виховання сьогодні.

На основі чітко сформульованих та усвідомлених завдань профілактики адиктивної поведінки школярів формується відповідна система адекватних засобів, форм та методів роботи, визначаються місце, час, умови, за яких будуть реалізовані поставлені завдання, тобто моделюється третій етап профілактичної діяльності вчителя.

Роботу на цьому етапі доцільно зосередити на складанні науково-мотивованої програми індивідуальної роботи з підлітками, котрі є групою “ризик”; що мають досвід адиктивної поведінки; з різним рівнем антинаркогенної інформованості. Керуватись у створенні такої програми педагог може повіковою методичною системою-програмою профілактики адиктивної поведінки учнів.

Методика профілактичної діяльності фахівців на цьому етапі може мати такі її напрямки:

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

- 1) здійснення антинаркогенного виховання дітей і підлітків;
- 2) організація альтернативної діяльності неповнолітніх;
- 3) проведення антинаркогенного навчання батьків;
- 4) психолого-педагогічна допомога учням, що набули досвіду вживання наркогенних речовин та корекція їх поведінки.

Система-програма орієнтована на її творче використання та передбачає широку варіативність причин адиктивної поведінки та методів її профілактики.

Методика реалізації складеної науково-мотивованої програми індивідуальної роботи зі школярами може мати два аспекти:

- 1) профілактичну роботу з класним колективом загалом чи мікроколективом, деякі члени якого мають досвід адиктивної поведінки;
- 2) індивідуальну роботу з окремими особами групи “ризик”.

Найважливішою особливістю етапу реалізації програми виховного впливу на особистість є його тісний зв'язок з етапом вивчення особистості. Початковий етап профілактики не тільки забезпечує збір необхідної для вихователя інформації про індивіда, визначає спрямованість і специфіку профілактичних заходів, він частково реалізує виховний вплив на особистість школяра. Адже у процесі бесіди, анкетування та інших методів вивчення особистості активізуються процеси самоконтролю, що сприяє перегляду та переоцінці деяких її поглядів та переконань, почуттів і звичок, взаємовідносин з оточуючими, що є важливою передумовою для розвитку у вихованця психологічної готовності до сприйняття виховного впливу, дотримання таких правил поведінки, які диктуються загальними завданнями і умовами профілактики. Непорозуміння між педагогом та вихованцями, що пов'язані з деякими педагогічними вимогами, корекцією поведінки школяра, спостерігаються у практиці виховної роботи і пояснюються саме тим, що у процесі організації навчально-виховної діяльності та відпочинку школярів перед ними ставляться вимоги, які сприймати психологічно вони не готові.

Отже, на першому етапі профілактичної роботи особистість підлітка не тільки вивчається, але й певною мірою постійно перебудовується. А програма індивідуальної роботи з учнями на четвертому етапі профілактичної діяльності не тільки реалізується, але й вдосконалюється під час подальшого вивчення особистості і визначення результативності виховного та корекційного впливів на неї.

Особливого значення для реалізації програми індивідуальної роботи зі школярами має вміння вихователя знайти, побачити, відчутти домінанту у складній системі життєвих планів та інтересів дитини. Такою домінантою може бути її бажання досягти якихось результатів, знайти себе, своє місце, улюблену справу тощо. Якщо така домінанта відсутня, педагогу необхідно створити її у процесі індивідуальної роботи, навчити вихованця критично оцінювати свої можливості, побачити власні недоліки, активізувати нові позитивні інтереси. Це може надати педагогові суттєвої допомоги у ломці старих негативних і вихованні нових позитивних якостей особистості.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати соціально-педагогічні фактори адиктивної поведінки молоді.
2. Яку роль відіграють індивідуально-типологічні особливості особистості на адиктивну поведінку? Дати характеристику індивідуально-типологічним особливостям.
3. Охарактеризувати вплив негативної молодіжної субкультури на формування адиктивної поведінки молоді.
4. Визначити і охарактеризувати типи педагогічної профілактики адиктивної поведінки.
5. Які особливості профілактичної діяльності педагога щодо попередження адиктивної поведінки учнів?
6. Змоделювати дві проблемні ситуації щодо профілактики адиктивної поведінки і запропонувати шляхи їх вирішення.
7. Розробити програму соціальної профілактики адиктивної поведінки (для конкретної соціальної групи або конкретної особи).

Література

1. *Гаркавенко М. В.* Профілактика емоційної напруженості учнів // Початкова школа, 1996, – № 2.
2. *Габіани А. А., Аргунова Ю. Н.* Правовые меры борьбы с наркотизмом. – М.: Знание. – 1989. – № 8.
3. *Каган М. С.* Философия культуры. Становление и развитие: Учебн. пособ. для студ. ВУЗов./ Каган М. С., Сергеев К. А., Светлов Р. В. и др. – С.-П.: Унив.-СПб. – 1995.
4. *Кон И. С.* В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, – 1984.

5. *Личко А. Е., Битенский В. С.* Подростковая психология. – Л. – 1995.
6. *Противонаркотическое образование.* Обзорные цели, подходов и эффективности. Парадигма для оценки / Перевод. Оригинал на англ. яз. – 1988.
7. *Маюров А. Н.* К истории антиалкогольного воспитания и просвещения в России и СССР // Современные проблемы борьбы с отклоняющимся поведением. Тезисы Всес. науч. конф. «За здоровый способ жизни» (борьба с социальными болезнями). – М. – 1987. – 1987.
8. *Максимова Н. Ю.* Диагностика и коррекция поведения трудных. // Вопросы психологии. – 1988. – № 3.
9. *Колесов Д. В.* Предупреждение вредных привычек у школьников. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1984.
10. *Анисимов Н. Л.* Профилактики пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. – М.: Юридическая литература, 1988.
11. *Профилактика правонарушений в среде неформальных группировок* // Под ред. Н. И. Ветрова. – Горький. – 1989.
12. *Маюров А. Н.* Антиалкогольное воспитание. – М.: Просвещение. – 1987.

§ 5. Проблеми соціально-педагогічної роботи з „дітьми вулиці”

У середині 90-х років у нашій країні постала серйозна проблема: на вулицях опинилися тисячі дітей, котрі жили у підвалах, каналізаційних люках, навіть у контейнерах для сміття. Так, в Україні відкрито почало звучати поняття “діти вулиці”.

Хто ці діти? Звідки вони з’явилися? Чому до цього часу залишаються на вулиці?

За визначенням ЮНІСЕФ, “діти вулиці – це неповнолітні, для яких вулиця (в широкому розумінні слова, що містить і незайняте житло, і незаселені землі і т.п.) стала постійним місцем перебування”.

Безперечно, це визначення не охоплює велику кількість груп дітей, які з різних причин опинилися на вулиці. Адже серед них є й такі, котрі мають домівку, батьків або близьких людей. У ряді країн паралельно функціонують два поняття: “діти, які працюють на вулиці” і “діти, які живуть на вулиці”. Іноді зустрічається таке поняття, як “діти, котрі живуть на вулиці разом зі своєю сім’єю”.

За визначенням Дитячого Фонду Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), до «дітей вулиці» належать:

- діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);
- діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселення житла, безробіття батьків, експлуатацію та різні види насилля (фізичне, сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці (бездоглядні діти);
- діти – вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли із них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави).

Збільшення кількості “дітей вулиці”, насамперед, зумовлено проблемами сімейного життя. Як зазначалось у доповіді ЮНІСЕФ Незалежній комісії з гуманітарних питань ООН у 1990 році, дитина потрапляє на вулицю через те, що її сім'я переживає кризу, і якщо ще не розпалася, то перебуває на межі розпаду.

Результати досліджень Інституту проблем сім'ї та молоді, проведених на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді показали, що до “дітей вулиці” в Україні слід віднести такі групи неповнолітніх:

- безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;
- бездоглядні діти – діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;
- діти-втікачі з навчально-виховних закладів – діти, яких не влаштовують умови життя й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;
- діти-втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку;

- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці; діти, позбавлені систематичної батьківської турботи, аутсайтери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

В Україні до сьогодні не існує вичерпного визначення цієї категорії дітей, тому “діти вулиці” розглядаються як неструктурований об’єкт: до нього належать діти, які залишились без батьківської опіки й визначеного місця проживання; діти, які мають сім’ю, але тимчасово втратили з нею зв’язки; мають дім і сім’ю, але перебувають протягом дня на вулиці; які заробляють кошти жебракуванням і крадіжками; схильні до бродяжництва та інших видів асоціальної поведінки. Без сумніву, у різних категорій дітей існує різна мотивація виходу на вулицю.

Враховуючи багатоваріантність шляхів виходу дітей на вулицю, можна дати таке визначення суті поняття “діти вулиці”:

- 1) головною ознакою, за якою дитину можна віднести до “дітей вулиці” є та, що більшу частину часу вони проводять саме там;
- 2) “діти вулиці” – діти, які офіційно не визнані позбавленими батьківської опіки, але фактично можуть бути визнані соціальними сиротами, оскільки батьки з певних причин належним чином не займаються їхнім вихованням. Поняття “діти вулиці” об’єднує в собі безпритульних і бездоглядних дітей.

Починаючи з 1997 року, в Україні проводився ряд досліджень із визначення основних характеристик “дітей вулиці”, з’ясування їхнього стилю життя і потреб. Основними висновками досліджень, проведених на замовлення ЮНІСЕФ, закладів системи Державного комітету України у справах сім’ї і молоді, громадських і міжнародних організацій, є:

- більшість “дітей вулиці” – діти підліткового віку;
- хлопчиків на вулиці більше, ніж дівчаток;
- більшість підлітків виховується у багатодітних сім’ях;
- надто часто “діти вулиці” проживають у нетипових для України сім’ях: без батьків або тільки без матері чи без батька;
- серед батьків таких дітей нерідко зустрічаються освічені люди, які мають постійну роботу;
- значна частина дітей вулиці має проблеми з батьками, найближчими родичами;

- значний вплив на прискорення процесу переходу дитини до статусу “вуличної” має низьке матеріальне становище сім’ї;
- значна частина “дітей вулиці” заробляє гроші самостійно, причому досить часто “робота” дає гарні прибутки, але є асоціальною: крадіжки, жебракування, надання сексуальних послуг та ін.;
- “діти вулиці” часто зазнають експлуатації й насилля з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома;
- діти нерегулярно харчуються, часто голодають;
- “діти вулиці” вживають алкоголь, наркотики, нюхають клей, палять.

Основні психофізичні характеристики дітей, які формуються в умовах вулиці, визначаються раннім залученням дитини до жорстких умов виживання. Більшість безпритульних дітей втратили сімейні зв’язки: були покинуті батьками або самі покинули сім’ю, котра не забезпечувала нормальних умов життя.

Усі наведені вище характеристики більшою мірою притаманні дітям, які остаточно мешкають на вулиці, хоча на початкових етапах “виходу з дому” вони мало відрізняються від середньостатистичної української дитини.

Постає питання: “Яким є шлях дитини на вулицю?”

Враховуючи особливості “дітей вулиці” як групи ризику, ми виокремили п’ять стадій зміни стилю життя дитини у процесі “виходу на вулицю”:

1. Стадія байдужості: дитина навіть не розглядає можливість виходу на вулицю, причому “вихід на вулицю” передбачає широке розуміння цього поняття.
2. Стадія роздумів – дитина по-справжньому задумується над тим, щоб залишити домівку й піти на вулицю.
3. Підготовча стадія – дитина має намір вийти на вулицю.
4. Стадія дії – дитина практично реалізує кроки для виходу на вулицю.
5. Стадія підтримки дії – дитина перебуває на вулиці.

Процес переходу від активної дії до стану байдужості (повернення з вулиці) також охоплює п’ять стадій.

1а. Стадія байдужості – дитина навіть не розглядає питання можливості повернення додому чи іншого варіанту повернення з вулиці.

2а. Стадія роздумів – дитина по-справжньому роздумує над тим, щоб повернутися з вулиці.

3а. Дитина приймає рішення повернутися з вулиці найближчим часом.

4а. Стадія дії – дитина робить спроби повернутися з вулиці.

5а. Стадія підтримки дії – дитина, яка повернулася з вулиці, назад не повертається.

Очевидно, говорячи про “дітей вулиці”, ми – насамперед, маємо на увазі дітей, які знаходяться на стадіях 4, 5, 1а і 2а, тобто тих, хто вже перебуває на вулиці. Саме на вивчення поведінки таких дітей має бути спрямована увага фахівців. При цьому зрозуміло, що відповідно до термінології, запропонованої вище, абсолютно всі діти мають досвід самостійного існування на вулиці, у них порушені попередні соціальні зв'язки (з сім'єю, родичами, школою, друзями), їхній стиль життя (передусім, токсикоманія), людські цінності і набуте соціальне оточення міцно тримає їх на вулиці. Спеціалісти притулків відзначають, що з такими дітьми працювати дуже важко і можливість їх звернення за допомогою чи повернення в сім'ю (або інтернат) мінімальна.

Однією із важливих характеристик клієнтів є їх статево-вікові характеристики. На рис. 7.1 наведена вікова структура клієнтів Центрів.

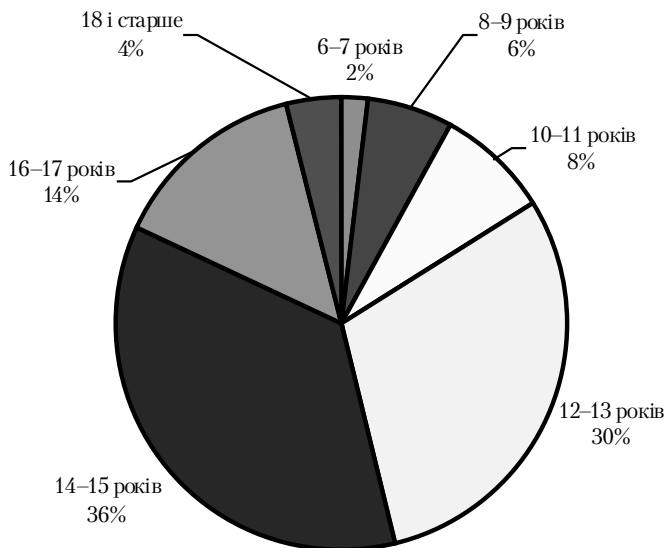

Рис. 7.1. Вікова структура клієнтів Центрів ССМ (у % від загальної кількості клієнтів)

Як свідчать дані, представлені на рис, 80 % від загальної кількості клієнтів мають вік від 12 до 17 років. Найбільш помітну частину становлять підлітки у віці 12–13 років – 30 % і 14–15 років – 38 %. Діти віком 6–7 років становлять лише 2 %, 8–9 річні 6 %, 10–11 річні – 8 %. Молоді люди від 18 років становлять лише 4 %. Можна зробити висновок про те, що підлітки виявились найбільш незахищеною категорією, яка потребує допомоги й підтримки. Це досить важливий висновок, хоча б тому, що соціально-виховна робота у державних придуках проводиться за програмами, орієнтованими на дошкільників. Консультаційні пункти і центри спрямовані на роботу з підлітками.

За гендерною ознакою співвідношення дітей чоловічої й жіночої статі приблизно рівне: хлопчики й юнаки складають 48 %, дівчатка й дівчата – 52 %. Це не відповідає твердженню, що хлопчики частіше опиняються у ситуаціях, що потребують втручання й допомоги спеціалістів. Можна сказати, що стан прояву готовності вийти на вулицю у хлопчиків і дівчаток однаковий.

Для того, щоб відповісти на запитання, чому діти – клієнти центрів опинилися у складній життєвій ситуації, проаналізуємо основні відомості про їхніх біологічних батьків.

Аналіз статистичних показників свідчить, що 54 % клієнтів центрів проживають у рідних сім'ях, 20 % (кожен п'ятий) спілкується з батьками, але з ними не проживає; у 2 % дітей обоє батьків померли, у 16 % померла мама, у 12 % помер батько; у 2 % немає ніяких відомостей про батьків; 2 % клієнтів відповіли, що “їх покинула мати”, або “батько у в'язниці”, “немає батька”.

Інформація про дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, повинна подаватися керівниками установ, а також посадовими особами органів опіки і піклування, що мають відомості про таких дітей, у семиденний термін у відповідні районні відділи (управління) місцевих державних адміністрацій.

Пріоритетною формою влаштування дитини, котра з певних причин залишилася без батьківської опіки, є її усиовлення, тобто “..прийняття усиновителем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина здійснюється на підставі рішення суду”.

Якщо дитина, щодо якої можливе усиовлення, протягом одного місяця з дня перебування на обліку не була усиовлена чи влаштована на виховання у сім'ю, чи над нею не була встановлена опіка (піклування) громадянами України за місцем її проживання, то відомості про неї передаються до обласного управління освіти. На

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

підставі отриманої інформації тут формується регіональний банк даних про дітей, які підлягають усиновленню.

Історично обумовленою і визнаною державою є встановлення опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки. Ця процедура передбачає виховання неповнолітніх дітей, а також захист їхніх особистих та майнових прав і інтересів.

За законом, *опіка* встановлюється над дітьми, які не досягли чотирнадцяти років, а *підклування* – над дітьми віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Опікуни, зазвичай, обираються з осіб, які є близькими родичами підопічного, що передбачає, насамперед, збереження між дитиною й опікуном родинних зв'язків. За таких умов дитина має турботу й увагу близьких їй людей.

Правила опіки і підклування визначають умови встановлення опіки (підклування) над дітьми. Опіка оформляється за місцем проживання дитини чи опікуна (підклучальника). Правила визначають перелік осіб і закладів (установ), що у випадку одержання відомостей про необхідність опіки над неповнолітнім повинні негайно сповістити органи опіки та підклування. Насамперед, це стосується близьких родичів й інших осіб, які спілкуються з такими дітьми.

Якщо підтверджується факт відсутності опіки з боку батьків, органи опіки і підклування забезпечують тимчасове влаштування дитини до сім'ї, яка погоджується взяти її до визначення подальшої долі чи передавання до навчально-виховної установи для сиріт або у притулок для неповнолітніх. За відсутності у дитини необхідних документів органи опіки і підклування обов'язково забезпечують їх юридичне та фактичне оформлення.

Державна система соціально-виховних інститутів передбачає забезпечення оптимальних умов життєдіяльності для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, залежно від віку і стану здоров'я. Державні заклади (установи), що опікуються цими проблемами, підпорядковані різним міністерствам і відомствам: Міністерству освіти і науки України, Міністерству охорони здоров'я України, Міністерству праці і соціальної політики України, а це, значною мірою, ускладнює процес соціального захисту таких дітей.

На подолання негативних явищ, зокрема попередження дитячої бездоглядності і безпритульності, профілактики правопорушень серед дітей, спрямовані Укази Президента України “Про затвердження Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації в суспіль-

стві” (від 18 березня 1998 року № 200/98) і “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності” (від 28 січня 2000 року № 113/2000).

З метою забезпечення тимчасового влаштування безпритульних дітей, а також визначення їхнього статусу і подальшого місця проживання службами у справах неповнолітніх створюються притулки для неповнолітніх, діяльність яких регулюється Постановою Кабінету Міністрів України “Про Типове положення про притулок для неповнолітніх служби в справах неповнолітніх” від 9 червня 1997 року № 565.

Відповідно до положення, притулок для неповнолітніх – “це установа соціального захисту, створена для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років”. Основні завдання притулку такі: соціальний захист неповнолітніх, які опинилися у складних умовах, створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх.

У притулок приймаються діти, що заблукали, були покинуті батьками чи опікунами, жебракують, і при цьому місце перебування їхніх батьків не встановлено; залишилися без опіки батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників); залишили сім’ю чи навчальний заклад; вилучені кримінальною міліцією у справах неповнолітніх із родин, перебування в яких загрожувало їхньому життю і здоров’ю; втратили зв’язок з батьками під час стихійного лиха, аварії, катастрофи, інших надзвичайних подій; не мають постійного місця проживання і засобів до існування; самі звернулися по допомогу до адміністрації притулку.

Термін перебування неповнолітніх у притулку становить до 90 діб. Підставою для прийняття до притулку може бути: звернення неповнолітнього до адміністрації притулку, направлення служби у справах неповнолітніх, акт кримінальної служби у справах неповнолітніх, письмове звернення керівника органу управління освіти.

Працівники притулку вживають заходів для встановлення особи неповнолітнього, надсилають відомості про нього органам за місцем останнього його перебування. Адміністрація притулку інформує служби у справах неповнолітніх про батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників) або посадових осіб, які не забезпечують права й інтереси неповнолітнього, провокують його асоціальну поведінку,

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації самовільне залишення сім'ї, навчального закладу, створюють загрозу здоров'ю й інтелектуальному розвитку.

Після визначення місця подальшого влаштування вихованці притулків повертаються до сім' або у навчальний заклад, де вони перебували раніше, якщо повернення неповнолітнього до місця попереднього проживання неможливе, працівники притулку сповіщають про це службу у справах неповнолітніх за місцем розташування притулку та проживання неповнолітнього й разом із органами опіки і піклування вживають заходів для подальшого його влаштування.

На вирішення проблем дитячої бездоглядності, створення належних умов для соціально-психологічної реабілітації дітей, їх фізичного і розумового розвитку спрямована Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 21 лютого 2003 року № 154/2003.

У програмі визначено, що робота, яка проводиться в регіонах з метою запобігання бездоглядності серед дітей, їх соціально-правового захисту, є малоефективною. Щорічно спостерігається зростання кількості сімей, що з різних причин не виконують виховних функцій щодо власних дітей. Малоефективним є контроль з боку громадськості за вихованням і утриманням дітей з неблагополучних сімей, що призводить до збільшення кількості таких дітей, які не отримують адекватного соціального захисту і стають “дітьми вулиці”.

Основними завданнями Програми є:

- підвищення ефективності роботи щодо запобігання дитячій бездоглядності шляхом удосконалення нормативно-правової бази;
- поліпшення існуючих та пошук нових форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих ситуаціях;
- виявлення неблагополучних сімей і забезпечення захисту прав дітей, які виховуються в них;
- удосконалення системи і підвищення ефективності діяльності установ соціального захисту дітей (із поліпшенням побутових умов);
- розробка науково-методичних основ запобігання дитячій бездоглядності;
- забезпечення підготовки і перепідготовки фахівців соціального захисту дітей.

Аналіз документів про роботу окремих міністерств і відомств із цією категорією молоді, як “діти вулиці”, дозволив вичленити окре-

мі аспекти діяльності державних структур щодо соціальної допомоги дітям та підліткам.

Управління гуманітарної освіти і виховної роботи Міністерства освіти і науки України виконує певні функції щодо профілактики бездоглядності:

- виявлення дітей, які залишилися без опіки батьків, та їх розміщення у навчально-виховних закладах;
- здійснення контролю за відвідуванням такими дітьми навчально-виховних закладів, загальноосвітніх шкіл.

Міністерство освіти розробило систему інформування про сім'ї потенційних усиновителів, опікунів і піклувальників.

Крім того, міністерство постійно працює над механізмом повернення дітей шкільного віку до навчання, які з різних причин покинули школу.

Головне управління медичної допомоги дітям і матерям (Міністерство охорони здоров'я України) переважно, надає медичну допомогу дітям, у тому числі "дітям вулиці".

Це стосується саме тих дітей, які вилучені з вуличного середовища правозахисними органами. Перш, ніж потрапити до навчально-виховного закладу, вони направляються у стаціонарні відділення лікарень з метою повного медичного обстеження, де, за потреби, отримують необхідну медичну допомогу.

Міністерство у справах сім'ї та молоді:

- виявляє можливості та створює умови для розвитку альтернативних форм сімейної опіки: прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу;
- здійснює профілактичні заходи щодо попередження безпритульності та правопорушень серед дітей, їхню соціальну реабілітацію;
- розробляє документи, що складають основу державних Концепцій, законів.

Державний центр у справах сім'ї та молоді взяв на себе функцію координатора роботи обласних, міських та районних центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ) щодо надання юридичної, психологічної і соціальної допомоги "дітям вулиці".

Основна увага приділяється створенню центрів по роботі з дітьми вулиці, дітьми-сиротами, "Телефонів Довіри", консультативних пунктів. У цьому домінуючу роль відіграють обласні і районні центри ССМ.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх Міністерства внутрішніх справ України основним своїм завданням щодо захисту прав неповнолітніх бачить налагодження тісної взаємодії із зацікавленими міністерствами та відомствами з питань проведення заходів щодо профілактики бездоглядності дітей та підлітків.

Важливою і відповідальною функцією таких відділень є здійснення обліку тих дітей і підлітків, які належать до групи ризику: правопорушників, наркоманів, алкоголіків тощо із метою профілактики негативних явищ.

Районними відділеннями кримінальної міліції у справах неповнолітніх проводиться практична робота з “дітьми вулиці”.

Зокрема, це:

- пошук і повернення до постійного місця проживання неповнолітніх, які залишили сім'ю (за можливості повернення туди);
- виявлення дорослих осіб, які “втягують” неповнолітніх у злочинні дії, проституцію, наркоманію, пияцтво, жебрацтво;
- притягнення до відповідальності батьків за невиконання своєї соціально-виховної функції стосовно дітей.

Сьогодні до вирішення проблеми “дітей вулиці” залучені різні служби: кримінальна міліція, служби у справах неповнолітніх, соціальні служби для молоді, підпорядковані різним управлінням міністерств. Проте конкретно ніхто не несе відповідальності за долю кожної такої дитини. Різноплановий підхід виявляється у пошуках шляхів вирішення цієї серйозної проблеми.

Які ж можливі шляхи надання соціально-педагогічної допомоги дитині?

1. *Профілактична соціальна робота.* Дитина, яка перебуває на стадіях “роздумів і підготовки”, розглядає вихід на вулицю як можливу перспективу. На цій стадії необхідна соціально-профілактична робота з дітьми та підлітками для вирішення конфліктів із батьками і вчителями; залучення дітей до клубів за інтересами, дитячих та молодіжних громадських організацій, різних спортивних секцій. Завданням етапу є повернення дитини до стану байдужості щодо виходу на вулицю. Тобто потрібно створити умови, щоб дитина перестала розглядати вихід на вулицю як кращий варіант вирішення її життєвих проблем.
2. *Допомога у поверненні дитини з вулиці* відповідає стадіям “дії і післядії”. Тобто дитина вже знаходиться на вулиці, а соціальний працівник повинен вживати дії, спрямовані на пробудження у

дитини бажання залишити вулицю. Метою соціальної роботи у такій ситуації є повернення дітей з вулиці додому. Результат досягається шляхом виявлення та вирішення проблем дітей, пов'язаних, найчастіше, з сім'ями, особливо кризовими, школою, ровесниками.

3. *Подолання невизначеності.* Третій напрямок реалізується у ситуації, коли дитина перебуває на стадії індіферентного стану, тобто живе на вулиці і не розглядає варіантів зміни свого способу життя. У такій ситуації метою роботи є подолання байдужості дитини до власної долі, пробудження бажання мати затишок, можливість спілкуватися з близькими чи рідними людьми, просто змінити обстановку тощо. Ця робота повинна спонукати дитину задуматися про своє майбутнє. Досвід спілкування з дітьми вулиці показує, що вони не думають, а найчастіше бояться думати про своє майбутнє, тому що не бачать виходу із сформованої ситуації. Пробудження у дитини бажання змінити своє життя ґрунтується, насамперед, на реальній можливості зробити це. Такою реальною можливістю може бути наявність місця (центра), де дитині нададуть притулок, зрозуміють і допоможуть; це може бути варіант самостійного життя – працевлаштування, отримання житла. Рідше – це варіант повернення до сім'ї, на жаль, до цього часу, зазвичай, усередині сімейні стосунки остаточно зруйновані.
4. *Закріплення за соціальним інститутом.* Четвертий напрямок реалізується на стадіях роздумів і підготовки, коли вдалося розбудити інтерес дитини до зміни способу життя. При цьому активізується спілкування таких дітей із соціальними працівниками. Діти звертаються за допомогою до соціально-психологічних реабілітаційних центрів, соціальних служб для молоді. Метою діяльності соціального працівника на цьому етапі є допомога дитині у поверненні до нормального життя.
5. *Соціальний супровід.* П'ятий напрямок – це вихід на своєрідний фініш: дитина повертається до рідної сім'ї або до сім'ї родичів, до інтернатної установи і починає самостійне життя. Цей період вимагає особливої уваги соціального працівника, який здійснює соціальний супровід дитини або сім'ї, до якої вона повернулася. Аналіз суті стадій, що проходить дитина, і напрямків діяльності, що реалізує соціальний педагог або соціальний працівник, дозволя-

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

ють стверджувати, що всю роботу з дітьми вулиці можна розділити на три великих етапи:

1. Профілактика можливого виходу дітей на вулицю.
2. Створення соціальних, психолого-педагогічних умов для повернення дитини з вулиці.
3. Сприяння закріпленню дитини за соціальним інститутом (сім'єю, прийомною сім'єю, загальноосвітніми установами інтернатного типу тощо).

Виходячи із таких основних етапів соціальної роботи, можна бачити логіку професійної соціальної роботи з дітьми вулиці.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити й охарактеризувати категорії „дітей вулиці”.
2. Визначити основні соціальні інститути щодо захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки і окреслити їх функції.
3. Визначити зміст соціально-педагогічної діяльності різних соціальних інститутів, спрямовану на підтримку і захист цієї категорії дітей.
4. Розкрити основні напрямки соціальної роботи спеціаліста з „дітьми вулиці”.

Література

1. *Державна доповідь про становище дітей в Україні* (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Антіпкін Ю. Г., Балим Л. В., Волинець Л. С. та ін. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000.
2. *Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально- психологическая помощь* / Под. общ. ред. И. Д. Зверевой. – К.: Наук світ, 2001.
3. *Дети улицы. Что нужно знать для успешного управления проектом* – Child Норе. Великобритания. ЮНИСЕФ, 1998.
4. *Закон України «Про охорону дитинства»* від 26 квітня 2001 року № 2402 – III.
5. *Звіт за підсумками соціологічного опитування підлітків щодо визначення напрямків діяльності центрів денного перебування дітей, які не мають достатньої батьківської опіки*. Архіви Українського інституту соціальних досліджень, 2002.
6. *Конвенція ООН про права дитини*. – К.: Столиця, 1997.

7. *Лагідний Д.* Діти вулиці і під'їздів: Де бере початок дитяча бездоглядність? Де корінь цього зла? // Українська газета. – 2002. – 12 вересня. – С. 2.
8. *Лукашов С., Зайцевская Т.* Соціальна допомога дітям на вулиці. – ЮНІСЕФ. – Україна, 2000.
9. *Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В.* Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. – К: УДЦССМ, 2000.
10. *Максимова Н. Ю.* Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками: Метод. реком. – К.: АПН України. Інститут психології, 1997.
11. *Надання допомоги “дітям вулиці” та соціально незахищеним дітям та молоді* / За ред. С. Толстоухової, К. Акстяман // Інформаційно-методичний збірник. – Випуск 3–4. – К.: Ліга соц. працівників України. Інтернаціональний Союз Німеччини, 2003.
12. *Рябокоть Л.* Як забрати дітей з вулиці?: Київський притулок для неповнолітніх // День. – 2002. – 23 жовтня. – С. 12.
13. *Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників* / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000.
14. *Як добре мати рідний дім!:* Центр соціальної опіки “Отчий дім” повертає безпритульним дітям радість життя // Перехрестя. – 2002. – № 3. – С. 33 – 35.

§ 6. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми та молоддю, які повертаються з місць позбавлення волі

Сьогоденний стан суспільної моралі серед інших чинників характеризується й таким, що за роки кризових явищ в економіці поглибилося розшарування суспільства на багатих і бідних, значною мірою утрачені важелі формування світогляду молодого покоління. Споконвічні заповіді “не вбий”, “не вкради”, “полюби ближнього” тощо недостатньо утверджуються у свідомості дітей, підлітків і молоді як з боку сім’ї, так і з боку державних та громадських інститутів суспільства. Навпаки, відбувається масова пропаганда культури сили, грошей, здобутих будь-яким шляхом, ідеалізація та романтизація злочинного світу. Усе це створює у значної частини молодих людей уявлення про всездозволеність будь-якої поведінки, широкі можливості швидкого збагачення кримінальним способом. Формування

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації такого “криміналізованого” менталітету – не остання причина того, що питома вага молоді у складі засуджених протягом останніх років невпинно зростає.

Природньо, такий стан молодіжної злочинності не може задовольнити суспільство, що зумовлює відповідні завдання правоохоронним органам, державним і громадським організаціям, причетним до вирішення проблем молоді. Враховуючи, що профілактика злочинності значною мірою пов'язана з профілактикою рецидиву, одним із важливих завдань є створення умов для ресоціалізації та адаптації неповнолітніх і молоді, які відбули покарання і повернулися з місць позбавлення волі.

Значна частина цієї роботи припадає на систему соціальних служб для молоді поліпшення якої сприяє відповідна нормативно-правова база. Але ефективно реалізовувати завдання, що постають перед ЦССМ, вельми складно. Адже саме неповнолітні й молодь становлять ту частину звільнених з місць позбавлення волі, яка найчастіше, порівняно з дорослими звільненими, опиняється у складній життєвій ситуації. Це зумовлено двома характеристиками проблем.

По-перше, це низка негативних соціальних чинників юридичного та матеріального характеру – відсутність, зазвичай, власного житла, майна, достатньої освіти, конкурентоспроможної професії, досвіду спілкування і обстоювання своїх прав у численних інстанціях, брак набутих протягом попереднього життя на волі міцних соціальних зв'язків, які б допомогли у вирішенні проблем, які постають після звільнення з місць відбування покарань. По-друге, це відсутність достатнього життєвого досвіду, сформованих соціально-психологічних стереотипів, усталених навичок дотримання загальноприйнятих соціальних норм поведінки, які полегшують адаптацію до життя на волі. Усе це зумовлює неабиякі труднощі легалізації і набуття прийняттого соціального статусу, проблеми у працевлаштуванні, подальшому навчанні, стосунках з оточенням.

Подолання зазначених труднощів і проблем потребує цілеспрямованої скоординованої роботи багатьох державних установ і громадських організацій щодо ресоціалізації та соціальної адаптації молодих людей, які повертаються з місць позбавлення волі, і однією з найважливіших ланок цієї роботи стають ЦССМ. Але для того, щоб діяльність соціального педагога та працівника щодо соціально-психологічної допомоги і соціального супроводу зазначеної категорії молоді була ефективною, він повинен мати чітке уявлення про

доцільні напрямки, передові технології і методики соціальної роботи у цій сфері.

Структуру об'єкта соціально-педагогічної роботи за цим напрямком становлять три категорії клієнтів: *неповнолітні* (віком від 14 до 18 років), які повернулися з місць позбавлення волі; *молодь* (віком від 18 до 35 років), яка повернулася з місць позбавлення волі; *представники соціального оточення* (передусім, батьки, діти яких повернулися з місць позбавлення волі, громада).

Мета соціально-педагогічної роботи із зазначеними вище категоріями клієнтів ЦССМ – допомогти неповнолітнім та молоді пройти процес ресоціалізації та соціальної адаптації після звільнення з місць позбавлення волі, знайти своє місце у житті.

Ця мета має досягатися через реалізацію таких *завдань*:

- допомогти неповнолітнім та молоді оволодіти основами законодавства України з питань забезпечення їхніх прав, виконання громадянських обов'язків з урахуванням інтересів і потреб звільнених, надати знання щодо механізмів застосування чинного законодавства;
- сприяти діяльності державних органів і громадських організацій щодо реалізації їхніх функцій стосовно практичного вирішення соціальних проблем зазначеної категорії молоді;
- переконати молодих людей, звільнених з місць позбавлення волі, у необхідності їхніх активних дій щодо ресоціалізації та адаптації до нових умов життя, довести їх ефективність, показати шляхи і механізми цієї діяльності;
- визнати основні соціальні проблеми, що виникають у неповнолітніх і молоді після повернення з місць позбавлення волі;
- здійснювати соціально-психологічне консультування з проблем міжособистісних стосунків серед неповнолітніх і молоді, звільнених з місць позбавлення волі;
- вести роботу з батьками та найближчими родичами цієї категорії молоді щодо сприяння вирішенню соціально-психологічних проблем, які очікують клієнтів після звільнення з місць позбавлення волі.

Основним очікуваним результатом соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які повернулися з місць позбавлення волі, має стати набуття прийняттого для суспільства соціального статусу особистості, формування відчуття психологічного комфорту клі-

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації ентів від ведення способу життя, сумісного із загальноприйнятими нормами і правилами.

Засобами досягнення очікуваних результатів є процеси ресоціалізації та соціальної адаптації колишніх засуджених.

Ресоціалізація неповнолітніх та молоді, які повертаються з місць позбавлення волі, спрямована на відновлення у них якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння відповідних цінностей і соціальних ролей, набуття потрібних навичок. Вона передбачає застосування комплексу заходів за двома напрямками:

- ресоціалізація *свідомості* особистості (відновлення позитивної системи цінностей, знань, переконань, установок тощо);
- ресоціалізація *діяльності* (відновлення позитивних навичок, умінь, стилю спілкування тощо).

Сутність процесу ресоціалізації полягає у поновленні соціального статусу, втрачених соціальних навичок, переорієнтації особистості на забуті позитивні відносини з людьми, види діяльності, референтні групи суспільства.

Соціальна адаптація в цьому випадку розуміється як пристосування до нового соціального середовища не на основі утрачених цінностей, властивостей і навичок, а завдяки формуванню нових, яких із різних причин у людини до цього часу не було. Виходячи із визначення соціальної технології як послідовності певних подій, процес соціальної адаптації зазначеної категорії клієнтів відбувається в три етапи:

- етап *орієнтації*, коли здійснюється ознайомлення з незвичним соціальним середовищем;
- *оціночний* етап, коли особистість диференціює компоненти власного соціального досвіду та способу життя згідно з установками та ціннісними орієнтаціями, які раніше склалися, на прийнятні і ті, що відхилятимуться з огляду на нові можливості щодо умов, форм і способів діяльності. Природньо, позитивна диференціація здійснюватиметься лише за умов створення нових позитивних можливостей. Сприяння створенню таких можливостей стає на цьому етапі одним з основних завдань соціального працівника;
- етап *сумісності*, на якому об'єкт соціальної роботи досягає стану адаптованості до нових умов життя.

Засобами і методами реалізації ресоціалізації та соціальної адаптації є соціальна допомога, надання соціальних послуг, соціальний

супровід тощо. Вибір адекватних методів втручання, конкретизація їх змісту зумовлюються індивідуальними особливостями ситуації клієнта. Але, водночас, кожна ситуація індивідуальна, основні соціальні проблеми зазначеної категорії молоді багато в чому схожі.

Зміст соціально-педагогічної роботи з колишніми ув'язненими. Соціальна робота з неповнолітніми та молоддю, які порушили закон, складається із соціально-реабілітаційної та профілактичної роботи безпосередньо в місцях позбавлення волі (виховних чи виправних колоніях), а також із роботи на волі, після звільнення – ресоціалізації та соціальної адаптації з подальшою інтеграцією в суспільство.

За напрямками, діяльність соціальних працівників має такі види:

- дослідницька діяльність. У тому числі соціологічні дослідження, що мають на меті вивчення характерних проблем у сфері правопорушень та злочинності в певному регіоні, визначення першочергових проблем неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі або звільнилися з них;
- організаційна діяльність. Поєднує планування заходів ЦССМ із залучення широкого кола організацій-партнерів до реалізації програм соціальної роботи з колишніми злочинцями, налагодження відповідних зв'язків із зацікавленими організаціями та структурами; організаційне забезпечення роботи консультативних пунктів при ЦССМ, слідчих ізоляторах, колоніях тощо;
- науково-методична діяльність. Зокрема, розробка методик профілактичного, просвітницького спрямування, психологічних, педагогічних, лекційно-тренінгових форм, методик для спеціалістів ЦССМ з питань організації роботи з неповнолітніми та молоддю, яка перебуває у конфлікті з законом;
- рекламно-інформаційна діяльність – розробка та видання матеріалів з профілактики правопорушень та підвищення обізнаності клієнтів з найбільш актуальних питань майбутнього влаштування життя;
- робота в громаді;
- безпосередня соціальна робота з клієнтами тощо.

Соціальна робота з неповнолітніми та молоддю, які порушили закон, ефективно відбувається в межах діяльності консультативних пунктів, котрі діють при ЦССМ, а також слідчих ізоляторах, колоніях тощо. Така робота передбачає психодіагностику та психокорекцію стану клієнта, тестування, тренінги тощо. Неповнолітнім, молоді, їхнім батькам надається правова та психологічна допомога

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

у формі групових та індивідуальних консультацій. У процесі соціальної роботи з клієнтами організуються та проводяться різноманітні заходи щодо пропаганди здорового способу життя та правових знань, соціально-прийнятної поведінки та статевого виховання, сімейного життя та навчання спілкуванню з представниками різних організацій тощо – загалом за широким спектром тематики, знання з якої потребують відновлення або поповнення для успішної ресоціалізації та адаптації. ЦССМ надають допомогу адміністраціям установ кримінально-виконавчої системи в організації дозвілля та відпочинку засуджених, проведенні культурно-масових заходів. Здійснюється соціальний супровід після звільнення з місць позбавлення волі (допомога у вирішенні питань подальшої освіти у вечірніх школах чи ПТУ, працевлаштування, вирішення житлово-побутових проблем тощо) (рис. 7.2).

Соціальні працівники та педагоги провадять роботу з учасниками соціально-реабілітаційного процесу за такими напрямками діяльності.

I. Соціально-реабілітаційна робота з неповнолітніми та молоддю:

- збір та аналіз повної інформації про молоду людину, яка звільнитиметься (вивчення її характеристики, справи, медичної картки);
- знайомство із сім'єю, оточенням молодої людини;
- бесіда-знайомство з молодою людиною (з'ясування мотивації подальшої поведінки, індивідуально-психологічних особливостей, стосунки з батьками, освіта, майбутня робота);
- розробка індивідуальних діагностичних карт;
- складання індивідуальної програми з реабілітації для успішної адаптації до життя в суспільстві, підбір методів виховання (засобів впливу на свідомість, почуття, волю);
- складання плану соціального супроводу;
- розробка та проведення тренінгів з питань соціальних цінностей, досвіду та стимулювання розвитку позитивних рис характеру, подолання особистих комплексів.

II. Соціально-реабілітаційна робота з батьками:

- знайомство із сім'єю (підготовка до зустрічі, з'ясування мотивації щодо проживання молодої людини в сім'ї, питання подальшої освіти, роботи);
- допомога у створенні позитивного сімейного мікроклімату;
- складання плану соціального супроводу сім'ї;

Рис. 7.2. Модель соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які повертаються з місць позбавлення волі

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації

- індивідуально-консультативна робота з батьками з подолання конфліктних ситуацій у сім'ї.

III. Соціально-реабілітаційна робота з найближчим оточенням:

- знайомство з оточенням, друзями;
- індивідуально-консультативна робота з друзями.

IV. Організаційна робота з державними установами та громадськими організаціями:

- представництво і захист інтересів молодого людини, яка звільнилася, в державних установах;
- налагодження порозуміння та взаємозв'язок між різними структурами;
- координація роботи фахівців різних установ і організацій.

Особливо значущим компонентом соціальної роботи в інтересах неповнолітніх і молоді, що відбули покарання, є *створення спеціалізованих центрів ресоціалізації та адаптації*. Центр соціальної адаптації має вирішувати такі завдання:

- створення умов, які сприяють ефективному формуванню особистісних якостей звільнених, сприяє їх адаптації до життя на волі, зміцненню та відновленню їх соціально корисних зв'язків, протидіє можливому негативному впливу на цих осіб;
- надання своїм клієнтам правову, психологічну, педагогічну, медичну допомогу у вирішенні питань, які виникають у них після звільнення;
- сприяння своєчасному працевлаштуванню та вирішенню побутових проблем;
- проведення індивідуально-виховної роботи з клієнтами;
- залучення до роботи зі звільненими представників державних органів, установ, громадських та релігійних організацій, окремих громадян;
- вивчення та узагальнення досвіду роботи із звільненими від покарання у формі позбавлення або обмеження волі, розробка методичних рекомендацій щодо форм, методів роботи з ними, втілення їх у практичну діяльність;
- сприяння формуванню позитивної громадської думки стосовно звільнених від покарання осіб.

Форми та методи роботи в громаді з особами, які звільнилися з місць позбавлення волі:

- робота із засобами масової інформації, що має на меті вплив на громадську думку;

- залучення недержавних організацій, волонтерів з метою надання окремих видів допомоги, здійснення патронажної діяльності стосовно осіб, звільнених від покарання у вигляді позбавлення волі, або членів їхніх сімей;
- організація взяття на поруки громадою (окремих осіб) при достроковому звільненні особи або зміні міри покарання з позбавлення волі на альтернативні види;
- пошук ресурсів для надання допомоги;
- вирішення окремих питань через виконавчі органи;
- організація взаємодії різних установ (для обміну інформацією, надання окремих видів допомоги, об'єднання ресурсів);
- організація спеціальних програм (приміром, громадських робіт, освітніх програм).

Соціальна допомога молоді, яка повернулася з місць позбавлення волі, складається двох етапів: на першому етапі здійснюється підготовка до повернення потенційного клієнта, особисте знайомство, встановлення контакту, розробка плану соціального супроводу клієнта. Другий етап – етап реалізації соціального супроводу; третій – припинення надання соціальної допомоги і оціночних заходів.

Соціальна робота починається ще до звільнення молоді людини, з ініціативи соціального працівника, а не внаслідок звернення клієнта. Доцільність цього зумовлена не лише тим, що клієнти цієї категорії можуть не мати бажання контактувати із соціальною службою, а ще й тим, що перші дні після повернення часто виявляються критичними для клієнта, такими, що значною мірою визначають подальше життя. Адже, як свідчить практика ЦССМ, велика частина клієнтів цієї категорії є вихідцями з асоціальних родин або вихованцями інтернатів, і саме в перші дні після повернення в місця попереднього проживання підпадають під негативний вплив обставин і оточення.

Оптимальна послідовність дій соціального працівника, який опікуватиме клієнта, передбачає заочне вивчення ситуації до початку особистого знайомства. Цьому сприяє чинний порядок співпраці ЦССМ і підрозділів Держдепартаменту виконання покарань, яким передбачено, що за місяць до звільнення у ЦССМ за місцем попередньої прописки молоді людини, яка звільняється, надається інформація з місця позбавлення волі, де майбутній клієнт відбуває покарання. На підставі цієї інформації соціальний працівник може починати підготовчу роботу.

На цьому етапі є потреба вивчити родину, куди повертається молода людина. Якщо це родина, члени якої ведуть соціально прийнятний спосіб життя, соціальний працівник може вдатися до таких дій:

- ознайомити членів сім'ї із законодавчою базою стосовно можливостей допомоги у вирішенні першочергових проблем з боку державних установ і організацій;
- за потреби, організувати попередні заходи щодо оперативного забезпечення документальної легалізації статусу клієнта, надання матеріальної допомоги;
- вивчити можливості зайнятості клієнта (продовження навчання, працевлаштування);
- вивчити позасімейне соціальне оточення, що існувало до ув'язнення клієнта, за потреби вжити соціально-педагогічних заходів до членів оточення, за доцільності – надати їм соціальну допомогу;
- за наявності негативного соціального оточення, імовірності його впливу на майбутнього клієнта, організувати співпрацю з правоохоронними органами з метою належної профілактики рецидиву;
- надіслати листа в установу, де відбуває покарання клієнт, для інформування його щодо можливостей співпраці, яка пропонується після повернення.

Якщо клієнта очікує *асоціальна* сім'я, варто починати роботу з організації соціальної допомоги родині. З практики відомо, що така позитивна подія, як повернення дитини з місць позбавлення волі, інколи може стати стимулом для зміни стилю родинного життя загалом. Якщо в цій родині хоча б один з членів не страждає хронічною алкогольною або наркотичною залежністю, має позитивні життєві орієнтації, існує ймовірність доцільності допомоги. Якщо ця родина не є асоціальною, а може бути визначена лише як *неблагополучна*, імовірність ефективності допомоги значно підвищується. Тоді до перелічених вище дій із вивчення родини через проблеми клієнта додається перша за послідовністю – вивчення ситуації в родині, члени якої можуть стати клієнтами соціальної допомоги.

Особливо складна ситуація виникає у колишніх вихованців інтернатів, які не мають родин і житла. Вони можуть звертатися по допомогу до інтернатної установи, де перебували до ув'язнення, тому соціальному працівникові доцільно установити контакти з адміністрацією інтернату, яка може вчасно поінформувати про такі

звернення. Адже для цієї категорії клієнтів необхідно завчасно шукати місце проживання (гуртожитки, кризові центри для певних категорій молоді, притулки громадських та релігійних організацій). Досвід останніх років доводить ефективність притулків традиційних релігійних конфесій, де молоді можуть запропонувати житло, харчування, зайнятість, моральну підтримку. Подібний варіант поселення клієнта можна застосувати й у тому випадку, коли він змушений повертатися в асоціальну родину, яка не має перспектив позитивної зміни.

Підсумком роботи ЦССМ на етапі підготовки до повернення клієнта з місць позбавлення волі має бути розуміння того:

- де буде жити клієнт;
- як будуть вирішені термінові соціально-економічні потреби (одяг, харчування, гроші на необхідні першочергові витрати, зокрема, оформлення документів);
- яка перспектива зайнятості (навчання, роботи) існує в місці повернення, що потрібно для її реалізації;
- наскільки найближче соціальне оточення (родина, друзі) сприятимуть адаптації і ресоціалізації клієнта, яких заходів потрібно вжити, щоб сприяти цьому процесу.

Особливо варто звернути увагу на те, щоб уже при першому контакті обіцянки соціального працівника були реальними. Потенційний клієнт повинен зрозуміти, що позитивний вихід можливий, але для його досягнення необхідно докласти чимало і власних зусиль.

Одним із важливих підсумків роботи першого етапу має стати план соціального супроводу. Цей план повинен містити такі напрямки роботи:

- психодіагностика та психокорекція стану клієнта;
- правова допомога у формі групових та індивідуальних консультацій;
- медична допомога (через проблеми здоров'я значної частини колишніх ув'язнених, особливо щодо захворювань на туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, ВІЛ/СНІД);
- заходи щодо пропаганди здорового способу життя (безпечний секс, відмова від алкоголю, куріння тощо);
- робота з родиною;
- робота з позасімейним соціальним оточенням;
- робота з влаштування навчання, працевлаштування, змістовного дозвілля.

Процес соціального супроводу стандартизований тим, що соціальний працівник виступає в ролі соціального менеджера, який виконує ряд типових функцій, зокрема:

1. *Оцінююча* – визначення конкретних потреб клієнтів і наявних ресурсів.
2. *Допоміжна* – забезпечення послуг клієнтам, що не здатні самостійно вирішувати свої проблеми.
3. *Організаційна* – ініціювання зусиль різних установ і фахівців з метою задоволення потреб клієнтів і забезпечення якості послуг.
4. *Освітньо-виховна* – забезпечення клієнта необхідними знаннями і навичками.
5. *Консультативна* – надання клієнтам інформації про наявні ресурси і допомогу інших фахівців щодо вибору найбільш ефективного методу допомоги.
6. *Посередницька* – спрямування клієнтів у відповідні установи і до конкретних фахівців.
7. *Координаційна* – об'єднання і розподіл зусиль щодо допомоги з боку різних установ і фахівців.
8. *Адвокатська* – захист прав та інтересів клієнта.
9. *Адміністративна* – планування, облік і контроль заходів із надання допомоги клієнтам та оцінки її ефективності.
10. *Аналітична* – збір і аналіз інформації, необхідної для прийняття рішень.

На підставі аналізу результатів соціального супроводу робиться висновок про його припинення або доцільність продовження ще на певний термін. Припинення може бути здійснено як при досягненні очікуваних результатів, так і у випадку невиконання умов угоди з боку клієнта.

Часові межі надання послуг. Якщо започатковується робота ще під час перебування клієнтів у місцях позбавлення волі, то після звільнення найбільш гостру потребу в соціальній допомозі клієнти відчувають протягом перших трьох місяців перебування на волі. Загалом протягом шести місяців, зазвичай, можна вирішити основні соціальні проблеми цієї категорії клієнтів.

Оцінка ефективності послуг. Критерії оцінки розрізняють залежно від місця реалізації соціальної роботи з неповнолітніми і молоддю. Коли соціальна робота ведеться в місцях позбавлення волі, до основних показників оцінки належать:

- кількість неповнолітніх та молоді, охоплених соціальною роботою у виховних колоніях, інших установах;
- кількість і види соціально-психологічної допомоги, послуг, що реалізуються;
- результати соціально-психологічного тестування ув'язнених;
- результати роботи із сприяння підтримці соціально-значущих зв'язків (кількість і різноманітність соціально-значущих контактів, листування, зустрічі, заходи тощо).

Коли соціальна робота відбувається на волі, до основних показників оцінки належать:

- для оцінки ефективності *консультування* (соціального, юридичного, психологічного тощо) – кількість наданих послуг; кількість клієнтів, які ними скористалися;
- для оцінки ефективності *соціальної допомоги* – кількість звертань за категоріями клієнтів; різноманітність видів соціальних проблем, що вирішуються; видів наданої соціальної допомоги; результати соціальної допомоги клієнту;
- для оцінки ефективності *соціального супроводу* – кількість клієнтів, щодо яких він здійснюється; кількість, різноманітність, значимість соціальних проблем клієнтів; застосовані шляхи їх вирішення; терміни вирішення проблем, відповідність результату соціального супроводу визначеній меті.

Основними показниками ресоціалізації та соціальної адаптації неповнолітніх та молоді, які повертаються з місць позбавлення волі можуть бути:

- проживання (постійне, тимчасове);
- юридичні документи;
- матеріальний стан;
- працевлаштування, навчання;
- соціально-психологічний стан;
- життєві плани, очікування.

Людина формується і дорослішає, збагачує свій життєвий досвід, здійснюючи безліч вчинків, в тому числі й негативних, навчаючись на помилках, здебільшого власних, а не чужих. Для деякого вчинені помилки і конфліктні ситуації обмежуються колом сім'ї, найближчого оточення. Дехто внаслідок різних причин виходить у значно ширший соціум – конфлікт з державним законодавством. Проте молоді люди, які відбули покарання і повернулися з місць позбавлення волі, потребують підтримки держави. Сприяння процесу реабіліта-

Розділ 7. Соціально-педагогічна робота по подоланню різних форм дезадаптації та соціальної адаптації є основним засобом надання можливості неповнолітнім та молоді повернутися до життя у суспільстві, знайти своє місце за покликанням.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Загальні риси характеру неповнолітніх і молодь, що звільнилися з місць позбавлення волі.
2. Розкрити соціальні проблеми неповнолітніх та молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі.
3. Скласти таблицю нормативних документів України з питань захисту прав неповнолітніх та молоді, які повертаються з місць позбавлення волі.
4. Розкрити функції державних органів України, які займаються вирішенням соціальних проблем неповнолітніх і молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі.
5. Визначити основні форми і методи діяльності центрів соціальних служб для молоді з вирішення соціальних проблем неповнолітніх і молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі.
6. Обґрунтувати завдання і функції соціального працівника та педагога у роботі з неповнолітніми і молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі.
7. Розкрити суть основних етапів соціальної роботи з молодими особами, які повернулися з місць позбавлення волі.

Література

1. Курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній: Практич. посіб. для використ. у роботі центрів соці.-психол. реабіліт. засудж. виховн. колоній *Авельцева Т. П., Голишкіна Т. В., Вакуленко О. В., Янчук О. Б.* / Під заг. ред. С. І. Скокова, О. Б. Янчука – К., 2003. (Модуль “Правова підготовка”, С. 92 – 143)
2. *Башкатов И. П.* Психология групп несовершеннолетних правонарушителей. – М.: Прометей, 1993.
3. *Беца О.* Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 5–14.

4. *Гнат І.* Досвід роботи Львівського регіонального центру соціальної адаптації та притулку для звільнених із ув'язнення // Соціальна політика та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С.103–114.
5. Діти “групи ризику”: психологічні, соціальні та правові аспекти / Київська міська державна адміністрація; Служба у справах неповнолітніх. – К., 2001.
6. *Завацька Л. М.* Технології професійної діяльності соціального педагога: Навч. посіб. для ВНЗ. – К.: Видавничий дім «Слово», 2008.
7. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / Упор.: С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. – К.: Леся, 2002.
8. Соціальна адаптація осіб, звільнених від покарання: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: Сфера, 2003.
9. *Яровий А. О.* Організаційно-правові питання соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених від відбуття покарання // Матеріали наук.-практ. конф. Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого „Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України”, 30.06.2001 р., м. Харків. – С. 198–200.

Розділ 8. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

§ 1. Теоретичні засади технологізації соціально-педагогічної роботи

Суспільна свідомість на початку XXI століття визначається інтересом до соціальних технологій, до технологізації соціальної діяльності, що є закономірною складовою світової технологічної революції. Технологізація соціального простору нині виступає як чинник забезпечення соціального функціонування суспільства, причому соціальні технології значною мірою є інтелектуальним ресурсом, використання якого дозволяє не тільки вивчати та передбачати соціальні зміни, але й активно впливати на процес соціального розвитку суспільства, отримувати прогнозований соціальний результат.

Те, що сьогодні відбувається в сфері соціальних технологій можна визначити як технологічну революцію, викликану до життя сукупністю важливих технологічних факторів. До них належать: швидке оновлення сфер суспільного життя, тобто динаміка соціальних змін; глобальна демократизація суспільних систем; процес переходу цивілізованих суспільств до інформаційної сфери існування; визначення соціального простору як основного об'єкта технологізації [5, С. 3].

Саме тому ефективне формування соціальної політики України можливе лише на основі технологізації соціальних процесів, за рахунок оптимального використання соціальних ресурсів і можливостей соціальних установ і широкого кола працівників соціальної сфери.

Технологія (грец. *techne* – мистецтво, майстерність, уміння) – сукупність прийомів і способів одержання, обробки чи переробки; опис виробничих процесів, інструкцій з виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки. Усі відомі на сьогодні технології поділяють на дві групи: *промислові та соціальні*. До промислових належать технології переробки природної сировини (нафти, руди, деревини тощо) чи отриманих з неї напівфабрикатів (готових металів, прокату, окремих деталей і вузлів виробів тощо). Соціальною визначають технологію, у якій вихідний і кінцевий результат – людина, а основні параметри вимірювання – її якості та властивості [3, С. 294].

Сучасна соціологія розглядає соціальні технології як інноваційну систему методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах. Дотриманням системного підходу вирізняються й погляди на соціальні технології в дослідженнях теорії соціальної роботи, де соціальні технології розглядаються як сукупність методів, прийомів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку. Можна сказати, що соціальні технології це – соціальні програми, що містять певні алгоритми, засоби та способи діяльності. У цьому контексті можна погодитись з загальним визначенням соціальних технологій як технологій соціального функціонування суспільства загалом і окремих соціальних груп, зокрема.

Типовим є погляд на соціальні технології як інтелектуальний ресурс суспільства у вигляді узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики соціальної діяльності.

До *особливостей* соціальних технологій належить такі прояви: участь великої кількості індивідів, що наділені волею та свідомістю; суб'єктивність змісту соціальних технологій (процеси соціального розвитку ініціюються, розвиваються чи гальмуються, насамперед, лідерами, і відповідно до цього будуються процеси управління, керівництва, переконання окремих мікросоціумів); комплексний характер соціальних технологій і технологій соціальної роботи, зокрема; превентивність змісту більшості соціальних технологій.

Аналіз наукової літератури з проблем соціальної роботи дозволяє виділити такі *етапи реалізації* соціальних технологій:

- теоретичний, який передбачає обґрунтування мети і об'єкту технологічного впливу, виокремлення складових компонентів (елементів); з'ясування соціальний зв'язків між ними;
- методичний, пов'язаний з добором методів, засобів впливу, обробкою інформації, її аналізом, вибором принципів трансформації результатів аналізу в висновки та рекомендації;
- процедурний; пов'язаний з практичною діяльністю по апробації обраної послідовності використання інструментарію.

Логіку реалізації етапів соціальних технологій можна подати у вигляді схеми (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Етапи реалізації соціальних технологій

Таким чином, структура соціальних технологій визначається наявністю:

- програми (проекту), у межах якої (якого) розв'язується певна проблема;
- заданого алгоритму як системи послідовних операцій на шляху досягнення результату;
- певного стандарту (нормативу) діяльності;
- критеріїв оцінки результатів.

Будь-яка соціальна технологія, що має на меті проектування та впровадження, має бути орієнтована на технологізацію відповідного процесу. При цьому *ефективність процесу технологізації* полягає у:

- формуванні процесу;
- наданні йому цільової спрямованості;
- оптимізації соціально-педагогічної діяльності;
- забезпеченні сталості соціального процесу;
- створенні механізмів саморегуляції процесу;

- забезпеченні сприятливих для реалізації мети умов.

Багатоваріантність підходів до класифікації соціальних технологій дозволяє визначити такі основні види соціальних технологій:

- правового забезпечення функціонування суспільства;
- політичні технології адміністративного регулювання;
- економічного функціонування суспільства;
- інформаційного забезпечення засобами масової інформації та комп'ютерної мережі;
- духовно-культурного розвитку суспільства.

Визначення соціальних технологій може бути в кожному з компонентів соціальної роботи: в соціальній роботі як науці; соціальній роботі як у циклі навчальних дисциплін і соціальній роботі як виді професійної діяльності.

Аналіз соціально-педагогічної літератури [5; 10] дозволив визначити такі класифікаційні ознаки угруповання соціальних технологій:

- залежно від рівня суспільних відносин (технології макросистем; технології мезосистем; технології мікросистем);
- за мірою практичного втілення в організаційний процес (інноваційні; конструкторські; традиційні);
- за місцем експериментальної перевірки та апробації (кабінетні; лабораторні; польові);
- за масштабністю соціальних операцій (глобальні; регіональні; локальні);

Розуміння соціальної роботи як інтегрованою, універсального виду діяльності, спрямованого на задоволення соціально-гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, передусім, соціально-незахищених верств населення дозволяє визначати такий підхід, при якому під соціальними технологіями розуміється професійна діяльність суб'єктів соціальної роботи, побудована відповідно до соціальних програм, проектів. Тобто, технології соціальної роботи розглядаються як способи професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні цієї системи соціальних впливів [6]. На нашу думку, у цьому контексті більш влучним є використання терміну "технології соціальної роботи (діяльності)".

Технології соціальної роботи – це сукупність форм, методів та прийомів, що використовуються соціальними службами, закладами

соціального обслуговування, соціальними працівниками для вирішення завдань соціальної роботи.

Технології соціальної роботи більшість дослідників розглядає як алгоритм реалізації соціальних процесів [5; 6]. При такому підході головними складовими змісту технологізації є:

- розмежування процесу на внутрішні етапи, фази;
- координація зусиль всіх підрозділів;
- визначення поетапності дій;
- визначення алгоритму виконання всіх технологічних операцій;
- корекція дій залежно від змін у цьому процесі.

Сучасними дослідниками технологізації соціальної роботи відзначається така особливість, як синтетичність чи поліфакторність соціальних процесів. Такий підхід дозволяє визначити зміст і простежити реалізацію таких технологічних компонентів: структурного, функціонального, нормативного, операційного та інструментального.

Структурний компонент технологізації містить суть поняття керованих та некерованих соціальних ситуацій та можливої післядії (результату та наслідку).

Функціональний компонент дозволяє визнати такі механізми здійснення соціальних завдань, як заборона, настанова, дозвіл, обмеження, орієнтування, спрямування.

Нормативний компонент технологізації соціальної роботи означає встановлення закономірностей, принципів та правил.

Операційний компонент технологізації означає виокремлення певних процедур та операцій та їх подальшу координацію та синхронізацію.

Інструментальний компонент технологізації передбачає усталення всіх наявних способів здійснення соціального регулювання, а саме:

- нормативного;
- традиційно-ритуального;
- конвенціонального (неформальні зобов'язання, угоди);
- оціночного;
- статусного (вплив на статус людини);
- символічного;
- психотерапевтичного;
- соціоекологічного (вплив на життєве середовище);
- раціонального (переконання);

- сугестивного (навіювання);
- стимулюючого;
- селекційного;
- ситуаційного.

Ефективність соціальної роботи сьогодні залежить від визначення й усвідомлення таких *закономірностей*:

- тенденцій життєдіяльності особи чи соціальної групи;
- особливостей їх соціального досвіду;
- влучності у постановці соціального діагнозу;
- добору адекватних шляхів розв'язання проблеми;
- визначення критеріїв і механізмів оцінки процесу та результатів соціальної роботи.

Сукупність цих закономірностей потребує визначення факторів, що характеризують специфіку сучасних технологій соціальної роботи. До них належать:

- *динамічність* (гнучкість), яка проявляється в постійній зміні змісту та форми роботи;
- *неперервність*, що визначається потребою постійної підтримки контакту з клієнтом;
- *циклічність*, тобто стереотипне, закономірне повторення етапів, операцій;
- *дискретність* соціальної роботи як технологічного процесу, яка проявляється в нерівномірній мірі впливу на клієнта на різних етапах діяльності.

Суб'єкт-суб'єктних стосунків технології соціальної роботи набувають тільки в ситуації усвідомлення клієнтом (чи групою) наявності проблеми та потреби і бажання її розв'язати.

Нині в практиці соціальної роботи визначають такі *види прикладних технологій соціальної роботи*:

- соціального контролю;
- соціальної профілактики;
- соціальної терапії;
- соціальної реабілітації;
- соціально-правового захисту;
- соціального страхування;
- соціального опікунства;
- соціального посередництва;
- соціального супроводу;
- соціального патронажу;

- соціальної корекції;
- рекламно-інформаційні тощо.

Узагальнення наведених вище поглядів на систему технологізації соціальної роботи дозволяє зробити висновок, що основним завданням розвитку технологій соціальної роботи сьогодення є розробка шляхів результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціального результату.

Тому визначення соціальних технологій може бути в кожній із характеристик соціальної роботи: в соціальній роботі як науці; соціальної роботі як в навчальній дисципліні і соціальній роботі як виді професійної діяльності.

Саме остання характеристика обумовлює сутність соціально-педагогічної діяльності. Ця група технологій виступає у формі умінь та практичного досвіду в реальній роботі соціального педагога.

Дослідник проблем технологізації соціальної роботи Н. В. Заверико визначає соціально-педагогічну технологію як класичний різновид соціальної технології, що інтегрує якості соціальної та педагогічної технологій. Соціально-педагогічна технологія – це способи взаємодії соціального педагога (соціального працівника) із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію в наявних або спеціально створюваних умовах. Сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації процесу надання послуг і соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом. Соціально-педагогічна технологія має такі характерні риси: *універсальність* (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах для вирішення подібних або часто виникаючих завдань); *конструктивність* (націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами); *результативність* (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється); *оперативність* (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін); *відносна простота* (наявність проміжних етапів й операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації); *надійність* (наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється); *гнучкість* (здатність до адаптації в умовах, що змінюються). Соціально-педагогічна технологія як сукупність визначених прийомів і методів впливу має власну структуру, що містить певні елементи: визначення

мети, вибір відповідного рішення, організація соціальної дії, аналіз результатів [3, С. 295].

Технології соціально-педагогічної роботи – це сукупність способів, дій соціальних педагогів, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків.

Технології соціально-педагогічної роботи відображають її найголовнішу складову – прикладний аспект. В основі реалізації соціально-педагогічних технологій закладені принципи соціальності та розвитку. Їх визначення і застосування в роботі є свідченням певного рівня розвитку соціально-педагогічної діяльності.

Під соціально-педагогічними технологіями розуміють певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах з метою досягнення оптимального результату.

Для розробки соціально-педагогічних технологій необхідно враховувати такі обставини: особистісні якості соціального педагога, індивідуалізацію і персоналізацію соціально-педагогічних дій. До найбільш повторюваних недоліків соціально-педагогічних технологій належать навчальний, моралізаторський та прагматичний характер роботи.

Основним завданням соціально-педагогічних технологій є – розробка методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. У чому полягає зміст технологізації соціальної роботи?
2. Розкрити зміст основних технологічних компонентів соціальної роботи.
3. Визначити особливості технологій соціально-педагогічної роботи.
4. Розробити перелік об'єктивних та суб'єктивних умов реалізації соціально-педагогічних технологій.
5. Заповнити таблицю “Класифікація соціальних технологій”.

§ 2. Характеристика окремих технологічних напрямків соціально-педагогічної роботи

Соціальний супровід – технологія, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій людей з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу. Соціальний супровід розглядається як один із напрямків соціальної підтримки, що передбачає впродовж певного (іноді досить тривалого) терміну надання конкретній особі чи сім'ї комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг соціальним працівником, а також, за потреби, спільно з іншими фахівцями (психологами, педагогами, юристами, медичними працівниками тощо) з різних установ та організацій. Мета соціального супроводу/супроводження – поліпшення життєвої ситуації, мінімізація негативних наслідків чи повне розв'язання проблем отримувачів послуг [1]. Основними ознаками соціального супроводу є: комплексність послуг, що надаються; їх тривалий термін; залучення соціальним працівником, за потреби, до здійснення супроводу інших фахівців, використання ним потенціалу громади; згода отримувача послуг на соціальний супровід та його активна позиція щодо здійснення спільними зусиллями змін на краще.

Соціальний супровід та соціальне супроводження – тотожні за змістом терміни, які знайшли своє відображення у відповідних нормативних документах. За своїм змістом соціальний супровід виходить за межі індивідуальної або групової роботи. Технологія соціального супроводу наближена до методики довготермінового „ведення випадку” стосовно конкретного клієнта.

Основними завданнями соціального супроводу є: ефективне використання наявних ресурсів для оптимальної та швидкої адаптації клієнта метою вирішення його проблем; надання допомоги клієнтам для того, щоб подалі вони могли вирішувати проблеми шляхом мобілізації власних ресурсів; забезпечення партнерських стосунків між клієнтом, соціальною службою, іншими державними і громадськими установами для комплексного забезпечення захисту прав особистості.

Термін ”соціальний супровід” в соціальній роботі використовується переважно стосовно супроводу прийомної сім'ї. Термін був введений в обіг після вивчення досвіду роботи соціальних праців-

ників з фостерними сім'ями у Великій Британії в 1998 році. Соціальний супровід прийомної сім'ї – це діяльність соціального працівника (або групи соціальних працівників), спрямована на створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку прийомних дітей та дітей – вихованців у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу. Завдання соціального супроводу прийомної сім'ї: створення позитивного психологічного клімату в сім'ї, належних умов для розвитку дітей з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини, формування партнерських відносин між прийомними батьками, державними і громадськими установами для забезпечення оптимальних умов життя та захисту прав дітей.

Соціальний супровід, що забезпечується соціальними педагогами, з одного боку, виступає як контроль за умовами виховання та утримання прийомної дитини у сім'ї, з другого – як система дієвої допомоги у вирішенні життєвих проблем, пов'язаних із влаштуванням у сім'ї дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальний педагог надає практичну соціальну допомогу, здійснює соціальну опіку, виступає посередником між батьками та державними структурами, покликаними вирішувати питання життєзабезпечення дітей. Одним з напрямків роботи соціального педагога є налагодження співпраці усіх служб, які захищають права дітей, з метою – забезпечення як найкращих умов виховання та розвитку дитини у сім'ї [4, с. 59–60].

Технології соціальної профілактики – сукупність форм, методів, прийомів, соціальної роботи, спрямованих на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечним наслідкам.

Соціальна профілактика – це один з напрямків реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо. Предметом соціальної профілактики в соціально-педагогічній діяльності виступає незайнятість молоді, бездоглядність дітей і жорстоке поводження з ними, протиправна, агресивна, адиктивна та ризикована поведінка, насильство в молодіжному середовищі, захворювання, спричинені соціальними умовами, способом життя та поведінкою людей, та їх наслідки, суїцидальна поведінка, молодіжний екстремізм і звернення молоді до деструктивних релігійних течій та антисоціальних субкультур тощо.

Мета соціальної профілактики – не тільки попередження проблем і негативних явищ, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб. *Основні напрями профілактики*: виявлення, усунення чи нейтралізація чинників, що породжують негативні соціальні явища та соціальні проблеми, сприяють їх загостренню та заважають розвитку людини, а також формування в людей якостей, необхідних для подолання проблем і задоволення потреб нешкідливим чином. *Цільові групи соціальної профілактики* – це окремі особи, соціальні групи, верстви населення, які страждають або можуть постраждати від проблем чи негативних явищ, ті, що своїми діями, поведінкою, способом життя спричиняють проблеми, а також особи, соціальні групи й організації, від дій яких залежить подолання причин негативних явищ та їх наслідків. Загальна профілактика охоплює широкі верстви суспільства загалом. Її мета – подолання загальних, універсальних причин негативних явищ. Спеціальна профілактика спрямована на ті групи, які перебувають в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення та загострення проблеми чи формування в них небезпечної поведінки (групи ризику). Таким чином, *соціальна профілактика* має за мету зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем. Це комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі [5, С. 207–208].

Технології соціальної профілактики забезпечують своєчасне виявлення й виправлення негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних, факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку підлітків та молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля. Нами визначений перелік найпоширеніших організаційних форм соціально-педагогічної роботи за напрямком соціальної профілактики:

- анімаційні (фестивалі, концерти, марафони, форуми, змагання, конкурси агітбригад, плакатів, листівок);
- інформаційні (зібрання, прес-конференції, презентації, виставки);
- навчальні (бесіди, лекції, практикуми, заняття, тренінги);
- методичні (семінари, круглі столи);
- дослідницькі (опитування, анкетування, тестування).

Технології соціальної вуличної роботи – сукупність організаційних форм та методів соціальної та соціально-педагогічної роботи, що здійснюються в умовах соціального середовища вулиці.

Діяльність соціальних працівників в умовах вуличного простору спрямована на діагностичну, профілактичну, консультативну та анімаційну роботу з дітьми та підлітками, що більшість свого вільного часу перебувають на вулиці, з безпритульними та бездоглядними дітьми. Це один із небагатьох видів „польових” технологій, що забезпечують природність, щирість взаємодії соціального педагога та клієнта. *Особливості* соціальної роботи в умовах вуличного простору полягають: у можливості встановлення інформаційного та особистісного контакту соціального педагога зі значною кількістю людей; здійсненні більш реальної діагностики соціальної ситуації (визначення кількості представників окремих категорій, їх реальних проблем та потреб); здійсненні соціальної допомоги на території клієнта, в умовах близького для нього середовища; пропаганді та популяризації системи соціальної роботи серед населення, залученні потенційних волонтерів.

Основною структурною одиницею діяльності соціальних працівників та педагогів стає мобільна група вуличної роботи. Очолюють її, зазвичай, соціальні педагоги Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, координатори програми “Ігротеки на вулицях”. Сучасна практика соціальної роботи дозволяє назвати такі типові організаційні *форми вуличної соціальної роботи*: рейд, ігротека, дискотека, вуличний театр, мітинг, маніфестація, вулична хода, робота виїзного пункту соціальної підтримки (консультування), пункти інформаційно-консультативної роботи з наркозалежними тощо. До складу бригади (групи) соціальних працівників, що працюють на вулиці, можуть увійти: керівник, координатор, відповідальний за зв'язки підрозділів, ігротехніки, група інформаційно-рекламної роботи, відповідальні за техніку безпеки, за зв'язки з іншими соціальними установами, залучені фахівці (лікар, психолог, представники громадськості), волонтери.

Успішна реалізація завдань вуличної соціальної роботи залежить від системи співпраці з основними партнерами Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а саме: державними установами та організаціями, які вже працюють з певними категоріями клієнтів; недержавними організаціями; колективами педагогів середніх загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів; релігійними громадами, службами церкви; комітетами місцевого громадського самоврядування.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити критерії ефективності реалізації соціально-педагогічних технологій.
2. Визначити пріоритетні групи клієнтів для кожного технологічного напрямку.
3. Визначити переваги форм соціальної вуличної роботи.
4. Здійснити аналіз профілактичних програм центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (оформити у вигляді анотацій).
5. Розробити зміст пам'ятки для волонтера – члена бригади вуличної соціальної роботи.
6. Розробити зміст та структуру профілактичної програми по роботі з певною групою клієнтів (робота в підгрупах).
7. Розробка проекту проведення вуличної соціальної акції (робота в парах). Захист проєктів.
8. Захист програми соціального супроводу клієнта (робота в підгрупах).

Література

1. Соціальна педагогіка: Мала енциклопедія/ За заг. ред. проф. І. Д. Звереві – К.: Центр учбової літератури, 2008.
2. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А. Й. Капської – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
3. Технологии социальной работы: Учебник / Под ред. проф. Е. И. Холостовой. – М.: ИНФРА, 2001. – 400 с / Серия “Высшее образование”.
4. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу: Збірн. метод. матер. / Бевз Г. М., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.
5. Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / Яременко О., Вакуленко О. та ін. – К.: УІСД, 2000.

§ 3. Соціальний педагог як організатор соціального патронажу клієнтів

Забезпечення добробуту, соціального й морального здоров'я сімей і дітей – фундаментальний обов'язок соціальної держави, якою, згідно з Конституцією, є Україна. На сучасному етапі гуманізації

суспільних відносин визначаються нові, самостійні напрямки соціальної допомоги і підтримки сімей, що опинились у кризовій ситуації, небезпечній, насамперед, для дітей, що народжуються і виховуються у несприятливому середовищі.

Перенос акценту на раннє виявлення соціальних відхилень, тобто на профілактичні міри, потребує запровадження ефективних інноваційних технологій, що дозволили б реально впливати на вправлення складних життєвих ситуацій у сім'ї і суспільстві загалом.

Комплексною соціальною технологією такого рівня є соціальний патронаж як діяльність з надання адресної підтримки й різноманітних соціальних послуг, що надаються на тривалій основі сім'ям і дітям (клієнтам), які потрапили у важку або небезпечну, кризову ситуацію, але об'єктивно не володіють здатністю, або втратили можливість, самостійно її перебороти.

Термін "патронаж" походить від французького *patrone* – заступник, заступництво. Під патронажем розуміється система соціально-педагогічної допомоги і підтримки людини, спрямована на попередження ускладнень, рецидивних проявів у процесі активної роботи людини по самовдосконаленню, подоланню особистісних проблем, а також на закріплення і подальший розвиток у неї навичок соціально-педагогічної роботи над собою.

Патронаж як комплекс дій щодо надання соціальних послуг на стабільній і регулярній основі протягом тривалого часу у структурному плані містить ряд ієрархічних ланок і має родову й видову структуру.

Соціальний патронаж – базовий вид патронажу. Інший вид патронажу – це інституціональний патронаж, до якого належать: психіатричний патронаж, який надається психіатричними службами; педіатричний патронаж немовлят; патронаж вагітних жінок; патронаж абонентів Телефонів довіри; патронаж самотніх людей похилого віку вдома тощо.

Соціальний патронаж здійснюється на систематичній основі. Його тимчасові рамки повинні бути досить тривалими й мати елемент епізодичності.

Метою соціального патронажу є створення умов для подолання кризової ситуації у клієнтів в результаті діяльності служб, що здійснюють патронаж, а також власних зусиль суб'єктів патронажу.

Соціальний патронаж не припускає пасивного використання клієнтами послуг. Він спрямований на активне освоєння, а потім і повсякденне застосування знань, умінь і навичок, прийомів самопомоги, самоорганізації сімейного життя й власної життєдіяльності, які формуються в клієнтів у процесі цілеспрямованої патронажної роботи. Інтенсивність послуг у процесі патронажу, різноманітних їх видів і форм детермінується мірою функціональної несамостійності і соціальної занедбаності окремої особи або сім'ї.

Роль суб'єктивного фактора в поверненні клієнтів до нормального соціального функціонування або в превенції кризових сімейних і особистісних ситуацій досить значуща, якщо клієнти – дорослі, які соціально не деградували й психічно здорові люди, здатні усвідомлювати свої вчинки й готові (або за умови здійснення необхідної роз'яснювальної роботи здатні) з розумінням і подякою сприймати зусилля фахівців. Зазвичай, криза в сімейних, міжособистісних стосунках, у стосунках з дітьми у таких людей є наслідком їхньої недостатньої соціалізації, не повної готовності до сімейного життя, батьківської неспроможності, відсутності потрібних знань і вмінь, втрати окремих рис характеру.

У цьому випадку заходи, прийняті в межах патронажу, здатні забезпечити комплексний вплив на клієнтів і вирішення їхніх проблем аж до повернення до нормальної життєдіяльності (або її знаходження) і усвідомленого виконання сімейно-батьківських обов'язків.

У випадках, коли клієнти через малолітство (діти, підлітки), соціальну занедбаність, психічні захворювання або з інших причин позбавлені здатності до свідомого конструктивного співробітництва із фахівцями, не приймають соціальну підтримку, що їм надається, але при цьому піддають небезпеці життя й здоров'я дітей, жінок, інвалідів, літніх членів сім'ї, соціальний патронаж повинен мати більш активний характер, поєднуватися з готовністю різних соціальних служб у моменти кризових проявів прийняти ефективні й рішучі дії щодо ізоляції потенційних жертв домашнього насильства від джерела загрози для їхнього життя й здоров'я. Соціальний патронаж спрямований на створення умов, у яких клієнти (сім'ї й діти) повністю усвідомлюють причини й передумови виникнення складної життєвої або кризової ситуації (як об'єктивні, так і ті, що з'явилися в результаті неправомірних дій в таких ситуаціях, що найчастіше є одночасно і їх джерелами), поступово здобувають здатність до самостійного вирішення своїх життєво важливих проблем і повноцінно-

го функціонування в соціальному середовищі. У процесі патронажу шляхом формування і розвитку нових соціальних навичок або відновлення раніше втрачених, підвищення соціальної компетентності й здатності до адаптації в суспільстві у клієнтів формується активно-діяльнісна позиція в сімейному, трудовому й соціальному житті. Саме це відрізняє соціальний патронаж від традиційних видів соціальної підтримки: у процесі патронажу фахівці, а не клієнти, обирають комплекс соціальних послуг, які найбільш адекватні проблемам, що з'явилися.

Об'єктивна потреба в організації соціального патронажу визначається тим, що клієнти (потенційні або реальні) часто бувають не здатні самостійно усвідомити небезпеку свого становища як для себе, так і для оточуючих.

Об'єктом соціального патронажу має бути будь-яка людина або сім'я у випадку реальної загрози появи, а тим більше, фактичного виникнення складної життєвої ситуації, в т.ч. ситуацію кризи.

Пріоритет у встановленні соціального патронажу повинні мати, по-перше, сім'ї як фундаментальний суспільний інститут, від благополуччя якого залежить соціальне, моральне, і, в підсумку, економічне благополуччя держави, і, по-друге, діти — найменш захищена й найбільш уразлива частина населення, майбутнє країни. Проте це не виключає необхідності проведення соціального патронажу й всіх інших груп і категорій населення, які потребують цього, наприклад, самотніх людей похилого віку, інвалідів.

Процес соціального патронажу забезпечується застосуванням ряду методів: корекція, психотерапія, навчання, моделювання, спонукання, рефлексія, посередництво, розвиток у клієнтів соціальних і особистісних навичок, створення ситуацій, які допомагають знизити почуття тривожності у клієнтів, соціально-психологічний супровід тощо.

Під час здійснення патронажу використовуються різні форми соціально-педагогічної роботи: бесіда, консультування, поради, надання інформації, залучення в соціально активну діяльність та ін.

Домінуючу роль у соціальному патронажі відіграє процес прямого (безпосереднього) і опосередкованого спілкування фахівців з клієнтами, що має багатогранний і різноплановий характер (вербальні, практичні, письмові, посередницькі й інші дії).

Патронаж сім'ї й дітей має інтегративний характер, оскільки будь-які його технології й форми спрямовані як на поліпшення фі-

зичного й матеріального становища клієнтів, зміцнення духовно-моральних засад їхньої особистості, так і на створення психологічного комфорту, підвищення психологічного тону й формування атмосфери довіри, взаєморозуміння, зміну мотивації, відволікання від небажаних переживань, а в цілому ряді випадків – на навчання й виховання. Залежно від ситуації різні технології й форми патронажу можуть застосовуватися як у комплексі, так і окремо. Сьогодні частіше використовуються *дві класифікації* патронажу сім'ї і дітей, на основі яких можна розробляти і впроваджувати спеціалізовані дослідницькі, профілактичні і підтримуючі програми.

Перша класифікація ґрунтується на характері тих дій, що здійснюються щодо сім'ї і дітей групи особливого ризику – клієнтів патронату. Вона містить такі види патронажу, як власне соціальний, медико-соціальний, соціально-педагогічний, соціально-психологічний, соціально-економічний.

Друга класифікація ґрунтується на характеристиці об'єктів патронажу. Вони класифікуються за віком (діти, підлітки, старі), за статевою приналежністю (дівчата, хлопці, чоловіки, жінки), за медичними показниками (інваліди, вагітні жінки та ін.), за соціальним статусом (бездоглядні діти, жертви насильства та ін.), за сімейними проблемами (неблагополучні родини, діти батьків-алкоголіків та ін.).

Крім двох основних класифікацій, у ряді випадків патронаж систематизується за обставинами, у яких проходять патронажні дії, наприклад, домашній патронаж хворих дітей і старих, патронаж в умовах вуличної роботи з безпритульними дітьми і підлітками, патронаж сімей в умовах тимчасового проживання в них дитини.

Медико-соціальний патронаж застосовується до хворих і фізично неповноцінних членів сім'ї, у тому числі дітей (інвалідів), що потребують систематичного і повсякденного догляду. Він включає доставку медикаментів, надання гігієнічних послуг, доставку продуктів, виконання нескладних фізичних вправ, тобто всього того, що людина не спроможна зробити у зв'язку з тим станом, в якому вона перебуває в певний момент.

Соціально-психологічний патронаж реалізується в різних формах довгострокової психологічної і соціальної допомоги клієнтам, що умовно поділяються на кризові, стресові та проблемні групи. Найчастіше соціально-психологічний патронаж у літературі називають соціально-психологічним супроводом. Він містить: а) поради

щодо кращого способу дій у сформованій ситуації; б) надання інформації, що цікавить клієнта; в) внесення системних змін (вплив на системи, що викликають у клієнта кризу й емоційну напругу, тобто робота з організаційного прояснення розвитку конфліктної ситуації); г) психологічне і психосоціальне консультування; д) допомога у плані розвитку в клієнта соціальних і особистісних навичок, що дозволяють йому справлятися з кризами.

Власне, *соціальний патронаж* передбачає вивчення і з'ясування ситуації з урахуванням соціального і психологічного стану клієнта при використанні засобів, що знижують рівень тривожності і надають емоційну підтримку; надання конкретної (за необхідності – оперативної й екстреної) допомоги, спрямованої на вирішення специфічних кризових проблем при домінуванні прямого впливу і мобілізації всіх наявних у сім'ї ресурсів для “потрібних” змін у взаєминах, а також досягнення оптимального функціонування в середовищі; надання послуг профілактичного плану, мається на меті не тільки задоволення потреб, пов'язаних з актуальною кризовою або критичною ситуацією, але і стабілізація сприятливих тенденцій і закріплення успіхів, зменшення або усунення факторів ризику (навчання, моделювання, спонукання, посередництво й ін.); об'єднання зусиль учасників патронажу, налагодження їх взаємодії при вирішенні проблем клієнта залежно від характеру цих проблем і для забезпечення комплексного підходу (наприклад, економічного і культурно-освітнього – з одного боку, психологічного і психосоціального – з іншого).

Соціально-педагогічний патронаж здійснюється з метою надання всебічної допомоги дітям, що потрапили в особливо скрутну ситуацію, силами спеціалістів, що орієнтуються на власні педагогічні можливості, а також на ресурси соціально-педагогічного простору. Він сприяє залученню дітей до діяльності, що завдяки привертанню уваги, схваленню і повазі з боку оточуючих, а також виключенню покарань і “виправлень” допомагає їм повною мірою проявити свої задатки, якості, інтереси і створює максимальні умови для життєдіяльності.

Головна мета соціально-педагогічного патронажу дітей і підлітків – це зміна їхньої самосвідомості, ставлення до себе і оточуючих, почуття відповідальності, тобто соціальної позиції, що сприяє їх нормальному розвитку.

Соціально-педагогічний патронаж застосовується і в роботі з сім'ями. Мета соціально-педагогічного патронажу сімей:

- формування у дитини з раннього віку загальнолюдських цінностей;
- надання дитині допомоги та підтримки у гідному самоствердженні та повноцінному житті;
- підвищення рівня готовності сім'ї до планування народження дітей, виконання виховної функції і первинної соціалізації дитини;
- формування педагогічної культури батьків;
- виховання дитини з позиції її інтересів і поваги до батьків;
- створення сприятливого сімейного мікроклімату та зміцнення інституту сім'ї.

Завдання соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- організація цілеспрямованої фахової допомоги сім'ї у вирішенні її соціальних і психолого-педагогічних проблем;
- допомога сім'ї у створенні оптимальних умов виховання дитини відповідно її віку, індивідуальних особливостей та потреб вікового і всебічного розвитку;
- формування соціально-педагогічної компетенції сім'ї – набуття членами сім'ї соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для реалізації завдань повсякденного життя, які виникають під час спілкування з оточенням.

Соціально-педагогічний патронаж базується на таких функціях:

- виховна (що передбачає формування педагогічної компетенції сім'ї) – процес позитивної соціалізації дітей та батьків, спрямований на вдосконалення, досягнення успіхів у конкретних життєвих ситуаціях на засадах компетентності, етики і моралі; вміння орієнтуватися у суспільних взаєминах; адаптацію батьків та дітей під час навчання та виховання дітей відповідно до вікових можливостей і соціальних потреб; допомога в підготовці до школи дітей, на яких не поширюється суспільне дошкільне виховання; здатність до прийняття, розуміння і поваги інших;
- соціально-правова, що проявляється у піклуванні держави про сім'ю, дітей, у їх правовій підтримці та захисті; формуванні правової компетентності та культури сім'ї шляхом ознайомлення із чинним законодавством;
- соціально-реабілітаційна, яка передбачає виховну, освітню й певну опікунську роботу з неблагополучними сім'ями і сім'ями груп ризику.

Основні принципи соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- увага до потреб сім'ї;
- повага до її членів незалежно від віку та соціального статусу;
- уважне формування стратегії соціально-педагогічного патронажу;
- коректність під час спілкування, вибору методів роботи;
- диференційований підхід до проблем сімей, їх членів на основі врахування типу сім'ї, сімейного середовища і його виховного потенціалу;
- індивідуальний підхід до членів сім'ї відповідно до рівня їхнього усвідомлення власних соціально-педагогічних проблем і можливостей їх розв'язання;
- опора на позитивний соціальний та педагогічний досвід;
- співпраця педагога і сім'ї на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії;
- компетентність соціальних педагогів у виконанні своїх обов'язків.

Під час соціально-педагогічного патронажу використовується як цілком традиційні форми допомоги — тренінги (наприклад, позитивного життєвого настрою, підтримки корисних соціальних навичок); корекційні методики (корекція деструктивних афектів у дітей); педагогічна освіта батьків, навчання соціальним умінням, навичкам соціальної поведінки, так і спеціальні, що використовуються лише в патронажі — денне піклування про дітей, кондуктивна соціально-педагогічна допомога, кураторство.

Денне піклування про дітей поширюється на сім'ї з низьким рівнем доходів, неповні і багатодітні, що перебувають під патронатом соціальної служби (наприклад, у центрі соціальної допомоги родині і дітям, у центрі соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями). За їхньою допомогою реалізується турбота про дітей з боку суспільства.

Кондуктивна соціально-педагогічна допомога в межах патронажу — соціально-педагогічний супровід дітей з обмеженими можливостями, що не здатні в багатьох ситуаціях самостійно адаптуватися в суспільстві. Кондуктивний педагог допомагає відновити і повернути неповноцінній дитині здатність до адаптації і розвитку, поступово соціалізуючи її, навчаючи і приводячи в норму розбалансовані фізичні, психічні й особистісні можливості.

Кураторство з елементами нагляду і контролю при патронажі спрямоване на зміну традиційних установок системи правосуддя

і пошук альтернативних підходів (типу взяття на поруки, піклування, часткового нагляду), здатних відмежувати дітей і підлітків, схильних до девіантної поведінки, від здійснення надалі більш серйозних правопорушень.

Куратори, що мають справу з контингентом неповнолітніх правопорушників, взаємодіють з правоохоронними органами і, за необхідності, активно співпрацюють з судовими інстанціями, домагаючись зниження рівня міри відповідальності, що накладається на дітей і підлітків за провини, які не є карними злочинами.

Ефективність соціального патронажу прямо пропорційна потенціалу надання підтримки й різного роду необхідних соціальних послуг, якими володіє суб'єкт (або суб'єкти) патронажної діяльності.

Закономірно, що одна окремо взята соціальна служба, навіть якщо вона спеціалізується на здійсненні соціального патронажу, не в змозі забезпечити вихід із кризової ситуації всіх тих громадян (дітей і дорослих), які в них перебувають.

Для повноцінного й всебічного вирішення проблем гострої життєвої ситуації з використанням технологій соціального патронажу необхідне використання потенціалу всіх видів соціальних служб і інших установ соціальної сфери, кожна з яких у цьому випадку є елементом системи соціального патронажу, а всі вони в сукупності є системою соціального патронажу.

Об'єктами цієї системи є установи й організації різної відомчої приналежності й організаційно-правових форм власності:

Служба соціального захисту населення забезпечує залучення до соціального патронажу комплексних установ соціального обслуговування населення, спеціалізованих установ підтримки сім'ї й дітей. Їхніми силами вирішуються проблеми соціально-економічного змісту, надання психосоціальних послуг, влаштування на тимчасове проживання в стаціонарних умовах, правового супроводу, реалізації комплексу профілактичних, адаптаційних і реабілітаційних заходів та інших.

Органи й установи охорони здоров'я здійснюють у межах соціально-патронажних програм своєчасну діагностику відхилень у стані здоров'я клієнтів, лікувально-оздоровчу роботу, динамічне спостереження за станом здоров'я, медико-гігієнічне навчання дітей і їхніх батьків, беруть участь у формуванні здорового способу життя, проводять комплекс лікувальних заходів щодо наркоманів, хворих алкоголізмом.

Органи й установи освіти зосереджують увагу на забезпеченні умов для навчання й розвитку дітей груп ризику шляхом створення спеціалізованих шкіл, класів і груп, що враховують специфіку фізичного, психічного й морального стану дитини, на залученні їх до занять у гуртках, клубах і секціях позашкільних центрів, на соціально-педагогічній роботі із сім'ями, що мають фактори ризику, оздоровленні в них умов сімейного виховання, організації середовища, що виховує, за місцем проживання, добросусідських відносин, сімейного дозвілля.

Органи й служби внутрішніх справ забезпечують соціально-правовий захист дітей і підлітків групи ризику, здійснюючи їхній захист від кримінального середовища, від осіб, що втягують неповнолітніх у злочинну діяльність.

Процес соціального патронажу складається з кількох етапів, впродовж яких необхідно забезпечити взаємодію всіх зацікавлених органів влади й підвідомчих їм соціальних служб.

1. Етап відбору клієнтів.

Пропозиції про встановлення соціального патронажу конкретної сім'ї або дитини можуть бути висунуті органами влади або соціальними службами й установами соціального захисту населення, охорони здоров'я, у справах сім'ї й молоді, а також органами опіки й піклування, міліцією, відділами у справах дітей, суспільними об'єднаннями.

2. Етап збору початкових відомостей про клієнтів.

З огляду на те, що для формування адекватної програми соціального патронажу потрібна максимально докладна й об'єктивна характеристика сформованої в сім'ї або у дитини кризової ситуації, патронажна служба повинна одержувати інформацію різноманітного характеру (психологічного, медичного, педагогічного, криміногенного й іншого) із всіх можливих джерел.

Цей етап завершується складанням кожним фахівцем, що проводить вивчення ситуації, свого висновку.

3. Етап обговорення фахівцями отриманих результатів.

На цьому етапі відбувається колективне осмислення й оцінка фахівцями, що представляють різні відомства й служби, накопиченої інформації про клієнтів, що дозволяє уникнути діагностичних помилок і однобічного підходу до висновків, що стосуються причин кризової ситуації й шляхів виходу з неї.

Як організаційно-технологічний механізм цього процесу рекомендується використати міжвідомчий соціальний консиліум. Ретельно обговоривши наявну інформацію про кожного з клієнтів, консиліум розробляє й складає підсумковий висновок, що містить два розділи:

- причини кризової ситуації в сім'ї, у дитини або іншого клієнта;
- основні напрямки діяльності, здатні вивести клієнтів із кризового стану.

4. Етап розробки міжвідомчих програм соціального патронажу.

На основі рекомендацій міжвідомчого соціального консиліуму кожне відомство, підпорядковані йому соціальні служби або установи вносять пропозиції у міжвідомчу програму соціального патронажу відповідно до профілю своєї діяльності.

5. Етап реалізації міжвідомчих патронажних програм.

На цьому етапі служби, що становлять систему соціального патронажу, здійснюють у спільній діяльності реалізацію розроблених програм.

6. Етап підведення підсумків і визначення подальших перспектив.

Соціальним консиліумом розглядаються попередні підсумки й оцінюється ефективність проведеної роботи.

У випадку, якщо життєва ситуація клієнтів (сім'ї, дітей та інших) перестала мати кризовий характер, тобто настала фаза нормальної життєдіяльності, приймається рішення про завершення соціального патронажу.

Якщо ж ситуація не покращилася або покращилася незначно й продовжує залишатися кризовою, приймається рішення про продовження соціального патронажу й розробку нової патронажної програми. Важливо зазначити, що етапи соціального патронажу мають циклічний характер: у випадку розробки повторних патронажних програм.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розробити комплекс патронажних дій стосовно об'єкту патронажу (за власним вибором).
2. Скласти порівняльну таблицю діяльності елементів системи соціального патронажу у вирішенні гострої життєвої ситуації сім'ї.
3. Проаналізувати повноваження обраного вами об'єкту системи соціального патронажу на кожному з етапів соціально-педагогічного патронажу.

4. Розробити тематику занять з соціально-педагогічного патронажу сім'ї групи ризику.
5. Розробити текст вступної бесіди з обраним потенційним клієнтом соціально-педагогічного патронажу.

Література

1. *Адресный социальный патронаж семьи и детей*: Научно-метод. пособ. / Под ред. Л. С. Алексеевой. – М.: Государственный НИИ семьи и воспитания, 2000.
2. *Капська А. Й.* Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навч.-метод. посіб. – К: УДЦССМ, 2001.
3. *Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи* / За заг. ред. Козубовської І. В., Воловича І. І. – У., 2001.
4. *Ретнова Т.* Соціальний патронаж сім'ї // Соціальний педагог / Упоряд.: Т. Шаповал, Т. Гончаренко. – К., 2006. С. 45 – 60.
5. *Словарь-справочник по социальной работе* / Беличева С. Л. и др. – М., 1997.
6. *Холостова Е. И.* Социальная работа: Учеб. пособ. – М., 2004.

§ 4. Надання соціальних послуг клієнтам – основне професійне завдання фахівця

Різні види соціально-педагогічної роботи потребують від спеціаліста певного набору професійних і особистісних якостей, які свідчать про його професійну компетентність.

Компетентність найчастіше співвідноситься з конкретним видом діяльності, що дозволяє говорити щодо соціального педагога про спеціальну компетентність (володіння індивідуальною та груповою професійною діяльністю, співробітництвом), про особистісну компетентність (володіння прийомами особистісної самореалізації, протистоянням професійним деформаціям). На основі цього визначаємо критерії і показники сформованості професійної компетентності соціального педагога.

Компетентність, яка дає спеціалісту можливість здійснювати ту чи іншу соціально-педагогічну роботу, потрібно розглядати, виходячи із суті шести видів соціальних послуг, визначених „Соціальними стандартами і нормативами здійснення соціальної роботи ЦССМ”. При цьому кожен із визначених видів соціальних послуг потребує від фахівця специфічних знань і умінь, які дозволяють забезпечу-

вати успішне надання клієнтові конкретної послуги. Нижче пропонуємо показники професійної компетентності фахівця, які свідчать про його готовність надавати клієнтам різні види послуг.

I. Надання психологічних послуг.

Готовність спеціаліста надавати консультаційні послуги щодо поліпшення взаємин клієнта з соціальним середовищем, створення психологічного комфорту у соціумі, проведення діагностики особистості.

1. Здійснювати психодіагностику клієнтів.

Потрібні уміння:

- проводити діагностику особистості (діагностика інтелектуально-пізнавальної, емоційно-вольової, мотиваційної сфери особистості; виявлення типу та рис особистості; ставлення індивіда до себе й оточення);
- організовувати (або здійснювати) психолого-педагогічну думку;
- здійснити соціально-психологічну діагностику;
- обирати методики для обстеження відповідно до результатів діагностики;
- володіти технологіями обробки, систематизації та інтеграції отриманих результатів.

2. Консультувати клієнтів щодо соціально-психологічних проблем.

Потрібні уміння:

- проводити сімейне консультування;
- здійснювати консультування з питань інтимно-особистісної сфери;
- проводити психолого-педагогічне консультування;
- володіти організаційними формами у проведенні індивідуальної та групової роботи;
- володіти техніками, прийомами і методами психоконсультаційної роботи.

3. Психологічна допомога в соціальній реабілітації та адаптації клієнтів.

Потрібні уміння:

- здійснювати реабілітацію на рівні особистості;
- здійснювати реабілітацію на рівні суб'єкта діяльності;
- здійснювати реабілітацію на рівні соціального суб'єкта;
- застосовувати професійні техніки і методики (індивідуальне консультування, тренінг спілкування і рольової поведінки, тре-

нінг досягнень, оволодіння соціальними ролями, арттерапія, соціально-психологічна підтримка, ігрова психокорекція поведінки, відтворення провідної діяльності та мотивації досягнення).

4. Проведення психокорекції клієнтів.

Потрібні уміння:

- здійснювати корекцію пізнавальної сфери особистості;
- здійснювати корекцію емоційно-особистісної сфери та поведінки;
- коригувати міжособистісні відносини;
- володіти техніками і методиками психокорекції (складання психокорекційних програм; залучення найближчого соціального оточення до участі в корекційній програмі; ігротерапія, арттерапія, психогімнастика, методи поведінкової корекції, психодрама, методики корекції сімейних і дитячо-родинних відносин).

5. Проведення прикладних психологічних досліджень.

Потрібні уміння:

- проводити оглядово-аналітичне вивчення ситуації, особистості, її поведінки;
- здійснити оглядово-критичний аналіз і зробити висновки стосовно проблеми;
- дати теоретичне обґрунтування проблеми;
- здійснити емпірично-описове та емпірично-пояснювальне дослідження;
- розробити методичне забезпечення психологічного дослідження та шляхи застосування результатів у практиці.

6. Надання психологічної допомоги батькам (або особам, які їх замінюють) та педагогам.

Потрібні уміння:

- сформувати психологічні установки педагогів і батьків на роль сім'ї в становленні особистості;
- провести психологічну діагностику сім'ї, умов сімейного виховання і потреб батьків;
- здійснити психологічну профілактику сім'ї і педколективу;
- здійснювати психолого-педагогічну допомогу сім'ї;
- розвивати практичні педагогічні вміння батьків і вчителів;
- формувати навички педагогічного і сімейного спілкування;
- володіти і використовувати методики роботи з батьками (сімейне консультування і психотерапія, психогігієна спілкування, школи

для батьків, індивідуальні і сімейні консультації, сімейна психотерапія, тренінг культури тілесності та міжособистісних відносин) та методики роботи з вчителями (психологічна гімнастика, ауто-тренінг, сеанси релаксації, тренінги свідомості, рольової поведінки та спілкування, модульні шкільні курси педмайстерності, індивідуальні консультації з творчого розвитку особистості вчителя, соціально-психологічний тренінг педагогічного спілкування).

II. Соціально-педагогічні послуги.

Соціально-педагогічні послуги спрямовані на виявлення соціальними працівниками інтересів, потреб сім'ї, дітей та молоді у різних сферах діяльності та сприяння їх взаємодії у наданні цих послуг з різними соціальними інститутами і окремими зацікавленими особами.

1. Здійснення консультування клієнтів щодо реалізації прав дітей, молоді, сім'ї у суспільстві; розв'язання педагогічних проблем сім'ї та її членів; питань виховання та розвитку дітей.

Потрібні уміння:

- володіти методами спостереження, біографічного, незакінчених речень, проєктивних методик, нестандартизованого інтерв'ю.

2. Проведення просвітницької роботи щодо всебічного і гармонійного розвитку дитини; особливостей сім'ї і сімейних стосунків.

Потрібні уміння:

- володіння методами формування свідомості (переконання, навіювання), методами організації діяльності (доручення, змагання), методами стимулювання діяльності (позитивне підкріплення), методами гри (форми: бесіди, просвітницькі тренінги, гурткова робота).

3. Виявлення неблагополучних сімей; виявлення дітей, підлітків та молоді, схильних до девіантної поведінки.

Потрібні уміння:

- застосовувати у практичній роботі різні методи і методики (опитування, спостереження, метод незалежних характеристик, проєктивні методики «Дім – дерево – людина», «Малюнок сім'ї», метод полярних профілів);

- використовувати психодіагностичні методики, що дозволяють визначати проблеми клієнтів та розробляти програму превентивної роботи (тест на виявлення акцентуації Ліко, стандартизовані опитувальники Кеттела, ММРІ, Басса-Даркі, анкетування, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», шкали тривожності Спелберга, Тейлора; спостереження, опитування).

4. Організувати соціальний супровід клієнта та соціально-позитивну діяльність дітей і молоді.

Потрібні уміння:

- здійснювати спостереження, опитування, ранжування, проводити фокус-групу, експертну оцінку, що сприятиме формуванню позитивних установок дітей і сім'ї;
- застосувати метод гри, методи психокорекції за допомогою артотерапії, казкотерапії, психодрами; тренінгу з метою активізації особистої діяльності клієнта.

5. Координація роботи з різними установами та фахівцями.

6. Аналіз рівня матеріально-побутового забезпечення клієнта.

Потрібні уміння:

- здійснювати спостереження, анкетування, аналіз документів з метою об'єктивної оцінки реальної ситуації;
- застосовувати методи соціальної експертизи, що дає орієнтацію на прийняття рішення.

7. Соціальне інспектування неблагополучної сім'ї.

Потрібні уміння:

- проводити опитування, отримувати незалежні характеристики, експертні оцінки;
- вносити адекватні зміни у програму роботи згідно з висновками та на основі нормативних документів.

8. Здійснювати соціально-педагогічний патронаж.

Потрібні уміння:

- проводити консультування; тестування, опитування, психодіагностику з метою соціально-педагогічної підтримки клієнта;
- формувати усвідомлене позитивне ставлення до ЗСЖ, родинних взаємозв'язків, культури соціальних відносин за допомогою різних методик і методів: шляхом переконання, навіювання, прикладу; методи групової дискусії, метод спільних дій, метод «рівний – рівному», використовуючи форми бесіди, тренінгу, відеоекторію, профілактичної акції).

III. Надання соціально-медичних послуг.

Сприяння запобіганню появи та розвитку можливих розладів у здоров'ї окремої людини чи групи людей, а також орієнтація в діяльності на формування і захист здорового способу життя. При цьому доцільно:

1. Інформувати клієнтів про ризики здоров'я.

Потрібні уміння:

- впливати на попередження і наслідки вживання тютюну підлітками та молоддю;
- усувати можливі наслідки вживання алкогольних виробів підлітками та молоддю;
- сприяти ліквідації наслідків вживання токсичних та наркотичних речовин;
- розкривати можливі шляхи ураження людей венеричними хворобами;
- пропагувати засоби контрацепції;
- розкривати шляхи інфікування ВІЛ та засоби його уникнення;
- залучати молодь до медичного обстеження та лікування;
- пропагувати навички здорового способу життя;
- дбати про збереження репродуктивного здоров'я.

2. Інформувати ін'єкційних споживачів наркотичних речовин.

Потрібні уміння:

- розкривати засоби уникнення інфікування ВІЛ;
- володіти прийомами, що потрібні при передозуванні та абсцесах;
- здійснювати реабілітацію в умовах клініки чи кризового центру;
- поширювати інформацію про послуги, що надаються клієнтам з точною адресою.

3. Проводити обмін та утилізацію шприців під час роботи з ін'єкційними споживачами наркотичних речовин.

Потрібні уміння:

- організувати разом із виконавчими органами пункти роботи з клієнтами цієї групи ризику;
- залучення споживачів наркотичних речовин до систематичного медичного обстеження.

4. Проведення лікувально-оздоровчої та реабілітаційної роботи з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями.

Потрібні уміння:

- проводити консультування, тренінги, реабілітаційні вправи з метою корекції мовлення;
- організувати (або проводити) фізичну чи психічну реабілітацію;
- сприяти госпіталізації клієнтів у лікувальні установи;
- допомагати у реабілітації опорно-рухової системи;
- залучати до життєдіяльності у реабілітаційних центрах.

IV. Соціально-економічні послуги.

Сприяють вирішенню проблем задоволення матеріальних потреб, організації одноразової компенсації, визначенню наявних пілг та здійсненню соціально-побутового патронажу клієнтів. При цьому необхідно:

1. Здійснювати пошук донорів для надання гуманітарної допомоги клієнтам.

Потрібні уміння:

- здійснювати телефонні та особистісні контакти з керівниками установ, різного типу фондів;
- використовувати закон України „Про благодійництво та благодійні організації”.

2. Здійснювати розподіл та видачу гуманітарної допомоги клієнтам (потерпілим від насильства, бездоглядним дітям, біженцям, особам, які втратили роботу тощо).

Потрібні уміння:

- створювати банк даних осіб, які потребують гуманітарної допомоги за категоріями, формами, терміновістю надання гуманітарної допомоги;
- організувати роботу комісії щодо розподілу та видачі гуманітарної допомоги клієнтам;
- залучати волонтерів до роботи за цим напрямком.

3. Допомогати у розміщенні в притулку бездоглядних, біженців.

Потрібні уміння:

- аналізувати соціальні проблеми клієнтів, визначати необхідність направлення клієнта до притулку;
- встановлювати особисті контакти з керівниками відповідних закладів, укладати угоди про співробітництво.

4. Організовувати громадські роботи серед молоді як можливо-го виду громадської трудової діяльності.

5. Організовувати трудові об'єднання молоді з метою реабілітації їхніх потреб щодо працевлаштування.

Потрібні уміння:

- проводити інформаційні кампанії щодо пошуку молоді, яка бажає брати участь у громадських роботах (через місцеві ЗМІ, школи, вищі навчальні заклади, центри працевлаштування тощо);
- інформувати клієнтів з питань працевлаштування шляхом проведення індивідуальної роботи з кожним із них щодо можливого вибору місця та виду діяльності;
- проводити аналіз результатів різних видів діяльності щодо цієї проблеми.

6. Здійснювати супровід клієнтів, які повернулися з місць позбавлення волі.

Потрібні уміння:

- отримати і проаналізувати інформацію від виховних та трудових колоній щодо осіб, які повертаються з місць позбавлення волі у певну місцевість;
- проводити індивідуальну зустріч і запросити клієнта скористуватися послугами ЦССМ за категоріями, формами соціальної допомоги;
- здійснювати аналіз соціальних проблем цієї категорії клієнтів і визначати види соціальної допомоги (соціальний супровід, надання окремих соціальних послуг) і закріпити соціального працівника за окремим клієнтом.

V. Інформаційні послуги.

Поширення і надання інформації, необхідної для вирішення складних життєвих обставин, довідкових, просвітницьких та рекламно-пропагандистських послуг.

1. Надавати клієнтам інформацію шляхом отримання: графіків роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я, центрів зайнятості, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; послуг, які можна отримати в центрах ССМ, при використанні розповсюдження буклетів, листівок, пам'яток, плакатів з питань роботи державних соціальних служб, спеціалізованих центрів та інших закладів соціального спрямування.

Потрібні уміння:

- здійснювання інформування (прес-реліз, ньюс-реліз, прес-конференція);
- проводити консультування (індивідуальне чи мікрогрупове);
- організувати тематичні статті, рубрики у доступних видах преси;
- проводити тематичні програми (цикли).

2. Здійснювати інформаційно-пропагандистські та соціально-рекламні послуги.

Потрібні уміння:

- готувати та розмішувати документальні, інформаційно-пропагандистські, навчальні фільми в ефірах телеканалів;
- розробляти та розмішувати ролики соціальної рекламної інформації у можливих і доступних місцях;

- розробляти та розміщувати соціальну рекламу на білбордах, в транспорті та в інших місцях громадського призначення;
- розробляти та видавати інформаційно-рекламні буклети, листівки, пам'ятки, плакати.

VI. Юридичні послуги.

Надання консультативних послуг клієнту з питань чинного законодавства, сприяння застосування методу примусу; юридичної відповідальності стосовно осіб, котрі здійснюють протиправні дії. Це потребує:

1. Проведення консультування клієнтів з різних питань.

Потрібні уміння:

- здійснювати особистий прийом громадян та телефонний або особистий контакт з клієнтами організувати громадські приймальні у державних соціальних службах, спеціалізованих центрах з метою надання юридичних послуг;
- надавати допомогу з питань цивільного, трудового, фінансового, адміністративного, кримінального права, застосовуючи методи особистого прийому громадян; організації інформаційних стендів у службах за галузями права; організації інформаційних стендів у містах та селах (біля соціальних служб, загальноосвітніх навчальних закладів, медичних установах та на виробництві);
- інформувати з питань захисту прав та інтересів клієнтів, що здійснюється шляхом безпосередніх зустрічей з керівниками виробничих установ, закладів освіти, поліклінічних закладів;
- з представниками адміністрації району, села, міста;
- навчання представників профспілкових організацій;
- проводити навчання через звернення до органів виконавчої влади міста, району, села, до депутатів всіх рівнів та до районних відділень соціального захисту населення;
- організувати дискусійні клуби для молоді з питань вивчення галузевого права у сфері соціальної роботи.

2. Проведення правової пропаганди.

Потрібні уміння:

- сприяти поглибленому вивченню на факультативних заняттях основ правознавства;
- організувати участь дітей, молоді та їхніх батьків у спеціалізованих юридичних секціях чи у секціях з галузевого права;

- проводити просвітницьку роботу серед батьків „проблемних” дітей;
- сприяти створенню інформаційних стендів у загальноосвітніх навчально-виховних закладах, на виробництві, у медичних закладах, при житлово-експлуатаційних конторах, у культурно-освітніх закладах.

3. *Надавати допомогу* в оформленні документів, укладанні договорів тощо.

Потрібні уміння:

- організувати особистісні зустрічі з клієнтами соціальних служб;
  - проводити прийом громадян у громадських приймальнях при адміністрації району, міста, населеного пункту;
  - сприяти організації особистих зустрічей з керівниками виробництва, закладів освіти, медичних закладів, житлово-експлуатаційних контор на правових засадах;
  - проводити консультації з представниками адвокатури та прокуратури.
- Звичайно, щоб реалізувати окреслені соціальні послуги клієнтам і здійснювати весь комплекс оцінювання ефективності соціальної роботи, необхідне організаційне забезпечення оцінки ефективності соціальної роботи.

Усі державні соціальні служби для молоді в Україні мають бути забезпеченими методичними рекомендаціями щодо оцінювання конкретних програм, проектів чи напрямків роботи, методиками оцінювання, що включають інструментарії та інструкції, програмами обробки результатів.

У кожній соціальній службі має бути працівник, який би володів професійними вміннями здійснювати оцінювання та відповідати за проведення оцінки ефективності соціальної роботи.

Підготовку працівників, котрі відповідають за проведення оцінювання в державній соціальній службі, здійснює Державна соціальна служба у справах сім'ї, дітей та молоді чи інша організація, якій ДСС замовляє цю роботу.

Що стосується організаційного забезпечення оцінки професійної компетентності спеціалістів у сфері соціальної роботи, то процес забезпечення оцінки професійної компетентності спеціалістів у сфері соціальної роботи здійснюється у чотири етапи:

- 1) розробка навчальних та методичних посібників для працівників ЦССМ з усіх напрямків та видів соціальної роботи;
- 2) забезпечити навчальними та методичними посібниками всі державні соціальні служби у справах, сім'ї, дітей та молоді;

- 3) створення можливостей для підготовки та перепідготовки фахівців соціальних служб і спеціалізованих центрів (очні, заочні, дистанційні та інші форми навчання);
- 4) постійна оцінка професійної компетентності спеціалістів у сфері соціальної роботи (очна та з допомогою ІНТЕРНЕТ).

Отже, організація науково-методичного забезпечення організації оцінки ефективності соціальної роботи в Україні вперше дозволяє комплексно здійснити аналіз діяльності соціальних інститутів і соціальних працівників. Це, безперечно, викликає необхідність створення пакету методів і методик надання соціальних послуг, спеціально орієнтованих на соціальну сферу і на різні категорії клієнтів. Все це загалом має бути організовано на наукових засадах і правових нормах.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Виявити законодавчу базу щодо надання соціальних послуг.
2. Охарактеризувати основні послуги, що є обов'язковими при підтримці та захисті клієнта.
3. Обґрунтувати можливі механізми надання одного з видів соціальних послуг.

Література

1. *Постанова Кабінету Міністрів України* від 25.07.02 р. № 1062 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу проектів програм, розроблених громадськими організаціями, стосовно дітей, молоді, жінок та сім'ї».
2. *Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді* від 04.02.02 р. № 10 «Про затвердження Положення про Державний центр соціальних служб для молоді».
3. *Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді* від 04.02.02 р. № 13 «Про затвердження Критеріїв ефективності діяльності Державного, республіканського (АР Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських, районних, районних у містах, сільських і селищних центрів служб для молоді».
4. *Наказ державного комітету України у справах сім'ї та молоді* від 04.09.02 р. № 709 «Про затвердження соціальних стандартів і нормативів здійснення соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімейними центрами соціальних служб для молоді».

§ 5. Оцінка ефективності соціальних послуг різним категоріям населення

Відомо, що об'єктом соціальної і соціально-педагогічної роботи є всі люди, котрі потрапили у складні соціально-економічні умови, соціально-психологічну ситуацію і потребують відповідної допомоги кваліфікованих спеціалістів. Розглядаючи таких людей чи окремі групи людей, ми водночас розглядаємо їх як частину суспільства, як специфічну частину об'єкта професійної роботи. При цьому слід звернути увагу на такий факт: предметом соціології є думка і поведінка людей, а в соціально-педагогічній роботі вони є важливими характеристиками її об'єкта.

Кожен об'єкт, потрапляючи в ту чи іншу ситуацію, зустрічається з фахівцем соціальної сфери, який організовує, переадресовує чи сприяє створенню умов для усунення тих чи інших проблем конкретного об'єкта. До проблеми надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів зверталися як соціологи (О. Балакірева, Н. Панина В. Полонський, О. Яременко), так і психологи (П. Бевз, С. Максименко, В. Оржеховська), а також педагоги (В. Бочарова, І. Зверева, А. Капська, С. Толстоухова). Проте останнім часом на порядку денному постала нагальна проблема, яка потребує свого вирішення: оцінка ефективності надання соціальних послуг та оцінка ефективності реалізації різного типу соціальних проблем.

Актуальність цього питання є незаперечною, оскільки його вирішення дозволяє об'єктивно оцінювати і зміст, і рівень, і механізми організації надання соціальних послуг та вносити адекватні зміни у всю систему соціальної роботи.

Оцінка ефективності соціально-педагогічної роботи здійснюється за двома напрямками:

- 1) оцінювання ефективності конкретних соціальних проектів чи напрямків діяльності;
- 2) оцінка професійної компетентності соціального працівника.

Ми вважали за доцільне звернути увагу на деякі підходи до оцінювання ефективності конкретних соціальних проектів чи напрямків діяльності.

Оцінювання ефективності конкретних напрямків діяльності чи соціальних проектів має дві складові: моніторинг та оцінку.

Моніторинг – регулярне, періодичне вивчення кількісних показників одного і того самого об'єкта (явища, процесу), що здійсню-

ється за єдиною методикою. Найбільш поширеним прикладом моніторингу є звіти за визначеними формами.

Оцінка – це дії щодо збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних стосовно процесів та/або результатів проекту за певними стандартами (еталонами), які є критеріями досягнення очікуваних результатів певній відповідності реальній діяльності, тому, що було заплановано.

З метою отримання вагомій та достовірній інформації у процесі оцінювання використовуються різні методи її збору за певною схемою.

Найбільш поширеними у практиці соціально-педагогічної роботи є три види оцінювання:

- формуюче;
- процесуальне;
- оцінювання за результатами.

Формуюче оцінювання здійснюється у стадії їхнього розгортання проектів. Воно передбачає збір даних щодо стану базових показників (характеристик) об'єкта, на зміну яких спрямована конкретна діяльність. Наприклад, формуюче оцінювання програми, спрямованої на формування у молоді комунікативних навичок, має оцінити комунікативні навички молоді на початку реалізації програми; у програмі соціального супроводу сім'ї формуюче оцінювання дозволяє виявити стан сім'ї на початок її соціального супроводу тощо.

Процесуальне оцінювання здійснюється під час реалізації конкретних проектів чи програм. Метою такого оцінювання є вивчення ефективності соціальної роботи. Процесуальне оцінювання доцільне лише за умови попереднього проведення формуючого оцінювання. Наприклад, для того, щоб врахувати та оцінити соціальні, психологічні, педагогічні зміни, що сталися з дітьми під час їх перебування у прийомній сім'ї, необхідно мати інформацію про дитину до її входження у таку сім'ю. Під час оцінювання ефективності програм можуть бути використані як показники зміни у поведінці, так і показники обізнаності клієнтів щодо досліджуваної проблеми, ставлення до неї.

Оцінювання за результатами застосовується у соціально-педагогічній роботі під час реалізації конкретних проектів або після їх завершення.

Оцінювання за результатами може стосуватися як отримання короткострокових (залучення до процесу, поінформованість, знання або поведінка), так і довгострокових результатів, які мають більш

тривалу перспективу впливу соціальної роботи завдяки дії проекту на громаду чи окремих людей. При цьому вивчаються як прогнозовані, так і не передбачувані результати його впровадження.

Оцінювання за результатами прогнозує можливість оцінювання змін у ставленні клієнта до проблеми, у знаннях чи поведінці, а також кількісні оцінки, кому надані послуги, та тих хто бере участь у конкретному проекті.

Варто звернути увагу на те, що оцінювання соціально-педагогічної роботи має будуватися на певних принципах, які обумовлюють об'єктивність і достовірність отриманих даних і дозволяють застосувати адекватні методи і методики в оцінюванні.

1. Взаємозв'язок планування та оцінювання соціального проекту (програми).

Оцінювання є складовою частиною реалізації проекту (чи програми) і здійснюється на усіх стадіях її дії. Тому оцінювання (формує, поточне, за результатами) доцільно обов'язково вводити до плану реалізації проекту, а також передбачати критерії та терміни оцінювання.

2. Моделювання програми оцінювання соціально-виховної роботи.

Програма оцінювання є комплексним соціологічним дослідженням. Тому як будь-яка програма дослідження вона містить: мету, завдання, методи оцінювання, терміни реалізації, кількісні та якісні критерії, інструментарій зі збору інформації.

Проведення будь-якого оцінювання має передбачати розробку конкретних рекомендацій щодо удосконалення програми дії соціального працівника.

3. Розробка інструментарію оцінювання.

Оцінювання як один із етапів соціального дослідження передбачає наявність відповідного інструментарію. До інструментарію, що використовується в дослідженнях такого типу, належать анкети, інструкції до сценаріїв проведення фокус-групи для збору інформації, інструкції по підбору клієнтів для опитування, методичні рекомендації щодо процедури збору інформації тощо.

Вимоги до інструментарію оцінювання можна окреслити такі:

- інструментарій має бути конкретним і зрозумілим як для соціального працівника, так і для клієнтів;
- інструментарій має виходити із потреби знайти відповіді на головні питання стосовно досягнення мети з того чи іншого напрямку проекту;
- питання, використані в інструментарії, повинні співвідноситись з критеріями, що дозволяє порівнювати отримані результати;

- інструментарій оцінювання повинен охоплювати всі напрямки, окреслені у соціальному проекті;
- під час оцінювання можна використовувати інформацію (кількісну чи якісну або ту і іншу), отриману з різних джерел.

4. *Якісна й чітка звітність.*

Звіт за результатами оцінювання складається за такою схемою:

- мета оцінювання;
- стислий зміст програми оцінювання;
- джерела інформації;
- методи аналізу даних;
- висновки і пропозиції.

Конкретні соціальні послуги можуть оцінюватися ззовні – працівниками, котрі не залучені до реалізації соціального проекту, і зсередини – самими учасниками проекту (чи програми). Результати цих оцінок зорієнтовані на вирішення одних завдань, але можуть відрізнятися за рівнем об'єктивності та компетентності. Оцінювання соціально-педагогічної роботи в системі державних центрів соціальних служб та спеціалізованих центрів з проблем дітей, сім'ї та молоді найчастіше проводиться самими учасниками проектів.

Не можна обійти ще одне питання, яке постає у практичній роботі – методи оцінювання.

У практиці соціально-педагогічної роботи відомо чимало різних методів збору інформації для оцінювання ефективності конкретних соціальних проектів (чи програм). Немає „кращого” або „гіршого” методу, оскільки кожен із них має своє призначення. Нижче пропонуються кількісні та якісні методи оцінювання.

Якісні методи:

- фокус-групи;
- поглиблені інтерв'ю;
- інформація із щоденників спеціалістів, які ведуть індивідуальний прийом клієнтів.

Кількісні методи:

- стандартизовані опитування;
- статистичний аналіз стандартизованих форм реєстрації процесу;
- безпосередні вимірювання змін показників здоров'я або поведінки клієнта (наприклад, зріст, вага, зловживання алкоголем тощо).

Ці методи отримання інформації описані у соціологічній та науково-методичній літературі.

З метою оцінювання ефективності соціальної роботи всі проекти та напрямки діяльності доцільно поділити на дві групи: надання соціальних послуг та превентивна робота.

Для розробки критеріїв оцінювання ефективності програм щодо надання соціальних послуг необхідно обов'язково враховувати специфіку об'єктів соціально-педагогічної роботи. В такому випадку можна виокремити такі проблемні групи клієнтів:

1. ВІЛ-інфіковані діти та молодь, хворі на СНІД.
2. Діти, які перебувають у стані бездоглядності.
3. Діти, які зазнали від насильства.
4. Діти-інваліди.
5. Діти ДБСТ.
6. Жінки, які зазнали насильства.
7. Неповнолітні, які перебувають у місцях позбавлення волі.
8. Молоді наркомани.
9. Неповнолітні, які мають умовне засудження.
10. Молодь, яка повернулася з місць позбавлення волі, за зверненням.
11. Різного типу сім'ї, які опинилися у складних життєвих ситуаціях.
12. Жінки, що збираються відмовитись від дітей.

З метою об'єктивного оцінювання кожної із груп клієнтів складається окрема програма, повинна мати такі складові: кількісні та якісні критерії, форми зняття інформації, інструкції для проведення оцінювання, описання методики обробки результатів, основні алгоритми аналізу результатів та оформлення висновків.

Для оцінювання ефективності соціально-педагогічної роботи з надання послуг конкретним категоріям клієнтів у кожній державній соціальній службі у справах сім'ї, дітей та молоді фахівці повинні користуватися типовою програмою дослідження, за необхідності, адаптувати її, робити аналіз та висновки щодо ефективності проектів чи видів діяльності.

Більшість превентивних соціальних проектів базується на методах інформування та формування у дітей, молоді і дорослих позитивно орієнтованих навичок поведінки.

Як відомо, вплив інформації на індивіда здійснюється за кількома стадіями: усвідомлення ним інформації, знання, ставлення, готовність до дії, прояв уміння і поведінка клієнта.

Щоб здійснити, наприклад, оцінювання ефективності превентивного соціального проекту, необхідно виявити, які зміни відбулися у поведінці клієнта на кожній стадії потенційного проходження інформації.

Усвідомлення проблеми, на яку сфокусована програма, є показником результативності будь-якого превентивного проекту. Як приклад візьмемо програму формування здоров'я: важливо, щоб молода людина зрозуміла, наскільки є актуальною проблема здоров'я для неї, наскільки є важливими окремі її складові, які за певних умов можуть бути факторами ризику для здоров'я. Усвідомлення проблеми спонукає молодих людей шукати можливі варіанти і шляхи вирішення цієї проблеми.

Зміна усвідомлення та критичної оцінки щодо тієї чи іншої проблеми легко визначається завдяки застосуванню пакету соціологічних індикаторів.

Знання є спонукальним фактором для людини у вирішенні конкретних проблем. Саме знання дозволяють приймати адекватне рішення щодо того, який саме спосіб життя повинна вести конкретна молода людина. При цьому важливе значення мають не стільки знання про бажану поведінку, скільки інформація про шкоду небажаної поведінки чи шкідливих звичок.

Зміну обсягу набутих знань можна визначити за допомогою тестування до початку і після завершення превентивної соціальної програми.

Знання можуть впливати на поведінку молодих людей або, навпаки, можуть не впливати. Як відомо, про шкоду тютюнопаління більше знають самі курці. Тому можна говорити, що знання є необхідним, але недостатнім фактором у визначенні поведінки молодої людини.

Ставлення. Ставлення людини до власного життя, здоров'я може впливати як на пошук інформації щодо конкретної проблеми, так і на поведінку людини щодо власного життя та здоров'я.

Вимір зміни ставлення людини до тієї чи іншої складової життя та здоров'я також здійснюється соціологічними методами.

Готовність до дії – це прояв людиною готовності змінювати свою поведінку під впливом різних соціально-економічних та психолого-педагогічних чинників. Зміна цієї готовності визначається також за допомогою соціологічних методів.

Уміння. Для того, щоб зміцнити поведінку (наприклад, кинути палити) чи дотримуватись оптимально визначеної стосовно здоров'я поведінки, необхідно володіти певними уміннями. Відповідний „пакет” умінь, що допомагають молоді вести здоровий спосіб життя, зазвичай, містять всі превентивні проекти.

Виміряти наявність чи відсутність тих чи інших умінь можна як теоретично, шляхом використання конкретних контрольних завдань, так і шляхом проведення практичних занять, у ході яких ці уміння проявляються.

Поведінка. Зміна поведінки молоді після їхньої участі у превентивному соціальному проєкті є важливим показником його результативності, але складним щодо її досягнення. Тому міжнародна практика досить рідко використовує показник зміни в поведінці клієнта як показник ефективності превентивних заходів. Хоча, на нашу думку, вимір змін у поведінці індивіда також можна визначати за допомогою соціологічних методів: вхідним та вихідним анкетуванням, проведенням фокус-груп з учасниками соціальних проєктів.

Отже, можна зробити такий висновок: оцінювання превентивних проєктів соціально-педагогічної роботи слід проводити за допомогою методу соціологічних опитувань до початку дії конкретних програм та після їх завершення.

З метою організації проведення оцінки ефективності превентивних соціальних проєктів фахівцям необхідно розробити типові інструментарії, які повинні мати запитання та тести за такою тематикою:

- 1) профілактика правопорушень дітей та молоді;
- 2) профілактика ЗППШ та ВІЛ/СНІД;
- 3) профілактика паління;
- 4) профілактика вживання алкоголю;
- 5) профілактика вживання легких наркотиків;
- 6) профілактика вживання легких наркотиків;
- 7) сексуальне виховання молоді;
- 8) підвищення фізичної активності дітей та молоді;
- 9) підтримка психічного здоров'я дітей та молоді;
- 10) інші можливі проблеми.

Для оцінювання ефективності дії превентивних соціальних проєктів у кожній державній соціальній службі чи центрах спеціалісти повинні користуватися типовою програмою дослідження, адаптувати її, а за необхідності, робити висновки щодо ефективності соціальної роботи загалом.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Дати характеристику основних напрямків оцінювання ефективності соціальної роботи.
2. Визначити види оцінювання і розкрити їх суть.

3. Розкрити основні принципи, на яких базується оцінювання соціально-педагогічної роботи.
4. Виявити складові, що характеризують і стимулюють зміну поведінки дітей та молоді.

Література

1. *Антипина Г. С.* Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. – Л., 1982.
2. *Бургос М.* История жизни. Рассказывание и поиск себя // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2.
3. *Бутенко И. А.* Использование новых технологий при опросах // Социол. исслед. – 2000. – № 10. С. 118–124.
4. *Журавлев В. Ф.* Анализ коммуникации в качественном интервью // Соціологія: М. – 1996. – № 7.
5. *Как провести социологическое исследование* / Под ред. М. К. Горшкова, Ф. Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1994. – №3. – С. 110–116.
6. *Оценка с привлечением к участию: Метод. реком.* – К.: Межд. Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине, 2001.
7. *Паніна Н. В.* Технологія соціального дослідження. – К.: Наукова думка, 1996.
8. *Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.* – К.: ДЦССМ, 2002. – 536 с //Соціальна робота. – Книга 4.

РОЗДІЛ 9. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МОЛОДІЖНИХ ІНІЦІАТИВ

§ 1. Громадські, дитячі та молодіжні об'єднання як інститут соціалізації і соціального виховання підростаючого покоління

На початку ХХІ століття перед українським народом з новою силою постала проблема пошуку спільної консолідуючої ідеї, сучасної моделі соціально-економічного устрою та приватного життя, співзвучної необхідності подальшої демократизації суспільних відносин, пошуку консенсусу у виробленні стратегії розбудови в Україні економіки та громадянського суспільства.

На сьогоднішньому щаблі історичного поступу України вирішального значення набуває увага до молоді і, зокрема, до проблем її соціалізації та соціального виховання. На рівні ЮНЕСКО, “Римського клубу”, міжнародних культурологічних організацій розв'язання кардинальних проблем виховання й соціалізації молодого покоління пов'язується з ліквідацією суперечностей між ustalеними старими формами, методами і засобами виховання й завданнями формування сучасної особистості, що поєднає пошуки й активне впровадження у зазначені процеси нових, нестандартних форм, методів і засобів соціально-педагогічного впливу на юнаків і дівчат, формування у молоді людини здатності до самостійного, критичного мислення, швидкого засвоєння нових знань і адаптацію до швидкоплинних реалій сьогодення.

Аналізуючи проблеми соціалізації й виховання, не варто забувати, що вони є похідними від суспільних процесів, соціальних зрушень. Фактор часу – “темпоральний феномен” – має бути головним у підходах до аналізу зазначених проблем, адже внаслідок соціально-економічних і культурологічних змін старяться певні світоглядні орієнтації на життєві пріоритети й виникає потреба в нових педагогічних підходах до описання сучасних чинників виховання й соціалізації.

З таких позицій, наприклад, стає зрозумілою непродуктивність абстрактної постановки про передумови, мету та методи виховання молоді без урахування реального соціально-економічного та ідеологічного стану українського суспільства, його нагальних економічних, соціально-політичних, національно-етнічних, морально-психологічних, екологічних та інших проблем, його внутрішньої стратифікації та тенденцій її еволюції.

Сучасна орієнтація українського суспільства на європейські і Північно-Американські моделі соціального устрою потребує детального ознайомлення з європейськими і Північно-Американськими підходами до вирішення проблем соціалізації і виховання молодого покоління, творчого запозичення найбільш ефективних форм, методів і засобів соціально-педагогічного впливу на юнаків і дівчат.

Варто зазначити, що завдяки колективним зусиллям представників Європейського Союзу в Європі створені всі умови для формування громадян нового типу – творчих, мобільних, демократичних, підприємливих; людей, які поділяють загальнолюдські гуманістичні цінності світової цивілізації. Своє місце у цій системі посів і європейський молодіжний рух. Проте відсутність у науковому базисі педагогіки конкретно-соціологічних даних і соціологічних концепцій стосовно ролі і значення діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань у загальному процесі соціалізації і виховання молодого покоління позбавляють теоретиків і практиків можливостей адекватного розуміння особливостей взаємозв'язку різноманітних аспектів і складових не тільки індивідуального розвитку молодої особи, але й системної цілісності впливу діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань, яка значною мірою спрямовує і стимулює цей розвиток.

Цілісне розуміння ролі і сутності дитячого і молодіжного рухів в соціально-педагогічному контексті за таких умов деформується, оскільки відсутнім є глибокий аналіз їхньої діяльності, її соціалізаційної і виховної спрямованості. Звідси існуюча й сьогодні проблема дослідженості національних дитячого і молодіжного рухів як інституту соціалізації і соціального виховання особистості.

Зазначимо, що соціально-педагогічна зумовленість особливостей соціалізації й соціального виховання членів громадських дитячий і молодіжних об'єднань, своєю чергою, залежить від регіональних, соціально-економічних, культурно-історичних, політико-ідеологічних особливостей української нації. Пізнання цих обставин і дає нам можливість зрозуміти сутність участі дитячого руху в процесі виховання, а молодіжного руху – в процесі підготовки молоді до самостійного трудового життя та виконання громадянських обов'язків. Продиктовано це тим, що об'єктивність соціалізації має певну специфіку. Так, Н. М. Лавриченко зазначає, що особливу роль у процесі соціалізації відіграють ідеологія, релігійні та філософські доктрини. “Проте як ідеальні регулятиви **соціально-педагогічної**

діяльності, які відображають її глибинні спонуки та закономірності, ці ідеї існують і діють на всіх рівнях суспільної та індивідуальної свідомості і, насамперед, на рівні масової буденної свідомості”.

Вихід українського дитячого і молодіжного рухів в кінці 90-х років ХХ століття на принципово новий рівень розвитку, початок їхнього оформлення в повноцінний інститут соціалізації й соціального виховання потребують наукового обґрунтування і відповідних дій як з боку вчених, так і державних інституцій.

Розв'язання цих завдань гальмується низкою суперечностей, зокрема між:

- глобалізацією процесу соціалізації молодого покоління, загальноєвропейською тенденцією до уніфікації виховних орієнтирів і особливостями національних систем виховання та соціалізації, що протидіють культурологічній глобалізації;
- зростанням ролі дитячого і молодіжного рухів в житті суспільства та відсутністю науково-педагогічного осмислення зазначеного явища;
- необхідністю врахування впливу діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань на процеси формування особистості і відсутністю досліджень національних дитячого і молодіжного рухів як інституту соціалізації і соціального виховання молодого покоління;
- оцінкою діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань з боку вітчизняних науковців як ефективного чинника соціалізації і відсутністю відповідного наукового забезпечення зазначеної оцінки;
- вимогами органів влади щодо посилення впливу суспільних інститутів на процес формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних переконань молодого покоління та не розробленістю механізму залучення сучасних дитячого і молодіжного рухів до цього процесу;
- необхідністю залучення до організації діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань соціальних педагогів, соціальних працівників і практичних психологів та їхньою реальною участю в ній;
- необхідністю залучення соціально активної частини громадян до волонтерської діяльності, боротьби з поширенням ВІЛ/СНІД, наркоманії серед молоді і реальною участю у ній членів молодіжних організацій.

Розв'язання означених суперечностей потребує обґрунтування змісту діяльності громадських дитячих та молодіжних об'єднань, функцій і завдань національних дитячого і молодіжного рухів, їхньої ролі в процесі соціалізації й соціального виховання.

На початку XXI століття реальністю нашої дійсності стало існування численного спектру різноманітних громадських дитячих і молодіжних об'єднань та їхня активна участь у процесі соціалізації й соціального виховання як підростаючого, так і молодого покоління, що не може не викликати інтересу до цієї проблематики.

Водночас, реально оцінюючи формування соціально-педагогічних засад діяльності дитячих і молодіжних організацій, варто визнати, що вони все ще знаходяться в стадії становлення і самовизначення, перебувають під впливом різноманітних соціальних, педагогічних і психологічних факторів, серед яких головними є:

- наростаючий процес глобалізації процесу соціалізації молоді;
- криза традиційних ідейно-моральних і духовно-етичних цінностей та формування нових;
- незадовільне матеріальне становище значної частини підлітків та молодих людей, а також розчарування діями політичних партій і державних інституцій призвели до того, що молодь все більше турбують проблеми захисту її соціальних прав;
- недостатня ефективність державної молодіжної політики та партнерської співпраці з суб'єктами молодіжного руху;
- аморфний соціально-педагогічний стан громадських дитячих та молодіжних об'єднань, болючість переходу від періоду романтизму до соціально значущої і суспільно корисної діяльності.

Аналіз цілого ряду наукових праць підтверджує висновок А. Й. Капської про те, що успіх процесу соціалізації “залежить не лише від об'єктивних причин, але зумовлюється низкою суб'єктивних обставин, оскільки передбачається активна діяльність особистості з перетворення соціальних умов для власного розвитку, формування і відокремлення особистісних якостей відповідно до власних ідеалів і переконань” [9, С. 11]. Важливим є судження А. Й. Капської про те, що інститутами соціалізації молодого покоління є сім'я, неформальні групи, навчальні групи, об'єднання, масова комунікація, спільноти, *дитячі та молодіжні організації*, в яких особистість долучається до системи норм і цінностей, і які виступають своєрідними трансформаторами соціального досвіду”.

С. Я. Харченко підкреслює, що “для нас все більш актуальною постає виявлення І. Я. Коном однієї із головних макросоціальних тенденцій, яка полягає у зміщенні значущості конкретних агентів соціалізації. Ця тенденція має пряме відношення до всього молодіжного руху. Перебудовні процеси надали дітям і молоді широкі можливості самоутвердження не тільки в межах традиційних інститутів соціалізації, але й поза ними. Одним із таких масових проявів цих можливостей самореалізації і стали *дитячі та молодіжні громадські об’єднання*. Їхня роль визначається реальною можливістю реалізації потреби в самоутвердженні, самовизначенні, самостійності особистості” [10, С. 12].

М. П. Гур’янова, підкреслюючи особливу роль дитячого і молодіжного рухів у здійсненні соціального виховання, зазначає, що “дитячі і молодіжні об’єднання – це різновид соціально-педагогічної діяльності дітей і молоді у відкритому мікросередовищі. Тому їх можна розглядати як один із методів і ефективну форму соціального виховання, як самодостатній соціальний інститут, який відіграє важливу роль в особистісному самовизначенні молодої людини” [1, с. 249–250].

Важливою проблемою є соціалізації дівчат і молодих жінок, адже значну частину членів сучасних громадських молодіжних об’єднань складає саме жіноча молодь. Зокрема, Г. М. Лактіонова вказує на те, що “великий потенціал для здійснення превентивного виховання, соціальної профілактики мають молодіжні організації. Саме тому підтримка їх діяльності, турбота про підготовку лідерів цих організацій з числа здібних до громадської діяльності дівчат, залучення юнок до соціальної творчості, участі у русі милосердя, волонтерської діяльності є також складовими соціальної профілактики” [7, С. 17].

Аналізуючи соціалізаційні процеси у Західній Європі, Н. М. Лавриченко зазначає, що “в сучасній європейській спільноті набувають дедалі більшої ваги та значення як агента соціалізації виробничі структури та об’єднання підприємців, а також різноманітні громадські, професійні, молодіжні, етнічні групи та течії” [293, С. 152].

На нашу думку, особливо великий потенціал розвитку особистісних рис і моральних властивостей молодої людини закладений в діяльність сучасних громадських дитячих і молодіжних об’єднань. Як зазначає М. П. Гур’янова, “дитячі і молодіжні об’єднання – це, насамперед, *соціальний рух та соціально-педагогічна діяльність*,

для яких характерними є елементи самоорганізації, самостійності, солідарності, взаємодопомоги ..." [1, С. 250]. Проте потенціал зазначеної діяльності для прискорення саморозвитку і самореалізації молоді людини може бути реалізований лише у випадку, коли вона стає активним суб'єктом цієї діяльності. Для цього необхідно, щоб діяльність у молодіжних організаціях дозволяла молодій людині задовольняти як мінімум дві потреби – у *співробітництві і в досягненні*.

Сучасний дитячий і молодіжний рух ми розглядаємо як функціонування інституту соціалізації і соціального виховання підрастаючого покоління.

Зазначене трактування функціональної сутності національного молодіжного руху дає можливість розглядати його як фокус системи соціально-педагогічного впливу на процес соціалізації і соціального виховання особистості.

Таким чином, *основним завданням* соціально-педагогічної діяльності сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань є ***сприяння процесу соціалізації і соціального виховання молоді***.

Звідси випливає важливий теоретичний висновок, а саме: свідомі і цілеспрямована соціалізація молоді в межах спілки молоді (дитячої спілки) є результатом організованої соціально-педагогічної діяльності. Відповідно, педагогічним змістом соціально-педагогічної діяльності є цілеспрямоване засвоєння членами молодіжної (дитячої) організації соціального досвіду. Тому процес інтеріоризації суспільних уявлень, ідеалів, цінностей і норм, форм поведінки, способу і стилю життя, життєвих мотивацій і потягів ми розглядаємо як опосередковане відображення соціально-педагогічної діяльності. Необхідно також зазначити, що процес інтеріоризації, на нашу думку, відбувається також у результаті функціонування міжособистісних відносин, психологічних впливів, міжособистісних взаємодій і спілкування. Таким чином, діяльність спілки молоді (дитячої спілки) постає у двох рівнях: як *процес предметної* і як *процес духовно-психологічної діяльності*, що і дає право розглядати соціально-педагогічну діяльність сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань у контексті не лише педагогіки, а й соціальної психології.

Враховуючи зазначене, нашу увагу привертають не лише соціально-педагогічні, а й соціально-психологічні засади діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань, їхнє комплексне

(симбіозне) науково-методологічне осмислення в загальному контексті соціалізації і соціального виховання цієї категорії молоді.

Отже, основне завдання сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань полягає у *формуванні образу і виявленні сутності процесу діяльності членів молодіжного (дитячого) об'єднання як колективу однодумців, як відповідно організованої соціально-педагогічної системи, підсистемам якої властиві відносна самостійність, специфічність та ефективність різних видів впливу на процес соціалізації і соціального виховання цієї категорії дітей і молоді.*

Кожна підсистема має власне соціальне і виховне спрямування, яке знаходить своє відображення у загальній меті, формах, методах і засобах соціально-педагогічної діяльності.

На підставі наведеного вище можна дійти висновку, що в основі уявлення про молодіжні і дитячі громадські об'єднання як інституту соціалізації і соціального виховання є положення про те, що *різноманітна діяльність соціально значущого і суспільно корисного спрямування членів сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань і є **соціально-педагогічною** або **виховною і соціалізуючою діяльністю***. Це дозволяє вважати, що *соціальний досвід, який діти, підлітки і молоді люди набувають у процесі спільної (колективної) діяльності, міжособистісних відносин, взаємодій і спілкування як члени дитячої або молодіжної організації, не тільки суб'єктивно засвоюється, а й активно опрацьовується, інтеріоризується, стає джерелом соціалізації і соціального виховання їхньої особистості.*

Виходячи із зазначеного, ми вважаємо, що процес соціалізації і соціального виховання членів сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань забезпечується завдяки узгодженості мотивів, а також гармонійного поєднання і співвідносності соціально-педагогічних, соціально-психологічних і організаційно-педагогічних умов їхньої спільної (колективної) діяльності.

Метою соціально-педагогічної діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань є *сприяння процесу самовиховання, самовдосконалення, саморозвитку, самореалізації, самовизначення* юної індивідуальності в контексті формування здатності одночасно функціонувати на трьох рівнях.

Перший – *індивідуальний*. Під час колективної діяльності член спілки молоді (дитячої спілки) набуває певних знань, сам формує власні стандарти поведінки, життєву мету, “Я-концепцію” особистості. У нього формується внутрішньоспілкова ідентичність (він

знає, у що вірити, чого хоче, що йому подобається, а що ні), впевненість у своїх силах, здатність до ініціативи, активних цілеспрямованих дій.

Другий рівень – *міжособовий* – спроможність члена молодіжної (дитячої) організації адекватно взаємодіяти зі своїми товаришами, іншими людьми. Для цього він активно засвоює правила ролевої поведінки в організації, набуває навиків толерантного ставлення до своїх товаришів, вмінь адекватно реагувати на проблемні і суперечливі ситуації, навички спілкування, здатність до передавання і прийняття інформації, продукування нових ідей і пропозицій.

На **третьому рівні** формуються здатності сприяти функціонуванню громадського дитячого чи молодіжного об'єднання – *соціально адекватність*. У процесі спільної діяльності у членів об'єднання формується готовність до виконання різноманітних доручень, високе почуття єдності, готовність працювати заради визначеної мети, прагнення реалізувати свої особистісні цілі на основі узгодження їх із цілями і завданнями молодіжного (дитячого) об'єднання. У досягненні цього рівня велику роль відіграють розум і воля члена спільки молоді (дитячої спільки).

Необхідно зазначити, що соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських дитячих і молодіжних об'єднань характеризується, насамперед, *метою і завданнями* дитячих і молодіжних об'єднань. Мета соціально-педагогічної діяльності спільки молоді (дитячої спільки), на нашу думку, не є суто суб'єктивним утворенням, довільно продукованим інтелектуальними зусиллями членів спільки. Вона загалом має об'єктивний характер і продукована комплексним поєднанням суспільних потреб і сподівань молодого покоління, його прагненням до відкриття для себе (і завдяки власним зусиллям) нових соціальних перспектив самореалізації, саморозвитку і самоактуалізації. Ми вважаємо, що існує тенденція об'єктивації молодіжними (дитячими) організаціями спільної мети діяльності, зростання її цінності для членів молодіжної (дитячої) організації в процесі активної взаємодії з її досягнення. Отже, у процесі активної діяльності спільки молоді (дитячої спільки), яка має яскраво виражений соціально-педагогічний характер, відбувається своєрідне особистісне привласнення й одночасно підвищення значущості цієї мети для члена спільки.

У створенні типології і структурної моделі соціально-педагогічної діяльності сучасних громадських дитячих і молодіжних

об'єднань ми також виходили із систематики діяльності, запропонованої М. С. Каганом, а саме: наявності трьох елементів діяльності: суб'єкта, об'єкта та активності суб'єкта [4]. Як суб'єкт соціально-педагогічної діяльності ми розглядаємо як членів громадських дитячих і молодіжних об'єднань, так і колектив об'єднання. Важливою основою для визначення методологічних основ функціонування національних дитячого і молодіжного рухів як інститутів соціалізації і соціального виховання є наукова позиція А. В. Петровського, який розглядає взаємодію між суб'єктами діяльності як акт опосередкування, "причому опосередковуючою ланкою для індивідуума є вже не сам об'єкт діяльності, не її суть, а особистість іншої людини як співучасника діяльності" [8, С. 23].

Аналізуючи механізм соціально-педагогічної діяльності дитячого чи молодіжного об'єднання ми вважаємо, що, насамперед, необхідно, щоб кожен його член зміг в процесі знайти для себе сприятливу позицію, слухну як щодо суб'єктивної задоволеності, так і щодо мети спілки молоді (дитячої спілки). Це можливо, якщо у громадському молодіжному (дитячому) об'єднанні функціонують різні види діяльності, що відрізняються різноманітністю змісту і форм організації кожної з них. Природньо, що розмаїття видів діяльності та її зміст об'єктивно обмежуються специфікою тієї чи іншої спілки молоді (дитячої спілки) та її фінансовими і матеріальними можливостями.

Відомо, що ефективність будь-якої діяльності, в тому числі і соціально-педагогічної, міра задоволеності від участі в ній пов'язані з її характером – репродуктивним або творчим. Саме творчий характер діяльності найбільшою мірою сприяє саморозвиткові й самореалізації молоді людини чи підлітка, розкриттю її (його) особистісного потенціалу, формуванню творчих здібностей і властивостей. Це висуває перед активом громадських дитячих чи молодіжних об'єднань завдання максимального насичення діяльності об'єднань різноманітними суспільно корисними справами, активним використанням розробленої І. П. Івановим методики організації колективних творчих справ [2].

Отже, соціально-педагогічна діяльність спілок молоді (дитячих спілок) має, з одного боку, по можливості задовольняти і розвивати інтереси, потреби, здібності молоді людини, створювати умови для вирішення нею завдань, які постають перед спілкою, а також актуальних проблем; з іншого – бути соціально-орієнтованою, тобто створюю-

вати умови для саморозвитку і самовиховання членів громадських дитячих чи молодіжних об'єднань, у т.ч. професійну орієнтацію, професійну підготовку, участь в господарському та економічному житті країни, розробці інноваційних технологічних проєктів, тобто поєднувати оволодіння різноманітним досвідом предметно-практичної і духовно-творчої діяльності. Це отримує своє підтвердження і в дослідженні О. Г. Карпенко: “для підліткових об'єднань за інтересами притаманні такі виховні функції: залучення підлітків до суспільної культури; формування соціально-спрямованої особистості підлітка; розвиток творчої індивідуальності підлітка. Водночас, такі тимчасові об'єднання виконують ще й специфічні функції: компенсації, актуалізації, інтеграції та інтенсифікації виховного впливу” [5, С. 68].

Реалії сьогодення вимагають від активу спілок молоді (дитячих спілок) постановки і вирішення нових соціально-педагогічних завдань, пошуку як більш ефективних форм залучення юнаків і дівчат до молодіжних формувань, так і вдосконалення внутрішньоспілкової роботи з ними. На порядок денний поставлено питання необхідності вдосконалення діяльності як самих молодіжних (дитячих) організацій, так і форм їхньої взаємодії із соціальним середовищем. Тому особливо актуальною видається проблема комплексного соціально-педагогічного і соціально-психологічного осмислення сутності діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань, їхнього місця і ролі в системі соціалізації і соціального виховання. А, значить, актуалізується і проблема розробки методології нових підходів до організації наукових досліджень щодо вивчення ефективності соціально-педагогічного впливу молодіжних організацій як на своїх членів, так і на неспілкову молодь. На нашу думку, зазначена проблема може бути вирішена лише на підставі всебічного вивчення й аналізу сутності соціальної і виховної діяльності дитячих і молодіжних формувань, всього молодіжного руху як інституту соціалізації і соціального виховання підростаючого і молодого покоління.

Тому привертає увагу концепція дослідника В. Т. Кабуша, який вважає, що цілісна система виховання має розвиватися як ієрархія виховних систем. В її структурі має бути регіональна система, яка формується з урахуванням місцевих умов в районі, місті, області. Але центральне місце в ієрархії систем посідає соціально-педагогічна система [3, С. 133].

Виходячи із викладеного вище, ми вважаємо, що комплексний аналіз громадського молодіжного (дитячого) об'єднання як

соціально-педагогічної системи має принципове значення для подальшого розвитку досліджень діяльності організованих дитячих чи молодіжних структур і галузі педагогічної теорії. Власне, такий аналіз дасть можливість глибше вивчати, осмислювати й узагальнювати сутність соціальної, виховної і самовиховної діяльності спілок молоді (дитячих спілок) та їхнього соціально-педагогічного потенціалу. Зазначений підхід до організації наукових досліджень може стати основою для синтезу і систематизації нагромадженого фактичного матеріалу про соціально-педагогічну діяльність організованих дитячих і молодіжних формувань. Відповідно, дослідження процесу соціалізації, виховання і самовиховання членів громадських дитячих і молодіжних об'єднань мають розвиватися як складова частина педагогічної науки, струнка система органічно взаємозв'язаних знань, що перебувають в науково обґрунтованому співвідношенні.

Запропонована концепція розгляду національних дитячого і молодіжного рухів як соціального інституту соціалізації і соціального виховання базується на загальній теорії побудови педагогічних систем. Розробка зазначеної концепції та її апробація передбачає, зокрема, класифікацію діяльності дитячих і молодіжних організацій за її соціально-педагогічною спрямованістю, за співвідношенням і наявністю діючих у них елементів системи національного виховання, а також розробку відповідно спрямованих технологій соціально-педагогічної діяльності.

На сьогоднішній день проблема полягає не стільки у вивченні соціальної і виховної діяльності громадських дитячих і молодіжних об'єднань, скільки у дослідженні процесу формування молодіжної (дитячої) організації як соціально-педагогічної системи; у науковий розробці форм, методів і засобів виховного впливу молодіжної (дитячої) організації на своїх членів, а також шляхів і форм їхнього впровадження в практику соціальної і виховної роботи громадських дитячих і молодіжних об'єднань.

Доцільно особливо зазначити, що науково-педагогічне осмислення сутності сучасних дитячого і молодіжного рухів має виявити основні взаємозв'язки і взаємозалежності, без аналізу і врахування яких неможливо забезпечити ефективне функціонування молодіжної (дитячої) організації як організованої соціально-педагогічної системи.

Таким чином, дитячий і молодіжний рух по праву можна вважати ефективно діючим соціальним інститутом соціалізації і соціального виховання підростаючого і молодого покоління.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте поняття «соціально-педагогічна діяльність громадського дитячого (молодіжного) об'єднання»?
2. Сучасні дитячі і молодіжні організації ще перебувають в стадії становлення і самовизначення, перебувають під впливом різноманітних соціальних, педагогічних і психологічних факторів. Назвіть ці фактори.
3. У чому, на вашу думку, полягає основне завдання функціонування сучасних дитячих і молодіжних об'єднань?
4. Охарактеризуйте можливу співпрацю соціального педагога з дитячими і молодіжними громадськими об'єднаннями?
5. Дайте визначення дитячому чи молодіжному громадському об'єднанню як соціально-педагогічній системі.

Література

1. *Гурьянова М. П.* Сельская школа и социальная педагогика: Метод. пособ. – Мн.: Амалфея, 2000.
2. *Иванов И. П.* Педагогика коллективных творческих дел. – К.: Освіта, 1992.
3. *Кабуш В. Т.* Воспитание школьников в условиях обновления общества. – Мн. : ИПКУ, 1994.
4. *Каган М. С.* Человеческая деятельность / Опыт системного анализа. – М.: Политиздат, 1974.
5. *Карпенко О. Г.* Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – К., 1999.
6. *Лавриненко Н. М.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы: Монографія / Лавриченко Н. М. – К.: Віра ІНСАЙТ, 2000.
7. *Лактионова Г. М.* Теоретико-методологические основы социально-педагогической работы с женской молодежью в условиях крупного города: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. – К., 1999.
8. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982.
9. *Соціальна педагогіка: Підручник* / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2003.
10. *Харченко С. Я.* Социально-педагогические основы подготовки учителя к работе с детскими общественными объединениями: Дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – М., 1993.

§ 2. Виховні можливості громадських об'єднань у формуванні соціальної активності підлітків

Проблема пошуків інтегративних форм виховної роботи з підростаючим поколінням сьогодні є актуальною. Це пояснюється тим, що у підлітковому віці помітно скорочується кількість дітей, котрі задовольняються спілкуванням лише у колі сім'ї, і при цьому збільшується кількість тих, що прагнуть до спілкування в інших сферах їх життя: на вулиці, клубах за інтересами, в секціях.

Безперечно, збільшення часу, який підлітки проводять поза школою і поза родиною приводить їх до створення певних референтних груп, товариств. При цьому їх роль для підлітків є більш значущою, ніж учителів чи батьків. Ця особливість якраз і спонукає підлітків до об'єднань, які іноді є керованими педагогами, а іноді є неформальними і переважно різновіковими [1]. Це дозволяє стверджувати, що створення неформальних об'єднань, які іноді мають негативістські тенденції, засвідчує недосконалість і неефективність виховної роботи з підлітками.

Неформальні групи – „це не обов'язково об'єднання однолітків, в них можуть бути люди, які хоч і відрізняються за віком, але об'єднані системою відносин, вони володіють спільними цінностями і відокремлені від інших певним принципом відмежованості“ [2].

Дослідники Г. Троцько [4], А. Мудрик [2], Ю. Поліщук [3] визначили, що близько 83–88% школярів є учасниками груп, які з'являються спонтанно, але часто існують досить тривалий час. Підліткові ненацькі об'єднання, на думку дослідників, характеризуються достатньо високим рівнем організованості, ефективною саморегуляцією, віковою і груповою субкультурою.

Що приваблює підлітків у цих групах?

Вивчення їх діяльності засвідчує, що привабливість полягає, передусім, у можливостях самоврядування і самоствердження підлітків у процесі спільної творчої життєдіяльності. Хоча, слід зазначити, що спрямованість цієї життєдіяльності проявляється в досить широкому діапазоні. В Україні функціонують групи як з яскраво вираженою соціально-значущою спрямованістю чи соціально-прийнятною орієнтацією, так і групи, які не мають певних видів занять, вони перебувають у режимі вільного спілкування.

Відомий дослідник цієї проблеми І. Кон [1] зазначає, що за соціально-психологічним статусом ці групи можна поділити за *приналежністю*, в яких підліток реально перебуває (шкільний колектив, різні секції, клуби, гуртки), *референтні групи*, до яких він не належить, але на які він орієнтується і на думку яких зважає та співвідносить свою поведінку і самооцінку. Причому ці групи за кількістю поділяються на *великі* (шкільні організації, вболівальники спортклубу) і *малі*, в яких взаємовідносини є особистими, – „очі в очі“. За *тривалістю і стабільністю* свого існування групи можуть бути постійними, тимчасовими і ситуативними; за *просторовим* розміщенням вони можуть бути: дворовими, квартальними, можуть функціонувати в межах певної установи (школа, клуб, підприємство, бар), або розпоршеними (це підлітки, які живуть далеко один від одного, об'єднані спільним хобі, станом здоров'я, видами спорту тощо). За *типом лідерства* вони можуть бути демократичними або авторитарними. За *ціннісною спрямованістю* – просоціальними (соціально позитивна спрямованість) або асоціальними (соціально-нейтральними) та антисоціальними.

Звичайно, об'єднання, групи ровесників відіграють у житті підлітків досить істотну роль. Часто вони входять у формалізовані і неформальні групи, спілкування в яких має суттєву різницю.

Причому, як зазначає А. Мудрик [2], основні механізми соціального виховання у формалізованих об'єднаннях – це інструментальний міжособистісний, а у неформальних – стилізований і міжособистісний. Саме у неформальних взаємовідносинах підлітків простежується часто емоційна насиченість міжособистісних контактів, оскільки прагнення проявити себе як особистість, індивідуалізуватися в референтній групі потребує від них пошуків нових каналів трансляції своєї особистості, що, на їх думку, забезпечує можливості для самовираження і самоутвердження.

Практика дозволила виявити один парадокс: майже всі громадські рухи виростають із стихійних, набуваючи певних організаційних форм. При цьому, як стверджує відомий дослідник цієї проблеми Ю. Й. Поліщук, мотивом (предметом потреби), що сприяє появі соціально-педагогічної установки щодо необхідності створення і функціонування об'єднання, є *палке бажання (життєва необхідність) в об'єднанні за інтересами*, у самодіяльній і незалежній від державних інституцій, школи (вищого навчального закладу), батьків діяльності та спілкуванні [3, С. 96].

Зважаючи на те, що основним новоутворенням у свідомості підлітків (І. Булах) є поява відчуття дорослості, яке проявляється у бажанні бути і вважатися дорослими. Сьогодні, коли простежується зменшення ролі школи у процесі виховання, а на сім'ю в її кризовому стані сподівання невелике, то саме підліткові громадські об'єднання можуть стати джерелом потреби саморозвитку і середовищем його реалізації.

Цілком закономірно, що у зв'язку з цим зростають соціально-педагогічні функції різних дитячих і молодіжних об'єднань, які є специфічними, індивідуалізованими соціально-виховними системами. Сучасна ситуація в громадських рухах надає підлітку право пошуку і вибору прийняттого і привабливого для нього за метою і масштабами діяльності об'єднання.

Цілком очевидним є те, що підлітки у всі часи прагнуть, шукають і створюють писані і неписані закони і правила, за якими вони хочуть жити, спілкуватись, самовиражатись, самореалізовуватись. Адже реформування політичної системи нашої держави докорінно змінило характер і структуру дитячого руху, який завжди був одним із факторів розвитку особистості.

Сьогодні науковці і практики повинні заново осмислити феномен дитячого руху, визначити місце в межах підліткового віку, виявити можливості у вирішенні як соціальних, так і виховних завдань стосовно підліткового покоління. Вкрай необхідна розробка принципів і технологій роботи в дитячому русі, адекватних його сучасному стану і перспективним можливостям.

Останні роки кінці ХХ початку ХХІ ст. можна відзначити синхронними процесами диференціації і консолідації, появою одних формувань і припинення діяльності інших, додання труднощів росту і прояву, багатогранністю реформованих, відроджених і „новонароджених“ організаційних структур, різними соціальними орієнтирами.

Такими показниками і пояснюється той факт, що сучасні підліткові об'єднання набули визнання не лише як явище педагогічне, яке є самостійним фактором розвитку особистості, але й як явище соціальне, що відображає всі інноваційні процеси, які відбуваються в житті нашого суспільства. Так, скажімо, якщо в суспільній свідомості українців сьогодні акцентується увага на цінностях окремої особистості, самооцінці людини, значущості її прав і свобод, то для підліткових об'єднань це означає поворот від пріоритету необхід-

ності суспільству і державі до необхідності, передусім, самим дітям і підліткам. Підлітки, незалежно від змін у суспільстві, об'єднуються, прагнуть задовольнити потребу у спільній діяльності, спілкуванні, самоствердженні.

Без сумніву, нині існує в Україні чимало соціальних громадських утворень, які відіграють важливу роль у розвитку підлітків, але вони не в змозі вичерпати всю багатогранність життя нашого покоління і його потреб.

Проте за наявності найбільш досконалих педагогічних технологій підліток у цих об'єднаннях є об'єктом навчання, турботи і впливу. Тут його діяльність регламентується цілями, окресленими ззовні, програмами, складеними для нього і визначеними для виконання без його активної участі.

За межами організованої діяльності існує інша сфера життєдіяльності підлітків. Вони включаються в неї під впливом потреби жити в реальному житті і своїми діями творити власне життя, усвідомлювати свою цінність у суспільстві, а своїми вчинками доводити своє право бути повноцінним громадянином. Можна з впевненістю сказати, що саме особистісна орієнтованість, відмежованість від державних органів, динамічність і певна незалежність є стимулом для підлітків при входженні в те чи інше об'єднання.

У зв'язку з цим можна назвати об'єднання, які з'являються на основі психологічних особливостей конкретної соціально-демографічної групи, діяльність яких пов'язана з бажанням підлітків пізнати світ і утвердитися в ньому; об'єднання, орієнтовані на різні конкретні інтереси підлітків (релігійного, політичного, економічного спрямування).

Привертає увагу той факт, що останнім часом активізувалась потреба підлітків у захисті від несправедливих дій дорослих, учителів, батьків, від жорстокості ровесників. Поява таких об'єднань як „Дитячий парламент“, „Ти не один“, „Волонтери“, „Рука підтримки“, „Справедливість“ та ін. викликають інтерес у підлітків.

Активне залучення підлітка до громадських об'єднань дозволяє йому достатньою мірою задовольняти чимало соціальних потреб, реалізувати інтереси. Такі об'єднання виконують компенсаторну роль, сприяють підвищенню рівня самооцінки, підтримують комфортний соціальний статус, є соціально-педагогічною умовою захисту підлітків, заповнюють життя подіями. У громадських об'єднаннях є більше гарантій для реалізації прав і прояву власних поглядів і по-

зицій. Водночас, такі об'єднання мають унікальні можливості для політичної соціалізації і формування у підлітків навичок життя в демократичному суспільстві.

Розглядаючи громадські об'єднання як своєрідну соціально-педагогічну систему, В. Головенько [5], М. Перепелиця [6] наголошують на важливості об'єктивно визначених *цілей* цієї системи, *принципів* (самореалізації, самодіяльності, самоуправління, соціальної реальності, активна дія підлітків).

Водночас, підліткове об'єднання можна розглядати як гуманістичну виховну систему, що створюється під певну категорію дітей, підлітків, і яка відповідальним чином проектує засоби, форми організації виховної діяльності, забезпечуючи їхній саморозвиток. За таких умов можна за рівнем саморозвитку особистості визначити ефективність цієї системи: особистість виступає своєрідним критерієм якості виховної системи, мірилом її зрілості.

Говорячи про соціальну значущість громадських об'єднань, можна сказати, що ядром будь-якого громадського об'єднання чи організації є діяльність, спрямована на реальну допомогу товаришам; турботу про них. Якщо об'єднання і його члени турбуються про те, щоб їхні справи і підготовка останніх давали змогу кожному розкрити свої здібності, проявити соціальну активність, розкріпачували внутрішні сили, то воно сприяє моральному розвитку особистості в широкому розумінні слова.

На сучасному етапі розвитку дитячих об'єднань особливою популярністю користуються ті, в основі діяльності яких є особистісно орієнтований підхід. Підлітки вступають в об'єднання, виходячи з власних інтересів, маючи на меті проявити свою активність, а докласти ці зусилля підліток може лише в гуманно-орієнтованих об'єднаннях. При цьому для підлітків добровільне об'єднання можливе лише тоді, коли вони бачать в ньому перспективу цікавого життя, можливість задоволення своїх інтересів. Але дуже важливо, щоб об'єднання посилювало соціальну значущість їхньої діяльності, робило їх дорослішими. Це, своєю чергою, сприяє прояву бачення підлітків виконувати соціальні функції в суспільстві.

Сьогоднішньому юному поколінню доведеться жити у світі, який відрізняється від того, в якому жили їхні батьки. Орієнтації їх все помітніше розходяться з традиційними, які притаманні значною мірою старшому поколінню. Тому нові умови вплинули також на процеси формування у підлітків соціального досвіду.

А це спонукає соціальних педагогів відмовитися від низки форм і методів виховної роботи в нових умовах, хоча соціальна активність підлітків, їх ініціативність і самостійність використовуються ще не цілком.

Без сумніву, в роботі соціального педагога постійно наявне прагнення наповнити інтереси підлітків соціально-значущим змістом, який базується на досвіді попередніх поколінь, допомогти їм переосмислити, оцінити і використати цей досвід, перетворюючи навколишнє життя на краще, що сприяє соціалізації особистості.

Розглядаючи соціально-виховну функцію підліткового об'єднання як провідну, істотну, було б неправильно розглядати особистість лише як пасивного об'єкта, на який здійснюється вплив ззовні, котрий мусить бути обов'язковою складовою продукції колективного впливу. Справа в тому, що кожна особистість з усім її багатством і багатогранністю її соціальних і характерологічних властивостей і якостей є активним суб'єктом власного розвитку, який здійснюється в умовах колективної діяльності. Підлітковий колектив і особистість поєднують спільність інтересів і цілей з конкретних питань їхнього життя. І, як стверджує Б. Вульф, соціальна активність колективу по вихованню особистості, поєднуючись з активністю особистості щодо самовиховання, є основою цілісного і єдиного виховного процесу [8]. Включення особистості в діяльність колективу не знімає, а, навпаки, передбачає творчу активність особистості підлітка, його ініціативність, здатність самостійно обирати лінію поведінки, здійснювати самоконтроль за виконуваними справами.

Соціально-виховна робота з підлітковим колективом передбачає цілеспрямовану організацію спільної діяльності підлітків, збагачення і розвиток складної системи відносин. Створення умов для самовираження, самоутвердження, самореалізації підлітків у соціальному просторі об'єднання можна розглядати і реалізовувати як можливість підвищення статусу підлітка в цьому об'єднанні. Аналізуючи практику функціонування підліткових об'єднань, слід зазначити, що процес гармонізації особистісних і громадських цілей тісно пов'язаний з усвідомленням кожним підлітком своєї ролі в цьому об'єднанні і формуванням його потреби „бути потрібним іншим“, „бути необхідним“ цьому об'єднанню.

Таким чином, сутність потенціалу підліткової громадської організації проявляється як системне утворення, яке інтегрує якісно нові, авангардні соціальні цінності, ініціативи, експерименти юного

покоління, молодіжну субкультуру, орієнтовану, з одного боку, на задоволенні індивідуальних творчих потреб, устремлінь особистості, яка прагне до самовизначення, суспільного визнання, а з іншого, на істотне перетворення навколишньої дійсності, удосконалення, модернізацію усталених, стереотипних суспільних відносин, що приховують, на думку підліткового максималізму, чимало несправедливості, корисливості, брехні і лицемірства, зла та інших проявів людства, проти яких однозначно потрібно боротись.

З точки зору соціальної педагогіки, сутність дитячої організації, об'єднання може бути представлена як інтегрована сукупність спеціально створених умов соціального середовища, що забезпечує стійкі соціально-педагогічні взаємовідносини підлітків і дорослих як рівноправних партнерів з різним соціальним статусом, спрямованих на оптимізацію їх соціального взаємо-розвитку і вдосконалення життєвого простору. Тому педагогічна сутність підліткових об'єднань може бути визначена не просто як певний соціальний, а саме як соціально-виховний потенціал.

Все це, на думку В. Андреева, „не зникає безслідно, особливо, що стосується саморозвитку громадянських якостей особистості, серед яких, насамперед, можна виокремити громадянську позицію як якість особистості, що характеризує громадянську причетність до всього того, в чому юний громадянин бере безпосередню або опосередковану участь“ [10, С. 216].

Справді, високорозвинене почуття громадянського обов'язку, відповідальності за свої права і вчинки, активне засвоєння соціальних ролей і відносин, ініціатива і творчість при виконанні соціозначущих доручень і конкретних справ створюють атмосферу дотичності підлітків до всього, що є предметом їх захоплення й інтересів. При цьому не можна протиставити внутрішню і зовнішню активність, оскільки активність є проявом як внутрішньої, так і зовнішньої активності. Адже, беручи участь у соціально значущій діяльності, кожна людина, в тому числі і підліток керується певними мотивами, розмірковує над тим, що він робить.

Така єдність зовнішнього і внутрішнього відображення у показниках, які дозволяють судити про сформованість соціальної позиції кожного підлітка у колективній діяльності конкретного об'єднання. Ці показники, зокрема, містять:

- позитивне ставлення підлітка до справи та ініціатив колективу, готовність реалізувати;

- наявність досвіду участі в них, пов'язане з виконанням конкретних обов'язків та соціальних ролей;
- наявність певного рівня умінь, оптимального для певного віку;
- усвідомлення відповідальності за свою роботу перед колективом;
- комфортний стан підлітка в діловому і міжособистісному спілкуванні, адекватна оцінка свого становища.

Усі зазначені показники взаємодіють, вони перебувають у взаємозв'язку між собою і можуть бути позитивними, що засвідчує ефективність організаційної і соціально-педагогічної роботи з підлітками в громадських об'єднаннях і підтверджується в результаті соціально значущої діяльності.

Отже, вплив діяльності і формування соціально активного підлітка може здійснюватись у результаті організації соціально спрямованої діяльності підлітка у взаємодії з соціальним педагогом. Причому мотиви діяльності підлітка мають реалізовуватись добровільно, а його соціальне виховання відбувається завдяки особистісній зацікавленості, ініціативності і бажання самореалізовуватись і самоутверджуватись як соціальна особистість, ідентифікована з ровесниками.

Можна вести мову на майбутнє про необхідність пошуків нових, більш широких підходів до постановки і вирішення проблеми з позиції психолого-педагогічного бачення і з позиції організації соціально-педагогічного змісту виховання підлітків. Це в загалом дасть більш повне уявлення про підліткові об'єднання як фактор виховного впливу на особистість, її соціальне становлення.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрити суть і особливості підліткових об'єднань як соціально-педагогічного чинника впливу на особистість.
2. Охарактеризувати спільне і відмінне у характеристиці формальних і неформальних об'єднань.
3. Окреслити сутність особистісного орієнтованого підходу в організації діяльності підліткових об'єднань.
4. Обґрунтувати роль особистості у соціально-виховному процесі в підлітковому об'єднанні.
5. Скласти таблицю типології підліткових об'єднань за різними показниками.

Література

1. *Кон И. С.* Ребенок и общество. – М.: Наука, 1988.
2. *Мудрик А. В.* Введение в социальную педагогику: Учеб. пособ. для студ. – М.: Академия, 1997.
3. *Поліщук Ю. Й.* Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні. – Т.: ТНПУ, 2005.
4. *Троцько Г. В., Труба віна І. М., Хлебнікова Т. М.* Українські дитячі та молодіжні громадські організації. – Х.: ХДПУ, 1999.
5. *Головатенко В. А.* Український молодіжний рух у ХХ ст. – К.: А.Л.Д., 1997.
6. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001.

§ 3. Роль соціального педагога в організації молодіжного дозвілля

В Україні усталеним є поняття «культурно-дозвіллева сфера», що вказує на використання людиною свого вільного часу для розвитку своїх творчих здібностей, культури, вмінь та навичок. Натомість в зарубіжних країнах «культурно-дозвіллева сфера» набула інших назв: «індустрія дозвілля», «дозвіллево-рекреаційна сфера» (США, Велика Британія), «сфера вільного часу» (Німеччина), «анімація» (Італія, Туреччина, Франція). Такі назви утвердилися не випадково – вони історично зумовлені і залежать від соціальної, культурної, економічної політики конкретної країни.

Загалом, у європейському суспільстві, починаючи з другої половини 20-го століття, сформувалися концепції, що розглядають дозвілля як складову часового простору, як вид людської життєдіяльності, як психологічний стан людини, як ознаку цілісного способу життя.

Дозвілля як складова часового простору (кількісна концепція дозвілля) передбачає розподіл бюджету часу людини на робочий та неробочий. Відповідно до цієї концепції, дозвілля ототожнюється з позаробочим часом, вивчається як вільний час людини і набуває характерних ознак вільного часу людини загалом; розглядається як істотна складова вільного часу, що звільняє людину від усіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційне та розважальне наповнення. Відповідно до кількісної концепції, дозвіллевий час використовується людиною за її власним бажанням.

Дозвілля як окремий вид життєдіяльності людини – це діяльність: творча, конструктивна або ж безцільна та асоціальна. Дозвіллева діяльність відрізняється від інших видів життєдіяльності людини тим, що здійснюється відповідно до потреб індивіда, з метою отримання задоволення. З точки зору прибічників діяльнісної концепції, роль дозвілля полягає у відновленні психічних та фізичних сил людини, підвищенні її освітнього та духовного рівня, здійсненні лише тих занять у вільний час, що відповідають потребам та бажанням людини і приносять їй задоволення у процесі самої діяльності.

Дозвілля як психоічний стан людини розглядається крізь емоційне сприйняття людиною дозвіллевих занять. Згідно з цією концепцією, дозвіллевими вважаються лише ті види діяльності, що сприймаються людиною позитивно. Дозвілля є істотною складовою емоційної сфери життя, а тому залежить від якості цього життя, рівня його задоволення, дозвіллевих можливостей та пропозицій, їх доступності.

Інтеграційною вважається концепція цілісного способу життя. Її сутність полягає в тому, що всі сфери людського життя мають дозвіллевий потенціал, тобто, можливості для творчості, саморозвитку та самовдосконалення мають різні види людської життєдіяльності (сім'я, навчання, робота, релігія тощо).

Дозвілля характеризується **специфічними ознаками**, пріоритетними серед яких є:

- свобода вибору дозвіллевої діяльності, свобода від обов'язків;
- добровільна участь у дозвіллевій діяльності;
- бажання отримати радість та задоволення;
- самодостатність та самоцінність;
- компенсаційність дозвілля.

Головною ознакою дозвілля вважається *свобода від обов'язків та добровільність участі*. Фундаментальними ознаками дозвілля вважаються також: *отримання задоволення, розваги та відпочинок, урізноманітнення життя*.

Вперше відпочинок, розваги та розвиток особистості як пріоритетні функції дозвілля були визначені французьким вченим Ж. Дюмазедьє на IV Міжнародному соціологічному конгресі в Мілані 1959 року. Людина обирає конкретний вид дозвіллевої діяльності з різних причин: прагне набути нового досвіду, поспілкуватися з друзями, відпочити від роботи, поглибити свої знання, принести користь суспільству, зміцнити здоров'я, розвинути вміння та здібнос-

ті. Та в будь-якому випадку вона бажає отримати задоволення від обраного виду дозвілля.

Аналіз змісту дозвілля як соціально-культурного явища в контексті людської життєдіяльності дозволяє розглядати його за основними параметрами:

1. *Сімейний параметр* охоплює широке коло людських потреб, зокрема, виховання дітей, облаштування сімейного життя, участь в різноманітних формах «колективного побуту» (як святково-обрядового, так і утилітарного). Такі аспекти дозвіллевої діяльності, як сімейно-побутові установки чи інтереси вказують на зростаючу потребу родини як мікросоціуму піднести власні культурні стандарти до певного рівня.
2. *Освітній параметр* характеризує дозвіллеву діяльність як об'єктивно необхідну й усвідомлену потребу багатьох людей здобути знання та набути вмій для успішної виробничої діяльності, для підвищення виробничої культури (суб'єктивний аспект) та культури виробництва (об'єктивний аспект). Це спричинено, передусім, глобальною інтенсифікацією виробництва та жорсткою конкуренцією на ринку праці.
3. *Політичні інтереси* людини проявляються в її бажанні долучитися до політичного життя, до певної політичної діяльності, що відображається в намаганні брати участь у політичних заходах, заняттях, акціях, публічно висловлювати свою громадянську позицію, активно формувати громадську думку, бути причетним до вирішення партійних чи загальнонаціональних проблем, не стояти осторонь життя країни, етносу, нації.
4. *Моральний параметр* дозвілля відтворює відповідну установку на задоволення морально-етичних потреб особистості у процесі дозвіллевих заходів. Необхідно зазначити специфіку цього параметру, який не має такої чіткої визначеності як політичний чи сімейний.
5. *Естетичні параметри* виражають потребу особистості в естетичних переживаннях, в естетичній практиці. Головною особливістю *естетичних концепцій дозвілля* є його змістове наповнення. Дозвілля розглядається як сфера розвитку особистісної та соціальної культури, формування громадянської позиції, розкриття духовного потенціалу людини, відродження та збереження національних традицій, культурної спадщини народу.
6. *Науково-технічні параметри* дозвіллевої діяльності є наслідком науково-технічної революції і пов'язані, здебільшого, з гострими

потребами людей у природничонауковій інформації, у знаннях з технологій, технічної організації виробництва. Дозвіллева практика останніх десятиліть свідчить про значне зростання потреб у знаннях з екології, в гармонізації відносин людини і природи.

7. *Спортивні параметри* подібні до попередніх (науково-технічних та естетичних) і свідчать про глибоке усвідомлення людиною своєї незахищеності у жорсткому світі. Дозвілля вивчається як засіб оздоровлення, зміцнення здоров'я, адаптації людини до змінюваних соціальних та природних умов, зменшення психологічної напруги особистості.
8. *Соціальні параметри* дозвілля проявляються у потребі людини пристосовуватись не тільки до природного світу, а власне, й до суспільства. Саме дозвілля багатьма практиками та керівниками визначається як основний фактор «соціального зв'язку» між різноманітними соціальними інститутами: сім'єю, роботою, навчальними закладами, мистецькими установами.
9. *Економічні параметри* дозвілля передбачають поєднання інтересів дозвіллевої та економічної сфер. Дозвілля у дослідженнях кінця ХХ ст. розглядається як один з основних елементів довгострокової економічної стратегії. З'явилися нові форми кооперації між дозвіллевою сферою та економікою. Це простежується у відкритті в дозвіллевих закладах прибуткових творчих майстерень, у наданні комерційних послуг, виконанні дозвіллевих заходів на замовлення, у створенні великої кількості робочих місць шляхом відкриття дозвіллевих центрів з їх розгалуженою інфраструктурою.

Головними соціальними функціями дозвілля є рекреаційна, комунікативна, соціальна, творча, ціннісно-орієнтаційна, пізнавальна та виховна.

Рекреаційна функція спрямована на зняття виробничої перевтоми, психологічної перенапруги, відтворення фізичних, інтелектуальних, емоційних сил людини; на зміцнення здоров'я шляхом здійснення дозвіллевим об'єднанням ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних, туристично-екскурсійних програм, проведення вечорів відпочинку, видовищних заходів, театралізованих вистав, масових свят. Рекреаційна функція є однією з провідних для сучасних дозвіллевих закладів, її мета – сприяти відпочинку, неформальному спілкуванню.

Комунікативна функція дозволяє розширити можливості для спілкування, подолання самотності, знаходження нових друзів.

Вона яскраво виявляється в таких формах дозвілля, як диспути, дискусії, вечори відпочинку, конференції, конкурсні та розважальні програми, просвітницькі акції тощо.

Соціальна функція дозвілля сприяє тому, щоб кожна особистість мала власну гідність, розуміла зміст свого існування, сприяє інтеграції людини в суспільство, задовольняє можливість самоідентифікації, дозволяє відчувати свою приналежність до певної спільноти. Вона поєднує, на нашу думку, функції адаптації, соціалізації, психологічної профілактики і пов'язана з соціально-культурними, рекреаційними, дозвіллевими проектами для інвалідів, осіб похилого віку, представників етноремігрантів, «важких» підлітків.

Творча функція спрямована на створення умов для прояву й розвитку творчого потенціалу особистості за межами професійно-трудової та сімейно-побутової діяльності шляхом участі особистості у виставках, творчих вечорах, в різноманітних гуртках, хобі-групах, у роботі майстерень, літературних, музичних, народознавчих віталень, художніх салонів.

У своїй *пізнавальній функції* дозвілля постає складовим компонентом неперервної освіти, підкреслюючи важливість самовдосконалення й самоосвіти, духовного збагачення особистості. Пізнавальна функція дозволяє задовольнити потреби в додатковій інформації, в поширенні та набутті нових знань.

Ціннісно-орієнтаційна функція полягає у формуванні системи ціннісних уявлень та орієнтацій особистості, мотивів, ідеалів, переконань, життєвої позиції і виявляється у ставленні індивіда до навколишнього середовища, до інших людей, до самого себе. Сприймаючи певні події, факти, предмети, наукові концепції, поведінку інших людей, навколишній світ, людина завжди оцінює та формує певне ставлення до них.

Функції дозвілля визначають його **рівні**:

- *пасивний відпочинок* як найпростіший рівень дозвілля, що не має перспективних цілей, дозволяє, звільнитися від виробничої перерви, побути у спокої, психологічно розслабитися; пасивне дозвілля є складовою життя людини;
- *розважальне дозвілля* поєднує прогулянки, спортивні та видовищні шоу, відвідування театрів, ігри, рекреаційні заходи і сприяє емоційній та фізичній розрядці; розважальне дозвілля вимагає від людини певної підготовки, вольових зусиль, застосування фізичних та психічних сил;
- *пізнавальне дозвілля* передбачає активну участь людини у дозвіллевій діяльності, спілкування в хобі-групах, з однодумцями,

формує світогляд людини, розвиває її духовний світ, соціальні зв'язки та творчі уподобання;

- *творче дозвілля* характеризується духовною насиченістю, соціальною активністю, сприяє культурному збагаченню, створенню нових духовних цінностей.

Закономірності дозвілля полягають в тому, що:

- дозвіллева діяльність здійснюється у вільний для людини час, надає свободу вибору дозвіллевих занять та участі в них, зміст дозвіллевої діяльності нерегламентований і не запрограмований;
- багатоманітність видів дозвіллевої діяльності, синтетичність та великий діапазон, дозволяють інтегрувати різні види дозвіллевої діяльності, створюють підвищені (порівнянно з іншими складовими соціально-культурної діяльності) можливості для вияву й розвитку творчого потенціалу людини, залучення до кращих досягнень світової культури;
- міжособистісне культурне спілкування на дозвіллі посилює привабливість дозвіллевої діяльності для людини і відкриває можливості для розвитку культури особистості;
- самодіяльна й ініціативна основа дозвіллевої діяльності передбачає активну участь особистості в дозвіллевих заходах; якщо зміст дозвіллевої діяльності неадекватний інтересам та потребам особистості, можливості дозвілля лишаються нереалізованими і не впливають на творче розкриття особистості;
- дозвілля створює умови для духовного розвитку особистості, обміну, засвоєння та створення нових духовних цінностей;
- дозвілля є засобом соціалізації особистості; завдяки участі у дозвіллевій діяльності особистість засвоює досвід суспільства, його цінності, накопичує соціальні знання та норми поведінки.

Принципи дозвілля становлять теоретичні, соціальні, культурні, політичні, організаційні засади, на яких ґрунтується дозвіллева діяльність. Вчені визначають такі загальні принципи дозвіллевої діяльності: *системність, добровільність, диференціація, доступність та якість дозвіллевих послуг, відповідність дозвіллевих послуг місцевим умовам.*

У сучасному суспільстві не знаходить реального підтвердження думка про те, що формування особистості є справою лише педагогічних закладів. Актуальним сьогодні є розвиток дозвіллевих центрів, що охоплюють різні вікові категорії населення, різні суспільні структури (сім'ю, вулицю, любительські об'єднання, підліткові групи).

Зміст виховання особистості у дозвілєвій сфері залежить від орієнтації людини у вільний час. На характер проведення людиною свого часу впливає багато чинників, найголовнішими серед них є соціальне становище, національні традиції, психічні та фізіологічні зміни, ціннісні орієнтації, притаманні конкретному віковому стану.

Виховання гармонійної особистості передбачає цілісний підхід до дитини, що полягає у створенні спільними зусиллями викладачів, батьків, вихователів гуманного педагогічного середовища для кожної дитини. Натомість, життя сучасної людини з самого дитинства характеризується гострими суперечностями та вкрай суперечливими цінностями, що пропонуються дитині школою, сім'єю, вулицею, засобами масової інформації. І саме дозвілєва діяльність як педагогічний процес здатна усунути бар'єри між школою, сім'єю та внутрішнім життям дитини.

Актуальність дозвілєвої діяльності особливо підвищується під час шкільних канікул. Канікули у сфері дозвілля повинні бути насиченими заходами різнопланового характеру для повноцінного відпочинку школярів. Форми роботи у цей період можуть бути найрізноманітнішими. В період осінніх, зимових і весняних канікул можуть бути запропоновані такі види дозвілєвих заходів: творчі тижні (літературні, музичні, театральні, кінотижні); конкурсно-ігрові програми; рекреативний відпочинок (туристичні походи); екскурсійна робота (відвідування музеїв, пам'яток історії та архітектури тощо); влаштування концертів, виставок, фестивалів самодіяльних колективів.

Під час літніх канікул головна увага організатора звертається на сезонні особливості відпочинку: екскурсійні подорожі та туризм, організацію дитячих ігрових майданчиків і підліткових клубів за інтересами і т.п.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Підібрати можливі форми дозвілля молоді відповідно до концепцій, що сформувалися у другій половині 20-го століття.
2. Охарактеризуйте алгоритм діяльності соціального педагога, орієнтуючись на фундаментальну ознаку дозвілля: урізноманітнення життя.
3. Створити авторську картотеку ігор для дітей з особливими потребами за обраною вами тематикою.
4. Розробити систему оформлення ігroteки (стенди, інформаційні матеріали, допоміжні засоби, ігрові майданчики та ін.), орієнтуючись на відповідну групу клієнтів.

Література

1. Воловик А., Воловик В. Педагогіка дозвілля: Підручник. – Х.: ХДАК, 1999.
2. Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. Основы социально-культурной деятельности. – М., 1995.
3. Молодь і дозвілля: Теорія і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання. – Вип. 2. – К., 1996.
4. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. – К.: Кондор, 2005.

§ 4. Теоретичні засади формування здорового способу життя

Питання здоров'я та здорового способу життя, розвитку та становлення особистості дитини і підлітка розглядаються багатьма дослідниками: виховна робота в школі засобами фізичної культури (А. Д. Дубогай, Г. І. Власюк, А. Л. Турчак); психологічні, моральні особливості виховання особистості (І. Д. Бех, Н. Ю. Максимова, С. К. Масгутова, І. В. Нікітіна, Р. Ф. Пасічняк, І. М. Романишин; формування ціннісних орієнтацій підлітків (С. В. Лапаєнко, С. О. Свириденко, О. Ф. Турянська); становлення соціальної активності підлітків (К. М. Власова, О. И. Карпунін, О. А. Кузьменко), загально-філософський підхід (Л. П. Сущенко).

Науковці визначають, три етапи діяльності світової спільноти в напрямку відвернення загрози здоров'ю людства:

Перший етап 1977–1986 рр. визначив ідеологію досягнення здоров'я для всіх, основні принципи і шляхи цієї діяльності. Основні документи – Концепція ВООЗ «Здоров'я для всіх» (1977 р.), Алма-Атинська Декларація „Концепція досягнення здоров'я для всіх” (1978 р.), звіт Лалонда (1974 р.).

Другий етап 1986–1997 рр. ствердив ФЗСЖ як засіб досягнення здоров'я для всіх і загальновизнаної в світі системи дій зі своєю теорією, методикою і практикою. Основні документи – Отавська Хартія (1986 р.), Аделаїдські рекомендації (1988 р.), Сундсвальська заява (1991 р.).

Третій етап історії ФЗСЖ починається з 1997 року. Основні документи – Джакартська декларація за формування здорового способу життя в ХХІ сторіччі (1997 р.), Всесвітня декларація з охорони здоров'я, “Здоров'я-21: Основи політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні ВООЗ” (1998 р.).

Таким чином, Європейське регіональне бюро ВООЗ спрямовує свою діяльність на сприяння тому, щоб політика кожної європейської країни з питань охорони здоров'я якомога тісніше була узгоджена з політикою "Здоров'я-21".

Особливу увагу привертає відоме визначення поняття здоров'я в Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, 1946 р.): *«Здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб та фізичних дефектів»*, що визначає чотири складові здоров'я: фізичне, психічне, духовне, соціальне. Ці складові тісно взаємопов'язані, вони в сукупності визначають стан здоров'я людини.

Показниками фізичного здоров'я є індивідуальні особливості анатомічної будови тіла, досконале (за нормою) фізіологічне функціонування організму в різних умовах спокою, руху, довкілля, генетичної спадщини, рівень фізичного розвитку органів і систем організму.

Показники психічного здоров'я – індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, наприклад, збудженість, емоційність, чутливість. Психічне життя індивіда складається з цілей, потреб, інтересів, мотивів, стимулів, установок, уяви, почуттів тощо. Психічне здоров'я пов'язане з особливостями мислення, характеру, здібностей людини.

Показниками духовного здоров'я є духовний світ особистості, сприйняття духовної культури людства, освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики. Свідомість людини, її ментальність, життєва самоідентифікація, ставлення до сенсу життя, оцінка реалізації власних здібностей і можливостей у контексті власних ідеалів і світогляду – все це обумовлює стан духовного здоров'я індивіда.

Соціальне здоров'я пов'язане з економічними чинниками, стосунками індивіда зі структурними одиницями соціуму (сім'єю, організаціями), з якими створюються соціальні зв'язки: праця, відпочинок, побут, соціальний захист, охорона здоров'я, безпека існування тощо. В загальному вигляді соціальне здоров'я детерміноване характером і рівнем розвитку, які притаманні головним сферам суспільного життя в певному середовищі – економічній, політичній, соціальній, духовній. Ці складові тісно взаємопов'язані, вони в сукупності визначають стан здоров'я людини. В реальному житті майже завжди спостерігається інтегрований вплив цих складових.

Сучасні теорія і практика формування здорового способу життя, прийняті в країнах-лідерах, що ініціюють піднесення проблематики здоров'я на загально планетарний рівень, розрізняють шість рівнів здоров'я світової спільноти, структурованих за кількісною ознакою – від окремого індивіда до людства загалом.

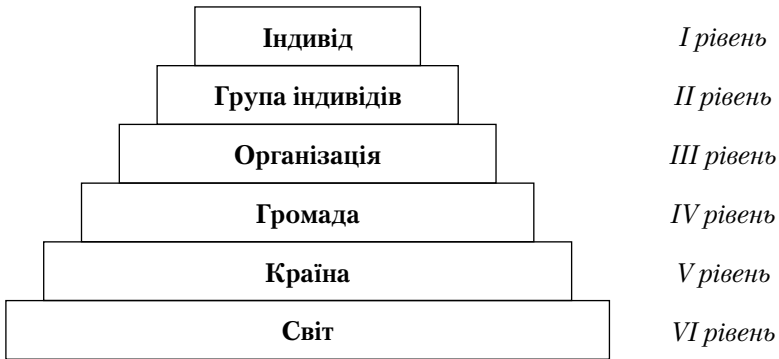

Рис. 9.1. Структуровані рівні здоров'я світової спільноти

Перший рівень – індивідуальний, тобто здоров'я окремої людини. *Другий рівень* визначається як *рівень здоров'я певної групи людей* – її сім'я, родичі, друзі, знайомі, з якими вона повсякденно спілкується. *Третій рівень* – *рівень організації*. Зважаючи на те, що переважна більшість людей взаємодіє з різними організаціями суспільства (сфери виробництва, послуг, науки, культури, релігії, правові і соціальні інституції тощо) і тим самим впливає на здоров'я працівників (як і в зворотному напрямку організація впливає на здоров'я окремої людини), цей рівень структурований окремо. *Четвертий рівень здоров'я* – *здоров'я громади*, тобто той найближчий соціум, де людина перебуває тривалий час свого життя. Наступний, *п'ятий рівень* – рівень певної країни, як влада ставиться до громадського здоров'я своєї країни, чи відповідає чинне законодавство світовим поглядам з питань здоров'я. І останній, *шостий* – *рівень всього світу*, на якому позначаються проблеми всього людства у планетарному масштабі.

Таке структурування рівнів здоров'я дозволяє мати уявлення світової спільноти щодо зв'язку індивідуального і громадського здоров'я, яке визначає взаємозалежність усіх рівнів. Така залеж-

ність і взаємообумовленість рівнів здоров'я визначає позицію, яка проголошується країнами світової цивілізації:

- *кожна людина особисто відповідальна за здоров'я всього людства;*
- *усе людство відповідальне за здоров'я кожної людини.*

Узагальнюючи міркування провідних вчених щодо визначення поняття «здоровий спосіб життя», «здоров'я», можна сказати, що *здоровий спосіб життя* – це все в людській діяльності, що має відношення до збереження і зміцнення здоров'я, все, що сприяє виконанню людиною своїх людських функцій завдяки організації діяльності щодо оздоровлення умов життя – праці, відпочинку, побуту.

Складові здорового способу життя мають елементи, які стосуються всіх аспектів здоров'я – фізичного, психічного, соціального і духовного. Найважливіші з цих елементів – це:

- усвідомлення цінності здоров'я (домінуючий у світогляді людини духовний пріоритет і відповідна психічна установка);
- відсутність шкідливих звичок, (тютюнової, алкогольної, наркотичної залежності, безладних, небезпечних статевих стосунків);
- доступ до раціонального харчування (в тому числі якісної питної води, необхідної кількості вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, спеціальних продуктів і харчових добавок);
- умови побуту (якість житла, умови для пасивного і активного відпочинку, рівень психічної і фізичної безпеки на території життєдіяльності);
- умови праці (безпека не тільки у фізичному, а й у психічному аспекті, наявність стимулів і умов професійного розвитку);
- рухова активність (використання засобів фізичної культури і спорту, різноманітних систем оздоровлення, спрямованих на підвищення рівня фізичного розвитку, його підтримку, відновлення після фізичних і психічних навантажень).

Взагалі світовою спільнотою «*формування здорового способу життя*» визначається як процес запровадження зусиль для сприяння поліпшенню здоров'я і благополуччя взагалі, зокрема ефективних програм, послуг, політики, які можуть підтримати та поліпшити існуючі рівні здоров'я, дати людям змогу посилити контроль над власним здоров'ям і покращити його.

Для поліпшення здоров'я, індивідуального чи суспільного, необхідна також наявність певних *передумов*. Основними з таких передумов є Всесвітня організація охорони здоров'я визначає такі:

- *Наявність миру*, яка розуміється не лише як відсутність війни з іншою державою або групою держав, але й як відсутність мирних стосунків у сім'ї, конфліктів з найближчим оточенням, на роботі, конфлікти всередині спільноти або між ними, які теж не сприяють здоров'ю.
- *Наявність даху над головою*. Це визначення не звужується до поняття домівки. Оскільки це і певний рівень побутового комфорту, і майнові правові відносини, інші науково-технічні і соціальні чинники, що створюють відчуття впевненості в майбутньому щодо захисту власного майна від можливих негараздів природного або суспільного походження.
- *Прояв соціальної справедливості, рівності, неупередженості*. Наявність цих передумов здоров'я гарантує всім громадянам однакової можливості доступу до послуг соціальних інституцій, рівні громадянські, майнові, соціальні права, унеможливує обмеження законних прав та інтересів людини з боку будь-яких сильних або владних структур.
- *Освіта*. Поняття освіти в цьому контексті слід розуміти не тільки як освіту валеологічну (про здоровий спосіб життя), а й як освіту загальну, оскільки без знання комплексу основних природно-наукових, філософських, гуманітарних положень світової спадщини вивчення суто валеологічної дисципліни не може дати системного уявлення про проблему здоров'я взагалі.
- *Оптимальне харчування*, яке є передумовою здоров'я, і поєднує доступність споживання якісної питної води, необхідної кількості вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, продуктів підвищеної біологічної цінності, фітопродуктів, спеціальних продуктів і харчових добавок, що сприятиме поліпшенню стану здоров'я і протидіятиме природному процесу старіння.
- *Поняття прибутку* в переліку передумов здоров'я передбачає наявність фінансових можливостей для забезпечення не тільки мінімальних потреб існування людини або суспільства, але й для створення послуг і товарів, необхідних для здорового способу життя.
- *Стабільність екосистеми* також є передумовою здоров'я. Мається на увазі не стабілізація шкідливих екоумов, а навпаки, діювий вплив на всі ланки цієї системи з метою запобігання негати́вним змінам, що можуть погіршити умови існування.

- *Достатність сталих ресурсів* поєднує і фінансові ресурси країни, спільноти і окремої людини, незадіяні ресурси засобів виробництва, матеріалів та інструментів, вресіті-ресіт, інтелектуальні ресурси, потенціал громадських і приватних ініціатив [9].

Метою формування здорового способу життя є сприяння досягненню, в широкому розумінні, благополуччю і здоров'ю для всіх, на всіх рівнях, у всіх сферах, з усіма передумовами.

Основним механізмом формування здорового способу життя є створення умов для окремих осіб, груп людей, громад спроможності і можливості позитивно впливати на проблеми здоров'я.

Розрізняються *п'ять напрямків* формування здорового способу життя, які тісно взаємопов'язані:

- формування сприятливої для здоров'я державної політики;
- створення сприятливого природного і соціального середовища;
- підвищення активності громад;
- розвиток індивідуальних людських навичок;
- переорієнтація служб охорони здоров'я.

Кожен із заходів реалізується за притаманними для нього певними принциповими положеннями і за наявності певних умов.

1. *Створення сприятливого середовища* для життєдіяльності людини. Нерозривний зв'язок людини і середовища її існування, взаємозв'язок двох складових середовища (суспільної і природної), взаємозв'язок чотирьох складових здоров'я людини (фізичної, психічної, соціальної, духовної) – все це обумовлює необхідність будувати заходи щодо формування здорового способу життя на основі соціо-екологічного підходу до здоров'я.
2. *Підвищення активності громад*. Головною «рушійною силою», потенціалом, середовищем розробки і впровадження формування здорового способу життя є громада (місцева територіальна, етнічна, релігійна, культурна тощо).
3. *Розвиток індивідуальних навичок* переважно спрямований на інформаційну і освітню діяльність, що має на меті збільшувати спроможність людей робити правильний вибір, посилювати контроль за здоров'ям, вчитись спрямовувати зусилля на власне здоров'я, на здорове середовище.
4. *Переорієнтація служб охорони здоров'я* має здійснювати розширення сфери відповідальності спеціалізованої системи охорони здоров'я саме у напрямку формування здорового способу життя, виходячи за межі лікування.

Проведений аналіз теоретичних засад формування здорового способу життя та основних напрямків роботи соціальних педагогів дозволив розробити загальну модель діяльності соціального педагога щодо формування здорового способу життя дітей та молоді (Рис. 9.2).

Основними об'єктами соціально-педагогічної роботи спеціаліста щодо формування здорового способу життя підлітків є навчальні заклади різних типів (загальноосвітні школи, вищі навчальні заклади) та позанавчальні заклади (соціальні служби для молоді, клуби за місцем проживання, громадські об'єднання тощо). Соціально-педагогічний вплив відбувається як під час групової роботи, так і у ході індивідуальної роботи.

Щоб ця модель спрацювала, спеціалісти повинні володіти певною професійною компетентністю, під якою розуміється сформована у процесі навчання та самоосвіти система науково-практичних знань і вмінь, які впливають на якість вирішення професійних завдань, і розвинуті особистісно-професійні якості, що проявляються у діловому та партнерському спілкуванні з людьми при вирішенні їхніх життєвих проблем. Для виконання соціально-педагогічної роботи щодо формування здорового способу життя відповідно до основних функцій соціальний педагог повинен володіти певними знаннями та вміннями, а саме:

- у межах комунікативної функції – особливості спілкування з різними соціальними групами підлітків та молоді, представниками державних структур та громадських організацій, попередження конфліктних ситуацій, здійснення позитивного впливу на дітей та молодь, залучення їх до роботи соціальних проєктів;
- у межах організаторської функції – теоретичні та практичні засади діяльності соціального педагога щодо організації роботи з формування здорового способу життя у різних соціальних інститутах, а також з розробки, планування, оцінки соціальних програм, визначення пріоритетних напрямків діяльності у процесі формування здорового способу життя, розподілення обов'язків між учасниками соціальних проєктів, координування їх діяльності;
- у межах прогностичної функції – особливості прогнозування результатів впровадження соціальних проєктів, спрямованих на формування здорового способу життя дітей та молоді, побудова адекватних прогнозів відповідно до конкретної соціально-

педагогічної ситуації, враховування специфіки різних соціальних груп молоді;

- у межах соціально-педагогічної функції – специфіка соціально-педагогічної діяльності з формування здорового способу життя дітей та молоді, здійснення соціально-педагогічної роботи щодо формування усвідомлення необхідності здорового способу життя, набуття соціальних навичок щодо здоров'я у підлітків та молоді;
- у межах профілактичної функції – основи здорового способу життя, наслідки впливу шкідливих звичок та асоціальної поведінки на здоров'я та життєдіяльність особистості, способи та форм соціально-профілактичної роботи, організація індивідуальних, групових, масових форм діяльності з формування здорового способу життя, пропаганда здорового способу життя, створення соціальних умов для соціально-позитивної діяльності дітей та молоді через їх участь у соціальних проєктах;
- у межах діагностичної функції – особливості діагностування об'єктів соціально-педагогічної діяльності з формування здорового способу життя, добирання оптимального діагностичного інструментарію, аналіз, узагальнення та використання результатів діагностики;
- у межах соціально-медичної функції – основні соціально-медичні чинники здоров'я та здорового способу життя, особливості надання соціально-медичної допомоги різним групам клієнтів, проведення консультативної соціально-терапевтичної допомоги із залученням різних фахівців, доцільно застосовувати різні форми психолого-педагогічної допомоги;
- у межах правозахисної функції – основні права дітей та молоді щодо здоров'я, закріпленні в законодавчих документах України та інших країн, обов'язки школи, сім'ї та позанавчальних закладів стосовно розвитку особистості, інформування дітей та молоді про їхні права щодо здоров'я.

Соціальні педагоги через соціальну складову здоров'я мають можливість впливати на моральне, психічне та фізичне здоров'я особистості, а формування у підростаючого покоління свідомості соціальної цінності здоров'я як особистого, так і суспільного сприятиме позитивному становленню та розвитку особистості загалом.

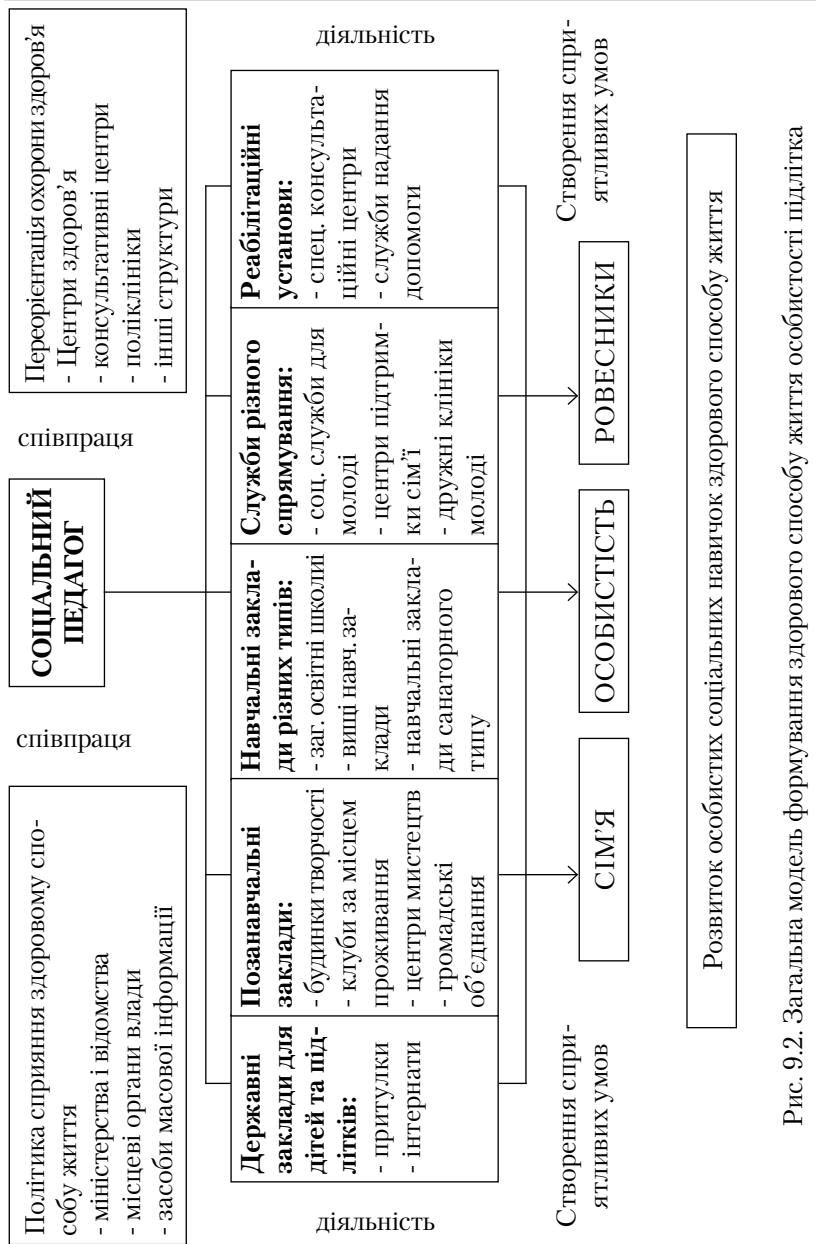

Рис. 9.2. Загальна модель формування здорового способу життя особистості підлітка

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Глобальна проблема здоров'я людини як сучасний етап розвитку цивілізації
2. Розробити рівні здоров'я в суспільстві – здоров'я окремої людини, груп людей, організацій, громад, регіонів.
3. Розробити загальні моделі в роботі з конкретною групою клієнтів.
4. Скласти таблицю факторів ризику здоров'я дітей та молоді, які обумовлені способом життя.
5. Визначити основні чинники формування здорового способу життя дітей, підлітків та молоді.
6. Основні напрями та завдання діяльності соціальних педагогів з формування здорового способу життя.
7. Дати дві анотації деяких вітчизняних проєктів: позашкільні навчально-виховні заклади, соціальні служби для молоді тощо.
8. Скласти перелік законодавчих і нормативних актів України щодо здорового способу життя.

Література

1. Здоровье-21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ: Введение // Европейская серия по достижению здоровья для всех. – 1998. № 5. – Копенгаген.: ВОЗ (ЕРБ).
2. Моніторинг і оцінка діяльності з формування здорового способу життя / Балакірева О. М., Яременко О. О., Левін Р. Я. та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2005. – Кн. 11.
3. Навчання здоровому способу життя на засадах розвитку навичок через систему шкільної освіти: оцінка ситуації / Балакірева О. М. (кер. авт. кол.), Ващенко Л. С., Сакович О. Т. та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004.
4. Освітні програми формування здорового способу життя молоді. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2005. – Кн. 5.
5. Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей та молоді / Яременко О. О. (кер. авт. кол.), Балакірева О. М., Бельська Г. В. та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005.
6. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді / Бевз Г. М., Главник О. П. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005.

7. Фізична культура як неодмінна складова формування здорового способу життя молоді/ Яременко О. О. (кер. авт. кол.), Дубогай О. Д., Левін Р. Я., Буцька Л. В.. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2005. – Кн. 6.
8. Формування здорового способу життя молоді в Україні: національна модель „Молодь за здоров'я” / Шатц П., Яременко О., Балакірева О. та ін. – К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2005.
9. Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.
10. Формування здорового способу життя молоді: Навч.-метод. посіб. для працівників соц. служб для сім'ї, дітей та молоді / Бондар Т. В., Карпенко О. Г., Дикова-Фаворська Д. М. та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3

Розділ 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	4

§ 1. Предмет та завдання соціальної педагогіки.	4
Питання і завдання для самостійної роботи	8
Література	8
§ 2. Соціальний педагог як суб'єкт професійної діяльності.	9
Питання і завдання для самостійної роботи	15
Література	15
§ 3. Зміст, структура та принципи соціально-педагогічної діяльності	16
Питання і завдання для самостійної роботи	26
Література	27
§ 4. Функції соціального педагога у практичній діяльності фахівців. ...	27
Питання і завдання для самостійної роботи	33
Література	33
§ 5. Організаційні моделі соціальної освіти в зарубіжних країнах	33
Питання і завдання для самостійної роботи	42
Література	43

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ	44

§ 1. Соціалізація особистості – надзавдання соціальної педагогіки ...	44
Питання і завдання для самостійної роботи	55
Література	56
§ 2. Соціально-педагогічна діяльність як умова соціалізації особистості	56
Запитання і завдання для самостійної роботи	62
Література	62
§ 3. Зміст і структура професійно-етичної культури соціального педагога	63
Питання і завдання для самостійної роботи	73
Література	73
§ 4. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога. ...	74
Питання і завдання для самостійної роботи	87
Література	87

Розділ 3. ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	88
§ 1. Основні напрямки державної молодіжної політики в Україні ...	88
Питання і завдання для самостійної роботи	97
Література	97
§ 2. Молодь як соціальний суб'єкт у структурі соціокультурного середовища суспільства	98
Питання і завдання для самостійної роботи	106
Література	106
§ 3. Соціокультурне середовище як педагогічний фактор розвитку соціально активної молоді	106
Питання і завдання для самостійної роботи	114
Література	115
§ 4. Захист прав дитини як соціально-педагогічна проблема ...	115
Питання і завдання для самостійної роботи	122
Література	122
§ 5. Соціально-педагогічне забезпечення права дитини на участь у житті суспільства	122
Питання і завдання для самостійної роботи	136
Література	136
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНІ ІНСТИТУТИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.	138
§ 1. Основні аспекти діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах	138
Питання і завдання для самостійної роботи	144
Література	145
§ 2. Діяльність соціального педагога у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. ...	145
Питання і завдання для самостійної роботи	157
Література	158
§ 3. Дитячий заклад оздоровлення та відпочинку як соціально-педагогічна система.	158
Питання і завдання для самостійної роботи	169
Література	169
§ 4. Організація соціально-виховної роботи в дитячих оздоровчих закладах	170
Питання і завдання для самостійної роботи	179
Література	180

---

§ 5. Волонтерство як чинник соціально-педагогічного впливу на становлення особистості	181
Питання і завдання для самостійної роботи	198
Література	198

РОЗДІЛ 5. СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 200

§ 1. Сім'я як провідний фактор соціального виховання особистості	200
Питання і завдання для самостійної роботи	206
Література	206
§ 2. Сім'я – інститут соціального виховання дітей та молоді	207
Питання і завдання для самостійної роботи	221
Література	221
§ 3. Соціально-педагогічні аспекти в роботі з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах	222
Питання і завдання для самостійної роботи	241
Література	241
§ 4. Прийомна сім'я – позитивне соціальне середовище розвитку дитини	241
Питання і завдання для самостійної роботи	258
Література	258
§ 5. Дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	259
Питання і завдання для самостійної роботи	277
Література	277
§ 6. Сім'я військовослужбовця – особливий об'єкт роботи соціального педагога	278
Питання і завдання для самостійної роботи	290
Література	291

РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ 292

§ 1. Особливості захисту і підтримки дітей і молоді з функціональними обмеженнями	292
Питання і завдання для самостійної роботи	300
Література	301
§ 2. Виявлення реального стану вирішення проблеми дитячої інвалідності	301
Питання і завдання для самостійної роботи	306

§ 3. Створення соціально-педагогічних умов для оптимальної життєдіяльності дітей і молоді з функціональними обмеженнями	306
Питання і завдання для самостійної роботи	310
§ 4. Принципи і закономірності соціально-педагогічної реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями	310
Питання і завдання для самостійної роботи	318
§ 5. Зміст реабілітації дітей з функціональними обмеженнями	318
Питання і завдання для самостійної роботи	332
Література	332
РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ПО ПОДОЛАННЮ РІЗНИХ ФОРМ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ.	334
§ 1. Важковиховуваність як передумова виникнення відхилень у поведінці підлітків	334
Питання і завдання для самостійної роботи	346
Література	346
§ 2. Девіантна поведінка дітей та молоді як форма соціальної дезадаптації.	347
Питання і завдання для самостійної роботи	356
Література	356
§ 3. Профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі.	357
Питання і завдання для самостійної роботи	361
Література	362
§ 4. Особливості педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків	362
Питання і завдання для самостійної роботи	374
Література	374
§ 5. Проблеми соціально-педагогічної роботи з „дітьми вулиці”	375
Питання і завдання для самостійної роботи	387
Література	387
§ 6. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми та молоддю, які повертаються з місць позбавлення волі	388
Питання і завдання для самостійної роботи	401
Літератури	401

Розділ 8. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ	403
§ 1. Теоретичні засади технологізації соціально- педагогічної роботи	403
Питання і завдання для самостійної роботи	411
§ 2. Характеристика окремих технологічних напрямків соціально-педагогічної роботи	411
Питання і завдання для самостійної роботи	415
Література	416
§ 3. Соціальний педагог як організатор соціального патронажу клієнтів	416
Питання і завдання для самостійної роботи	426
Література	426
§ 4. Надання соціальних послуг клієнтам – основне професійне завдання фахівця	426
Питання і завдання для самостійної роботи	436
Література	437
§ 5. Оцінка ефективності соціальних послуг різним категоріям населення	437
Питання і завдання для самостійної роботи	444
Література	444
РОЗДІЛ 9. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МОЛОДІЖНИХ ІНІЦІАТИВ	445
§ 1. Громадські, дитячі та молодіжні об'єднання як інститут соціалізації і соціального виховання підростаючого покоління	445
Питання і завдання для самостійної роботи	456
Література	456
§ 2. Виховні можливості громадських об'єднань у формуванні соціальної активності підлітків	457
Питання і завдання для самостійної роботи	464
Література	465
§ 3. Роль соціального педагога в організації молодіжного дозвілля ..	465
Питання і завдання для самостійної роботи	471
Література	472
§ 4. Теоретичні засади формування здорового способу життя ...	472
Питання і завдання для самостійної роботи	481
Література	481

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола,
О. В. Вакуленко, Л. М. Вольнова, А. І. Годлевська,
Л. М. Завацька, О. Г. Карпенко, Н. О. Мирошніченко,
Н. С. Олексюк, Ж. В. Петрович, І. В. Пеша,
Ю. Й. Поліщук, В. М. Тищенко

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

5-те видання, перероблене та доповнене

ПІДРУЧНИК

За редакцією професора Капської А. Й.

Керівник видавничих проєктів – Сладкевич Б. А.

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 03.12.2010. Формат 60x84^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 27,45. Наклад – 700 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006